

В АРХІВІВ

ВУЧК

ГПУ

НКВД

КГБ

№ 2 (39)

Науковий і документальний журнал

КИЇВ – ХАРКІВ
2012

ББК 67.9

З 11

З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ № 2 (39) 2012 р.

Науковий і документальний журнал

Видається з серпня 1994 р. Виходить двічі на рік

Журнал внесено Вищою атестаційною комісією України до переліку наукових фахових видань з історичних наук («Бюлетень ВАК України», 1999, № 5; 2010, № 4).

Засновник:

Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»;
Відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ

Співзасновники:

Національна академія наук України
Інститут історії України НАН України
Служба безпеки України
Державна архівна служба України
Національна спілка краєзнавців України

Редакційна колегія:

Олександр Рубльов — головний редактор
Сергій Кокін — перший заступник головного редактора
Олег Бажан — заступник головного редактора
Геннадій Боряк — заступник головного редактора
Роман Подкур — відповідальний секретар
Валерій Васильєв   Світлана Ляковська
Ігор Верба   Наталія Маковська
Семен Глузман   Руслан Пиріг
Іван Дзюба   Олександр Пшенніков
Євген Захаров   Володимир Репринцев
Станіслав Кульчицький   Олександр Реєнт
Володимир Лозицький   Юрій Шаповал

*Це видання друкується за фінансової підтримки Уряду Швеції.
Погляди та інтерпретації, представлені у статтях,
не обов'язково відображають погляди Уряду Швеції.*

Усі права застережені. Журнал зареєстровано
у Міністерстві у справах преси та інформації України у квітні 1993 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію КП № 1045.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, назв — на авторах.

Редакція залишає за собою право на літературне редагування матеріалів.

ISBN 978-617-587-117-1

© Головна редакційна колегія
науково-документальної серії книг
«Реабілітовані історією», 2012

ЗМІСТ

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

Жив'юк А. Кадровий склад і діяльність органів НКВД–НКГБ під час «першої радянізації» Західної України крізь призму «Великого терору» 7

Тинченко Я. Українські емігрантські ордени Богдана Великого та Святого архангела Михайла: справа рук меценатів-мрійників чи спецоперація ВУЧК? 40

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Репресії проти учасників антибільшовицького руху в Україні (1917–1925 рр.): архівно-кримінальні справи свідчать... / Вступна стаття та публ. **В. Василенка** 57

Очеретяно В. Радянізація наукових, культурно-освітніх закладів, громадських організацій наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. 146

Романець Н. Репресивні акції в контексті сільськогосподарського переселення в Україну (1933–1934 рр.) 165

«...нам дорікнули у ЦК КП(б)У, що ми мало беремо...»: До 70-річчя масової депортації населення Західної України під кодовою назвою «Захід» / Вступна стаття та публ. **О. Бажана** 182

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Бурлака С. Голокост у м. Біла Церква (за документами ГДА СБ України) 241

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

- Макарчук С.** Доля швейцарського інженера Ульріха Келлера
(за матеріалами архівно-кримінальної справи № 2330-с) 263

ВЛАДА І ЦЕРКВА

- Бабенко Л.** Динаміка розкольницьких тенденцій у
Російській православної церкві на початку 1920-х рр.:
чекістський сегмент 283
- Римо-католицька громада Запоріжжя у 1920–1930-х рр. /
Вступна стаття та публ. **В. Стойчева** 300

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

- Маркова С.** Соціальні наслідки сталінської індустріалізації
для українського села: тенденції й характер сучасних
наукових дискусій та оцінок 350
- Терлецька І.** «Великий терор» в Українській РСР:
історіографічний дискурс 372
- Шаповал Ю.** Шлях довжиною у 16 років... 385
- Федоренко І.** Із досвіду роботи над обласним томом науково-
документальної серії книг «Реабілітовані історією»,
присвяченим Сумщині: здобутки та проблеми 412

CONTENT

THE HISTORY OF SECRET SERVICES

- Zhyviuk A.** Staff and Activity of NKVD–NKGB During the
«First Sovietization» of Western Ukraine Through
the Prism of «Great Terror» 7
- Tinchenko Y.** Ukrainian emigrant orders of Bohdan Velykyi and Saint
archangel Michel: was this the cause of Maecenas-dreamers
or the special operation of VUChK? 40

STATE TERROR OF THE SOVIET ERA

- Repression Against Anti-Bolshevik Movement Members in Ukraine
(1917–1925): Archive and Criminal Cases Suggest / Preface
and publication of edited by **V. Vasylenko** 57
- Ocheretianko V.** Sovietization of Scientific, Cultural and
Educational Institutions, Public Organizations
in the Late 1920's – Early 1930's 146
- Romanets' N.** Repressive Actions in the Context of Agricultural
Resettlement in Ukraine (1933–1934) 165
- «...we were blamed in TsK CP(b)U, that we took few...»: To the 70th
anniversary of mass deportations of population of Western
Ukraine by codename «West») / Preface and publication
of edited by **O. Bazhan** 182

THE HISTORY OF WORLD WAR II

- Burlaka S.** Holocaust in Bila Tserkva (based on documents of Regional
Branch Archive of Security Service of Ukraine) 241

THE PERSON IN HISTORICAL CONTEXT

- Makarchuk S.** Destiny of the Swiss Engineer Ulrich Keller (on Materials of Archival-Investigative Cause No. 2330-c) 263

THE AUTHORITY AND THE CHURCH

- Babenko L.** Schismatic Tendencies Dynamics in Orthodox Church in Early 1920th: Chekist Segment 283
- The Roman Catholics of Zaporizhzhya in 1920th–30th / Preface and publication of edited by **V. Stoichev** 300

HISTORIOGRAPHICAL AND SOURCES OF RESEARCH

- Markova S.** The Social Consequences of the Stalinist Industrialization Ukrainian Village: Trends and the Nature of Modern Scientific Discussions and Assessments 350
- Terlets'ka I.** «Great terror» in the Ukrainian SSR: the historiographical discourse 372
- Shapoval Yr .** Long way in 16 years... 385
- Fedorenko I.** From Experience with the Regional Volume of Scientific-Documentary Book Series «Rehabilitated History» (Sumy Region): Achievements and Challenges 412

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

УДК: .000.7: 316.485.26 (477.8)

Андрій Жив'юк*

Кадровий склад і діяльність органів НКВД–НКГБ під час «першої радянзації» Західної України крізь призму «Великого терору»

У статті здійснено аналіз кадрового складу й діяльності органів НКВД–НКГБ у Західних областях України в 1939–1941 рр. На його основі робиться висновок про використання кадрів органів НКВД, причетних до «Великого терору» в УРСР, та аналогічних методів їх діяльності під час «західноукраїнської операції», що призвело до гострої конфронтації між комуністичною номенклатурою і західноукраїнським населенням напередодні й на початку німецько-радянської війни.

Ключові слова: народний комісаріат внутрішніх справ, народний комісаріат державної безпеки, «Великий терор», Західна Україна, радянська організація, номенклатура, репресії.

17 листопада 1938 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили постанову «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства», підписану В. Молотовим і Й. Сталіним. Саме з цим документом

* *Жив'юк Андрій Анатолійович* – керівник науково-редакційної групи «Реабілітовані історією. Рівненська область», кандидат історичних наук.

прийнято пов'язувати закінчення «Великого терору» у СРСР, оскільки, згідно з ним, ліквідовувалися всі позасудові органи (крім Особливої наради), припинялися всі масові операції, категорично заборонявся спрощений порядок ведення слідства, будь-який арешт мав здійснюватися лише з санкції прокурора.

25 листопада 1938 р. наркомом внутрішніх справ СРСР призначено Л. Берію. Він розпочав масову чистку органів НКВД від призначенців М. Єжова, які брали активну участь у «Великому терорі». Орієнтиром у цій акції для нового керівника відомства слугував секретний циркуляр Й. Сталіна від 14 листопада 1938 р.:

«Провести ретельну перевірку всіх взятих на облік працівників НКВД [...]. Унаслідок цієї перевірки органи НКВД повинні бути очищені від усіх ворожих осіб, які шляхом обману потрапили в органи НКВД, від осіб, які не заслуговують на політичну довіру»¹.

За словами В. Меркулова, начальників регіональних управлінь «арештовували партіями»². Зокрема, в УРСР були взяті під варту керівники УНКВД Житомирської (Г. В'яткін, 16 листопада 1938 р.), Кам'янець-Подільської (І. Жабрєв, 17 листопада 1938 р.), Дніпропетровської (П. Коркін, січень 1939 р.), Полтавської (А. Волков, 8 березня 1939 р.), Ворошиловградської (Г. Коркунов, 5 червня 1939 р.) областей. Усіх згодом засуджено до вищої міри покарання й розстріляно³. Загалом у 1939 р. репресовано 937 співробітників НКВД, серед них майже всі керівники республіканських наркоматів та обласних управлінь на чолі з їхнім шефом М. Єжовим. На цій підставі дослідники роб-

¹ В'ятрович В. Історія з грифом «секретно». – Л.: Центр досліджень визвольного руху, 2012. – С. 65–66.

² Див.: Большой террор [Електронний ресурс]: http://ru.wikipedia.org/wiki/Большой_террор

³ Петров Н. Скоркин К. Кто руководил НКВД: 1934–1941: Справочник / Под ред. Н. Охотина, А. Рогинского. – М.: Звенья, 1999. – С. 137 та ін.; Лошицький О. «Лабораторія-2»: Полтава: Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 130; Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: У 2 ч. / Упор. С. Кокін, М. Юнге. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2010. – Ч. II. – С. 336, 553.

лять висновок, що на зміну «прийшло нове покоління чекістів, яке, попри засудження попередників, дуже швидко перейняло їхні методи»⁴.

Чи насправді йдеться про «нове покоління чекістів», яке «засудило» попередників, але не їхні методи?

Дійсно, практично весь інструментарій та методи, напрацьовані в роки «Великого терору», залишилися на озброєнні НКВД. Очевидно, що цьому сприяла позиція Й. Сталіна, доказом чого є його шифрограма від 10 січня 1939 р. про застосування методів фізичного впливу до заарештованих:

«ЦК ВКП(б) вважає, що метод фізичного впливу повинен обов'язково застосовуватися й надалі, як виняток, стосовно явних і нероззброєних ворогів народу, як цілком правильний і доцільний метод»⁵.

Водночас аналіз подальшої діяльності органів НКВД–НКГБ, зокрема на території Західної України після 17 вересня 1939 р., дає підстави констатувати не тільки незмінність методів роботи радянських каральних структур, але й те, що їхніми зусиллями впродовж вересня 1939 – червня 1941 рр. у західних областях УРСР було проведено чергову масову операцію з «очищення»⁶ новоприєднаних територій від «контрреволюційного елементу», головними виконавцями якої на рівні областей стали чекістські кадри, апробовані в період «Великого терору» як керівники оперчекістських груп районів і міст, або як оперативні та слідчі працівники в обласних управліннях НКВД. Задля реалізації завдань, які покликана була вирішити західноукраїнська операція, і всупереч постанові від 17 листопада 1938 р. знову на повну потужність було задіяно позасудові органи (Особлива нарада), повсюдно застосовувалися спрощений порядок ведення слідства, превентивні арешти.

⁴ В'ятрович В. Історія з грифом «секретно». – С. 66.

⁵ Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш». 1939 – март 1946 / Авт.-сост. Хаустов В., Наумов В., Постников Н. – Москва: МФ «Демократия», 2006. – 640 с. [Електронний ресурс]: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues/62057>

⁶ В'ятрович В. Історія з грифом «секретно». – С. 67.

Метою нашої реконструкції є здійснення регіонального зрізу номенклатурного складу і висвітлення окремих аспектів діяльності органів НКВД–НКГБ у західних областях УРСР упродовж 1939–1941 рр. Джерельною базою для статті послужили документи партійних і чекістських органів, що зберігаються, зокрема, у державних архівах і архівах обласних управлінь СБУ Рівненської та Волинської областей, як також дотичні документальні публікації⁷ та інтернет-ресурси. Історіографія проблеми виглядає доволі суперечливо: вона включає десятки, якщо не сотні публіцистичних виступів у періодиці⁸, проте в науковій площині представлена заледве кількома публікаціями. В останніх оглядово аналізується мета, методи, наслідки діяльності радянських репресивно-каральних структур⁹. Водночас, за нечисленними винятками¹⁰, не існує досліджень, де б характери-

⁷ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБУ України / Упор. В. Даниленко, С. Кокін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1312 с.; Історія органів державної безпеки на Волині: док.-публіц. вид. / Наук. ред. М. Кучерепа; за заг. ред. В. Мельниковича. – Луцьк: Ініціал, 2012. – 240 с.; *Разиграєв О.* Польська державна поліція на Волині у 1919–1926 рр. – Вид. 2-ге, виправ. і доп. – Луцьк: Волинські старожитності, 2012. – 444 с.

⁸ Див.: Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Авт.-упор. Є. Бабич, В. Патока, авт. вступ. ст. С. І. Білокінь. – К.: Смолоскип, 2007. – С. 261–268; Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.): Бібліографічний покажчик / Авт. вступ. ст.: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов. – Житомир: Полісся, 2007. – 456 с.

⁹ *Киричук Ю.* Радянський терор 1939–1941 рр. // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси / Д. Архієрейський, О. Бажан, Т. Бикова та ін. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 574–595; *Гаврилів І.* Більшовицький терор на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр. / *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* – № 612. Держава і армія. – Л., 2008. – С. 141–148; *Кобринович І.* Організація та діяльність репресивно-каральної системи більшовизму на Волині у 1939–1941 рр. // Там само. – С. 148–152.

¹⁰ *Ільюшин І., Пшенніков О.* Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень – жовтень 1939 р.) // 3 архівів ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 424–433; Історія міліції України: минуле і сучасне: Зб. наук. праць за матер. II Всеукр. наук.-практ.

зувався кадровий склад органів НКВД–НКГБ, що були створені й діяли у Західній Україні 1939–1941 рр. Не кажучи вже про аналіз цього кадрового складу через його іманентний та функціональний зв'язок із тією чекістською генерацією, зусиллями якої творився «Великий терор».

Як уже зазначалося, нове керівництво НКВД наприкінці 1938 – у 1939 рр. здійснило «чистку» органів внутрішніх справ, результатом якої став арешт і розстріл значної кількості працівників центрального апарату, начальників обласних управлінь. Ці заходи, однак, практично не торкнулися тих кадрів, які в період «Великого терору» перебували на керівній роботі в районних, міських відділах НКВД, або ж на оперативній чи слідчій роботі в обласних, районних і міських структурах наркомату внутрішніх справ.

Варто наголосити, що 1937–1938 рр. на міжрайонні оперативні групи НКВД і їх керівників було покладено виконання «чорнової» репресивної роботи проти «ворогів народу»: облік і виявлення тих, хто підлягав репресіям, ведення слідства, затвердження звинувачувальних висновків та виконання вироків трійок¹¹.

Із приходом радянської влади на західноукраїнські землі сюди було перенесено апробовану у СРСР і УРСР структурну побудову органів НКВД. Їх формування розпочалося тут відповідно до наказів НКВД СРСР від 6 листопада 1939 р. «Про організацію органів НКВД Західної України» і «Про організацію територіальної і залізничної міліції Західної України та укомплектування її кадрами». Після запровадження 4 грудня 1939 р. на західноукраїнських землях нового адміністративного поділу в кожній із шести областей (у статті не розглядається входження до складу СРСР Буковини й Чернівеччини) було утворено керівні партійні, радянські, силові структури, зокрема управління НКВД. Упродовж 1939 – першої половини 1941 рр. здійснювало-

конф. (м. Івано-Франківськ, 15 травня 2009 р.). – Івано-Франківськ: ПЮІ ЛьвДУВС, 2009. – 308 с.

¹¹ Приказ НКВД от 30.07.1937 № 00447 [Електронний ресурс]: <http://ru.wikisource.org/wiki/>

ся їх кадрове укомплектування та структурна реорганізація. Відразу ж були призначені начальники УНКВД Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської областей. У подальші місяці комплектувався апарат обласних управлінь, міських і районних відділів НКВД. З лютого 1941 р. постав наркомат держбезпеки СРСР. У чотирьох із шести названих областей 15 квітня 1941 р. керівників УНКВД було переведено на посади начальників УНКДБ (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Начальники обласних управлінь НКВД і НКГБ
Західної України в 1939–1941 рр.¹²**

Область	Начальник УНКВД	Місце роботи в період «Великого терору»	Начальник УНКГБ	Місце роботи в період «Великого терору»
1	2	3	4	5
Волинська	старший лейтенант – капітан держбезпеки БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ Іван Митрофанович	начальник Бердичівського міськвідділу НКВД Житомирської обл.	старший лейтенант – капітан держбезпеки БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ Іван Митрофанович	начальник Бердичівського міськвідділу НКВД Житомирської обл.
Дрогобицька	старший лейтенант – капітан держбезпеки ЗАЧЕПА Іван Іванович	начальник Ворошиловського міськвідділу НКВД Сталінської / Ворошиловградської обл.	капітан держбезпеки ЗАЧЕПА Іван Іванович	начальник Ворошиловського міськвідділу НКВД Сталінської / Ворошиловградської обл.

¹² До табл. 1 не включено начальників УНКВД західних областей УРСР, призначених починаючи з лютого 1941 р., біографічні відомості яких автору не вдалося встановити. Це, зокрема, А. Ф. Мухін – Волинська обл., А. Н. Волков – Дрогобицька обл., Я. Н. Сініцин – Станіславська обл., А. А. Чоботов – Тернопільська обл. (див.: НКВД–МВД СРСР в боротьбі з бандитизмом і вооруженим націоналістическим підполем на Западній Україні, в Западній Белорусії і Прибалтиці (1939–1956): Сб. док. / Сост.: Владимирцев Н., Кокурин А. – Москва: Объединенная редакция МВД России, 2008. – С. 420).

1	2	3	4	5
Львівська	капітан держбезпеки КРАСНОВ Капітон Євlampійович	начальник 33-го морського прикордонного загону НКВД	майор держбезпеки ТКАЧЕНКО Іван Максимович	помічник начальника 8-го відділення 3-го відділу НКВД УРСР
	майор – старший майор держбезпеки СЕРГІЄНКО Василь Тимофійович	оперуповноважений, помічник начальників відділень 4-го (секретно-політичного) відділу ГУГБ УНКВД у Харківській обл.		
	капітан держбезпеки ДЯТЛОВ Микола Олексійович	начальник УРСКМ УНКВД у Дніпропетровській обл.		
Рівненська	капітан держбезпеки КРУТОВ Роман Васильович	заступник начальника УНКВД у Кам'янець-Подільській обл.	в.о. начальника лейтенант держбезпеки ЛОСЄВ Євген Дмитрович	в.о. начальника 6-го відділення 4-го (секретно-політичного) відділу УГБ УНКВД у Київській обл.
	старший лейтенант держбезпеки МАСТИЦЬКИЙ Василь Федорович	начальник Лубенського райвідділу НКВД Полтавської обл.		
Станіславська	полковник САВЧЕНКО Сергій Романович	начальник штабу 2-го, начальник 24-го прикордонних загонів НКВД	капітан держбезпеки МИХАЙЛОВ Олексій Никифорович	секретар Добропільського РК КП(б)У Сталінської обл.
	капітан держбезпеки МИХАЙЛОВ Олексій Никифорович	секретар Добропільського РК КП(б)У Сталінської обл.		
Тернопільська	капітан держбезпеки ВАДІС Олександр Анатолійович	начальник Бердичівського міськвідділу НКВД Житомирської обл.	капітан держбезпеки ВАДІС Олександр Анатолійович	начальник Бердичівського міськвідділу НКВД Житомирської обл.

Як бачимо, сім із десяти начальників УНКВД брали безпосередню участь у «Великому терорі» 1937–1938 рр.: один, обіймаючи посаду заступника начальника УНКВД (Р. Крутов), четверо керували міськ/райвідділами НКВД (І. Білоцерківський, О. Вадіс, І. Зачепа, В. Мостицький), один очолював управління робітничо-селянської міліції УНКВД (М. Дятлов) і ще один перебував на оперативно-слідчій роботі в УНКВД (В. Сергієнко). Лише троє в означений час обіймали посади, безпосередньо не пов'язані з репресіями проти «ворогів народу» – були начальниками прикордонних загонів (К. Краснов, Р. Савченко) і секретарями райкомів КП(б)У (О. Михайлов). Відзначимо, що Р. Савченко і К. Краснов затрималися на посадах начальників УНКВД у Станіславській і Львівській областях лише до початку 1940 р.

Ідентична картина з начальниками УНКДБ – п'ятеро із шести з них причетні до «Великого терору»: троє керували міськ/райвідділами НКВД (уже згадані І. Білоцерківський, О. Вадіс, І. Зачепа), двоє працювали на оперативно-слідчій роботі в УНКВД (Є. Лосєв) та НКВД УРСР (І. Ткаченко). Лише О. Михайлов перебував у 1937–1938 рр. на партійній роботі.

Це, так би мовити, кваліметричні показники. Для глибшого квалітологічного, тобто якісного, аналізу пошлемося на деякі з описаних в історичній літературі сюжетів «Великого терору», дійовими особами яких виступають згадані вище співробітники НКВД.

У свідченнях начальника УНКВД у Полтавській області майора держбезпеки О. Волкова, заарештованого 8 березня 1939 р. як «учасника антирадянської заклотницької організації в органах НКВД» і засудженого 20 липня 1941 р. Військовою колегією Верховного Суду СРСР до розстрілу (вирок виконано 16 жовтня), зустрічаємо:

«Усі ці фіктивні протоколи були направлені у створені мною міжрайонні оперативні групи, зокрема у кременчуцьку і лубенську, де проводились арешти осіб-фігурантів і шляхом застосування до цих заарештованих методів фізичного впливу отримувалися від них фіктивні показання [...]. У кременчуцькій міжрайонній групі виконували мої вказівки і складали фіктивні протоколи кол. начальник міськвідділу УНКВД Борін-Цигельман

і його заступник Бойко, а в Лубнах – начальник райвідділу УНКВД – **Мостицький** (тут і далі виділення наше. – А. Ж.). У результаті вийшла фіктивна справа, за якою були здійснені численні арешти. Усі заарештовані особи за цією справою у великій кількості були засуджені трійкою УНКВД. Частина з них – до різних термінів у ВТТ, а більшість – до розстрілу»¹³.

О. Волков розповів також про «виявлення» в містах Кременчуці, Лубнах і Карлівці комендатур і боївок Польської військової організації (ПОВ), арешти «осіб-фігурантів» яких здійснили відповідні міжрайонні оперативні групи:

«Шляхом застосування до заарештованих методів фізичного впливу, від них не тільки було отримано підтвердження [...] фіктивних показань, але й прізвища осіб, названих учасниками боївок і організацій ПОВ, які проводили нібито диверсійну шпигунську роботу. Масові арешти за цією фіктивною справою торкнулись офіцера, духівництва та антирадянської частини польського населення в деяких районах Полтавської області, в яких були вислані в 1930–31 рр. із прикордонної смуги. Справи на цих заарештованих були також розглянуті в основному на трійці УНКВД. Арештовані за цією справою в кількості понад 50% були засуджені до розстрілу, а решта – до різних термінів утримання у ВТТ»¹⁴.

Визнання свого колишнього керівника доповнив під час слідства один зі співробітників УНКВД у Полтавській області Ф. Ворона:

«Після створення оперативно-слідчих груп Волковим була скликана вузька оперативна нарада, де були нач. відділів і деяких відділень УНКВД і начальники опергруп: лубенської – **Мостицький**, миргородської – Куценко, золотоношської – Брюховецький, кременчуцької – Борін, полтавської – Воробйов.

На цій нараді, як мені відомо, Волков, за попередньо розробленою ним дислокацією антирадянського націоналістичного підпілля, яке викривається, дав детальні вказівки присутнім на нараді, як будувати організацію відповідно до випущеного протоколу.

¹³ *Лошицький О.* «Лабораторія-2»: Полтава... – С. 136–137.

¹⁴ Там само. – С. 138.

Після цього, через короткий час, відповідно до отриманих на нараді вказівок, начальниками опергруп почали створюватися стрункі організації, побудовані за військовим принципом, що складались з загонів, рот, батальйонів і навіть полків, і в такому вигляді подавали для слухання на трійку справи, де арештовані засуджувались по кількасот людей за вечір»¹⁵.

Показово, що помітний фігурант цієї справи, начальник Лубенського райвідділу НКВД В. Мостицький, 27 грудня 1939 р. теж надав свої свідчення¹⁶. Однак про участь його у «заколотницькій організації» і відповідальність за це не йшлося. Натомість уже у вересні 1940 р. він був призначений заступником начальника УНКВД у Рівненській області.

Із рапорту заступника начальника 3-го відділу УГБ УНКВД у Ворошиловградській області Гнутава від 14 січня 1939 р. про діяльність начальника УНКВД Г. Коркунова довідуємося:

«Зокрема, він (Коркунов. – А. Ж.) приїхав у Ворошиловський район, де, проглядаючи обліки, писав резолюції про негайні арешти по окремих реагуваннях соціального минулого.

Уважаючи таке становище вкрай ненормальним, я тоді ж говорив заст. нач. III відділу УГБ тов. Гінзбургу, який приїхав із ним, про це, останній підтримав мене, однак вплинути ані я, ані він, як і начальник міськвідділу НКВД т. **Зачепа**, ми не могли.

[...] У слідчих групах, створених у Сергівському МВ, Старобільському РВ і Ворошиловграді, від слідчого вимагали в день не менше трьох–чотирьох і більше зізнань арештованих, і їх давали. За цим одним можна судити про якість оформлення слідств і методи допитів. Усі гріхи покривала трійка»¹⁷.

Є. Лосев як тимчасовий виконувач обов'язків начальника IV відділення, а потім начальника VI відділення IV відділу УНКВД у Київській області, у грудні 1937 – лютому 1938 рр. брав участь у розслідуванні справ колишніх священиків УАПЦ К. К. Бутви-

¹⁵ Лошицький О. «Лабораторія-2»: Полтава... – С. 159.

¹⁶ Там само. – С. 167.

¹⁷ Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – Ч. II. – С. 375.

ненка¹⁸ та Х. Ф. Гов'ядовського¹⁹, розстріляних за постановою трійки УНКВД Київської області.

Начальник УНКВД у Житомирській області Г. В'яткін, перебуваючи під арештом, назвав виконавців протизаконних методів ведення слідства в очолюваному ним управлінні:

«У себе в області все слідство вказаним порядком я проводив у створених мною слідгрупах, і вся ця контрреволюційна практика здійснювалася через начальників слідчих груп Лук'янова, **Білоцерківського**, Ромова, Федорова й оперативний актив. [...] Маючи вказівки Успенського, я залучив до виконання його завдань із контрреволюційної роботи наступних осіб: [...] **8. Білоцерківського** – начальника Бердичівського міськвідділу НКВД»²⁰.

Утім, викриття колишнім шефом «контрреволюційної роботи» начальника Бердичівського міськвідділу НКВД ніяк не зашкодило подальшій кар'єрі того: І. Білоцерківський продовжував працювати на своїй посаді до вересня 1939 р., згодом став заступником начальника УНКВД у Вінницькій та, нарешті, начальником УНКВД у Волинській області.

Ніхто інший, як І. Білоцерківський, котрий перебував тоді на посаді помічника начальника відділення III відділу УГБ НКВД УРСР, виступаючи 10 березня 1938 р. на загальних закритих зборах парторганізації управління у присутності наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського, обґрунтував своє бачення місії співробітника органів НКВД у системі координат тоталітарного режиму:

«У нас межа між рядовим і нерядовим співробітником дуже умовна. У нас партія наділяє довірою кожного співробітника –

¹⁸ Документи з архівної кримінальної справи на священика УАПЦ Костянтина Бутвиненка. 1937–1989 рр. // З архівів ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2006. – № 1/2 (26/27). – С. 238–295.

¹⁹ Документи з архівної кримінальної справи на Харитона Гов'ядовського. 1938–1989 рр. // Там само. – С. 296–310.

²⁰ Довідка по архівно-кримінальній справі Григорія Вяткіна, липень 1956 р. // Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 рр. / Авт.-упор. Ю. Шаповал [та ін.]. – К.: Либідь, 2009. – С. 455–456.

до помічника оперативного уповноваженого включно. Зрозуміло, що він повинен бути найвідданішим, найчеснішим комуністом. Він часто веде самостійну і надто відповідальну роботу. Часто він є керівником районної одиниці.

Якщо ж узяти оперуповноваженого й вище, то це той основний оперативний кістяк, який несе всю вагу роботи та знає всі таємниці ЧК. Безсумнівно, що ворог, потрапивши на цю посаду, може завдати шкоди. Будь-яка посада в нас відповідальна й будь-яка посада пов'язана з більшими чи меншими державними таємницями, аж до друкарки та вахтера»²¹.

Ніби заглядаючи в недалеке майбутнє, коли збережена Й. Сталіним середня ланка виконавців «Великого терору» з волі вождя опиниться на «передовій боротьби з класовим ворогом» у Західній Україні, І. Білоцерківський передбачив долю для себе й подібних собі виконавців:

«Ворогам народу, які пробралися в керівництво, було вигідно мати людей замазаних, і вони всіляко їх покривали й наближали. [...] У результаті багато товаришів застоялися й тепер за це розплачуються. Їм було б корисніше світу побачити, ворога відчутти в новому місці, у новій обстановці, по-іншому, вони б свіжіше виглядали»²².

Саме на плечі начальників обласних управлінь НКВД, а згодом управлінь НКГБ і ліг основний тягар щодо здійснення у західноукраїнському регіоні операції «очищення». Ліквідація до-радянських і позарадянських державних, політичних, громадських, культурно-освітніх, молодіжних структур, нейтралізація інституцій Католицької, Греко-католицької, Православної та інших церков, проведення масових арештів і розстрілів серед представників «ворожих пролетарській державі» класів та верств населення, примусове вислання членів сімей «ворогів народу» і всіх потенційних опонентів радянської влади, протидія нелегальним осередкам ОУН, нарешті розстріли ув'язнених

²¹ Витяг із протоколу № 8 загальних закритих зборів парторганізації УДБ НКВС УРСР, 10–11 березня 1938 р. // Україна в добу «Великого терору». – С. 251.

²² Там само.

у західноукраїнських тюрмах на початку німецько-радянської війни – таким був спектр репресивної діяльності органів НКВД–НКГБ у Західній Україні в 1939–1941 рр. «Побачивши світу» і «відчувши ворога в новому місці й у новій обстановці», чекістські кадри, що пройшли перевірку «Великим терором», продемонстрували свою «свіжість», зокрема під час розстрілів у червні 1941 р.

Директива наркома держбезпеки СРСР В. Меркулова від 23 червня 1941 р. щодо «доцільного розстрілу» заарештованих органами НКГБ стала для начальників УНКГБ і УНКВД своєрідним «моментом істини». Виконуючи її, керівники обласних управлінь виявили свій індивідуальний «чекістський почерк». Так, начальник УНКГБ у Волинській області капітан держбезпеки І. Білоцерківський особисто керував розстрілом арештантів Луцької в'язниці 23 червня 1941 р. (страчено, за одними даними, 1 тис., за іншими – 2 тис. осіб)²³. За вказівками начальника УНКВД у Львівській області М. Дятлова

«з метою якнайшвидшого розвантаження тюрем Львівської області від контрреволюційного, кримінально-політичного елементу»

здійснено розстріли «особливо-небезпечних осіб», які там утримувалися (на час отримання вказівок М. Дятлова, 24 червня 1941 р., розстріляно 1808 осіб)²⁴.

Начальник УНКГБ у Тернопільській області О. Вадіс «доручив» переглянути справи на звинувачених у «контрреволюційних злочинах», у результаті чого з Тернопільської в'язниці забрано 560 осіб. При цьому «ніяких слідів у тюрмі не залишилось, усе було організовано згідно зі вказівками»²⁵. Зауважимо, що жодних письмових розпоряджень начальникові тюремного відділення О. Вадіс не надав, хоч той і вимагав їх від нього²⁶.

²³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні: 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 2. – С. 267, 272–273.

²⁴ Там само. – С. 228.

²⁵ Там само. – С. 260.

²⁶ Там само. – С. 231, 250.

Про долю заборонених із тюрми № 1 УНКВД у Тернопільській області 560 в'язнів довідуємося з доповідної записки начальника в'язниці:

«Спеціальні операції провів УНКГБ на території тюрми у службовій кімнаті і підвалі будівлі. У підвальному приміщенні будівлі залишилися сліди неакуратності засипання ям, крім того, мало землі накидано поверх, т. як після двох днів відчувається нехороше повітря, особисті речі з/к з/к не знищені»²⁷.

І. Ткаченко, який посаду начальника УНКГБ у Львівській області суміщав із місцем заступника наркома держбезпеки УРСР, 20 липня 1941 р., узявши до уваги «обстановку, що склалася на фронті», видав розпорядження про розстріл 767 в'язнів Чортківської тюрми, які на той час опинилися в Умані²⁸.

Із початком німецько-радянської війни чільні виконавці західноукраїнської операції 1939–1941 рр. посіли, як правило, посади в особливих відділах армій і фронтів, дислокованих на території України. Наголосимо, що головна функція особливих відділів фронтів, корпусів, армій, дивізій Червоної армії у воєнний час полягала у виявленні та знешкодженні дезертирів, зрадників, шпигунів, диверсантів, терористів. Лише з початку війни до жовтня 1941 р. особливими відділами й загороджувальними загонами військ НКВД було затримано 657 364 військовослужбовця, які відстали від своїх частин, утекли з фронту²⁹. Начальники особливих відділів мали право розстрілювати дезертирів на місці, зобов'язувалися «знищувати всіма засобами» тих бійців і командирів, хто здавався в полон³⁰. Обов'язки звичні для чекістів, які здійснювали «Великий терор» і західноукраїнську операцію.

Почнемо з очільників УНКГБ. І. Білоцерківський, призначений на посаду начальника особливого відділу 5-ї армії Півден-

²⁷ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні: 1917–1953. – Кн. 2. – С. 261.

²⁸ Там само. – С. 262–263.

²⁹ [Електронний ресурс]: http://ru.wikipedia.org/wiki/Особый_отдел

³⁰ [Електронний ресурс]: <http://1941-1945.at.ua/forum/2-796-1>

но-Західного фронту, загинув зі штабною групою командувача фронтом М. Кирпоноса в урочищі Шумейкове на Полтавщині³¹. Є. Лосєв пропав безвісти в 1941 р.³² О. Вадіс був почергово начальником особливого відділу НКВД 26-ї армії, заступником начальника особливого відділу Південно-Західного, начальником особливого відділу Брянського, Воронежського фронтів, начальником управління контррозвідки «Смерш» 1-го Білоруського фронту та групи радянських військ у Німеччині³³. І. Зачепа та О. Михайлов відповідали за охорону порядку у прифронтовій зоні: перший був начальником прифронтової смуги УНКВД у Сталінській області³⁴, другий очолював охорону тилу 12-ї армії. Згодом О. Михайлов обіймав посади начальника особливого відділу 38-ї армії, заступника начальника особливого відділу Сталінградського фронту, заступника начальника управління контррозвідки «Смерш» Брянського фронту³⁵. І. Ткаченко працював у Москві, в економічному управлінні НКВД СРСР, у 1945 р. – уповноважений НКВД по 1-му Прибалтійському фронту та земландській групі військ³⁶.

Щодо чекістів, які у 1939–1941 рр. працювали начальниками УНКВД у західних областях УРСР, то «особістом» під час війни був один із них, але саме той, хто у 1937–1938 рр. очолював опергрупу в Лубнах – В. Мастицький. Він почергово був заступником начальників особливих відділів 39-ї і 41-ї армій, начальником слідчої частини особливого відділу Калінінського фронту, начальником відділу контррозвідки «Смерш» 3-ї гвардійської танкової армії³⁷. К. Краснов служив в управлінні вип-

³¹ [Електронний ресурс]: <http://vif2ne.ru/rkka/forum/arhprint/77156>

³² Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза // [Електронний ресурс]: <http://www.knowbysight.info/LLL/12530.asp>

³³ [Електронний ресурс]: http://shieldandsword.mozohin.ru/personnel/vadis_a_a.htm

³⁴ [Електронний ресурс]: <http://www.knowbysight.info/ZZZ/02709.asp>

³⁵ [Електронний ресурс]: <http://www.knowbysight.info/MMM/12680.asp>

³⁶ [Електронний ресурс]: <http://www.knowbysight.info/TTT/05703.asp>

³⁷ [Електронний ресурс]: <http://www.knowbysight.info/MMM/12525.asp>

равно-трудоу таборів, відповідаючи за оборонне будівництво³⁸. Троє колишніх начальників УНКВД – В. Сергієнко, Р. Савченко і Р. Крутов – посідали керівне становище у центральному апараті НКВД УРСР: перший до липня 1943 р. був наркомом внутрішніх справ УРСР, водночас заступником начальника Центрального штабу партизанського руху, членом нелегального ЦК КП(б)У, згодом очолював наркомат внутрішніх справ Кримської АРСР³⁹; другий був заступником наркома внутрішніх справ УРСР, а у травні 1943 р. став наркомом держбезпеки УРСР⁴⁰; третій у 1941 р. потрапив в оточення, вийшов із нього, у 1942 р. працював заступником наркома внутрішніх справ УРСР по кадрах⁴¹.

Після війни службова кар'єра начальників УНКВД і УНКГБ західних областей УРСР періоду «першої радянізації» склалася порізно, але переважно їхні послужні списки є ілюстрацією афоризму У. Шекспіра: «Мавр зробив свою справу, мавр може йти».

І. Зачепа, будучи начальником УМГБ у Молотовській області, 1948 р. виключений із партії (поновлений 1951 р.), працював начальником відділу кадрів та охорони комбінату «Українвуглепром» у Києві, із 1955 р. – на пенсії. О. Михайлов у 1944–1946 рр. перебував на довоєнній посаді – начальника УНКГБ–УМГБ у Станіславській області, однак його діяльність в умовах «другої радянізації» виявилася неефективною й він опинився на керівній роботі в місцевій промисловості Ворошиловградської області. Після О. Михайлова обов'язки начальника УМГБ у Станіславській області виконував Р. Крутов, проте не був затверджений на цій посаді ЦК ВКП(б) через «підозрілість» обставин його виходу з німецького полону в 1941 р. Від 1947 р. кар'єра Р. Крутова пішла вниз: він обіймав другорядні посади в УМГБ Сталінської та УМВД Вінницької областей, з квітня 1954 р. – у запасі. В. Сергієнко з 1946 р. працював у системі виправно-трудоу таборів, у 1954 р. звільнений із МВД, до 1963 р. працю-

вав у Харкові механіком і начальником автобази. К. Краснов звільнений у запас у 1947 р.

В. Мастицький продовжував використовуватися на оперативній роботі у МГБ Білоруської РСР: як заступник начальників УМГБ Поліської і Молодечненської областей, згодом, до своєї смерті в 1954 р. – у центральному апараті МГБ і МВД республіки.

Найуспішнішою виявилася повоєнна кар'єра Р. Савченка і І. Ткаченка: перший – до 1949 р. очолював міністерство держбезпеки УРСР, у 1951–1953 рр. – був заступником міністра держбезпеки СРСР, після смерті Й. Сталіна посідав уже другорядні пости в МВД СРСР; другий із 1947 р. займався забезпеченням радянського атомного проекту, будучи начальником будівництва Москва-10, Тура-38, Свердловськ-39, Челябінськ-40, помер у 1955 р.

Як «окремий випадок» варто розглядати повоєнну долю О. Вадіса. Перебуваючи в 1945 р. на посаді начальника управління контррозвідки «Смерш» групи радянських військ у Німеччині, він розпочав розслідування ряду корупційних справ стосовно Г. Жукова, І. Серова та інших воєначальників, за що згодом поплатився звільненням з органів МГБ і МВД, виключенням із партії, позбавленням генеральського звання, бойових нагород і пенсії, виселенням із квартири. До смерті в 1968 р. жив у комунальці, працював сторожем. Існує думка, ніби

«доля О. А. Вадіса – зримий приклад того, що чекало в органах держбезпеки людей, які намагалися відстоювати хоч якусь законність і правопорядок»⁴².

Наголосимо, що відстоювання О. Вадісом «законності та правопорядку» полягало винятково в боротьбі за «чистоту мундира» чекістської корпорації, ніяк не кореспондуючись із поборенням і винищенням цією корпорацією «ворогів народу», де всі методи були добрими.

* * *

⁴² [Електронний ресурс]: <http://protivpytok.org/sss/antigeroi-karatelnyh-organov-sssr/vadis-a-a>

³⁸ [Електронний ресурс]: <http://www.knowbysight.info/KKK/08699.asp>

³⁹ [Електронний ресурс]: <http://www.knowbysight.info/SSS/08700.asp>

⁴⁰ [Електронний ресурс]: <http://www.knowbysight.info/SSS/12679.asp>

⁴¹ [Електронний ресурс]: <http://www.knowbysight.info/KKK/05677.asp>

На сьогоднішній день нез'ясованими залишаються чисельність, персональний склад, якісні характеристики працівників органів НКВД–НКГБ, зусиллями яких запроваджувалася радянська суспільно-політична модель у Західній Україні. На відміну від «другої радянзації», що розпочалася 1944 р. й характеризувалася широким використанням внутрішніх військ НКВД (полків і дивізій), у 1939–1941 рр. каральні структури на території західних областей УРСР були репрезентовані суто апаратом райвідділів, райвідділень і обласних управлінь НКВД–НКГБ.

Цікавим видається зіставлення загальної чисельності працівників силових структур, які діяли, зокрема, на Волині в польський і радянський періоди. Чисельність кадрового складу кримінальної (слідчої) поліції у Волинському воєводстві на 1 жовтня 1938 р. становила 101 особу, практично не збільшившись із 1926 р., тобто від часу встановлення санаційного режиму, коли вона налічувала 102 співробітника. Очевидно, що не збільшився за цей час і офіцерський склад корпусу державної поліції у воєводстві, який у листопаді 1926 р. включав 36 осіб, із них 1 інспектор, 6 надкомісарів, 4 комісари, 13 підкомісарів, 12 аспірантів⁴³.

За нашими підрахунками, які спираються на аналіз номенклатурних кадрових призначень, зафіксованих у протоколах засідань бюро обкому КП(б)У, та деякі інші документи, в одній лише Рівненській області станом на червень 1941 р. було 312 номенклатурних співробітників органів НКВД і НКГБ. 4 з них складала номенклатуру ЦК ВКП(б) (начальники й заступники начальників УНКВД та УНКГБ), 52 – номенклатуру ЦК КП(б)У (керівники структурних підрозділів УНКВД й УНКГБ, начальники райвідділів НКВД, райвідділів НКГБ, тюрем, начальник УРКМ, 256 – номенклатуру обкому КП(б)У (оперативні й слідчі працівники УНКВД, УНКГБ, райвідділів НКВД, райвідділів НКГБ, начальники райвідділів УРКМ). Щодо загальної кількості працівників НКВД у кожній із західних областей УРСР, то, для прикладу, у штаті УНКВД і УРКМ Станіславської області станом на 6 травня 1941 р. нараховувалося 1462 особи, із них 1018 міліціо-

⁴³ Разиграєв О. Польська державна поліція на Волині у 1919–1926 роках. – С. 135.

нерів⁴⁴. Допускаємо, що приблизно такими ж були кількісні характеристики інших обласних управлінь НКВД.

В історичній літературі існують різні відомості про керівний склад органів НКВД у західних областях УРСР. Одні автори зазначають, що він комплектувався переважно з росіян, для чого у 1939 р. в Західну Україну на роботу було скеровано 400 осіб начальницького складу за рахунок випускників училищ НКВД⁴⁵. На думку інших, для укомплектування штатів міських і районних відділів НКВД західноукраїнських областей, організованих згідно з наказом НКВД СРСР № 00244 від 26 лютого 1940 р., ЦК КП(б)У зобов'язало обкоми областей УРСР підібрати з комуністів і комсомольців 700 осіб, у т. ч. з Київської і Ворошиловградської – по 65, зі Сталінської і Дніпропетровської – по 75, з Харківської – 80, з Одеської, Запорізької, Миколаївської – по 50, з Кіровоградської, Полтавської, Сумської, Чернігівської – по 40, з Молдавської АРСР – 30 осіб⁴⁶.

Сформована нами база даних по Рівненській області не містить фронтальної вибірки щодо якісних характеристик співробітників органів НКВД–НКГБ, як-от: вік, національність, освіта, соціальне походження тощо. Водночас аналіз персонального складу чекістської номенклатури дає підстави стверджувати, що основна її маса (за винятком керівного складу УНКВД–УНКГБ) не була безпосередньо пов'язаною з «Великим терором» (див. табл. 2–4).

Наведемо декілька сюжетів для ілюстрації чекістського середовища Рівненщини періоду «першої радянзації» і його сьогоднішньої рецепції.

Герой Соціалістичної Праці Євген Стоянкін у статті «Життя з чистого аркуша», уміщеній 26 січня 2012 р. у газеті «Магнітогорський метал», написав про «знаменитого доменщика Магнітки», а згодом чекіста Василя Ревенка таке:

⁴⁴ Ковалик В. Створення органів УНКВС і міліції Станіславської області в 1939–1941 рр. // Історія міліції України: минуле і сучасне. – С. 124.

⁴⁵ Киричук Ю. Радянський терор 1939–1941 рр. – С. 576.

⁴⁶ Головка М. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни: 1939–1945 рр. – К.: Олан, 2004. – С. 204–205.

Таблиця 2

**Начальники райвідділів і райвідділень управління НКВД
у Рівненській області в 1940–1941 рр.**

Район	Начальник райвідділу УНКВД	Затверджений постановою обкому	Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 1
1	2	3	4
Березнівський	РУСЛАВКЕР Аврум-Міхель Лейбович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 19
	РЕВЕНКО Василь Дмитрович	05.08.1940 р. прот. № 11	спр. 6, арк. 104
Вербський	СУМЕЦЬ Дмитро Данилович	24–25.02.1940 р. прот. № 7	спр. 4, арк. 44
Висоцький	ЛЕОНОВИЧ Павло Федорович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 18
Володимирецький	КВАША Степан Пилипович	21.05.1940 р. прот. № 4	спр. 5, арк. 45
Гоцанський	РУДЕНКО Степан Силович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 19
Демидівський	ЗЯБРИКОВ Дмитро Григорович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 19
Деражненський	ДАВИДЕНКО Олексій Максимович	сувора догана 30.03.1940 р. прот. № 10	спр. 4, арк. 90–92
	ГОЛИКОВ Павло Костянтинович	21.08.1940 р. прот. № 13	спр. 7, арк. 13
	ВІЗЕРСЬКИЙ Євген Кіндратович	?	?
Дубенський	ВИНОКУР Яків Давидович	24–25.02.1940 р. прот. № 7	спр. 4, арк. 44
Дубровицький	ЗІКІЄВ Дмитро Іванович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 19
Здолбунівський	ДМИТРЕВ Андрій Максимович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 20

1	2	3	4
Клеванський	КАДКІН Леонід Григорович	24–25.02.1940 р. прот. № 7	спр. 4, арк. 44
Клесівський	ЗАРИЦЬКИЙ Дем'ян Іванович	11.05.1940 р. прот. № 2;	спр. 5, арк. 20
		знятий 02.09.1940 р. прот. № 15	спр. 7, арк. 50
	КОЛЕСНИКОВ Микола Миколайович	24.10.1940 р. прот. № 22	спр. 8, арк. 7
Козинський	КОВАЛЕНКО Іван Данилович	12.08.1940 р. прот. № 12	спр. 6, арк. 136
Корецький	МЕРКУЛОВ Петро Григорович	24–25.02.1940 р. прот. № 7	спр. 4, арк. 44
	ГЕРАЩЕНКО Давид Петрович	01.10.1940 р. прот. № 19	спр. 7, арк. 123
Костопільський	БОЛЬШАКОВ Іван Васильович	24–25.02.1940 р. прот. № 7	спр. 4, арк. 44
Людвипільський	політрук Червоної армії ВЕЖНОВЕЦЬ Микола Михайлович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 18
		звільнений 04.03.1941 р. прот. № 38	спр. 13, арк. 10
	ЛУЦИК Олександр Костянтинович	04.03.1941 р. прот. № 38	спр. 13, арк. 10
Межирицький	НОВИКОВ Павло Якович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 18
Мізоцький	СОЛОВ'ЙОВ Сергій Федорович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 18
Млинівський	КАЛУГІН Василь Єфремович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 19
Морочнівський	ФЕДОРОВ Іван Пилипович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 19
Олександрійський	сержант держбезпеки НІКОЛАЄВ Андрій Степанович	04.03.1940 р. прот. № 8	спр. 4, арк. 58

1	2	3	4
Острозький	СУЛИМЕНКО Макар Георгійович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 18
Острозький	ШЕЙГАМ Григорій Пінхусович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 18
	ЛАТИШЕВ Василь Пантелеймонович	05.08.1940 р. прот. № 11	спр. 6, арк. 104
Рафалівський	НИКУЛІН	знятий 12.08.1940 р. прот. № 12	спр. 6, арк. 137
	СЛЕСАРЕНКО Іван Денисович	21.08.1940 р. прот. № 13	спр. 7, арк. 1
Рівненський	ЗАХАРОВ Іван Васильович	30.03.1940 р. прот. № 10	спр. 4, арк. 94
Рокитнівський	БОБРОВ Василь Іванович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 19
Сарненський	ТРЕГУБОВ Йосип Павлович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 18
Степанський	КИРИЧЕНКО Іван Іонович	24–25.02.1940 р. прот. № 7	спр. 4, арк. 44
Тучинський	ДЯДІН Іван Іванович	04.03.1940 р. прот. № 8	спр. 4, арк. 58
		знятий 04.03.1941 р. прот. № 38	спр. 13, арк. 10
	ВЕЖНОВЕЦЬ Микола Михайлович	04.03.1941 р. прот. № 38	спр. 13, арк. 10
Червоноармійський	ШИТИКОВ Андрій Андрійович	21.08.1940 р. прот. № 13	спр. 7, арк. 1
	ГОРДЕНКО Андрій Євдокимович	?	?

Таблиця 3

**Начальники райвідділів і райвідділень управління НКГБ
у Рівненській області в 1941 р.**

Район	Начальник РВ УНКГБ	Затверджений постановою обкому	Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 1, спр. 14
1	2	3	4
Березнівський	РЕВЕНКО Василь Дмитрович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 37
Вербський	?	?	?
Висоцький	?	?	?
Володимирецький	КВАША Степан Пилипович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 38
Гоцанський	РУДЕНКО Степан Сирович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 38
Демидівський	ЗЯБРИКОВ Дмитро Григорович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 38
Деражненський	ВІЗЕРСЬКИЙ Євген Кіндратович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 38
Дубенський	ВИНОКУР Яків Давидович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 40
Дубровицький	?	?	?
Здолбунівський	?	?	?
Клеванський	КАДКІН Леонід Григорович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 38
Клесівський	КОЛЕСНИКОВ Микола Миколайович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 37
Козинський	?	?	?
Корецький	ГЕРАЩЕНКО Давид Петрович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 36

1	2	3	4
Костопільський	БОЛЬШАКОВ Іван Васильович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 36
Людвипільський	ЛУЦИК Олександр Костянтинович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 39
Межиріцький	НОВИКОВ Павло Якович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 39
Мізоцький	?	?	?
Млинівський	КАЛУГІН Василь Єфремович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 37
Морочнівський	ФЕДОРОВ Іван Пилипович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 38
Олександрійський	НИКОЛАЄВ Андрій Степанович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 37
Острожецький	СУЛИМЕНКО Макар Георгійович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 37
Острозький	ЛАТИШЕВ Василь Пантелеймонович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 36
Рафалівський	ВИНОГРАДОВ Олександр Олександрович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 39
Рівненський	ЗАХАРОВ Іван Васильович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 36
Рокитнівський	БОБРОВ Василь Іванович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 37
Сарненський	?	?	?
Степанський	КИРИЧЕНКО Іван Іонович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 37
Тучинський	ВЕЖНОВЕЦЬ Микола Михайлович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 39
Червоноармійський	ГОРДЕНКО Андрій Євдокимович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 39

Таблиця 4

**Начальники райвідділів і райвідділень РКМ УНКВД
у Рівненській області в 1940–1941 рр.**

Район	Начальник РВ УНКГБ	Затверджений постановою обкому	Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 1
1	2	3	4
Березнівський	?	?	?
Вербський	НАЗАРЕНКО Іван Антонович	21.06.1940 р. прот. № 7	спр. 5, арк. 150
Висоцький	ЯЦУРЕНКО Адам Харитонович	30.03.1940 р. прот. № 10	спр. 4, арк. 95
Володимирецький	КРУПКО Григорій Дмитрович	30.03.1940 р. прот. № 10	спр. 4, арк. 95
Гоцанський	МИХАЙЛЕНКО Тихон Андрійович	05.04.1940 р. прот. № 11	спр. 4, арк. 125
Демидівський	?	?	?
Деражненський	ШАПРАНОВ	попереджений 30.03.1940 р. прот. № 10	спр. 4, арк. 90–92
Дубенський	ПОГОРІЛИЙ Гордій Якович	30.03.1940 р. прот. № 10	спр. 4, арк. 95
Дубровицький	НЕВМИВАКА Конон Павлович	30.03.1940 р. прот. № 10	спр. 4, арк. 95
Здолбунівський	ШЕЙКО Кирило Семенович	05.04.1940 р. прот. № 11	спр. 4, арк. 125
Клеванський	ЧЕРЕВКО Віктор Степанович	05.04.1940 р. прот. № 11	спр. 4, арк. 124
Клесівський	МАКСИМЕШИН Яким Васильович	30.03.1940 р. прот. № 10	спр. 4, арк. 95
Козинський	?	?	?
Корецький	ЯРОВЕНКО Михайло Дмитрович	12.08.1940 р. прот. № 12	спр. 6, арк. 137

1	2	3	4
Костопільський	?	?	?
Людвипільський	ПОЛІЩУК Т.А.	знятий 15.04.1941 р. прот. № 47	спр. 13, арк. 124
Межирицький	КИРИЛЕНКО Федір Наумович	05.04.1940 р. прот. № 11	спр. 4, арк. 125
Мізоцький	ВАСЮТИНСЬКИЙ Лев Єфремович	05.04.1940 р. прот. № 11	спр. 4, арк. 124
Млинівський	?	?	?
Морочнівський	РУБАН Леонтій Макарович	02.09.1940 р. прот. № 15	спр. 7, арк. 66
Олександрійський	?	?	?
Острожецький	?	?	?
Острозький	?	?	?
Рафалівський	ДОЛЕЦЬКИЙ Михайло Васильович	21.06.1940 р. прот. № 7	спр. 5, арк. 150
		знятий 15.04.1941 р. прот. № 47	спр. 13, арк. 124
Рівненський	КОВТУН Порфирій Юхимович	04.03.1940 р. прот. № 8	спр. 4, арк. 57
Рокитнівський	?	?	?
Сарненський	ШЕПТУН Василь Петрович	30.03.1940 р. прот. № 10	спр. 4, арк. 95
Степанський	ГРИЦАЙ Прокофій Макарович	21.06.1940 р. прот. № 7	спр. 5, арк. 150
Тучинський	ВЕРТИПОРОХ Степан Федорович	05.04.1940 р. прот. № 11	спр. 4, арк. 124
Червоноармійський	ШИКИРЯВИЙ Сергій Захарович	21.06.1940 р. прот. № 7	спр. 5, арк. 150

«Після закінчення у травні 1940 р. школи (Вища школа НКВД у Москві. – А. Ж.) з посадою начальника МВ–РВ НКВД СРСР і у званні підполковника направили у Західну Україну, у Рівненську і Чернівецьку області, місто Рівне, неподалік від якого розташовувався головний штаб Степана Бандери, котрий створив і очолив організацію українських націоналістів для розкладу частин РККА. Гасла в них були такі: “Ані шматка хліба москалям”, “Бийте більшовиків, які командують вами”, “Знищуйте штаби, стріляйте москалів, жидів, енкаведистів, політруків і всіх, хто хоче війни та нашої смерті”, “Убивайте політруків і командирів”. До їхніх задач входило поширювати дезінформацію, сіяти паніку, нападати на військові частини й гарнізони. У такій обстановці Василь Дмитрович керував і одночасно воював»⁴⁷.

В. Ревенко очолював Березнівський РВ НКВД, а згодом Березнівський РВ НКГБ, тому ймовірно, що згадка його біографа про «головний штаб Степана Бандери», з яким «воювали» чекісти, стосується діяльності Тараса Боровця («Гонти»), котрий у серпні 1940 р. прибув із Грубешова на Рівненщину для створення тут уенерівських організацій – бази озброєного повстання проти радянської влади. УНКВДу Рівненській області здійснювало щодо організації «УНР» агентурну розробку «Хуторяни», про що свідчить доповідна записка Р. Крутова в НКВД УРСР⁴⁸. У цій агентурній операції було задіяно ряд РВ НКВД, зокрема Людвипільський і Межирицький, що сусідили з Березнівським, очолюваним В. Ревенком.

Зазначимо, що Василь Ревенко народився 25 грудня 1911 р. у селищі Шахти № 4 (станом на 1940 р. Сніжнянського району Сталінської області) у сім'ї шахтаря. Після закінчення з відзнакою школи вступив у Дніпропетровський гірничий (металургійний) інститут. Там у 1932 р. отримав кваліфікацію інженера-металурга – доменщика. Направлений у Свердловськ, в об'єднання «Східсталь», що займалося реконструкцією й розвитком виробництва на старих уральських заводах. З осені 1933 р. – на

⁴⁷ Стоянкин Е. Жизнь с чистого листа // [Електронний ресурс]: <http://www.magmetall.ru/contribution/10829.htm>

⁴⁸ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи / За заг. ред. В. Сергійчука. – К.: Сергійчук М.І., 2011. – С. 43–45.

Магнітогорському металургійному комбінаті, де працював у різних цехах на посадах інженера, начальника зміни, завідуючого теплотехнічним бюро, начальника лабораторії тощо.

Після закінчення війни продовжував чекістську службу в УРСР. Був звинувачений у перевищенні влади, виключений з партії і ув'язнений на 10 років у ВТТ. Покарання відбував у Тавдинському таборі Східураллагу, звільнений 25 грудня 1954 р. Із жовтня 1956 р. – знову на Магнітогорському комбінаті: працював канавником, змінним диспетчером. Помер 11 січня 1968 р. у віці 56 років.

Цікаво, що одного разу Є. Стоянкін приніс В. Ревенку повість О. Солженіцина «Один день Івана Денисовича», щойно опубліковану в «Роман-газеті». Позичену книгу той «прочитав на одному диханні». Повертаючи, сказав: «Вийду на пенсію, напишу продовження: “Другий день Івана Денисовича”»⁴⁹.

Опинившись в екстремальній ситуації перших днів німецько-радянської війни, начальники райвідділів НКГБ діяли по-різному. Я. Винокур і В. Латишев залишили в'язнів, зарахованих за своїми райвідділами, відповідно в Дубенській⁵⁰ та Острозькій⁵¹ тюрмах, не надавши допомоги тюремному начальству в їх евакуації або розстрілі, тобто не забезпечили виконання директиви наркома В. Меркулова. Під час виїзду з міста 25 червня 1941 р. Я. Винокур та оперативний склад райвідділу НКГБ загинули в результаті німецького обстрілу⁵². Начальник Острозького РВ НКГБ В. Латишев під кінець війни обіймав посаду заступника начальника відділу контррозвідки «Смерш» 1-го Прибалтійського фронту, загинув у ході боїв за Східну Пруссію, похований у Вільнюсі⁵³.

⁴⁹ Стоянкин Е. Жизнь с чистого листа.

⁵⁰ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні... – Кн. 2. – С. 233.

⁵¹ Там само. – С. 247–248.

⁵² Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3488.

⁵³ Книга памяти сотрудников органов контрразведки, погибших, пропавших без вести в годы Великой Отечественной войны / Ред. Степашин С. и др. – Москва: Граница, 1995. – 543 с. [Електронний ресурс]: <http://may1945-pobeda.narod.ru/nkvd-spiski7.htm>

Натомість начальники Межиріцького (П. Новиков) і Клесівського (М. Колесников) РВ НКГБ виконали директиву В. Меркулова сумлінно. Річ у тім, що вона зобов'язувала керівників органів НКГБ «розглянути справи на всіх наявних заарештованих органами НКГБ (курсив наш. – А. Ж.)», визначивши, кого з них «доцільно розстріляти». Інакше кажучи, директива стосувалася не тільки тих заарештованих і засуджених, що утримувалися в тюрмах НКВД, а й тих, хто перебував у камерах попереднього ув'язнення при райвідділах НКВД і НКГБ. Отримавши звістку про початок війни, місцеві оперативні працівники продовжили «зачистку» терену від «неблагонадійних елементів», які значилися у картотеці органів НКГБ. Ці особи аж ніяк не були членами ОУН, проте належали до заможних селян (куркулів), входили колись до осередків УНДО, що припинили своє існування ще в 1939 р. тощо, становлячи для радянської влади загрозу як потенційна «п'ята колона». Саме цих людей розстріляно наприкінці червня – на початку липня 1941 р. у Межирічах⁵⁴ і Клесові⁵⁵.

Начальник Морочнівського РВ НКГБ І. Федоров та заступник начальника відділу УНКГБ В. Тимофєєв зіграли помітну роль у партизанському русі на Рівненщині, опинившись поряд із секретарем Рівненського підпільного обкому КП(б)У, начальником обласного штабу партизанського руху В. Бегмою. І. Федоров очолив партизанське з'єднання № 2⁵⁶, В. Тимофєєв відповідав за контррозвідку у з'єднанні № 1⁵⁷, обидва були членами підпільного обкому. Після війни влились до складу партійно-радянської номенклатури на Рівненщині.

Начальник Сарненського РВ НКВД Й. Трегубов після закінчення війни, уже у званні підполковника, виконував звичне з часу

⁵⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), Рівне, спр. П-5011.

⁵⁵ ГДА СБ України, Рівне, спр. П-54.

⁵⁶ Україна партизанська: Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945): Наук.-довід. вид. / Авт.-упор.: О. Бажан, А. Кентій, В. Лозицький та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – С. 80–83; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 19, спр. 12, арк. 204–204 зв.

⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 19, спр. 12, арк. 201–201 зв.

«першої радянзації» «спеціальне завдання» щодо виселення «ворогів народу» з Прибалтики, Молдавії та Чорноморського узбережжя Кавказу, за що нагороджений орденом Червоної Зірки⁵⁸.

Два начальники райвідділів НКВД–НКГБ продовжили службу в Рівненській області на початку «другої радянзації»: колишній керівник Мізоцького РВ НКВД С. Соловйов став начальником Здолбунівського РВ НКВД, а начальник Межирицького РВ НКГБ П. Новиков очолив Костопільський РВ НКГБ. П. Ковтун, який у 1940–1941 рр. очолював Рівненський райвідділ міліції, повернувся в область на посаду начальника Олександрійського РВ НКГБ⁵⁹. С. Соловйов, використовуючи досвід попередньої роботи і завербованих у 1939–1941 рр. осіб, розгорнув широку агентурну мережу в Здолбунівському, Мізоцькому й Острозькому районах. Однак ситуація 1944 р. якісно відрізнялась від довоєнної, оскільки тепер органи НКГБ мали серйозну протидіючу структуру – СБ ОУН. У жовтні 1945 р. С. Соловйов загинув на хуторі Глупанин Здолбунівського району, потрапивши у засідку кінної диверсійної групи охорони осередку СБ ПЗУЗ⁶⁰.

Узагальнену характеристику морально-політичних рис надісланих під час «першої радянзації» на Рівненщину номенклатурних кадрів дав у листі до Й. Сталіна виконуючий обов'язки помічника прокурора Рівненської області Сергєєв. Він, зокрема, зазначав:

«Здавалося б, що зі звільненням Західної України сюди для роботи мали бути направлені кращі сили країни, кришталево чесні й непохитні більшовики, а вийшло навпаки. Переважно сюди потрапили більші й менші пройдисвіти (від яких постаралися позбутися на Батьківщині)»⁶¹.

⁵⁸ [Електронний ресурс]: <http://russiamilitaria.ru/index.php?showtopic=5318>

⁵⁹ Реабілітовані історією: Рівненська область. – Кн. 1. – Рівне: Рівненська друкарня, 2006. – С. 140–143.

⁶⁰ Літопис УПА: Нова серія. – Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля: 1944–1946: Документи і матеріали / Упор. О. Вовк, С. Кокін. – К.; Торонто: Літопис УПА, 2006. – С. 322–324.

⁶¹ Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 1, спр. 5, арк. 66.

Навряд чи лист Сергєєва дійшов до вождя, проте бюро обкому розцінило вчинок правника як замах на обласну партійну організацію. У постанові бюро Рівненського обкому КП(б)У від 21 травня 1940 р., підписаній В. Бегмою, зазначалося:

«Сергєєв, працюючи спеціально з питання скарг в облпрокуратурі, використав своє службове становище, підібрав ряд фактів, які дійсно мали місце, порушення ревзаконності, на які вже обласні чи місцеві партійні й радянські органи реагували та вжили заходів, ставши на шлях очевидного злісного антирадянського наклепу на партійні, радянські органи, прокуратуру, НКВД і загалом на всю партійну організацію, називаючи всіх пройдисвітами-зłodіями»⁶².

Виходячи з такої оцінки, бюро обкому винесло вердикт:

«За антирадянську наклепницьку заяву на партійну організацію й органи радянської влади виконуючого обов'язки помічника облпрокурора Сергєєва притягти до судової відповідальності»⁶³.

Агресивно-наступальна позиція з боку бюро обкому пояснювалася просто: його перший секретар В. Бегма, інші члени бюро як ніхто знали, що виступ та оцінка Сергєєва відповідають дійсності. Однак визнати це означало підписати собі вирок. І перш за все тому, що логічним продовженням такої оцінки мало б стати визнання хибності кадрових рішень ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У.

Що ж до «антирадянського наклепу» з боку Сергєєва, то звичайний перегляд протоколів засідань бюро Рівненського обкому КП(б)У за 1940–1941 рр. дозволяє з'ясувати, що на кожному (!) з них (тобто як до, так і після виступу прокурорського працівника) розглядалася одна або декілька персональних справ представників регіональної номенклатури, які допустили порушення «соціалістичної законності», зловживання службовим становищем або ж досягли крайньої межі морально-побу-

⁶² Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 1, спр. 5, арк. 67.

⁶³ Там само.

тової деградації. Очевидно, що це була лише вершина айсберга, яка виткнулася назовні.

Двома найпоширенішими видами зловживань владою серед співробітників НКВД–НКГБ виявилися порушення елементарних прав людини й моральна розпуста. Так, у різний час були виключені з партії чи піддані партійним стягненням та усунуті з посад начальники Рафалівського райвідділу міліції М. Долецький, Людвипільського райвідділу міліції Т. Поліщук, Деражненського райвідділу міліції Шапранов, Клесівського райвідділу НКВД Д. Зарицький, Деражненського РВ НКВД О. Давиденко та ін. Серед учинених ними правопорушень знаходимо незаконні обшуки й арешти громадян⁶⁴, безпідставне утримання під вартою⁶⁵, побої та інші брутальні методи ведення слідства⁶⁶, привласнення майна⁶⁷, у т. ч. речових доказів⁶⁸ тощо.

Значного поширення набули «неформальні» стосунки працівників НКВД із місцевими жінками. Так, начальник Клесівського РВ НКВД Д. Зарицький мав «зв'язок із класово-ворожим елементом» – інтимні стосунки з доньками колишніх осадників, «політбандитів», жінками конфідентів, підлеглими співробітницями, за що був усунутий із посади⁶⁹ і переведений оперуповноваженим до УНКВД. Під час проведення допиту задушений заарештованим П. Сичем⁷⁰.

Слідчий УНКВД у Рівненській області Л. Кірзнер добився припинення справи і звільнення з-під варти актриси Рівненського театру В. Лепешкевич із метою подальших зустрічей «інтимного характеру». «Конфліктна справа» кандидата у члени ВКП(б) Л. Кірзнера була розглянута на зборах парторганізації УНКВД 15 лютого 1941 р., причому з'ясувалося, що випадки

⁶⁴ Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 1, спр. 4, арк. 90–92.

⁶⁵ Там само, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2924, арк. 1–2.

⁶⁶ Там само, спр. 1042; спр. 1847.

⁶⁷ Там само, ф. 400, оп. 1, спр. 7, арк. 49–50.

⁶⁸ Там само, спр. 13, арк. 124–125.

⁶⁹ Там само, спр. 7, арк. 49–50.

⁷⁰ Там само, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3323, арк. 280–282.

«зв'язків з місцевими жінками» співробітників УНКВД мали непоодиноким характером. Провина ж Л. Кірзнера полягала в тому, що він вступив у такий зв'язок із жінкою, звинуваченою в «антирадянській діяльності»⁷¹. Заступник начальника відділу УНКВД у сусідній Волинській області С. Єрофєєв співмешкав із дружиною польського поліцейського, доньки якої відвідували свого батька, систематично перетинаючи кордон із Німеччиною⁷². Фатальними для подальшої кар'єри цих та інших керівників стали, однак, не самі зловживання, а факт їх розголошення.

На основі проведеного аналізу доходимо висновку, що використання кадрів органів НКВД, причетних до «Великого терору» в УРСР та аналогічних методів їх діяльності під час «західноукраїнської операції» призвело до гострої конфронтації між комуністичною номенклатурою та західноукраїнським населенням напередодні й на початку німецько-радянської війни. Носіями методів, характерних для періоду «Великого терору», виявилися не тільки чекістські кадри, які брали в ньому безпосередню участь, а й ті працівники, що влилися до лав НКВД пізніше, будучи інфікованими суспільними та корпоративними настановами щодо «врогів народу».

Андрей Жив'юк. Кадровый состав и деятельность органов НКВД–НКГБ во время «первой советизации» Западной Украины через призму «Большого террора»

В статье осуществлён анализ кадрового состава и деятельности органов НКВД–НКГБ в западных областях Украины в 1939–1941 гг. На его основе делается вывод об использовании кадров НКВД, имеющих отношение к «Большому террору» в УССР, и аналогичных методов их деятельности во время «западноукраинской операции», что привело к острой конфронтации между коммунистической номенклатурой и населением Западной Украины накануне и в начале немецко-советской войны.

Ключевые слова: народный комиссариат внутренних дел, народный комиссариат государственной безопасности, «Большой террор», Западная Украина, советизация, номенклатура, репрессии.

⁷¹ ГДА СБ України, Рівне, спр. П-739, арк. 44–48.

⁷² Історія органів державної безпеки на Волині. – С. 50.

Andrii Zhyviuk. Staff and Activity of NKVD–NKGB During the «First Sovietization» of Western Ukraine Through the Prism of «Great Terror»

The article analyzes the staff and activities of the NKVD–NKGB in Western Ukraine in 1939–1941. On this basis it was concluded that the secret police personnel involved in the «Great Terror» in the USSR, and similar methods of their work, were used during the «Western Ukraine Operation». It led to a sharp confrontation between the communist nomenclature and population of Western Ukraine on the eve and at the beginning of German-Soviet War.

Key words: People's Commissariat for Internal Affairs, People's Commissariat for State Security, «great terror», Western Ukraine, sovietization, nomenclature, repression.

УДК: 929.6:7.078:94 (477)

Ярослав ТИНЧЕНКО*

**Українські емігрантські ордени
Богдана Великого та Святого архангела Михайла:
справа рук меценатів-мрійників
чи спецоперація ВУЧК?**

У статті досліджується участь у заснуванні орденів Богдана Великого та Святого архангела Михайла співробітника ВУЧК–ГПУ УСРР Н. Горбанюка (Вогню).

Ключові слова: фалеристика, орден, Армія УНР, українська еміграція, гетьманський рух, ВУЧК, «Смерш».

У результаті проведення органами ЧК контррозвідувальної та агітаційної роботи з розкладання уенерівського підпілля 27 вересня 1921 р. до Подільської губЧК із покайною заявою з'явився отаман Ничипір Романович Горбанюк (Вогонь). Уродже-

нець Немирівського повіту Подільської губернії, колишній офіцер російської армії та старшина Армії УНР, він навесні 1921 р. став співробітником Партизансько-повстанського штабу Юрка Тютюнника, що дислокувався в Польщі. Невдовзі Н. Горбанюк отримав призначення на посаду начальника штабу 6-го північного повстанського району Київщини під псевдонімом «Вогонь». Комендантом району був призначений отаман Яворський (Карий).

На початку травня 1921 р. Ничипір Горбанюк нелегально перетнув радянсько-польський кордон та 9 травня дістався до дому – с. Федорівка на Поділлі. Через місяць до Н. Горбанюка прибув Яворський (Карий) і вони разом поїхали в Київську губернію. Але, попрацювавши два тижні, повстанські керівники почали конфліктувати через суттєві розбіжності в поглядах на перспективи проведення підпільної роботи. Відтак Н. Горбанюк повернувся на Поділля і вступив до повстанського загону Артема Онищука, що підпорядковувався Партизансько-повстанському штабу. Утім, завербований Подільською губЧК А. Онищук докладав усіляких зусиль, аби зганьбити повстанський рух. Сварка з Яворським, деструктивна діяльність Онищука та спілкування з окремими селянами – таємними інформаторами ЧК – привели Н. Горбанюка (Вогня) до думки здатися радянській владі. В автобіографії, складеній 1 жовтня 1921 р., він писав (цитуємо мовою оригіналу. – Я. Т.):

«Когда я прибыл домой от Карого, всё время жил дома, не имел никакой связи с ним, но с Артёмом виделся 2 раза и был у него в его отряде, один раз 2 дня. Насмотревшись на грабежи, я его предупредил приостановить грабежи, он мне ответил, если он приостановит грабежи, то не будет отряда. В другой раз был 3 дня – это уже в последнее время и, в конце концов, убедившись, что всё это авантюра и что хорошего нет, а только плохое, я погнал от себя лошадей и ушёл, решив идти на амнистию, искупить свой грех честной борьбой, честным работником у соввласти. Я увидел, что действительно соввласть – есть власть рабочих и крестьян, власть бедного народа, бедного пролетариата и теперь буду сам бороться с бандитизмом и с теми, кто будет идти против соввласти, буду преданным борцом за соввласть – не жалеть своей жизни для доброго дела. Смерть аван-

* Тинченко Ярослав Юрійович – історик, журналіст.

тюристам и тем бандитам, которые не желают подчиниться соввласти – власти рабочих и крестьян, власти пролетариата!»¹.

Горбанюк-Вогонь почав віддано працювати на Подільський губернський відділ ЧК. Уже 2 жовтня 1921 р. він надав інформацію про деяких підпільників і повстанців – прихильників УНР. Зокрема, на підставі даних Н. Горбанюка 10 жовтня було заарештовано зв'язківця Партизансько-повстанського штабу Мамчура, який ішов до Яворського (Карого). За участі Н. Горбанюка 28 жовтня 1921 р. було влаштовано засідку на підрозділ повстанського отамана Пугача. Повстанці вчасно здогадалися про пастку, учинили збройний опір чекістам. Під час бою трое повстанців загинули, кілька потрапили в полон, решті вдалося втекти. За допомогою Н. Горбанюка-Вогня співробітникам ЧК удалося схилити окремих повстанців до співпраці².

Коли наприкінці жовтня 1921 р. на територію Подільської губернії прорвалася з-за кордону Подільська повстанська група на чолі з М. Палієм-Сидорянським (зі складу армії Ю. Тютюнника), Н. Горбанюк брав участь в її ліквідації. Зокрема, 2 листопада на нараді керівництва Подільської губЧК та амністованих отаманів він серед інших ухвалив резолюцію про недопущення селянського повстання в губернії, необхідність роз'яснення місцевим мешканцям «авантюризму бандитизму», потрібність допомоги в розкритті підпільних організацій та розкладання їх зсередини³. Як заохочення за зразкову роботу щодо «боротьби з бандитизмом» Ничипорові Горбанюкові було відведено невеликий розділ у збірнику, присвяченому діяльності Подільської губЧК⁴.

У 1922 р. Н. Горбанюк-Вогонь продовжував чекістську роботу з розкладання залишків українського підпілля. Після цього інформація про нього в розсекречених документах органів дер-

¹ Год работы: Сборник статей и материалов о деятельности Подгубчека за 1921 год. – Винница, 1922. – С. 171.

² Там же. – С. 124–131.

³ Там же. – С. 37–38.

⁴ Там же. – С. 166–171.

жавної безпеки зникла. Проте у другій половині 1920-х рр. під прізвищем Вогонь-Горбанюк він з'явився серед української еміграції у Празі, ставши довіреною особою Івана Полтавця-Остряниці – колишнього генерального осавула вільного козацтва України та очільника Української Держави гетьмана П. Скоропадського. У січні 1923 р. в Мюнхені І. Полтавець-Остряниця проголосив себе гетьманом українського козацтва та повідомив про створення Українського національного козацького об'єднання. У 1926 р. він вирішив, що попередніх титулів замало, нарікши себе гетьманом усієї України обох боків Дніпра. Офіційним представником І. Полтавця-Остряниці у Празі незабаром став саме Ничипір Вогонь-Горбанюк⁵.

У чому ж полягала його діяльність у столиці Чехословаччини? Адже І. Полтавець-Остряниця був одіозною постаттю серед української еміграції та практично не мав прихильників у цій країні. Як свідчать мемуаристи, Н. Горбанюк займався нагородженням орденами І. Полтавця-Остряниці. Ось що згадував один із найвизначніших знавців української фалеристики, старшина Армії УНР, автор проектів державних нагород Микола Битинський:

«Друга, не менш спритна, група авантюристів у тій же Празі створила певний ґрунт прихильників гетьманського руху, головою якого об'явив себе такий ніби повстанець де-Вогонь-Горбанюк. Та група теж витворила свій “орден Булави”, принаймні, – декларативно – для тих, що спричиняться до відновлення монархічної держави. Поскільки відомо, ці майстри працювали більш серед наївних чеських міщан, затаючи їх до своєї “політичної” акції обіцянками різних високих становищ в Україні включно до “міністерських портфелів”. А тим часом “нагороджували” простодуних честолюбців отією ж “державною” нагородою – орденом Булави, тимчасово лише уділювано їм розкішну грамоту, виготовлену за їхні ж гроші, ніби позичені на українську державну акцію»⁶.

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 6, спр. 69865-фп, арк. 68.

⁶ Битинський М. Українські військові відзнаки // Вісті комбатанта. Ч. 2. – Нью-Йорк, 1968. – С. 45.

М. Битинський згадував ще про одну «гетьманську організацію» орієнтації І. Полтавця-Остряниці, яка нагороджувала Козацьким хрестом. Представником її у Празі М. Битинський називав «підполковника Х.», який

«на власні гроші також спорудив наперед розкішну грамоту до згаданого гетьманського хреста й уділював її охочим попишатися порожніми цяцьками, звичайно, також за певні жертви-заслуги»⁷.

Микола Битинський помилявся: орден Булави, він же орден Богдана Хмельницького, він же Козацький хрест – це одна й та сама нагорода, заснована Іваном Полтавцем-Остряницею. Офіційним представником останнього у Празі був Н. Вогонь-Горбанюк, а жертводавцем – «підполковник Х.» (Борис Сухоручко-Хословський).

Підполковник Б. Сухоручко-Хословський – це надзвичайно цікавий персонаж української військової еміграції. Він – один із небагатьох, хто за межами Батьківщини став надзвичайно заможною людиною. 27 травня 1945 р. у Празі Б. Сухоручко-Хословського заарештували співробітники «Смерш», відтак із його архівно-кримінальної справи ми дізнаємося багато цікавих подробиць біографії.

Згідно з власними свідченнями Б. Сухоручко-Хословського, він походив із селянської родини хут. Верх Борзненського повіту Чернігівської губернії. Закінчив технічне училище, у роки Першої світової війни отримав чин поручика російської армії. Був учасником 2-го Всеукраїнського військового з'їзду та служив в Армії УНР. Зокрема, під час Першого Зимового походу 6 грудня 1919 – 6 травня 1920 рр. очолював курінь у складі Збірної Київської дивізії генерала Ю. Тютюнника. 23 вересня 1920 р. в бою з червоними Б. Сухоручко-Хословський був важко поранений і тривалий час лікувався у Варшаві та Празі.

За службу в Армії УНР він був підвищений до чину підполковника, а за участь у Зимовому поході нагороджений Залізним хрестом «За Зимовий похід і бої». У Чехословаччині 1923 р. закінчив Вищу школу консульської та дипломатичної служби,

⁷ Битинський М. Українські військові відзнаки. – С. 46.

Борис Сухоручко-Хословський, 1945 р.
Фото з архівно-слідчої справи. З фондів ГДА СБ України.

у 1924 р. – філософський факультет Карлового університету, був аспірантом в Українській господарській академії у Подєбрадах. Із 1926 р. Б. Сухоручко-Хословський працював шефом із виробництва рекламних фільмів фірми «Віра-Фільм», 1928 р. був організатором, режисером та власником кіностудії «Меркур-Фільм», що спеціалізувалася на виробництві рекламних стрічок. Фірма Б. Сухоручко-Хословського також займалася випуском художніх кінофільмів, зокрема у 1930-х рр. допомагала французькій кінокомпанії в екранізації «Тараса Бульби» (зйомки проходили під Будапештом). «Меркур-Фільм» брав участь у кінофестивалях у Венеції та влаштував кінопрокат іноземних картин, зокрема радянських, на території Чехословаччини. Відтак Б. Сухоручко-Хословський уважався одним із чільних діячів європейської кіноіндустрії 1930-х рр., був надзвичайно заможною людиною, мав кілька розкішних авто, на яких мандрував із родиною європейськими країнами⁸.

⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69865-фп, арк. 79–126.

Незважаючи на те, що 1932 р. Б. Сухоручко-Хословський отримав чехословацьке громадянство, він залишався щирим прихильником «української справи». Як свідчив на допитах один із заарештованих у 1945 р. празьких українців (мовою оригіналу. – Я. Т.):

«Сухоручко-Хословський виступав завжди в ролі ярого українця, бывшего активного борца за самостоятельность Украины. На груди он всегда носил крест – награду за “Зимовый поход 1920 года”, чем всегда гордился»⁹.

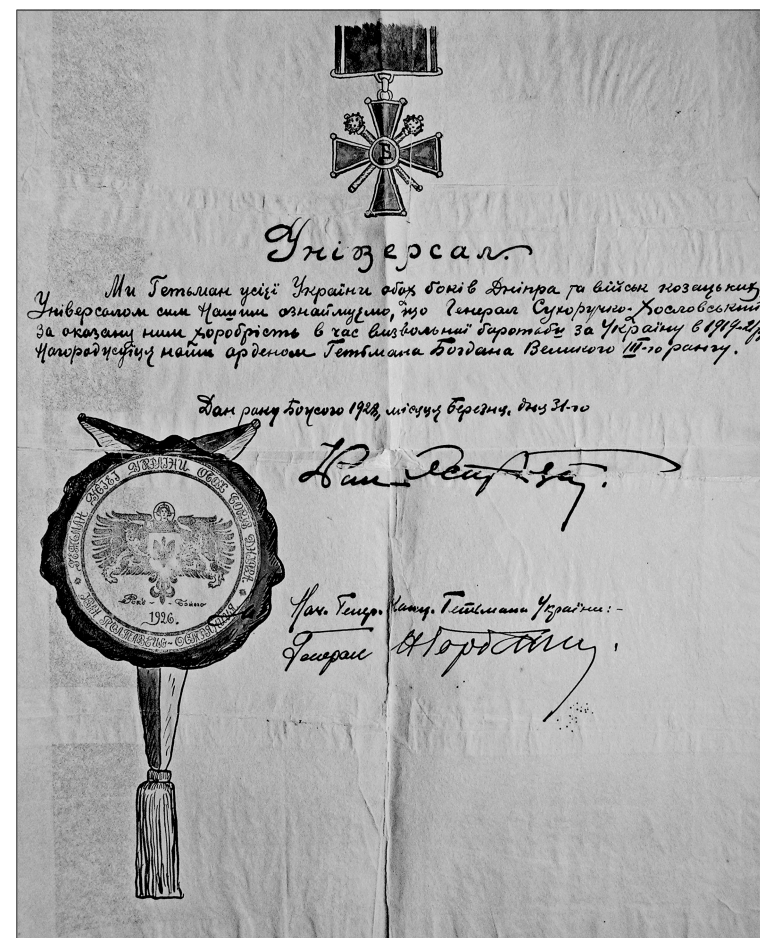
Згідно зі свідченнями очевидців, Б. Сухоручко-Хословський вагом фінансував українську громаду у Чехословаччині, а також допомагав коштами колишньому командувачеві Армії УНР Михайлові Омеляновичу-Павленку та останньому командирові 4-ї Київської дивізії генералові Андрієві Вовку.

В архівно-кримінальній справі Б. Сухоручка-Хословського ані слова немає про нагороди від І. Полтавця-Остряниці та роль підполковника у цій справі. Проте в конверті з речовими доказами по справі зберігся «Універсал» від 31 березня 1928 р. за підписом «начальника Генеральної канцелярії гетьмана України» та «генерала» Н. Горбанюка про нагородження Б. Сухоручка-Хословського від імені І. Полтавця-Остряниці «орденом Гетьмана Богдана Великого III рангу».

Із малюнку самого ордену не важко здогадатися, що він також звався і «орденом Булави» (адже мав дві булави, а посередині – літеру «Б»), і «Козацьким хрестом» (адже був у вигляді хреста). Тобто саме про ці ордени йшлося у статті М. Битинського. Але чому її автор помилився та на підставі однієї нагороди (грамоти) твердив про дві?

Пояснення цьому також знаходимо в архівно-кримінальній справі заарештованих у 1945 р. «празьких українців». Зокрема, Б. Сухоручко-Хословський зазначав на допитах, що М. Битинський у Празі очолював групу колишніх вояків Армії УНР, котра вороже ставилася до гетьманців. Крім того, за словами Б. Сухоручка-Хословського, у 1942 р. М. Битинський співпрацював з окупаційними органами та публікувався в газетах для військо-

⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69865-фп, арк. 171.

Грамота на орден Богдана Великого III ступеня на ім'я Бориса Сухоручка-Хословського з його архівно-слідчої справи. З фондів ГДА СБ України.

вополонених Червоної армії – українців¹⁰. З іншого боку, ветерани Армії УНР, заарештовані у Празі в 1945 р., наприклад Микола

¹⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69865-фп, арк. 62.

Росіневич, під час допитів характеризували Б. Сухоручка-Хословського «спритним ділком». Відтак, оскільки середовище ветеранів Армії УНР та невеличка групка гетьманців орієнтації І. Полтавця-Остряниці не спілкувалися поміж собою, М. Битинський знав про «витівки» останніх щодо нагороджень лише на підставі чуток.

Для Б. Сухоручка-Хословського прихід до влади в Німеччині А. Гітлера став початком серйозних проблем. У 1933 р. його покровитель І. Полтавець-Остряниця був заарештований та ув'язнений на 6 місяців до концтабору. Звільнився лише після того, як дав письмову обіцянку не займатися політичною діяльністю¹¹.

Сам Борис Сухоручко-Хословський також постраждав від нацистів. Коли в 1938 р. німецька армія без бою зайняла Чехословаччину, його фірма була закрита. У 1940 р., після окупації Франції, співробітники гестапо знайшли в архіві французької розвідки довідку на Б. Сухоручка-Хословського від 16 липня 1926 р. Із документа випливало, що, по-перше, він працював на французьку розвідку, а по-друге, насправді був євреєм на прізвище Захловський (Сахловський)¹². Напевно, саме ці обставини спричинилися до його трьох арештів гестапо протягом 1941–1942 рр.

У звільненні Б. Сухоручка-Хословського не останню роль відіграв Н. Горбанюк. Як свідчив він пізніше на допитах у «Смерщ», після приходу німців до Праги Н. Вогонь-Горбанюк почав працювати у СД, де був головним інформатором у секторі української та російської еміграції на території Чехословаччини¹³. Неважко здогадатися, що від такої особи, як Н. Горбанюк, відтепер залежало життя не тільки Бориса Сухоручка-Хословського, а ще його дружини та двох дітей. Очевидно, він був гідний виконувати будь-які доручення цього агента СД.

Про подальшу співпрацю з Н. Вогнем-Горбанюком Б. Сухоручко-Хословський у власноручних свідченнях 1945–1946 рр.

¹¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69865-фп, арк. 69–70.

¹² Там само, арк. 221.

¹³ Там само, арк. 69, 152.

нічого не писав. 1 липня 1946 р. його було засуджено до 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна. Станом на 10 березня 1955 р. перебував в ув'язненні в Дубровлагу¹⁴. По звільненні в 1956 р. як чехословацький громадянин Борис Сухоручко-Хословський повернувся до Чехословаччини¹⁵.

Історія з нагородами отримала продовження 1958 р. в Мюнхені, де загадковим чином з'явився Ничипір Вогонь-Горбанюк. Він організував журнал «вільних козаків» «Русалка», перший номер якого незабаром з'явився друком. Із Мюнхена до Нью-Йорка – на ім'я президента УНР в екзилі Степана Витвицького – Н. Горбанюк надіслав два листи. Він поінформував про заснування в 1941 р. у Празі ордена Святого архангела Михайла «Базар–359–1921» – на честь учасників Другого Зимового походу. Цікаво, що в листах на ім'я С. Витвицького, датованих 13 березня та 20 квітня 1958 р., Н. Вогонь-Горбанюк іменував себе «головою орденської ради» зазначеної нагороди та «наказним отаманом українського вільного козацтва».

У надзвичайно пафосному листі від 13 березня 1958 р. Н. Горбанюк подав свій варіант історії створення ордена Святого архангела Михайла. Так, серед іншого він писав:

«Щоб відзначити боротьбу й трагедію під Базаром, що сталася 21 листопада 1921 року Божого, з ініціативи учасників походу та учасників Української повстанчої армії, яка своїми бойовими діями й чинами приналежна до Другого Зимового походу (1921), – усталений та ухвалений вищезгаданий орден для всіх тих, що полягали за волю й славу України у боротьбі, відділи, загони й групи, керуючі відважними синами свого народу отаманами: Карий, Вогонь, Заболотний, Лихо, Біда, Орел, Богун, Орлик, Пугач, Гонта, Сокира, Шепель, Вовк, Ребро, Степовий, Зелений, переводяче непосильну битву на Правобережній Україні, й майже всі відпочивають у вічному відпочинку, дивляться з висот Бога, як переводиться у життя визволення Батьківщини»¹⁶.

¹⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69865-фп, арк. 249.

¹⁵ Прохода В. Записки непокірливого. – Новий Ульм, 1972. – Кн. II. – С. 354.

¹⁶ Рудиченко А., Тинченко Я. Награды и знаки национальных армий и правительств. Украина. Белоруссия. Литва. – К., 2011. – С. 92.

Символічно, що список отаманів відкривав Карий (Яворський) – колишній керівник Н. Вогню-Горбанюка, зраджений ним, заарештований ЧК у квітні 1922 р. та засуджений до страти 31 серпня того ж року¹⁷. Другим Ничипір Горбанюк поставив себе, третім – отамана Заболотного, якого заарештувала Подільська губЧК (не виключено, що за участі Н. Вогню-Горбанюка), але який згодом утік з ув'язнення. Четвертий – отаман Лихо (Вікул) – загиблий у чекістській засідці, яку організував саме Н. Горбанюк. П'ятий – Біда (Хилюк) – був схоплений подільськими чекістами за допомогою Н. Горбанюка та потім переданий до Київської губЧК. Завершав цей список отаман Зелений, який загинув ще 1919 р.

Подробиць заснування ордена Н. Вогонь-Горбанюк не оприлюднив. Написав лише, що сталося це у Празі 21 листопада 1941 р. за участі генералів М. Омеляновича-Павленка, В. Петріва, В. Трутенка, прем'єр-міністра уряду УНР І. Мазепи, уенерівських міністрів Б. Мартоса, А. Яковліва, С. Сірополка, І. Паливоди, міністра гетьманського уряду Д. Дорошенка, колишніх членів Директорії А. Андрієвського, А. Макаренка, послів парламентів М. Славінського та П. Феденка, секретаря місії УНР професора Бочковського. Були також присутні учасники Першого та Другого Зимових походів (за словами Н. Горбанюка) старшини Прохода, Климач, Палій, Сухоручко, Горбанюк, Тобілевич, Мелешко, Пасічник, Скидан, Кульчицький, Росіневич, Антончук, Безсонів, Насонів, Білоус, Зленко та юнак Сірополко.

Про виготовлення ордена та подальшу його історію Н. Вогонь-Горбанюк повідомляв С. Витвицькому:

«Виконання самого ордена було доручено проф. Д. Дорошенку і др. Сухоручку під прямим доглядом командарма ген. М. Омеляновича-Павленка, які були допоміжними у виробленні статуту ордена із др. Зоц-Кравченком з геральдичної комісії старих довоєнних часів, козака з Полтавщини. Допомогав йому полк. Павло Крицький і проф. Д. Антонович.

Статут ордена існує, як існує самий орден. Все знаходиться сховане на території ЧСР. До усталення ордена надана повна

згода полк. Степана Лисогора враз з своїми старшинами й козаками, перебуваючими у Каліші, згідно постанови та протоколу учасників Другого Зимового походу на Україну. Усталення ордена припало 20-річчя у часі війни та, зокрема, неприхильності чужинців до такого акту, що примушувало ініціаторів та учасників бути обережними, до кінця самої війни 1945 року.

Здебільше, учасники як Другого Зимового походу, що були ще живими, повмирили, або побиті ворогом, чи у засланні до Воркути й не можуть самі безпосередньо висказатися у справі ордена у 40-річчя відновлення Збройних сил, щоб цей орден знайшов своє затвердження враз з іншими орденами.

Після ухвалення ордена у 1941 році, виконувалось головування кождорічно учасником тих подій. Було їх 7 приналежних з черги перебуваючих у Празі: Палій, Сухоручко, Горбанюк, Тобілевич, Білоус, Климач і Плітас. Припала доля на головування у 1945 році мені, що виконується мною досьогодні тому, що немає у вільному світі приналежних учасників при усталенні ордена Св. архангела Михаїла. Ба навіть й сліду б не залишилося, бо, як пригадується, у повищій справі ордена велася переписка з тоді же полковником, а сьогодні генералом М. Садовським, перебуваючим чи у Варшаві, чи у Кракові як голова Военного українського т-ва, архіви якого майже пропали.

У минулому році пощастило відповідними утаємниченими зносинами віднайти зв'язок з одним учасником цього акту, що перебуває за залізною занавіссю. Отримане пояснення у цій справі. Зокрема, надіслано два папірових блянки, на яких відбитий орден. Статуту неможна дістати з тактичних міркувань та місцевих обставин. Також вже готового ордена неможна сюди спровадити. Цими днями пощастило дістати знову 2 блянки, з них на одному надсилається привітання Президенту УНР др. С. Витвицькому, а другий блянок полишається у мене у архіві. Такий блянок має у себе військовий міністр ген. А. Вовк й Українській національній музей в Каліфорнії (Америка), з тих, що були додані у минулому році»¹⁸.

Лист закінчувався автобіографією Н. Горбанюка, в якій він стверджував, що протягом 1919–1920 рр. брав участь у парти-

¹⁸ Рудиченко А., Тинченко Я. Награды и знаки национальных армий и правительств... – С. 92–93.

¹⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 75144-фп, т. 2, арк. 120.

занській боротьбі, потому служив в охороні Головного отамана С. Петлюри, а з березня по грудень 1921 р. виконував обов'язки начальника штабу Північної групи партизансько-повстанської армії отамана Карого-Яворського, який, начебто, був «полягшим на полі слави враз зі своїм штабом у восені 1923 року».

Уважний аналіз листа Ничипора Горбанюка дає всі підстави стверджувати, що він подавав недостовірні дані. В архівах зберігся список старшин охорони Головного отамана в 1920–1921 рр. Прізвище Н. Горбанюка там відсутнє¹⁹. Далі, як уже згадувалося, він розійшовся з Яворським ще влітку 1921 р., той був схоплений та страчений органами ЧК (а не загинув «на полі слави») у серпні 1922 р.

Серед осіб, яких Н. Горбанюк навів у списку учасників зборів із заснування ордена Святого архангела Михайла, до 1958 р. майже всі померли або були заарештовані співробітниками «Смерш». Напевно, розрахунок будувався саме на тому, що Н. Горбанюка ніхто не зможе викрити, адже він апелював до авторитету людей, декотрі з яких насправді не могли брати участь у заході з заснування ордена. Так, колишні члени Директорії А. Андрієвський та А. Макаренко після загибелі С. Петлюри оголосили себе правонаступниками державного центру УНР. Своєю чергою, президент УНР в еміграції Андрій Левицький та його оточення виступили категорично проти «цих самозванів». Відтак згадані в листі прем'єр-міністр уряду УНР в еміграції І. Мазепа, міністри Мартос, Яковлів, Сірополко, Паливода принципово не мали нічого спільного з Андрієвським та Макаренко та не могли брати участь в одному заході з ними.

Серед «учасників Першого та Другого Зимових походів» Н. Горбанюк помилково називає підполковника Василя Проходу, який не брав участі у жодному з походів та, крім того, починаючи з 1941 р., працював у Німеччині.

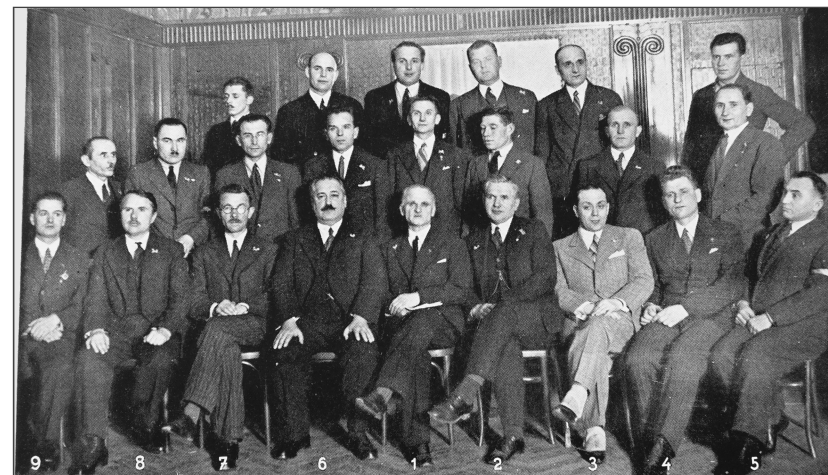
Принциповою помилкою є згадка про Б. Сухоручка-Хословського серед учасників Другого Зимового походу, а відтак, за словами Н. Горбанюка – одного з голів орденської ради Святого

¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1078, оп. 2, спр. 219, арк. 95–96.

архангела Михайла. Б. Сухоручко-Хословський не брав участі у Другому Зимовому поході.

Складається враження, що переважну більшість прізвищ Н. Горбанюк запозичив з ювілейного видання «Зимовий похід», котре побачило світ у Празі 1940 р. У цій книзі було вміщене загальне фото учасників зібрання з нагоди 15-річчя Першого Зимового походу в 1934 р. Світлина мала підпис, і саме звідти більшість прізвищ могла перекочувати до списку Н. Горбанюка.

Н. Горбанюк помилявся ще й у тому, що був упевнений, начебто у «вільному світі» немає нікого з колишніх «празьких

Фотографія зроблена підчас ювілейної ослави XV. р. виступу армії в Зимовий Похід. Між присутніми лицарі Залізного Хреста (л. з. х.) й учасники походу (уч. п.):
1. ген. М. Омелянович-Павленко (л. з. х.), 2. ген. В. Трутенко (л. з. х.), 3. підполк. д-р Сухоручко-Хословський (л. з. х.), 4. підполк. інж. Ю. Климач (л. з. х.), 5. поручн. інж. В. Бибік (уч. п.), 6. почесн. гість проф. Д. Дорошенко, 7. проф. Іс. Мазепа (уч. п.), 8. проф. П. Феденко (уч. п.), 9. поручн. д-р М. Пасічник (л. з. х.).
В другому ряді (стоять): другий зліва старш. інж. В. Єна (уч. п.), 3. сотн. інж. Б. Насонів (л. з. х.), 4. сотн. інж. Іларій Сесь (л. з. х.), 5. старш. С. Туркот (л. з. х.), 6. інж. М. Зарицький (л. з. х.), 7. козак Чуприна, 8. інж. М. Кириєвський (л. з. х.).
В третьому ряді: перший зліва козак інж. Л. Сірополко (л. з. х.), організатори свята: третій – голова Спілки українських воен. інвалідів підполк. інж. Палій-Сидорянський, п'ятий – заступник голови д-р Ф. Мелешко.

Учасники урочистих зборів

з нагоди 15-ї річниці початку Першого Зимового походу, Прага, 1934 р.

Фото з видання «Зимовий похід», Прага, 1940 р.

українців». Натомість серед осіб, яких він згадував у листі, щонайменше двоє мешкали у США: лікар Олександр Плітас та колишній організатор повстанських загонів на Катеринославщині Фотій Мешелко. Вони могли викрити деструктивну діяльність Н. Горбанюка у Празі в 1930–1940-х рр.

Напевно, коли Н. Горбанюкові стало відомо про небажаних свідків, він улаштував своє зникнення. «Вісті Братства кол. вояків 1 УД УНА» – головне видання українських ветеранів у Німеччині – повідомляли:

«25 вересня 1958 р. з Мюнхену зник Никифор Горбанюк – кол[ишній] отаман вільних повстанських відділів в Україні за часів перших збройних визвольних змагань. Горбанюк перебував весь час в Мюнхені і брав визначну участь в т.зв. русі вільних козаків та ще недавно був співпрацівником журналу вільних козаків “Русалка”. Напряма цього журналу був виразно протиросійський і антибольшевицький, друге число якого мало б появитися в останніх днях вересня. Поліційні докозання вказують на те, що всі сліди ведуть до Праги і, можливо, Горбанюк є викрадений чеською розвідкою»²⁰.

Відтоді жодних даних про Ничипора Горбанюка ми не маємо.

Та чи дійсно існував орден Святого архангела Михайла та хто насправді його виготовив?

У вітчизняних архівах збереглося запрошення ради ордену Святого архангела Михайла на вечерю для вшанування пам'яті героїв, страчених у Базарі, яка мала відбутися 20 листопада 1942 р. у Празі, у Грюндкав'ярні Драгньовській. За голову ради це запрошення підписав підполковник Юрій Климач – учасник Першого та Другого Зимових походів. Його доля після 1945 р. невідома. Запрошення доводить, що орден таки існував. Малюнок відзнаки на обкладинці бланку збігається з малюнком, надісланим Н. Вогнем-Горбанюком Степанові Витвицькому в 1958 р.²¹

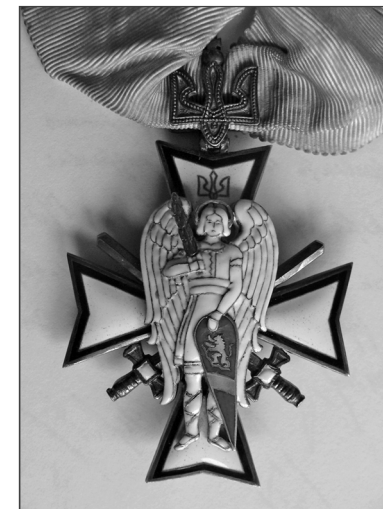
²⁰ Зник отаман Горбанюк // Вісті Братства кол. вояків 1 УД УНА. – Ч. 92. – Мюнхен, 1958. – С. 120.

²¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 269, оп. 1, спр. 385, арк. 21–22.

Ю. Климач та неодноразово згадуваний Б. Сухоручко-Хословський служили разом у 4-й Київській дивізії, товаришували. На згадуваній фотографії 1934 р., на якій зображено учасників 15-літнього ювілею початку Першого Зимового походу, Юрій Климач та Борис Сухоручко-Хословський сидять поруч. Отож, логічно припустити, що якщо підполковник Ю. Климач був головою орденської ради Святого архангела Михайла, то його товариш Б. Сухоручко-Хословський профінансував виготовлення відзнаки.

Можливо, зникнення Н. Горбанюка в Мюнхені 1958 р. якимось чином пов'язане з поверненням до Праги решток української еміграції, що з 1945 р. відбувала покарання в радянських концтаборах. Зокрема, з числа активних учасників Першого та Другого Зимових походів до чехословацької столиці повернулися: Борис Сухоручко-Хословський, Михайло Палій-Сидорянський та Микола Тобілевич. Один із цієї трійки, швидше за все Б. Сухоручко-Хословський, незабаром якимось чином почав листуватися зі своїми товаришами по Армії УНР, які в Канаді та США видавали часописи «Дороговказ» й «Тризуб». Зокрема, можливо, саме він повідомив про смерть Палія-Сидорянського та Тобілевича в 1963 та 1964 рр. Проте дата смерті Бориса Сухоручко-Хословського поки що залишається невідомою.

У 2000 р. на антикварному аукціоні «Rauch» у Відні було виставлено на продаж орден Святого архангела Михайла у двох варіантах: шийному та нагрудному. На ордені був штамп ювеліра, який їх виготовив: «КК» (що означає «Karnet&Kyseli, Prag»). Майстер, який ставив на своїх виробках цей знак, працював лише до 1945 р., а відтак можна при-

Шийний варіант ордену Святого архангела Михайла. З колекції Олександра Мельника, Київ.

пустити, що ордени було зроблено саме під час Другої світової війни²². Шийний варіант придбав колекціонер з України Олександр Мельник, нагрудний – американський колекціонер українського походження Юрій Сас-Підлуський. Утім, як нагороди потрапили на віденський аукціон, де вони зберігалися до того часу та хто отримав за них гроші – залишається загадкою.

Ярослав Тинченко. Украинские эмигрантские ордена Богдана Великого и Святого архангела Михаила: дело рук меценатов-мечтателей или спецоперация ВУЧК?

В статье исследуется вопрос участия в учреждении орденов Богдана Великого и Святого архангела Михаила сотрудника ВУЧК–ГПУ УССР Н. Горбанюка (Огня).

Ключевые слова: фалеристика, орден, Армия УНР, украинская эмиграция, гетманское движение, ВУЧК, «Смерш».

Yaroslav Tinchenko. Ukrainian emigrant orders of Bohdan Velykyi and Saint archangel Michel: was this the cause of Maecenas-dreamers or the special operation of VUChK?

The article is investigated participation of N.Horbanyuk (Ohon), an officer of VUChK-GPU of the UkrSSR, in the establishment of orders of Bohdan Velykyi and Saint archangel Michel.

Key words: order, UNR Army, Ukrainian emerge, Hetman movement, VUChK, «Smersh».

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

УДК: 316.4.063.7 (477) «1917–1925»

Репресії проти учасників антибільшовицького руху в Україні (1917–1925 рр.): архівно-кримінальні справи свідчать...

У публікації подано частину покажчика учасників антибільшовицького руху в Україні у 1917–1925 рр. у вигляді анотацій архівно-кримінальних справ 1919–1948 рр. провадження.

Ключові слова: антибільшовицький рух, повстанський рух, УНР, громадянська війна, репресії.

Важливим джерелом політичної історії України 1917–1925 рр. стали архівні документи радянських органів державної безпеки. Малодосліджену частину відповідних матеріалів становлять архівно-кримінальні справи на «контрреволюціонерів» – учасників антибільшовицького руху.

До категорії репресованих за «контрреволюційні злочини» відносилися політичні, державні й громадські діячі, а також військовики доби Центральної Ради – Української Держави – Директорії УНР; військовослужбовці армій А. Денікіна, П. Врангеля,

²² Auktionshaus H.D. Rauch GmbH Ordens Auktion. – № 436, 437. – Wien, 21. Juni 2000. – S. 84.

Ю. Пілсудського та представники військових і цивільних адміністрацій; підпільники й повстанці уенерівської, анархо-махновської, білої проросійської і пропольської орієнтацій; учасники опозиційного руху національних меншин: євреїв, татар, німців та ін.; представники релігійної опозиції тощо.

У досліджуваній проміжок часу Україна палала у вогні революції, національно-визвольної боротьби і громадянської війни. До грудня 1920 р. влада змінювалася ніби в калейдоскопі, а наступні 5 років переможці-більшовики невпинно «гасили» полум'я повстанського руху.

«Контрреволюційну» сутність діяльності учасників українського державотворення більшовицьке правосуддя визначало з часу заснування у грудні 1917 р. у Харкові альтернативного радянського уряду України – Генерального секретаріату, який невдовзі оголосив війну «буржуазно-націоналістичній» Центральній Раді. «Брестський мир» країн Четверного союзу з УНР та РСФРР від 27 січня 1918 р. призвів до заміни короткочасної першої більшовицької окупації України на її окупацію німецькими, австро-угорськими підрозділами та військами Антанти. 29 квітня на хліборобському конгресі, організованому Українською демократично-хліборобською партією, генерала Павла Скоропадського було проголошено гетьманом нового державного утворення – Української Держави. Німці санкціонували цей переворот і розпуск недієздатної Центральної Ради.

Перша світова війна закінчилась поразкою Німеччини, унаслідок чого було анульовано всі січневі брест-литовські угоди. Війська Антанти залишили Україну в листопаді 1918 р. і вже 14 грудня Українська Держава впала під тиском очолюваного Директорією антигетьманського повстання. Водночас до Харкова повернулися зі сходу носії «радянської» влади й у січні 1919 р. утворили Українську Соціалістичну Радянську Республіку.

У травні 1919 р. у воєнне протистояння УНР та УСРР втрутилася інша «контрреволюційна» сила – Добровольча армія генерала А. Денікіна. Упродовж кількох місяців вона відкинула з Лівобережжя й частини Правобережжя України Червону армію та затисла війська Директорії на Волині й Поділлі. Восени того ж року в тилу білих виник масштабний повстанський рух.

Спільні антиденікінські партизанські акції вели керовані спеціально утвореним Центральним українським повстанським комітетом (ЦУПКОМ) уенерівські повстанські загони, махновська Революційна повстанська армія України і більшовицька дивізія Червоного козацтва під командуванням В. Примакова. Для боротьби з повстанцями А. Денікін зняв з протибільшовицького фронту кінні козацькі полки, що стало важливим фактором загальної поразки його армії.

На початку лютого 1920 р. денікінців було витиснуто з України, а 4 квітня на посту командувача Збройними силами Півдня Росії генерала А. Денікіна замінив адмірал П. Врангель. У червні–серпні його армія зайняла Північну Таврію і розпочала наступ на Донбас, наприкінці вересня на кілька днів оволоділа Маріуполем, після чого вже вела оборонні бої і наприкінці жовтня була змушена відступити на Кримський півострів.

У листопаді 1920 р. Червона армія розгромила війська адмірала П. Врангеля у Криму та відкинула залишки Армії УНР за демаркаційну лінію українсько-польського кордону, встановленого на той час по р. Збруч. Відтоді на заваді остаточному утвердженню в Україні більшовиків став повстанський рух. За чекістською термінологією, цей прояв «внутрішньої контрреволюції» підпадав під визначення «політичний бандитизм».

Найбільшою загрозою більшовикам у 1921 р. був «петлюрівський бандитизм» – селянський повстанський рух за відновлення УНР. Із території Польщі у лютому–листопаді загальне антибільшовицьке повстання в Україні готували очолюваний генерал-хорунжим Ю. Тютюнником Партизансько-повстанський штаб при Головній команді військ УНР (ППШ), а з території Румунії у червні–листопаді – штаб Південної групи військ Армії УНР під керівництвом генерал-хорунжого А. Гулого-Гуленка. У самій Україні у березні–червні діяв ЦУПКОМ, організований удруге тепер уже для боротьби з більшовицькими окупантами. Державний Центр УНР надав йому тимчасові повноваження вищого військового і цивільного органу національної влади, безпосереднього провідника ідей та виконавця завдань ППШ. Національно-визвольним повстанським рухом було охоплено майже все Правобережжя й частина Лівобережжя.

Відчутну небезпеку для більшовиків становила «махновщина» – широкий повстанський рух, яким понад три роки було охоплено південь і схід України. Наказ про створення регулярної Революційної повстанської армії України Н. Махно підписав 5 серпня 1919 р. Махновці воювали проти всіх і прагнули вибороти суспільний лад, за якого обрані ради слугували б не «комісародержавію», а народу; гарантували б виконання законів, ухвалених людьми праці на Всеукраїнському трудовому з'їзді¹. Однак магічність словосполучення «радянська влада» у січні-травні 1919 р. та у вересні-листопаді 1920 р. наштотувала їм на тимчасовий воєнний союз із більшовиками проти тих, хто радянської влади не визнавав у принципі.

Регіоном поширення білогвардійського повстанського руху під проводом колишніх офіцерів білої армії на початку 1920-х рр. став Кримський півострів, де активну участь в антибільшовицьких виступах брало також місцеве татарське населення. На півночі Правобережжя у союзницькому порозумінні з петлюрівськими отаманами діяла мережа повстанських організацій Б. Савінкова.

Для ліквідації повстанців радянська держава об'єднала сили регулярної армії, спеціальних військ, надзвичайних органів, міліції, державного і партійного апарату в єдину систему так званих військових або постійних нарад. Ще з 28 грудня 1920 р. за постановою РНК УСРР Україну було поділено на військові округи для «боротьби з бандитизмом». Використовувалися такі репресивно-каральні заходи, як заручництво, введення військового стану, масові обшуки, арешти, заслання, ув'язнення в тюрмах і концтаборах, розстріли. У другій половині 1921 р. в результаті чекістсько-військових операцій було ліквідовано ЦУПКОМ, більшість місцевих повстанських комітетів, підпільних груп і повстанських загонів. Частина отаманів і повстанців припинила збройну боротьбу, погодившись на запропоновану V Всеукраїнським з'їздом рад амністію. 28 серпня 1921 р. зневірений у перспективі подальшого протистояння більшовикам загін Н. Мах-

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 13, спр. 415, т. 1, арк. 546 (зв.).

на чисельністю близько 80 повстанців був змушений перетнути українсько-румунський кордон.

Більшовики прагнули остаточно загасити полум'я свідомого народного опору, що неможливо було зробити одними лише репресіями. З осені 1921 р. в Україні замість продрозкладки було введено продподаток. Це стало одним із чинників, що позбавили учасників Другого зимового походу Армії УНР реальної підтримки населення. Загальне антибільшовицьке повстання, сигналом до якого мав стати Листопадовий рейд, так і не відбулося. 12 квітня 1922 р. ВУЦВК оголосив амністію всім, хто воював проти радянської влади в Україні, крім П. Врангеля, О. Кутепова, Н. Махна, С. Петлюри, П. Скоропадського, Б. Савінкова та Ю. Тютюнника. Як шлях до вирішення в Україні національного питання, у квітні 1923 р. XII з'їзд РКП(б) проголосив курс держави на «українізацію» суспільства. 19 травня 1923 р. ВУЦВК і РНК УСРР видали декрет про запровадження єдиного сільськогосподарського податку у грошовій формі. Зазначені заходи повернули обличчям до влади значну частину української інтелігенції і дали надію селянам на досягнення добробуту.

Повстанство в Україні перестало існувати як масове явище, втративши підтримку населення і попереднє ідейне навантаження, набираючи характерних ознак чистого криміналу, що пустив у середовищі селян глибоке коріння в голодні 1921–1922 рр. Однак ще впродовж 1925 р. фіксувалися останні спалахи прояву національно-визвольного повстанського руху. У прикордонних із Польщею районах продовжувалися партизанські акції під проводом командувача повстанськими загонами й організаціями Правобережжя полковника Я. Орла-Гальчевського, а в Роменській окрузі оперував петлюрівський загін отамана О. Ковалю.

У березні 1926 р. ДПУ УСРР, розглядаючи ситуацію в українському селі, дійшло однозначного висновку: «Політичного бандитизму в буквальному значенні цього слова на Україні нема»².

² Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації, ф. 2, оп. 4, д. 222, л. 37; *Архирейський Д., Ченцов В.* Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 87–127.

До цього часу тривали реальний спротив становленню більшовицької влади в Україні і репресії каральних органів за фактами скоєння «контрреволюційних злочинів».

Нещадні репресії і голод, а також неп та українізація винищили опозицію, а ризику під її переслідуванням здавалося б підвела ухвалена президією ЦВК СРСР 2 листопада 1927 р. широка загальна амністія на відзначення десятиріччя «Жовтневої революції». Святкове помилювання поширювалося на всі верстви населення й на всі категорії засуджених, за винятком активних діячів антирадянських політичних партій, злісних розтратників і хабарників. Положеннями амністії обумовлено заміну смертного вироку на 10 років позбавлення волі з суворою ізоляцією, негайне і передбачене відбуттям половини терміну покарання дострокове звільнення, повернення із заслань, скасування штрафів, зняття судимостей тощо. Усі трудящі, засуджені до 1 січня 1923 р. за вироками судів чи адміністративних органів за «контрреволюційну» діяльність у роки громадянської війни, підлягали звільненню, засуджені органами ОДПУ СРСР пізніше – загальному скороченню терміну позбавлення волі на третину, а за державні злочини і збройний розбій – на чверть. Було також задекларовано подальше зняття з особливого обліку всіх колишніх офіцерів і військових чиновників білих армій³.

Однак уже у грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) ухвалив рішення про колективізацію індивідуальних селянських господарств. Комуністичне керівництво пішло на форсування розвитку промисловості за рахунок посилення економічного, політичного і репресивного тиску на індивідуальні селянські господарства, особливо заможні – «куркульські». Готуючи масштабний наступ на «буржуазне» село, влада намагалася упередити масовий спротив населення впровадженню її непопулярних заходів. Ретельно вивчалися записи старих оперативних обліків. Багатьох колишніх амністованих і «м'яко» покараних військово-службовців імператорської, білої та уенерівської армій, а також «політбандитів», як дійсних і потенційних організаторів опору

новій аграрній політиці, було покарано повторно. Вони обвинувачувалися у скоєнні терористичних актів стосовно представників місцевої влади, в антиколгоспній агітації і шкідництві.

Запроваджена каральними органами неконтрольована практика завдання жорстоких ударів на випередження у 1928–1932 рр. стримала опір населення політиці розкуркулення і колективізації, а надалі призвела до масштабного, уже нічим не виправданого, державного терору, у лещатах якого першими опинилися ще недобиті колишні справжні вороги зміцнілого тоталітарного режиму. Підставою для масових репресій стали сфабриковані обвинувачення у шпигунстві й терористичних намірах.

Таким чином, можна помітити відносно об'єктивність більшості обвинувачень учасникам антибільшовицького руху за кримінальними справами 1919 – першої половини 1920-х рр. провадження. Видається сумнівною навіть відносна об'єктивність відповідних обвинувачень за справами кінця 1920-х – початку 1930-х рр. провадження. Не викликають жодної довіри надумані обвинувачення решткам давно переможеної опозиції за справами другої половини 1930-х рр. провадження.

Масив кримінальних справ на учасників антибільшовицького руху в Україні почав формуватися після проголошення у січні 1919 р. УСРР і тривав невпинно з кількомісячною перервою на період денікінської окупації. Новостворена держава запровадила масштабні застосування покарань до тих, хто перешкоджав поширенню «революційних» змін в українському суспільстві. У 1919–1921 рр. каральними повноваженнями стосовно представників ворожого табору було наділено революційні військові трибунали Червоної армії, надзвичайні трійки та колегії губернських і повітових надзвичайних комісій, особливих відділів НК при діючих арміях. Надалі поряд із позасудовими органами ДПУ–НКВС УСРР «контрреволюціонерів» карали надзвичайні сесії губернського, окружного, районного й обласного судів. Вироки за окремими кримінальними справами виносили Головні Суди Кримської і Молдавської АСРР, а також Верховні – СРСР та УСРР.

Формування фондів архівно-кримінальних справ здійснювалося переважно за місцем народження фігурантів, рідше – їх

³ Ромашкин П. Амнистия и помилование в СССР. – Москва, 1959. – С. 61–63.

проживання і «контрреволюційної» діяльності. Частину збірних, групових та інших справ, що за висновками експертів радянських органів держбезпеки становили оперативну й історичну цінність, у різний час було передано на зберігання до Харкова, Києва і навіть Москви.

У роки «хрущовської відлиги» прокотилася перша хвиля реабілітації жертв політичних репресій, унаслідок чого з єдиного основного фонду виокремився фонд припинених кримінальних справ. Проте справжніх, а не фіктивних учасників антибільшовицького руху, на той час реабілітація не торкнулася. Частину з них не реабілітовано й досі. Не зважаючи на наступні потужніші хвилі реабілітації (наприкінці минулого століття) цей процес, на нашу думку, не доведено до логічного завершення.

У 1990-х рр. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБ України) більшість архівно-кримінальних справ припиненого фонду 1920-х рр. провадження передав на постійне зберігання до Центрального державного архіву громадських об'єднань України та обласних держархівів, що призвело до розпорошеності унікальних фондів. Водночас усі відповідні справи на тих, кому відмовлено в реабілітації, надалі зберігаються в основному фонді ГДА СБ України та його регіональних архівних підрозділів. Вони потребують належного опрацювання, аналізу та систематизації.

Важливим кроком у цьому напрямі стала ініційована ГДА СБ України підготовка анованого покажчика архівних кримінальних справ основного фонду «Репресії проти учасників антибільшовицького руху в Україні (1917–1925 рр.)».

У роботі взяли участь 17 архівних підрозділів регіональних органів СБУ, що спільно з ГДА СБ України успадкували переважну більшість слідчих матеріалів радянських органів державної безпеки 1920–1930-х рр. провадження. Об'єктом дослідження стали справи на осіб, які народилися не пізніше 1907 р., тобто за віком могли бути задіяні в антибільшовицькому русі у визначений проміжок часу.

У даній публікації подано частину зазначеного покажчика, що становить 268 показових анотацій архівних кримінальних справ 1919–1948 рр. провадження. Причому в зазначеному хро-

нологічному проміжку не представлено лише 1943–1944 рр. Майже половину наведених анотацій (131) складено за справами 1920–1922 рр. провадження – періоду найпотужнішого протистояння утвердженню більшовицької влади в Україні.

Майже 70% анотацій (184) стосуються репресій 1919–1927 рр., ризику під якими мала б підвести широка загальна амністія з нагоди десятої річниці «Жовтневої революції». Решта анованих справ висвітлює характерні долі колишніх учасників антибільшовицького руху в період розкуркулення, колективізації, Голодомору, масових репресій, а також у передвоєнні й повоєнні роки. Справи 1945–1948 рр. провадження торкалися розшуканих радянськими каральними органами за кордоном колишніх учасників антибільшовицького руху, які в еміграції були членами різних «антирадянських контрреволюційних організацій».

Зведені напрацювання учасників проекту подано в алфавітному порядку й оформлено у вигляді таблиці, у 4-х колонках якої зазначено, зокрема, архівні номери справ, їх назви, кількість томів і роки провадження. Анотації впорядковано хронологічно – за вказаною у другій колонці датою винесення фігурантам справ вироків судових і позасудових органів. Основну інформацію представлено в найширшій четвертій колонці. Тут вміщено відомості про установочні дані репресованих, їх покарання й обвинувачення. В анотаціях вказано також про наявність у справах фотографій, особистих документів і представлених як речові докази антибільшовицьких наказів, розпоряджень, відозв тощо.

Непропорційність кількісного і якісного внеску архівних підрозділів у підготовку публікації та загальне дослідження справ відповідної тематики обумовлена, насамперед, кількістю і якістю наявних джерел. Найбільше їх сконцентровано в архівах управлінь СБ України першої столиці радянської України – Харкова та інших колишніх губернських центрів: Полтави, Одеси, Чернігова, Дніпропетровська, Житомира. Тут частіше можна натрапити на джерела, що мають значну історичну цінність.

За анованими справами проходять державні службовці, правоохоронці та військовики доби Української Держави, УНР

і періоду денікінської окупації України, а також учасники національно-визвольного, махновського, проросійського і стихійного антибільшовицьких повстанських рухів. Особливої уваги заслуговують, зокрема, багатотомна справа на членів Харківського губернського повстанського комітету і група справ на православних священнослужителів, засуджених до розстрілу у грудні 1920 р. за постановою Харківської ГНК за підтримку військової адміністрації адмірала П. Врангеля.

Водночас колишні губернські міста Херсон і Кам'янець із приходом радянської влади перетворилися на повітові, а згодом на окружні. Під час наступної зміни адміністративного поділу України м. Херсон одержало статус обласного, а м. Кам'янець-Подільський – районного центрів. Фонди ГДА СБ України у Херсоні, Черкасах, Донецьку, Луганську, Запоріжжі та інших обласних центрах, що довгий час мали нижчий адміністративний статус, переважно скромні за кількістю й цінністю справ на учасників антибільшовицького руху 1917–1925 рр. Це здебільшого справи 1944–1947 рр. провадження, за якими основним обвинуваченням фігурантів стала їх співпраця під час Великої Вітчизняної війни з німецьким окупаційним режимом в Україні. Згідно з чинним законодавством, на сьогодні ця інформація є конфіденційною.

Штат архівних підрозділів обласних управлінь СБ України неоднорідний і становить від двох до шести співробітників, один з яких є начальником підрозділу або виконавцем його обов'язків. З урахуванням штату і загального навантаження на підрозділ його керівник як відповідальний визначає кількість співробітників, задіяних у реалізації планових завдань, таких, як виявлення та впорядкування анованого покажчика справ. Нерідко він особисто долучається до цієї роботи.

Так, одночасно відповідальними й виконавцями або співвиконавцями даного проекту стали керівники архівних підрозділів управлінь СБУ в Черкаській області – Олена Погоріла, у Житомирській області – Олена Оніщук, у Херсонській області – Наталя Шевченко і в Чернігівській області – Олег Черніченко, а також Головного управління СБУ в АР Крим – Андрій Валякін. У зв'язку зі зміною керівників в архівних підрозділах управлінь

СБ України у Дніпропетровській і Полтавській областях виконання архівно-пошукової роботи й відповідальність за неї впродовж тривалого часу брали на себе співробітники цих підрозділів Оксана Горбовська і Дмитро Тельний. Водночас архівно-кримінальні справи управлінь СБ України у Вінницькій, Донецькій та Одеській областях за визначеною темою мали змогу досліджувати декілька виконавців. Керівники решти підрозділів визначили на даний напрямок роботи по одному співробітнику.

Імена та прізвища всіх учасників спільного проекту зазначено перед поданими анотаціями. Указано також їх участь, виражену в підготовці анотацій (виконавець), виявленні й відборі справ (допоміжна робота) і загальному керівництві (відповідальний).

Поряд із дотриманням зазначених вище загальних вимог до анування справ у підготовлених до публікації матеріалах збережено індивідуальний підхід виконавців, виражений у стислості або розгорнутості подання основного змісту анотацій. Умінням без зайвих подробиць вихопити з досліджуваної справи суть і вкласти її в анотацію відзначилися архівні підрозділи управлінь СБ України у Вінницькій, Донецькій, Житомирській, Кіровоградській, Одеській, Харківській та Хмельницькій областях. Однак розгорнутий стиль викладу все ж надає більше уявлення про історичну цінність анованої справи і життєвий шлях її фігурантів. Дослідники оцінять змістовність анотацій співробітників архівних підрозділів управлінь СБ України у Дніпропетровській, Запорізькій, Луганській, Миколаївській, Полтавській, Сумській, Херсонській, Черкаській та Чернігівській областях, а також Головного управління СБУ в АР Крим.

На цей час архівні підрозділи регіональних органів СБ України готують анований покажчик архівних кримінальних справ припиненого фонду за щойно висвітленою темою: «Репресії проти учасників антибільшовицького руху в Україні (1917–1925 рр.)». Завершення роботи заплановане на 2013 р. За її результатами можлива підготовка нової джерелознавчої публікації.

* * *

**АНОТАЦІЇ АРХІВНО-КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ
«ОСНОВНОГО» ФОНДУ АРХІВІВ ТИМЧАСОВОГО ЗБЕРІГАННЯ
РЕГІОНАЛЬНИХ ОРГАНІВ СБ УКРАЇНИ**

1. Архівний підрозділ

Головного управління СБ України в АР Крим

Виконавці: Андрій Валякін, Андрій Кохан

Відповідальний: Андрій Валякін

Дата вироку	Арх. № справи, кіл-ть томів. Рік впровадження	Назва справи	Стисла анотація
1	2	3	4
12.10.1921 р.	17261. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Али Х.М. и др.	Фігуранти справи – Алі Халіль Мукука та інші жителі містечка Сімеїз Ялтинського повіту Таврійської губернії (загалом 12 осіб кримськотатарської національності). За постановою надзвичайної трійки Кримської НК 10-х фігурантів справи засуджено до розстрілу, а 2-х – до 5 років ув'язнення в концтаборі. Їх обвинувачено як активних членів пов'язаної з «бандами біло-зелених» групи «Ірбіш», учасників скоєних наприкінці 1921 р. кількох нальотів на склади й транспорт з провіантом на шосе Ялта–Севастополь та збройного опору загону червоноармійців у Сімеїзі
03.11.1921 р.	15924. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Спаи А.Н. и др.	За справою проходять Спаї Олександр Миколайович та інші жителі Криму (загалом 18 осіб різних національностей), з яких 4-х засуджено за постановою колегії Кримської НК до розстрілу, а решту – до 5 років примусових робіт. Їх обвинувачено як колишніх офіцерів Білої армії адмірала П. Врангеля та повстанців «банди біло-зелених» – загону

1	2	3	4
			отаманів Спаї й Мамуладзе, що у 1920–1921 рр. оперував у кримських лісах
18.04.1924 р.	16481. 1922–1924 рр.	Следственное дело по обвинению Стеценко М.Л.	Стеценка Михайла Лукича, уродженця м. Мелітополь Таврійської губернії, за вироком надзвичайної сесії Харківського губсуду засуджено до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 1919–1920 рр. займав відповідальні посади в контррозвідці денікінської і врангелівської армій, а 1922 р. повернувся з еміграції до Криму як «агент англійської і французької розвідок» із метою «створення ударних монархічних угруповань». У справі зберігаються фотографії та листування фігуранта
30.07.1924 р.	20224, тт. 1–41. 1924 р.	«Всероссийский крестьянский союз» (Крымский штаб крестьянских объединений)	За справою проходять 452 жителя Криму, з яких 132-х засуджено за постановою особливої наради при повноважному представнику ОДПУ по Криму до розстрілу, а решту – до різних термінів ув'язнення в концтаборі. Їх обвинувачено в належності до монархічної антибільшовицької опозиції – кримського осередку Всеросійського селянського союзу. Організація діяла в 1922–1924 рр., формувала «бойові групи для боротьби з комуністами», шукала зв'язки з іншими антибільшовицькими об'єднаннями й рухами, збирала відомості про економічне та політичне становище в Криму й поширювала пропагандистську літературу. У справі зберігаються фотографії членів організації, примірники пропагандистських відозв до населення Криму
29.10.1924 р.	3078. 1924 р.	Следственное дело по обвинению Бычкова К.А.	Бичкова Кузьму Андрійовича жителя м. Миколаїв, засуджено за постановою особливої наради при відділі ДПУ по Криму до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 1919 р. брав участь в організації антибільшовицького селянського повстання на території Миколаївського округу Одеської губернії, служив у денікінській контррозвідці, розстрілював черво-

1	2	3	4
			ноармійців, із метою перешкодити наступу Червоної армії брав участь у руйнуванні залізничного мосту через р. Буг поблизу с. Гур'ївка Миколаївського повіту
29.01.1926 р.	835, тт. 1–3. 1925–1926 рр.	Следственное дело по обвинению Аргинского К.Д. и др.	Аргінського Куршута Девлетовича та інших селян різних районів Криму (загалом 48 осіб) засуджено за вироком Головного Суду Кримської АРСР до розстрілу, але за давністю провини смертний вирок усім замінено на 10 років позбавлення волі із суворою ізоляцією та позбавленням прав на 5 років. Їх обвинувачено у службі 1919–1920 рр. у білогвардійському каральному загоні П. М. Шнейдера
17.09.1926 р.	18145, тт. 1–7. 1925–1926 рр.	Следственное дело по обвинению Агриомати А.М. и др.	Агриомати Олександра Макаровича та інших жителів м. Севастополь (загалом 21 особа) засуджено за вироком Верховного Суду СРСР до 1–8 років ув'язнення в концтаборі. Їх обвинувачено як керівників та членів Головного командування – створеної 1922 р. монархічної організації, що проводила пропагандистську роботу у середовищі білих офіцерів, які не евакуювалися з Севастополя. Членів організації обвинувачено, зокрема, в організації 1925 р. вибуху порохового погребу в районі Севастопольської фортеці
02.04.1927 р.	17825, 1927 р.	Следственное дело по обвинению Бейшули Х.А. и др.	Бейшулі Халіль Алі та інших жителів с. Бешуй Сімферопольського району Кримської АРСР (загалом 4 особи кримськотатарської національності) засуджено за вироком Головного Суду Кримської АРСР до 5 років ув'язнення в концтаборі. Їх обвинувачено як таких, що 1920 р. служили в армії адмірала П. Врангеля, а під час голоду 1921–1922 рр. «боролися з революційним рухом на селі» у складі організованих для захисту приватної власності від крадіжок і пограбувань «куркульських самосудних комісій»

1	2	3	4
17.12.1928 р.	13762, тт. 1–49. 1928 р.	Следственное дело по обвинению членов партии Милли-Фирка	За справою проходять 63 жителі Криму – громадяни кримськотатарської національності. 12-х із них за постановою колегії відділу ДПУ по Криму засуджено до розстрілу, а решту – до 3–10 років ув'язнення в концтаборі. Усіх обвинувачено як членів національної політичної партії Міллі-Фірка, що прагнула утворення в Криму татарської національно-демократичної республіки. Упродовж 1921–1928 рр. організація перебувала під оперативним наглядом органів ОДПУ, а з другої половини 1920 рр. її діяльність було заборонено. У справі зберігаються фотографії фігурантів
20.04.1929 р.	17832, 1929 р.	Следственное дело по обвинению Ибраимов С.Х. и др.	Ібраїмова Сеїт Халіла та інших жителів містечка Бахчисарай Кримської АРСР (загалом 13 селян кримськотатарської національності) засуджено за постановою особливої наради відділу ДПУ по Криму до виселення з півострова і позбавлення права проживати у великих містах на 3 роки. Їх обвинувачено як учасників «боротьби з революційним рухом на селі» у складі «куркульських самосудних комісій», організованих під час голоду 1921–1922 рр. із метою захисту приватної власності від крадіжок і пограбувань
02.09.1929 р.	17833, 1928–1929 рр.	Следственное дело по обвинению Байрасланова Ф. и др.	Байрасланова Фарих та інших жителів містечка Керч Кримської АРСР (загалом 8 селян кримськотатарської національності) засуджено за вироком судової колегії Кримського обласного суду до виселення з півострова і позбавлення права проживати у великих містах на 3 роки. Їх обвинувачено як учасників «боротьби з революційним рухом на селі» у складі «куркульських самосудних комісій», організованих під час голоду 1921–1922 рр. з метою захисту приватної власності від крадіжок і пограбувань

1	2	3	4
14.09.1929 р.	17831. 1929 р.	Следственное дело по обвинению Еннани А. и др.	Еннани Амета та інших жителів с. Бахсан Карасубазарського району Кримської АРСР (загалом 4 селян кримськотатарської національності) засуджено за постановою особливої наради при колегії відділу ДПУ по Криму до виселення з Криму з позбавленням права проживання у великих містах на 3 роки. Їх обвинувачено як учасників «боротьби з революційним рухом на селі» у складі «куркульських самосудних комісій», організованих під час голоду 1921–1922 рр. із метою захисту приватної власності від крадіжок і пограбувань
14.09.1929 р.	17847. 1929 р.	Следственное дело по обвинению Али Р.	Алі Решида та інших жителів Карасубазарського району Кримської АРСР (загалом 3 селян кримськотатарської національності) засуджено за постановою особливої наради відділу ДПУ по Криму до 6 місяців позбавлення волі. Їх обвинувачено як учасників «боротьби з революційним рухом на селі» у складі «куркульських самосудних комісій», організованих під час голоду 1921–1922 рр. із метою захисту приватної власності від крадіжок і пограбувань
30.08.1930 р.	17816. 1930 р.	Следственное дело по обвинению Умерова А. и Агаева У.	Умерова Азіза та Агаєва Умера, селян кримськотатарської національності містечка Бахчисарай Кримської АРСР, засуджено за постановою особливої наради відділу ДПУ по Криму до розстрілу і 5 років позбавлення волі відповідно. Їх обвинувачено як учасників «боротьби з революційним рухом на селі» у складі «куркульських самосудних комісій», організованих під час голоду 1921–1922 рр. із метою захисту приватної власності від крадіжок і пограбувань

2. Архівний підрозділ Управління СБ України у Вінницькій області

Виконавець: Алла Король
Допоміжна робота: Михайло Бурдяк
Відповідальні: Ігор Солотвінський, Руслан Колесюк

1	2	4	5
28.08.1920 р.	11841. 1920 р.	Дело по обвинению Педенюка П.С.	Педенюка Петра Стратоновича, жителя с. Жерденівка Гайсинського повіту Подільської губернії, засуджено за постановою колегії Подільської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як повстанця загону петлюрівського отамана А. Волинця
16.10.1920 р.	13820. 1920 р.	Уголовное дело по обвинению Галея Г.М.	Галія Григорія Митрофановича, жителя с. Юрківка Могилівського повіту Подільської губернії, засуджено за постановою виїзної сесії революційного військового трибуналу 41-ї дивізії 14-ї армії до розстрілу. Його обвинувачено як учасника місцевого антибільшовицького збройного повстання, що відбулося 12–13 жовтня 1920 р. Під час повстання було вбито декілька червоноармійців та представників органів влади
28.06.1921 р.	28011. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Плохотнюк он же Гладух С.Г.	Плохотнюка Стефана Гавриловича, жителя с. Куна Гайсинського повіту Подільської губернії, засуджено за постановою особливого відділення 24-ї дивізії до розстрілу. Його обвинувачено як повстанця загонів петлюрівських отаманів А. Волинця і Лиха. У справі зберігається фотографія фігуранта
25.09.1921 р.	12312. 1921 р.	Дело по обвинению Капкана П.Н.	Капкана Павла Микитовича, жителя с. Верхня Кропивна Гайсинського повіту засуджено за постановою колегії Подільської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як повстанця загону отамана Лиха
		Дело по обвинению	За справою проходять Марущак Кирило Тимофійович та інші селяни Гайсинського повіту (загалом 8 осіб). За постановою колегії

1	2	4	5
24.10.1921 р.	28400. 1921 р.	Марашука К.Т. и др.	Подільської ГНК Марущака К.Т. засуджено до розстрілу, 3-х фігурантів – до 5 років ув'язнення в концтаборі, а решту звільнено за недоведеністю провини. Усіх репресованих обвинувачено як повстанців загону петлюрівського отамана Хмари
22.11.1921 р.	13699, тт. 1–2. 1921–1922 р.	Дело по обвинению Деркач Н.А. и др.	За справою проходять Деркач Наталія Аполлонівна та інші жителі сіл Вінницького повіту Подільської губернії (загалом 14 селян і представників сільської інтелігенції), з яких 9-х засуджено за постановою колегії Подільської ГНК до розстрілу, 1-го – до 5 років ув'язнення в концтаборі, а 1-го направлено до колонії для неповнолітніх. За агентурними донесеннями 3-х із них обвинувачено як колишніх військовослужбовців Армії УНР, а інших – як таких, що були готові підтримати повстанський рух за відновлення УНР. Решту фігурантів справи було звільнено за недоведеністю провини. У справі зберігається фотографія репресованого Мельничука Федора Григоровича, зображеного поруч із двома невідомими чоловіками у військовій формі
22.11.1921 р.	28330. 1921 р.	Дело по обвинению Дудника М.А. и др.	Дудника Марка Абрамовича та його брата Гната Абрамовича, жителів с. Пеньківка Літинського повіту Подільської губернії, засуджено за постановою колегії Подільської ГНК до розстрілу. Їх обвинувачено як повстанців загону петлюрівського отамана Я. Гальчевського
07.12.1921 р.	28399. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Ростоцкого А.В.	Ростоцького Олександра Вікентійовича та інших жителів с. Бруслинів Літинського повіту (загалом 3 особи) засуджено за постановою колегії Подільської ГНК до розстрілу. Їх обвинувачено як повстанців загону отамана Я. Гальчевського. Ще 5 фігурантів справи з-під варти звільнено за недоведеністю провини

1	2	4	5
17.03.1922 р.	28375. 1921–1922 рр.	Следственное дело по обвинению Подгурского П.Д. и др.	За справою проходять священик Підгурський Павло Давидович та інші жителі с. Мала Русова Ямпільського повіту Подільської губернії (загалом 13 осіб), з яких 3-х засуджено за постановою колегії Подільської ГНК до розстрілу, а 2-х – до 2 років примусових робіт. Рішення стосовно 8 осіб у справі немає. Усіх обвинувачено як повстанців загонів отаманів А. Волинця, С. Заболотного та Лиха
12.04.1922 р.	13618. 1922 р.	Дело по обвинению Дудника А.Я. и др.	Поліщука Степана Йосиповича, жителя с. Стасів Майдан Літинського повіту, засуджено колегією Подільської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як повстанця загону отамана Я. Гальчевського. Дудника Андрія Яковича та інших жителів цього ж села звільнено з-під варти за недоведеністю провини
29.06.1922 р.	28395. 1922 р.	Дело по обвинению Василишина И.А. и др.	Василишина Івана Андрійовича та інших жителів с. Глибочок Гайсинського повіту (загалом 3 особи) засуджено за постановою надзвичайної п'ятірки боротьби з бандитизмом Подільського губернського відділу ДПУ УСРР до розстрілу. Їх обвинувачено як повстанців загону петлюрівського отамана Левченка
05.07.1922 р.	13780. 1922 р.	Дело по обвинению Василенко Н.В. и др.	Василенка Миколу Васильовича та інших жителів с. Слобода Райгородська Гайсинського повіту (загалом 5 осіб) засуджено за вироком Подільського губернського ревтрибуналу до розстрілу. Смертний вирок стосовно 2-х фігурантів замінено на 5 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Усіх обвинувачено як «керівників та членів місцевої повстанської петлюрівської організації», яка восени 1921 р. з метою скоєння теракту пошкодила колію на шляху руху бронепоезда з червоноармійцями й чекістами
		Следственное	Бондаренка Трохима Васильовича й інших жителів сіл Літинського повіту (загалом 31

1	2	4	5
08.07.1922 р.	28370. 1922 р.	дело по обвинению Бондаренко Т.В. и др.	особа) засуджено за постановою надзвичайної п'ятірки боротьби з бандитизмом Подільського губернського відділу ДПУ УСРР при Літинській повітовій дільниці до розстрілу. Їх обвинувачено як повстанців загону отамана Я. Орла-Гальчевського
01.08.1922 р.	28374. 1922 р.	Следственное дело по обвинению Макаренко С.Д. и др.	Макаренко Семена Дмитровича та інших жителів с. Гранів Гайсинського повіту (загалом 4 особи) засуджено за постановою надзвичайної п'ятірки боротьби з бандитизмом Подільського губернського відділу ДПУ УСРР при Гайсинському повітовому виконкомі до розстрілу. Їх обвинувачено як повстанців загону отамана Левченка
06.09.1922 р.	28338. 1922 р.	Дело по обвинению Михальченко А.К. и др.	Михальченка Якіма Кузьмича та інших жителів с. Уляниця Гайсинського повіту (загалом 8 осіб) засуджено за постановою надзвичайної трійки з ліквідації бандитизму на Поділлі до розстрілу. Їх обвинувачено як повстанців загону отамана Левченка. Стосовно 7-ми інших фігурантів рішення у справі немає
19.09.1922 р.	13478. 1922 р.	Дело по обвинению Швеца А.С.	Швеця Артема Семеновича, жителя с. Гушинці Вінницького повіту, засуджено за постановою оперативної трійки № 1 Подільського губернського відділу ДПУ УСРР до розстрілу. Його обвинувачено в постачанні продовольством повстанців отамана Я. Гальчевського
26.09.1922 р.	13483. 1922 р.	Дело по обвинению Гордийчука Я.А.	Гордійчука Якіма Антоновича, жителя с. Майдан Літинський Літинського повіту, засуджено за постановою оперативної трійки № 2 Подільського губернського відділу ДПУ УСРР до розстрілу. Його обвинувачено як інформатора отамана Я. Гальчевського
		Дело по	Нікітченка Федора Михайловича та інших жителів с. Дубова Літинського повіту (загалом

1	2	4	5
29.09.1922	28009. 1922 р.	обвинению Никитченко Ф.М. и др.	11 осіб), засуджено за постановою оперативної трійки Подільського губернського відділу ДПУ УСРР до розстрілу. Їх обвинувачено як повстанців загонів отаманів Я. Гальчевського та Лиха. 3-х інших фігурантів справи з-під варті звільнено за недоведеністю провини
15.10.1922 р.	28369. 1922 р.	Следственное дело по обвинению Крупской Н.Д. и др.	Крупську Ніну Дмитрівну й інших жителів сіл Літинського та Летичівського повітів Подільської губернії (загалом 23 особи) засуджено оперативною трійкою Літинського повіту Подільського губернського відділу ДПУ УСРР до розстрілу. Їх обвинувачено як повстанців загонів отаманів Антончика, Я. Гальчевського й Кучеровського
21.10.1922 р.	28354. 1922 р.	Следственное дело по обвинению Козловского Д.А. и др.	Козловського Дмитра Антоновича та інших жителів сіл Яришівської волості Могилівського повіту (загалом 11 осіб) засуджено Могилівським повітовим відділенням ДПУ УСРР до розстрілу. Їх обвинувачено як керівників і членів місцевої «повстанської петлюрівської організації». 33-х інших фігурантів справи за недоведенням провини з під варті звільнено
30.10.1922 р.	28337. 1922 р.	Дело по обвинению Бернашевского А.П. и др.	Бернашевського Антона Петровича та інших жителів хут. Марімонт Вінницького повіту (загалом 8 осіб), засуджено за постановою надзвичайної трійки з ліквідації бандитизму на Поділлі до розстрілу. Їх обвинувачено як повстанців загону отамана Я. Гальчевського
01.12.1922 р.	28363. 1922 р.	Следственное дело по обвинению Белик О.А.	Білика Онуфрія Андрійовича та інших жителів сіл Літинського повіту (загалом 12 осіб) засуджено за постановою надзвичайної трійки боротьби з бандитизмом на Поділлі до розстрілу. Їх обвинувачено як повстанців загону отамана Я. Шепеля

1	2	4	5
14.08.1923 р.	28405, тт. 1-2. 1922-1923 рр.	Следственное дело по обвинению Сержаненка Я.И. и др.	Сержаненка Якова Івановича, Крамарського Олександра Артемовича, Гнедюка Павла Антонович та Попова Івана Петровича – священнослужителів Ямпільського і Могилівського повітів (загалом 4 особи) засуджено за постановою Могилівського повітового відділення ДПУ УСРР до розстрілу. Їх обвинувачено як членів місцевої «повстанської петлюрівської організації». За постановою президії ВУЦВК від 14 серпня 1923 р. смертний вирок першим 3-м фігурантам справи замінено на 5 років ув'язнення в концтаборі зі скороченням терміну покарання на третину застосуванням амністії
12.09.1923 р.	12197. 1923 р.	Дело по обвинению Короля А.У., Рожнятовского А.П. и др.	Короля Антона Уляновича та інших жителів с. Пилява Літинського повіту (загалом 9 осіб) засуджено за вироком надзвичайної сесії Київського губернського суду до 3-10 років позбавлення волі із суворою ізоляцією. Їх обвинувачено як повстанців загону отамана Я. Гальчевського
18.11.1925 р., 11.06. 1927 р.	14312. 1925-1927 рр.	Дело по обвинению Лисак И.В. и Кармана К.П.	Кармана Кирила Павловича, жителя с. Снітків Копайгородського району Могилів-Подільської округи, за вироком надзвичайної сесії Могилів-Подільського окружного суду від 18 листопада 1925 р. засуджено до 3 років позбавлення волі із суворою ізоляцією. Його односельчанина Лисака Івана Вікентійовича за вироком надзвичайної сесії Могилів-Подільського окружного суду від 11 червня 1927 р. засуджено до 10 років позбавлення волі із суворою ізоляцією та конфіскацією особистого майна. Обоє обвинувачено як повстанців збройного формування братів Овчаруків

3. Архівний підрозділ Управління СБ України у Дніпропетровській області

Виконавець: Дмитро Тельний
Відповідальні: Сергій Галанов, Тетяна Нечай

1	2	3	4
16.04.1920 р.	31086. 1920 р.	Дело на Баловатского А.И.	Баловатського Олександра Івановича, жителя с. Піщанка Новомосковського повіту Катеринославської губернії, засуджено за постановою колегії Катеринославської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 1919 р. служив жандармським приставом та членом військово-польового суду Добровольчої армії генерала А. Денікіна, у складі карального загону брав участь у «придушенні робітничого руху в м. Катеринослав»
23.05.1920 р.	31184. 1920 р.	Дело на Гамулина П.М.	Гамуліна Петра Михайловича, жителя с. Васильківка Новомосковського повіту, засуджено за постановою колегії Катеринославської ГНК до 5 років ув'язнення в концтаборі. Його обвинувачено у службі 1919 р. в офіцерській роті 1-го Сімферопольського полку Добровольчої армії генерала А. Денікіна, неодноразовій участі в боях проти частин Червоної армії
17.01.1921 р.	31203. 1920-1921 р.	Дело на Нечаева Ф.А.	Нечаєва Федора Андрійовича, жителя повітового м. Новомосковськ, засуджено за постановою Катеринославської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як дезертира з лав Червоної армії та повстанця махновського загону отамана Збруєва, що оперував 1919-1920 рр. на території Павлоградського повіту Катеринославської губернії, чинив збройні пограбування і вбивства представників більшовицької влади та лояльного до неї населення
		Дело на	Баранюка Омеляна Тимофійовича, жителя с. Царичанка Кам'янського повіту Катеринославської губернії, засуджено за постановою колегії Катеринославської ГНК до розстрілу.

1	2	3	4
21.01.1921 р.	23748. 1921 р.	Баранюка Е.Т.	Його обвинувачено як такого, що 1919 р. служив наглядачем, а потім приставом денікінської державної варті на території Новомосковського і Кам'янського повітів, брав участь у боях проти частин Червоної армії; 1920 р., під час нальоту на с. Піщанка Новомосковського повіту повстанців загону петлюрівського отамана Іванова, брав участь у «пограбуванні населення і вбивстві родини Ромашкових». До справи долучено копію довідки від 19 травня 1918 р. про участь Баранюка О.Т. у складі Гайдамацького коша у захисті Києва від більшовиків, а також відозву головнокомандувача збройних сил Півдня Росії генерал-лейтенанта А. Денікіна від 10 квітня 1919 р. «Наши цели и задачи»
02.03.1921 р.	25538, тт. 1–2. 1921 р.	Дело по обвинению Панченко Д.Г., Журавель П.М., Рева И.А. и др.	За справою проходять Панченко Денис Григорович та інші жителі с. Котовка Новомосковського повіту (загалом 28 осіб). За постановою колегії Катеринославської ГНК 12 фігурантів справи засуджено до розстрілу, а решту – до різних термінів позбавлення волі. Їх обвинувачено як таких, що в 1920 р. утворили у своєму селі з дезертирів Червоної армії та «куркулів» загін місцевої самоохорони – організацію петлюрівської орієнтації, яка «замість декларованої боротьби з бандитизмом убивала червоноармійців, радянських працівників та мирних громадян, грабувала населення і встановлювала зв'язки з іншими селами для організації повстання й повалення радянської влади»
17.05.1921	24305. 1921 р.	Дело на Целиковского В.Ф.	Целиковського Василя Федоровича, жителя с. Оленівка Царичанського повіту Катеринославської губернії, засуджено за постановою колегії Катеринославської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 1918 р. за часів УНР та Української Держави служив у правоохоронних органах м. Катеринослав,

1	2	3	4
12.06.1921	31088. 1921 р.	Дело на Борулько Ф.В.	«брав участь в арештах більшовиків, допитував їх та катував» Борулька Федора Васильовича, жителя с. Олександрівка Олександрійського повіту Херсонської губернії, засуджено за постановою колегії Катеринославської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що впродовж 1918–1920 рр. служив у повстанській армії Н. Махна й загоні петлюрівського отамана Матвієнка, брав участь у збройних пограбуваннях і вбивствах більшовицьких працівників
25.02.1927 р.	31132, тт. 1–2. 1927 р.	Дело на Чернявского С.Л. и др.	Чернявського Семена Леонідовича та інших жителів м. Дніпропетровськ (загалом 8 осіб) засуджено за постановою колегії Дніпропетровського окружного відділу ДПУ УСРР до 3–10 років ув'язнення в концтаборі. Усіх обвинувачено як членів «контрреволюційної» організації, що діяла впродовж 1922–1925 рр. на території Царичанського району Дніпропетровської округи, прагнула збройного повалення існуючої влади і підтримувала зв'язок із закордонною антибільшовицькою організацією Союз порятунку Росії
11.04.1927 р.	24271. 1927 р.	Дело по обвинению Барабаш П.С.	Барабаш Петра Сергійовича, жителя м. Павлоград Дніпропетровської округи, засуджено за постановою колегії Дніпропетровського окружного відділу ДПУ УСРР до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 1919 р. протистояв підрозділам Червоної армії на чолі 4-го Переяславського полку Дніпровської дивізії отамана Зеленого, а після загибелі отамана й розпаду його дивізії очолював каральний загін Добровольчої армії генерала А. Денікіна та переслідував червоних партизанів і пов'язане з антиденікінським підпіллям населення сіл Капустяна й Виповзки Київської округи (на той час, відповідно, Київського і Переяславського повітів)

1	2	3	4
17.10.1927 р.	24306. 1927 р.	Дело на Дронь (Корж) Я.П.	Дроня (Коржа) Якова Петровича, жителя с. Оленівка Новомосковського району Дніпропетровської округи, засуджено колегією Дніпропетровського окружного відділу ДПУ УСРР до роз-стрілу. Його обвинувачено як повстанця загону махновського отамана Вовка, який 1920–1922 рр. рейдував територіями суміжних повітів Полтавської та Катеринославської губерній, здійснював збройні пограбування й убивства представників більшовицької влади і лояльного до неї місцевого населення

4. Архівний підрозділ Управління СБ України у Донецькій області

Виконавець: Наталія Дрогобецька

Допоміжна робота: Ганна Алексашкіна, Валентина Панченко,

Валентин Попов, Ольга Приходько

Відповідальна: Інна Мартиненко

1	2	3	4
23.04.1934 р.	3623. 1934 р.	Следственное дело по обвинению Другакова Г.П.	Другакова Григорія Павловича, жителя м. Сталіно, засуджено за вироком Донецького обласного суду до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 1919 р. служив у Добровольчій армії генерала А. Денікіна, брав участь в арештах і стратах комуністів, а надалі проводив агітацію проти колективізації, державної позики й інших заходів більшовицької влади. Ухвалою Найвищого Суду УСРР від 9 червня 1934 р. смертний вирок стосовно Другакова Г.П. замінено на 10 років позбавлення волі з обмеженням у правах на 5 років

1	2	3	4
11.01.1936 р.	2237. 1935–1936 рр.	Следственное дело по обвинению Микитинского Г.А.	Микитинського Григорія Антоновича, жителя м. Сталіно, засуджено за вироком спеціальної колегії Донецького обласного суду до 7 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах з обмеженням у правах на 5 років. Його обвинувачено як активного учасника боротьби з «революційним рухом» під час служби 1918 р. начальником гетьманської державної варти на рудні с. Краснопілля Старобільського повіту (нині Кадіївський район Луганської області)
04.02.1936 р.	592. 1936 р.	Следственное дело по обвинению Дунаевского И.Е.	Дунаєвського Іллю Юхимовича, жителя с. Будьонівка-Олексіївка Будьонівського р-ну, засуджено за вироком спеціальної колегії обласного суду до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 1919 р. на посаді «начальника держохорони Білої армії» у м. Кривий Ріг активно протистояв антиденікінському повстанському руху, а 1930 р. проводив антирадянську агітацію під час роботи викладачем курсової мережі відділу кадрів Будьонівського рудоуправління
02.11.1939 р.	5501. 1938–1939 рр.	Следственное дело по обвинению Ганжелло И.Т.	Ганжелла Івана Тимофійовича, жителя м. Київ, засуджено за вироком судової колегії Сталінського обласного суду до 10 років позбавлення волі з обмеженням у правах на 5 років. Його обвинувачено як начальника гетьманської державної варти, що 1918 р. вела боротьбу з «революційним рухом» у Слов'янському повіті Харківської губернії (нині – Краматорський район Донецької області)

5. Архівний підрозділ Управління СБ України у Житомирській області

Виконавці: Тетяна Луценко, Олена Оніщук

Відповідальна: Олена Оніщук

1	2	3	4
21.07.1919 р.	19916-оф. 1919 р.	Дело по обвинению граждан Шикирявого К., Прядко Г. и других в контрреволюции	Шикирявого Корнія Тихоновича та інших жителів містечка Баранівка Новоград-Волинського повіту Волинської губернії (загалом 4 особи) засуджено за вироком реввійськтрибуналу 12-ї армії до розстрілу. Їх обвинувачено як учасників збройних виступів проти радянської влади у складі повстанського загону петлюрівського отамана Соколовського
08.08.1919 р.	18937-оф. 1919 р.	Дело о контр-революционерах г. Черняхова	Пивовара Никифора Вікторовича та інших жителів містечка Черняхів Житомирського повіту Волинської губернії (загалом 6 осіб) засуджено за постановою колегії Волинської ГНК до розстрілу. Їх обвинувачено в активній участі в місцевих заколотах і погромах, а також у зв'язках із повстанцями загону отамана Соколовського
12.06.1920 р.	19587-оф. 1920 р.	Дело по обвинению Пономарева А.М.	Пономарьова Олександра Михайловича, жителя с. Андрушівка Житомирського повіту, за постановою особливого відділу Першої кінної армії засуджено до розстрілу. Його обвинувачено у «видачі польським військам комуністів і червоноармійців» навесні 1920 р. під час спільного антибільшовицького походу армій УНР і Польщі на Правобережжя. У справі є фотографія фігуранта
04.08.1920 р.	19199-оф. 1920 р.	Дело по обвинению Поддубного В.Ф.	Піддубного Василя Федоровича, уродженця м. Рівне, засуджено за постановою секретно-оперативного відділу Волинської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як сотника Армії УНР, що вів «активну збройну боротьбу проти радянської влади»

1	2	3	4
30.08.1920 р.	19200-оф. 1920 р.	Дело по обвинению Кица М.А.	Кица Михайла Олександровича, уродженця м. Київ, засуджено за постановою колегії Волинського ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що до «Жовтневої революції» служив помічником прокурора Житомирського окружного суду, а за часів УНР «перебував на службі у поляків»
03.09.1920 р.	18916-оф. 1920 р.	Дело по обвинению Демидчук И.Д. и других	Демидчука Гната Даниловича і 2-х інших жителів с. Желонь Овруцького повіту Волинської губернії засуджено за постановою особливого відділу реввійськради 12-ї армії до розстрілу, а ще одного їх односельчанина – до ув'язнення в концтаборі до завершення громадянської війни. Усіх обвинувачено як повстанців загону отамана Панчука, що вели «активну збройну боротьбу проти Червоної армії та радянської влади»
08.09.1920 р.	31458-оф. 1920 р.	Дело по обвинению Кублинского Г.К. и других	За справою проходять Кублинський Григорій Касянович та інші жителі с. Дівошин Овруцького повіту (загалом 13 осіб). 11-х фігурантів справи засуджено за постановою особливого відділу реввійськради 12-ї армії до розстрілу, 2-х – до ув'язнення в концтаборі до завершення громадянської війни. Усіх обвинувачено як учасників антибільшовицького збройного повстання, що відбулося в Овруцькому повіті наприкінці 1919 р.
13.09.1920 р.	20539-оф. 1920 р.	Дело по обвинению Ганусевича Викентия	Ганусевича Вікентія Йосиповича, жителя с. Рудня Овруцького повіту, засуджено за постановою особливого відділу реввійськради 12-ї армії до розстрілу. Його обвинувачено в поширенні антибільшовицьких відозв серед червоноармійців

1	2	3	4
13.01.1921 р.	19267-оф.1920–1921 рр.	Дело по обвинению Подлесоцкого И.И.	Підлісоцького Івана Гнатовича, жителя с. Васьківці Базарської волості Народицького повіту Київської губернії, засуджено за постановою секретно-оперативного відділу Волинської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як учасника місцевого антибільшовицького збройного повстання 1919 р.
24.04.1921 р.	19299-оф. 1921 р.	Дело по обвинению Гончаренко Н.Т. и Крыжановского Н.М.	Гончаренка Миколу Трохимовича та Крижановського Миколу Матвійовича, жителів Радомишльського повіту Київської губернії, засуджено за постановою Радомишльського політбюро до розстрілу. Їх обвинувачено як повстанців місцевих загонів отаманів Журавського й Огородника
01.11.1921 р.	19162-оф. 1921 р.	Дело по обвинению Кузьменко И.А. и других	За справою проходять Кузьменко Гнат Андрійович та інші жителі с. Чоповичі Радомишльського повіту (загалом 8 осіб). 5-х фігурантів справи засуджено за постановою президії Волинської ГНК до розстрілу, а решту – до 5 років ув'язнення в концтаборі. Усіх обвинувачено як членів «Чоповицької підпільної петлюрівської організації»
29.12.1921 р.	31853-оф. 1921 р.	Дело по обвинению Можаровских	Можаровського Гната Васильовича й Можаровського Ісаака Степановича, жителів с. Можари Овруцького повіту, засуджено за постановою колегії Волинської ГНК до розстрілу. Застосуванням амністії смертний вирок стосовно Можаровського І.С. замінено на 5 років ув'язнення в концтаборі. Обоє обвинувачено як таких, що в листопаді 1921 р. на кілька днів долучилися до Другого зимового походу Волинської групи Армії УНР

1	2	3	4
04.11.1924 р.	19336-оф.1924 р.	Дело по обвинению Коркушко Д.П. и других	Коркушка Дениса Пилиповича та інших селян Овруцького та Словечанського районів Коростенської округи Волинської губернії (загалом 14 осіб) засуджено за вироком надзвичайної сесії Волинського губернського суду до різних термінів позбавлення волі. Їх обвинувачено у збройних нападах та погромах радянських установ у складі загону отамана Гарася
18.07.1925 р.	31479-оф, т. 1–11. 1924–1925 рр.	Дело «Всероссийский крестьянский союз», Вольнский филиал	За справою проходять Рябош Петро Денисович та інші селяни Коростенського округи Волинської губернії (загалом 20 осіб). 3-х фігурантів справи за вироком надзвичайної сесії Волинського губернського суду засуджено до розстрілу, а решту – до різних термінів позбавлення волі. Усіх обвинувачено як учасників «монархічної контрреволюційної організації», яка прагнула повалення радянської влади шляхом збройного повстання
01.08.1927 р.	31832-оф. 1927 р.	Дело по обвинению Заведюка И.М.	Заведюка Івана Максимовича, жителя с. Мартинівка Пулинського (нині Червоноармійського) району Волинської округи, засуджено за вироком Волинського окружного суду до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що за часів УНР служив комендантом на ст. Сарни та «брав участь у розстрілах полонених червоноармійців і робітників»

**6. Архівний підрозділ Управління СБ України
у Запорізькій області**

*Виконавець: Юлія Леміш
Відповідальний: Юрій Рудковський*

1	2	3	4
02.06.1931 р.	1874. 1931 р.	Следственное дело по обвинению Калуды А.Д.	Калуду Андрія Дмитровича, жителя с. Волконешти Якимівського району, засуджено за вироком Дніпропетровського міжрайонного суду до 10 років виправно-трудоих таборів із поразкою у правах і конфіскацією майна. Його обвинувачено, зокрема, як «учасника арештів і знущань над селянами» під час служби 1919 р. в каральному загоні Добровольчої армії генерала А. Денікіна
14.09.1931 р.	990. 1931 р.	Следственное дело по обвинению Бестфатера В.В.	Бестфатера Василя Васильовича – жителя колонії Тігенгаген Молочанського району, засуджено міжрайонним судом Дніпропетровського сектору до розстрілу з конфіскацією майна. Його обвинувачено, зокрема, як такого, що в 1918–1920 рр. перебував у сформованому з «поміщиків та куркулів-німців» загоні місцевої самооборони, брав участь в арештах і розстрілах червоноармійців. Ухвалою Верховного Суду УСРР від 2 листопада 1931 р. смертний вирок стосовно Бестфатера В.В. замінено на 10 років позбавлення волі з подальшим висланням за межі України на 5 років. У справі зберігаються 2 фотографії фігуранта
10.03.1932 р.	1653. 1931–1932 рр.	Следственное дело по обвинению Барановского С.П.	Барановського Семена Пантелеймоновича – жителя с. Святодухівка Новозлатопільського району Дніпропетровської області, засуджено за вироком Дніпропетровського обласного суду до розстрілу. Його обвинувачено, зокрема, як такого, що 1918 р. у складі гетьманського карального загону поміщика Буланова і 1919 р. у складі денікінського карального загону поміщика Ленца брав участь у репресивних заходах стосовно селян Гуляйпільсь-

1	2	3	4
			кого району. Барановського С.П. обвинувачено також в організації «з попівських синів та куркулів» 1918 р. під час австро-німецької окупації України власного карального загону, який переслідував партизанів с. Святодухівка та передавав їх окупаційній військовій адміністрації
20.12.1932 р.	2532. 1932 р.	Следственное дело по обвинению Пеннера П.Я., Пеннера Д.В., Брауна Г.Я., Брауна Я.И.	Одного з фігурантів справи, Брауна Генріха Яковича, голову ревізійної комісії правління с. Ліхтенау Молочанського району Дніпропетровської області, засуджено за вироком Дніпропетровського обласного суду до 10 років ув'язнення у виправно-трудоих таборах. Його обвинувачено, зокрема, у службі 1920 р. в армії адмірала П. Врангеля
22.12.1932 р.	2505. 1932 р.	Следственное дело по обвинению Фишера Я.П., Мака П.А., Коппа А.Ф.	Фігурантів справи Фішера Якова Петровича, бригадира колгоспу «Авангард» Молочанського району, і Мака Петра Антоновича, вагівика цього ж колгоспу, засуджено за вироком Дніпропетровського обласного суду до розстрілу й 10 років позбавлення волі у виправно-трудоих таборах відповідно. Їх обвинувачено, зокрема, як таких, що з кінця 1919 р. до кінця 1920 р. перебували в місцевому загоні самооборони, а потім з білою армією відступили до Криму
07.01.1933 р.	1739. 1932–1933 рр.	Следственное дело по обвинению Холода П.К.	Холода Павла Кириловича, жителя с. Воздвиженка Чубарівського району Дніпропетровської області, засуджено за вироком районного народного суду до 5 років ув'язнення у виправно-трудоих таборах з поразкою у правах на 5 років. Його обвинувачено, зокрема, як такого, що 1919 р. впродовж 3 тижнів служив рядовим у Добровольчій армії генерала А. Денікіна; а потім – півтора місяця рядовим у махновській Револьюційній повстанській армії України

1	2	3	4
11.01.1933 р.	1792. 1932–1933 рр.	Следственное дело по обвинению Бабенко И.С., Дорохова Л.И., Бирюкова И.И., Кремнева Г.Ф., Дороховой У.Г., Кулакова Ф.Г., Тошкова Я.Д.	Одного з фігурантів справи, Кремнева Георгія Федоровича, голову ревізійної комісії артілі «Авангард» Іскрівської сільради Якимівського району Дніпропетровської області, засуджено за вироком Дніпропетровського обласного суду до розстрілу. Його обвинувачено, зокрема, як такого, що з листопада 1919 р. до листопада 1920 р. служив у білій армії теслею похідної авторемонтної майстерні

7. Архівний підрозділ Управління СБ України у Кіровоградській області

Виконавець: Крістіна Пушкаренко

Відповідальна: Марина Грач

1	2	3	4
27.11.1920 р.	14806. 1920 р.	«Дело № 412 Самченко Александр Петрович»	Самченка Олександра Петровича, жителя с. Піщаний Брід Олександрійського повіту Кременчуцької губернії, засуджено за постановою надзвичайної трійки при особливому відділі Другої кінної армії до розстрілу. Його обвинувачено як одного з організаторів антибільшовицького повстання, що у вересні 1920 р. охопило 7 сіл Єлисаветградського повіту
16.02.1921 р.	14700, тт. 1–3. 1921 р.	«Следственное дело № 291 по обвинению Яржембовского В.С. и др.»	За справою проходять 24 жителі м. Єлисаветград, з яких 15-х засуджено за постановою колегії Єлисаветградської ПНК до розстрілу, а решту – до 5–6 років ув'язнення в концтаборі. Їх обвинувачено як членів підпільної білогвардійської організації під проводом Яржембовського Віктора Савелійовича, яка з «метою повалення радянської влади збирала зброю та закликала до своїх лав жителів Єлисаветграду»

1	2	3	4
04.04.1921 р.	14795. 1921 р.	«Следственное дело по обвинению Маракуци Бориса Романовча»	Маракуцу Бориса Романовича, жителя с. Маржановка Олександрійського повіту, за постановою Кременчуцької ГНК засуджено до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що з 1918 р. перебував у «загонах Петлюри, Григор'єва, Тютюнника, Хмари й Махна; брав участь у вбивствах євреїв і комуністів»
31.10.1925 р.	10975. 1925 р.	«Дело по обвинению Бабичева Василия Владимировича»	Бабичева Василя Володимировича, жителя с. Новоолександрівка Маловисківського району Зінов'євської округи, засуджено за вироком Зінов'євського окружного суду до 5 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах з обмеженням у правах на 2 роки й конфіскацією майна. Його обвинувачено як такого, що у 1921–1922 рр. був членом «підпільної петлюрівської організації полковника Нестеренка-Орла» і проводив антибільшовицьку агітацію серед односельчан.
14.12.1929 р.	10667. 1929 р.	«Справа № 553 по обвинению гр-на Колоусова Афанасия Васильевича по ст. 54-10 УК УССР»	Колоусова Панаса Васильовича, жителя с. Цибулеве Знам'янського району Зінов'євської округи, засуджено за постановою колегії ОДПУ до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 1919 р. служив у повстанській дивізії отамана Н. Григор'єва, 1920 р. – у загоні петлюрівського отамана П. Хмари, а надалі вів антибільшовицьку агітацію
08.05.1931 р.	14998. 1931 р.	«Дело 67/14069 по обвинению гр. Ключ Ивана Исаевича ст. 54-8-13 УК УССР»	Ключа Івана Ісайовича, жителя с. Піщаний Брід Олександрійського району, засуджено колегією ДПУ УСРР до 3 років заслання до Північного краю. Його обвинувачено як такого, що 1920 р. перебував у місцевому повстанському загоні отамана П. Хмари. У справі зберігаються дві фотографії фігуранта
		«Дело № 28477 по обвинению Костенко Сергея»	Жителів с. Тишківка Тишківського району Одеської області Костенка Сергія Євдокимовича й Устименка Олексія Степановича засуджено за постановою трійки при Управлінні

1	2	3	4
26.09.1937 р.	8602. 1937 р.	Евдокимовича и Устименко Алексея Степановича по ст. 54-3 УК УССР»	НКВС по Одеській області до розстрілу й 10 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах відповідно. Їх обвинувачено в тероризмі й пограбуванні колгоспників. Обидва згадуються також як повстанці загону петлюрівського отамана С. Гризла, що оперував 1920 р. у Звенигородському та Єлисаветградському повітах
17.07.1939 р.	7398. 1937–1939 рр.	«Дело № 12738 по обвинению Пастушенко Семена Антоновича по ст.ст. 54-10, 54-13 УК УССР»	Пастушенка Семена Антоновича, жителя с. Торговиця Підвисоцького району Кіровоградської області, засуджено Верховним Судом УРСР до 10 років позбавлення волі з обмеженням у правах на 5 років. Його обвинувачено як активного учасника «куркульського» повстання 1920 р. в с. Торговиця, під час якого було розстріляно 17 місцевих радянських активістів, а також як такого, що проводив подальшу тривалу антибільшовицьку й антиколгоспну агітацію.
04.10.1939 р.	14036. 1938–1939 рр.	«Дело Дудник Демьян Евдокимович»	Дудника Дем'яна Євдокимовича, шкільного вчителя с. Нова Прага Кіровоградської області, засуджено за вироком Кіровоградського обласного суду до 1 року позбавлення волі в далеких місцях ув'язнення. Його обвинувачено в «контрреволюційній агітації, спрямованій на підриг колгоспного ладу». У слідчих матеріалах містяться відомості про організацію Дудником Д.Є. на початку 1918 р. «куркульсько-есерівського повстання проти радянської влади і видачу німецьким окупаційним військам революційно налаштованих селян»
		«Дело № 24463 по обвинению	Жителя с. Єлисаветградка Олександрівського району Кіровоградської області Боевця Романа Афанасійовича засуджено за вироком військового трибуналу Київського військового округу до 10 років ув'язнення у виправно-

1	2	3	4
05.12.1939 р.	8016. 1936–1939 рр.	гр. Боевца Романа Афанасьевича в преступлении предусмотренном ст. 54 п. 1 УК УССР»	військового трибуналу Київського військового округу до 10 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах з обмеженням у правах на 5 років. Його обвинувачено як сотника 3-ї Залізної дивізії Армії УНР, у складі якої у 1919–1920 рр. брав участь у боях проти частин Червоної армії
12.11.1940 р.	5981. 1940 р.	«Следственное дело №196/1438 по обвинению Дудяка Николая Васильевича по ст. 54-13 УК УССР»	Дудяка Миколу Васильовича, жителя с. Нагорянка Бучацького р-ну Станіславської області, засуджено за вироком військового трибуналу Одеського військового округу до розстрілу з конфіскацією майна. Його обвинувачено як такого, що 1918 р. вступив до очолюваної генералом Петрусевичем організації Український національний центр, а наступного року організував у Західній Україні бойову дружину січових стрільців і відправив її до Центральної України підтримати Армію УНР на антибільшовицькому фронті. У справі зберігаються чотири фотографії фігуранта
20.06.1946 р.	10499. 1944–1946 рр.	«Дело № 938 по обвинению Завжалова Дмитрия Михайловича»	Завжалова Дмитра Михайловича, уродженця с. Новоукраїнка Єлисаветградського повіту Херсонської губернії (на час арешту жив у м. Софія, Болгарія), засуджено за вироком військового трибуналу Центрального округу протиповітряної оборони до розстрілу. Його обвинувачено у службі 1919 р. в денікінській армії, у подальшому членстві в емігрантських антибільшовицьких організаціях Російський загальновійськовий союз і Національно-трудова союз нового покоління, у роботі з 1931 р. редактором газети «За Росію», яка публікувала статті антибільшовицького змісту

8. Архівний підрозділ Управління СБ України у Луганській області

Виконавці: Ірина Козенко, Василь Школа

Відповідальний: Василь Школа

1	2	3	4
07.12.1920 р.	7401. 1920 р.	Уголовное дело по обвинению Вакуленка И.С. и других	За справою проходять Вакуленко Іван Стефанович та інші жителі повітового м. Старобільськ Харківської губернії (загалом 16 осіб). 13 фігурантів справи засуджено за постановою військового революційного комітету Старобільського району до розстрілу, а решту з-під варті звільнено за недоведеністю провини. Усіх репресованих обвинувачено як дезертирів Червоної армії та членів місцевої «контрреволюційної повстанської групи махновської орієнтації»
22.11.1927 р.	26804. 1927 р.	Следственное дело по обвинению Чумакова Н.И. и Ткаченко А.И.	Чумаков Микола Іванович і Ткаченко Олександр Іванович, жителі Осинівського району Старобільської округи, за висновком окружного відділу ДПУ УСРР підлягали ув'язненню в місцевому будинку примусової праці. Їх обвинувачено як таких, що 1919 р. служили стражниками Білолуцької волосної денікінської варті, «заарештовували комуністів і червоноармійців та конвоювали їх на розстріл». За постановою старобільського окружного прокурора від 22 листопада 1927 р. справу стосовно Чумакова М.І. і Ткаченка О.І. припинено на підставі амністії з нагоди 10-ї річниці «Жовтневої революції». За справою проходять 14 свідків, які 1919 р. також служили стражниками в денікінському таборі охорони на території с. Білолуцьк. До справи долучено фотографії двох невстановлених чоловіків у військовій формі зі зброєю
07.01.1937 р.	22734. 1937 р.	Уголовное дело по обвинению Бойко С.С.	Бойка Сергія Семеновича, жителя м. Верхній Лисичанського району Донецької області, засуджено Донецьким обласним судом до 10 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Його обвинувачено як такого, що 1919 р. служив у каральному загоні Добровольчої армії генерала

1	2	3	4
			А. Денікіна, брав участь у боях проти частин Червоної армії і розстрілах червоних партизанів, а надалі агітував проти заходів уряду
09.04.1938 р.	20183. 1938 р.	Уголовное дело по обвинению Маркелова И.И.	Маркелова Івана Івановича, жителя м. Лисичанськ Ворошиловградської області, засуджено трійкою Управління НКВС по Донецькій області до розстрілу. Його обвинувачено у «шпигунстві та участі в контрреволюційній організації». У слідчій справі згадується також про засудження Маркелова І.І. 1924 р. до 5 років ув'язнення як такого, що 1919 р. служив поручником у денікінській армії, брав участь у розстрілі червоноармійців, командував «білобандитським загonom»

9. Архівний підрозділ Управління СБ України у Миколаївській області

Виконавець: Лада Дорошенко

Відповідальна: Оксана Мозулевська

1	2	3	4
05.12.1920 р.	13155. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Романенко Б.В.	Романенка Бориса Васильовича, уродженця м. Миколаїв, за постановою 1-го Кримського особливого пункту особливого відділу Південного фронту засуджено до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що з 5 вересня 1919 р. служив рядовим 12-ї батареї 4-ї артилерійської бригади Добровольчої армії генерала А. Денікіна, а з 25 серпня 1920 р. – у сформованій у м. Миколаїв 8-й бригаді армії адмірала П. Врангеля; брав участь у боях проти частин Червоної армії
		Следственное дело по обвинению	Слідча справа на Яковлева Олександра Григоровича, уродженця м. Миколаїв, підлягала розгляду надзвичайної трійки особливого відділу Всеросійської НК при 3-й стрілецькій дивізії 4-ї армії. Його обвинувачено як відставного полковника старої армії, котрий за радянської

1	2	3	4
09.01.1921 р.	13021, 1920–1921 рр.	Яковлева А.Г. в приналежності к белой армии	влади з грудня 1918 до червня 1919 рр. служив завгоспом управління етапного коменданта у м. Харків, але внаслідок захворювання тифом залишився в місті під час зміни влади й наприкінці червня був мобілізований до Добровольчої армії генерала А. Денікіна. До листопада 1919 р. Яковлев О.Г. очолював охорону Горно-Донецького промислового банку, а потім до лютого 1920 р. служив діловодом Чорноморського управління в м. Новоросійськ і за розпорядженням тимчасового управляючого губернією виконував обов'язки віце-губернатора. Вироку за справою немає. До справи долучено особисті документи фігуранта, зокрема 2 посвідчення. Одне з них виготовлене 3 жовтня 1918 р. в м. Белгород, а друге – 25 лютого 1920 р. у Новоросійську. В обох документах є фотографії
01.10.1927 р.	13090. 1927 р.	Следственное дело по обвинению Бабиченко И.З.	Бабиченка Івана Захаровича, жителя с. Новосе-вастополь Березнігуватського району Херсонської округи, засуджено за вироком надзвичайної сесії Миколаївського окружного суду до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 1918 р., за часів гетьманату, служив у державній варті с. Баштанка Миколаївської округи й «активно боровся проти революційних повстанських організацій»
20.02.1928 р.	9099. 1927–1928 рр.	Справа по надзвичайній сесії Миколаївського окрсуду про обвинувачення Брюховецького Данила та інших	Брюховецького Данила Івановича та інших жителів сіл Нечаяне й Дорофіївка Варварівського району Миколаївської округи (загалом 8 осіб) за вироком надзвичайної сесії окружного суду засуджено до 3–10 років позбавлення волі з суворою ізоляцією. Їх обвинувачено як учасників збройного антибільшовицького повстання 1919 р., під час якого в с. Нечаяне було знищено частину карального загону Миколаївської партійної організації. 13 травня 1992 р. Брюховецького Д.І. реабілітовано. Інших фігурантів справи визнано такими, що реабілітації не підлягають

1	2	3	4
04.08.1928 р.	13101. 1928 р.	Следственное дело по обвинению Усатюка И.К.	Усатюка Іону Климовича, жителя с. Богопіль Первомайської округи, засуджено за вироком надзвичайної сесії Первомайського окружного суду до розстрілу. Його обвинувачено як члена організації Союз російського народу з 1905 р., учасника єврейських погромів, секретного агента севастопольської та харківської жандармерії і як такого, що 1920 р. під час рейду територією Первомайського повіту повстанців отамана Ю. Тютюнника, інформував їх про місцезнаходження червоноармійців
15.05.1929 р.	34. 1929 р.	Следственное дело по обвинению Заболоцкого М.А. и др.	Заболоцького Матвія Олексійовича та інших жителів с. Ковалівка Варварівського району Миколаївської округи (загалом 10 осіб) за вироком надзвичайної сесії Миколаївського окружного суду засуджено до 3–10 років позбавлення волі з суворою ізоляцією. Їх обвинувачено як таких, що у серпні 1919 р. організували місцеве селянське повстання під гаслом «боротьби за радянську владу проти комуні». Повстанці підпорядковувалися штабу полковника Яковлева, який на той час очолив антибільшовицький повстанський рух у Миколаївському повіті й за чекістськими даними був пов'язаний із денікінською контррозвідкою. У матеріалах справи наявне посвідчення бійця ЧОП
04.06.1929 р.	8867. 1929 р.	Следственное дело по обвинению Ключе И.И. и др.	За справою проходять Ключе Йосип Іванович та інші жителі колонії Вормс Миколаївської округи (загалом 7 осіб), з яких 3-х засуджено надзвичайною сесією Миколаївського окружного суду до розстрілу, а решту – до 5–10 років позбавлення волі з суворою ізоляцією. Їх обвинувачено як учасників місцевого «куркульського» повстання, що відбулося 1919 р. на підтримку загального антибільшовицького повстанського руху німців-колоністів Одеського та Миколаївського повітів Херсонської губернії. Одного з фігурантів справи, Шмирера

1	2	3	4
			Франца Михайловича, обвинувачено також у проведенні в колонії Вормс за наказом денікінського командування мобілізації молоді й направленні її до Одеси, де з німців-колоністів формувався окремий полк Добровольчої армії
21.03.1930 р.	8595. 1930 р.	Следственное дело по обвинению Юнгмана К.В.	Жителя колонії Карлсруе Баштанського району Миколаївської округи Юнгмана Климентія Валентиновича за постановою судової трійки при колегії ДПУ УСРР засуджено до 10 років ув'язнення в концтаборі. Його обвинувачено як такого, що 1919 р. служив у денікінському каральному загоні корпусу генерала Слацова, брав участь у переслідуванні партизан с. Баштанка Миколаївського повіту
05.06.1930 р.	8727. 1930 р.	Следственное дело по обвинению Вдовцова В.В.	Вдовцова Василя Васильовича, жителя с. Любашівка Первомайської округи, за постановою судової трійки при колегії ДПУ УСРР засуджено до 10 років ув'язнення в концтаборі. Його обвинувачено як одного з організаторів збройного антибільшовицького повстання, що відбулося 1919 р. на території Любашівської волості Первомайського повіту Херсонської губернії. Згідно зі слідчими матеріалами очолюваний Вдовцовим В.В. загін чисельністю до 1000 повстанців брав участь у боях проти частин Червоної армії, а в районі залізничних станцій Жеребкове й Заплази розібрав колію та пустив під укіс ешелон із боезапасом для Червоної армії. Після ліквідації повстання Вдовцов В.В. виїхав до м. Одеса і його було мобілізовано до Добровольчої армії; служив у кінному загоні державної варти в м. Ананьїв у чині підпоручика; емігрував, але 1921 р. нелегально повернувся до СРСР
		Следственное дело по	Еллі Алоїза Йосиповича, жителя с. Зульц Карло-Лібкнехтського району Миколаївської області, за постановою трійки при Управлінні НКВС по Одеській області засуджено до розстрілу. Його

1	2	3	4
02.09.1937 р.	6332. 1937 р.	обвинению Элли А.И.	Його обвинувачено як такого, що 1919 р. перебував у повстанських загонах отаманів Келлера й Шока, які оперували 1919 р. в Миколаївському повіті Херсонської губернії, скоювали «пограбування й убивства відповідальних радянських працівників». Смертний вирок стосовно Еллі А.Й. виконано 21 вересня 1937 р.
07.08.1938 р.	3746. 1938 р.	Следственное дело по обвинению Удодова-Орлова Ф.П.	Удодова-Орлова Федора Павловича, жителя м. Миколаїв (на час арешту – комендант УНКВС по Миколаївській області), засуджено за вироком військового трибуналу прикордонних та внутрішніх військ НКВС УРСР до 7 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах із позбавленням звання лейтенанта держбезпеки. Його обвинувачено у приховуванні під час зарахування на службу факту перебування у загоні махновського отамана Клипенка, що оперував у 1918–1919 рр. на території Бахмутського і Єнакіївського повітів Катеринославської губернії
12.07.1948 р.	8014, т.1–4. 1948 р.	Следственное дело по обвинению Громова Ф.Ф.	Громова Федора Фокича, уродженця м. Київ, засуджено за вироком військового трибуналу військ МВС по Миколаївській області до 25 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Його обвинувачено як військовослужбовця денікінської і врангелівської армій, члена закордонної антирадянської організації Російський загально-військовий союз. Згідно зі слідчими матеріалами, Громова Ф.Ф. 1919 р. було мобілізовано рядовим до Добровольчої армії в м. Київ. Він служив у кулеметній команді 16-го Новоархангельського уланського полку та в 2-му Дроздовському полку. На початку 1920 р. Громов Ф.Ф. опинився в м. Севастополь і пішов на навчання до Олексіївського військового училища. Улітку того ж року юнкери брали участь у боях проти частин Червоної армії на Таманському півострові. Громова Ф.Ф. нагороджено Георгіївською медаллю 4-го ступеня. У листопаді 1920 р. разом із військовим училищем він виїхав за кор-

1	2	3	4
			дон до Туреччини, а потім у Болгарію. 1930 р. Громов Ф.Ф. отримав болгарське підданство і в м. Варна, вступив до Російського загальновійськового союзу. На час арешту він проживав у м. Бухарест (Румунія) під прізвиськом Тодоров

10. Архівний підрозділ Управління СБ України в Одеській області

Виконавець: Ганна Хворостецька

Допоміжна робота: Лідія Медведєва

Відповідальний: Володимир Романенко

1	2	3	4
08.04.1920 р.	017114. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Самойленко М.И.	Самойленко Михайло Іванович, житель м. Одеса, за висновком слідчого юридичного відділу при Одеській ГНК підлягав примусовим роботам у концтаборі до завершення громадянської війни. Його обвинувачено як такого, що 1919 р., за часів денікінської влади, обіймав посаду коменданта м. Херсон. Рішення колегії Одеської ГНК у справі немає
28.04.1920 р.	018811. 1920 р.	Дело по обвинению Гольдверга Давида Робертовича	Гольдверг Давид Робертович, житель м. Одеса, за висновком слідчого особливого відділу військ Донецької області та Кубані підлягав примусовим роботам у концтаборі до завершення громадянської війни. Його обвинувачено у службі в Дроздовському полку Добровольчої армії, тимчасово дислокованому 1919 р. в Одесі. Рішення трійки особливого відділу у справі немає. У справі зберігається виготовлений 1918 р. квиток студента Одеського політехнічного інституту Гольдверга Д.Р. із фотографією
09.05.1920 р.	017018. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Кильдеева А.В.	Кильдеева Анатолія Володимировича, жителя м. Одеса, засуджено за постановою колегії Одеської ГНК до розстрілу з конфіскацією майна. Його обвинувачено у службі 1919 р. в контррозвідці Добровольчої армії генерала А. Денікіна. У справі зберігається фотографія Кильдеева А.В. у військовій формі

1	2	3	4
20.05.1920 р.	017000. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Гуйтова А.И.	Гуйтова Олександра Івановича, уродженця м. Черкаси, за постановою колегії Одеської ГНК засуджено до розстрілу з конфіскацією майна. Його обвинувачено як такого, що 1919 р. обіймав керівні посади в контррозвідці Добровольчої армії, зокрема очолював «контррозвідвальний пункт № 2 при штабі військ Київської області генерала Драгомирова з розвідки фронту і повстанського руху в Україні»
04.06.1920 р.	017095. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Вирих Г.Э., Золотой Н.М., Бек А.К. и др.	Віриха Георгія Ернестовича та інших жителів сіл Люстдорф і Велика Аккаржа Одеського повіту Херсонської губернії (загалом 9 осіб) засуджено за постановою колегії Одеської ГНК до розстрілу з конфіскацією майна. Їх обвинувачено як учасників антибільшовицького збройного повстання німецьких колоністів 1919 р., під час якого було розстріляно коменданта м. Одеса Мізікевича
10.07.1920 р.	017157. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Прокофьева-Волохова М.Ф., Пономарчук И.И. и др.	За справою проходять Прокоф'єв-Волохов Михайло Феодосійович та інші жителі м. Одеса (загалом 10 осіб). 3-х фігурантів справи засуджено за постановою колегії Одеської ГНК до розстрілу, а 2-х – до різних термінів ув'язнення в концтаборі. Прокоф'єв-Волохов М.Ф. утік з-під варти до винесення вироку. Решту заарештованих звільнено за недоведеністю провини. Усіх репресованих обвинувачено як членів монархічної організації білогвардійського полковника Мамонтова, що діяла в Одесі 1920 р. і прагнула здійснити антибільшовицький військовий переворот в Одеському повіті
13.07.1920 р.	017214. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Бажанова А.Г. и Козировского К.И.	Бажанова Олександра Георгійовича та Козіровського Костянтина Іполитовича, жителів м. Одеса, засуджено за постановою колегії Одеської ГНК до розстрілу. Їх обвинувачено як таких, що у грудні 1919 р. у складі Вовчанського денікінського карального загону брали участь у репресивних заходах щодо населення м. Криве Озеро Балтського повіту Подільської

1	2	3	4
			губернії. У справі зберігаються фотографії Бажанова О.Г. та інших чоловіків у військовій формі
05.08.1920 р.	017323, т.т. 1–6. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Ярошенко М.А., Студницкого М.С. и др.	За справою проходять Ярошенко Меланія Олексіївна та інші жителі м. Одеса (загалом 34 особи), з яких 21-го засуджено за постановою колегії Одеської ГНК до розстрілу, а решту – до різних термінів позбавлення волі. Усіх обвинувачено як членів білогвардійської повстанської організації, що діяла 1919 р. в Одесі. У справі зберігається виготовлена в лютому 1917 р. фотографія групи офіцерів Новочеркаського полку російської армії
18.10.1920 р.	025412. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Орлова Н.Ф.	Орлова Никифора Федотовича, жителя с. Плоске Тираспольського повіту Херсонської губернії, засуджено за постановою колегії Одеської ГНК до розстрілу з конфіскацією майна. Його обвинувачено як учасника місцевого антибільшовицького збройного повстання 1919 р. Смертний вирок виконано 20 жовтня 1920 р.
27.11.1920 р.	017352. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Бауэра Михаила Феликсовича	Бауера Михайла Феліксовича, жителя с. Красне Одеського повіту, засуджено за постановою колегії Одеської ГНК до 5 років ув'язнення в концтаборі. Його обвинувачено у службі 1919 р., за денікінської влади, сільським комендантом
19.12.1920 р.	029592. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Задунайского С.С. и Федосеенко М.С.	Задунайського Семена Семеновича, жителя повітового м. Ананьїв Херсонської губернії, та Федосеєнка Максима Сергійовича (анкетних даних у справі немає) засуджено за постановою надзвичайної трійки особливого відділу 6-ї армії до розстрілу. Їх обвинувачено у добровільному переході з лав Червоної армії на службу до махновської Революційної повстанської армії України під час наступу союзників на Крим. Після розгрому в листопаді 1920 р. армії адмірала П. Врангеля у Криму махновців було проголошено поза законом

1	2	3	4
04.01.1921 р.	017209. 1920–1921 рр.	Следственное дело по обвинению Данилюка И.Л. и Данилюка Л.М.	Данилюка Івана Леонтьовича, жителя повітового м. Балта Подільської губернії, засуджено за постановою колегії Одеської ГНК до 5 років ув'язнення в концтаборі. Його обвинувачено як такого, що служив у повстанському загоні отамана Ю.Тютюнника. Іншого фігуранта справи, жителя того ж міста Данилюка Леонтія Максимовича, з-під варту звільнено за «відсутністю складу злочину»
19.01.1921 р.	017320. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Баюрского-Баевского Моисея Даниловича	Баюрського-Баєвського Мойсея Даниловича, жителя с. Пужайкове Балтського повіту Подільської губернії, засуджено за постановою колегії Одеської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як повстанця загону петлюрівського отамана С. Заболотного
04.02.1921 р.	017182. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Филинского Л.Я.	Филинського Леона Яковича, жителя с. Багачівка Балтського повіту, засуджено за постановою колегії Одеської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як повстанця загонів петлюрівських отаманів С. Заболотного і Я. Кошового. Смертний вирок виконано 6 лютого 1921 р.
14.04.1921 р.	017314. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Цейрингера Ю.И.	Цейрінгера Юлія Івановича, жителя м. Одеса, засуджено за постановою колегії Одеської ГНК до 5 років ув'язнення в концтаборі. Його обвинувачено як такого, що 1919 р. брав участь в антибільшовицькому збройному повстанні німецьких колоністів та співпрацював із контррозвідкою денікінської армії. У справі є фотографія Цейрінгера Ю.І. у військово-морській формі
11.06.1921 р.	017282. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Козареза С.Л.	Козарева Семена Лаврентійовича, жителя повітового м. Первомайськ Одеської губернії, засуджено за постановою колегії Одеської ГНК до розстрілу з конфіскацією майна. Його обвинувачено як учасника пограбувань населення і розстрілу начальника особливого відділу А. Садовського під час антибільшовицького збройного повстання в м. Первомайськ, що відбулося в березні 1920 р. за підтримки загону отамана Ю. Тютюнника

1	2	3	4
11.08.1921 р.	028012. 1921 р.	Дело по обвинению Волошина И.П.	Волошина Івана Петровича, жителя с. Ясинове Балтського повіту, за постановою колегії Балтської ПНК засуджено до 5 років ув'язнення в концтаборі. Його обвинувачено як такого, що у 1918–1920 рр. служив в Армії УНР, а також у повстанському загоні отамана Ю. Тютюнника
17.08.1921 р.	017430. 1921 р.	Дело по обвинению Слободенюка Ивана	Слободенюка Івана, жителя с. Кірнички Балтського повіту, засуджено за постановою колегії Одеської ГНК до розстрілу з конфіскацією майна. Його обвинувачено як такого, що 1919 р. служив в Армії УНР, а 1920 р. – у повстанському загоні отамана С. Заболотного. Смертний вирок виконано 19 серпня 1921 р.
14.09.1921 р.	017526. 1921 р.	Дело по обвинению Дмитриева-Таранцева Владимира Дмитриевича	Дмитрієва-Таранцева Володимира Дмитровича, жителя с. Олександрівка Одеського повіту, засуджено за постановою колегії Одеської ГНК до 5 років ув'язнення в концтаборі. Його обвинувачено у службі 1919 р. в «туземній офіцерській сотні» Добровольчої армії під час її дислокації в м. Одеса. У справі зберігається дві фотографії Дмитрієва-Таранцева В.Д.
21.09.1921 р.	021329. 1921 р.	Дело по обвинению Чабан А.Ф.	Чабана Авксентія Хомича, жителя повітового м. Первомайськ (до 1919 р. – м. Овідіополь), засуджено за постановою колегії Одеської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як учасника антибільшовицького збройного повстання, що відбулося в Овідіополі 1919 р. Вирок виконано 23 вересня 1921 р.
10.10.1921 р.	017426. 1921 р.	Дело по обвинению Димитрашко Н.Ф.	Димитрашка Микиту Феодосійовича, жителя с. Тернівка Первомайського повіту, засуджено за постановою колегії Одеської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як повстанця загону петлюрівського отамана Залізняка. Застосуванням амністії смертний вирок замінено на 5 років ув'язнення в концтаборі
		Дело по обвинению	Грунда Ладислава Бедржиховича, жителя м. Одеса, за постановою президії Всеросійсь-

1	2	3	4
06.12.1921 р.	016081. 1921 р.	Грунда Ладислава Бедржиховича	кої НК засуджено до 2 років ув'язнення в концтаборі із застосуванням примусових робіт. Його обвинувачено як представника Чехословацької республіки у м. Київ за часів гетьманату й УНР, керівника Чехословацької національної дніпровської дружини, створеної 1918 р для «боротьби з більшовиками й підтримки пана гетьмана». У справі зберігається посвідчення з фотографією Грунда Л.Б. – виконувача обов'язків чеського консула в Українській Народній Республіці
04.01.1922 р.	017434. 1921–1922 рр.	Дело по обвинению Дизова П.К.	Дізова Петра Костянтиновича, жителя с. Паркани Тираспольського повіту, за постановою колегії Одеської ГНК засуджено до розстрілу з конфіскацією майна. Його обвинувачено як такого, що 19 листопада 1921 р. підтримав антибільшовицьке повстання за відновлення УНР, підняте в Парканах Бессарабською групою під час її запізнілої одноденної участі у Другому зимовому поході Армії УНР
17.01.1922 р.	017264. 1922 р.	Следственное дело по обвинению Самборского Шевченко Г.И., Булавка А.Н.	Самборського Григорія Івановича (Шевченка Івана Івановича), жителя с. Толомачівка Ананьївського повіту Одеської губернії, засуджено за постановою колегії ВУНК до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 1919 р. брав участь у місцевому антибільшовицькому збройному повстанні німців-колоністів і служив у «Вовчому загоні» денікінської армії, а в 1920–1921 рр. перебував у повстанському загоні петлюрівського отамана А. Левченка. Булавка Олександра Наумовича, жителя с. Соболівка Ананьївського повіту, за постановою малої колегії Одеської ГНК від 30 квітня 1921 р. з-під варті звільнено за недоведеністю провини
	028410,	Дело «Всероссийский	За справою проходять Сандул Сергій Олексійович та інші жителі різних сіл Одеської округи (загалом 33 особи), з яких 4-х засуджено за вироком Одеського губернського суду до розстрі-

1	2	3	4
15.06.1925 р.	т. 1–18. 1924–1925 рр.	крестьянский союз» (Одесский филиал)	лу, а решту – до різних термінів позбавлення волі. Їх обвинувачено як таких, що впродовж 1923–1924 рр. були членами «контрреволюційної» монархічної організації Всеукраїнський селянський союз. За постановою президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету від 28 липня 1925 р. Сандулу С.О. в помилуванні відмовлено, смертний вирок стосовно трьох інших фігурантів справи замінено на 10 років позбавлення волі з суворою ізоляцією та поразкою в правах на 5 років
03.07.1925 р.	028505. 1925 р.	Дело по обвинению Ивановского М.И., Черного Н.С. и других	За справою проходять Івановський Михайло Іванович, Івановський Петро Іванович, Чорний Микола Савелійович та Сліжевський Іуліан Діонісійович – селяни Балтського району Первомайської округи АМСРР. За вироком Головного Суду АМСРР Івановського П.І. та Сліжевського І.Д. засуджено до розстрілу. Останньому вищу міру покарання замінено на 10 років позбавлення волі із суворою ізоляцією та поразкою у правах на 5 років. Смертний вирок стосовно Івановського П.І. виконано 10 липня 1925 р. Івановський М.І. та Чорний М.С. утекли з-під варті й були оголошені до розшуку. Усіх фігурантів справи обвинувачено як таких, що у роки громадянської війни почергово перебували у місцевому осередку «Союзу російського народу», та в Балтській «петлюрівській організації».
24.10.1926 р.	028412, т.1–19. 1924–1926.	Дело «Всероссийский крестьянский союз» (Дело Уренюка и др.)	За справою проходять 6 жителів м. Одеса та Одеської округи. Уренюка Володимира Онуфрійовича засуджено за вироком Верховного Суду УСРР до розстрілу, а решту – до різних термінів позбавлення волі. Їх обвинувачено як таких, що впродовж 1923–1924 рр. були членами очоленої Уренюком В.О. Одеської філії антибільшовицької монархічної організації Всеросійська селянська спілка. До справи долучено вироки й висновки щодо Волинської філії ВСС, Кримському штабу селянських об'єднань та сто-

1	2	3	4
			совно братів Михайловських із Гомельської губернії, що підтримували стосунки з Одеським осередком організації; фотографії Уренюка Володимира Онуфрійовича (отаман Крук), Камиша Павла Несторовича (отаман Кара) й Попова-Каратова Олександра Андрійовича (отаман Воля); мандат отамана Волі, підписаний отаманом Круком; листи отаманів Крука й Сірка до Ю. Тютюнника; відозви «К народу русскому, слово о русской армии», «Граждане» від 10 липня 1925 р. за підписом «атаман Владимир Крук»
09.11.1926 р.	017395, т.1–2. 1926 р.	Следственное дело по обвинению Козленко Федора Ипполитовича и других	За справою проходять 12 жителів м. Одеса. Козленка Федора Іполитовича засуджено за вироком Одеського окружного суду до розстрілу, а решту фігурантів – до різних термінів позбавлення волі. Усіх обвинувачено як членів монархічної організації «Романовці», що діяла 1925 р. в Одесі
05.02.1932 р.	013052. 1932 р.	Следственное дело по обвинению Дудуника Андрея Антоновича	Дудуника Андрія Антоновича, жителя м. Одеса, засуджено за постановою судової трійки при колегії ДПУ УСРР до 5 років ув'язнення в концтаборі. Його обвинувачено як такого, що з 1923 р. був членом Української військової організації з центром у м. Прага. Організація нібито прагнула підготувати в Україні антибільшовицьке збройне повстання і з цією метою 1926 р. направила Дудуника А.А. до Одеси
28.02.1938 р.	026923. 1938 р.	Уголовное дело по обвинению Мазура Исаака Евсеевича	Мазура Ісаака Овсійовича, жителя с. Перейма Піщанського району АМСРР, за постановою особливої трійки НКВС АМСРР засуджено до розстрілу. Його обвинувачено як учасника антибільшовицького повстанського руху 1920–1922 рр. під проводом отамана С. Заболотного та антиколгоспного руху 1928–1930 рр., а надалі – як шкідника і крадія колгоспного майна. Смертний вирок виконано 5 березня 1937 р.

**11. Архівний підрозділ Управління СБ України
у Полтавській області**

Виконавець: Оксана Горбовська

Відповідальні: Олександр Яковенко, Валерій Кудінов

1	2	3	4
02.06.1919 р.	16402. 1919 р.	Следственное дело по обвинению Шаруды И.Д. и Рябцева В.А.	Обох фігурантів справи засуджено за постановою колегії ВУНК до розстрілу. Шаруда Устина Дмитровича, жителя с. Шишаки Миргородського повіту Полтавської губернії, обвинувачено як члена полтавської і миргородської «контрреволюційних організацій самостійників» та організатора повстанського штабу в Шишацькій волості; як такого, що «розбирав залізничну колію за ст. Гоголева; підтримував зв'язок з усією провінцією, доручав арештовувати й розстрілювати євреїв, поширював контрреволюційні відозви». Рябцева Володимира Олексійовича, жителя м. Полтава, обвинувачено як такого, що «перебував для доручень і зв'язку в полтавській контрреволюційній організації самостійників, розбирав залізничну колію поблизу ст. Сагайдак, обстріляв 2 квітня 1919 р. урядовий потяг, чергував на ст. Сагайдак під час убивства п'яти осіб і брав участь у розподілі грошей, що належали вбитим»
22.06.1920 р.	14402. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Беляева Н.П.	Беляєва Миколу Павловича, жителя с. Липове Роменського повіту Полтавської губернії, засуджено за постановою колегії Полтавської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 1919 р. за часів денікінської влади «служив урядником державної варти і брав участь в арешті й розстрілі комуністів Проня та Гончаренка». До справи долучено особисті документи фігуранта
11.09.1920 р.	14410. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Котова-Конашенко Ф.П.	Котова-Конашенка Пилипа Петровича, жителя с. Василівка Полтавського повіту Полтавської губернії, засуджено за постановою колегії Полтавської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 1918 р., за гетьманату, був головою Союзу хліборобів-власників Новотагамлицької волості та сприяв каральному загону Зинов'єва у викритті в середовищі селян більшовицького підпілля

1	2	3	4
17.10.1920 р.	14577. тт. 1-2. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Рудобашта К.В. и др.	За справою проходять Рудобашта Кирило Васильович та інші селяни Решетилівської волості Полтавського повіту (загалом 93 особи). 15 фігурантів засуджено за постановою колегії Полтавської ГНК до розстрілу, а решту – до різних термінів ув'язнення в концтаборі. Їх обвинувачено як повстанців загонів петлюрівських отаманів Біленького й Овчаренка, що «брали участь в нападах на радянські установи сіл Решетилівка й Багачки, пограбуваннях і вбивствах мирних громадян»
05.12.1920 р.	16615. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Бривко С.М.	Бривка Сергія Митрофановича, жителя с. Кишеньки Кобеляцького повіту Полтавської губернії, засуджено за постановою особливого відділення 42-ї дивізії 13-ї армії до розстрілу. Його обвинувачено у службі в лавах махновської Револуційної повстанської армії України, участі в розстрілах комуністів і євреїв
14.12.1920 р.	14946. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Мироненко В.А. Супряги М.К. и Маляренко В.А.	Мироненко Василь Антонович – житель хут. Мирони, Супряга Михайло Карпович та Маляренко Василь Олексійович – жителі с. Горошине Хорольського повіту Полтавської губернії, за висновком слідчого особливого відділу Першої Кінної армії підлягали розстрілу. Їх обвинувачено як таких, що 1920 р. у складі місцевого загону петлюрівського отамана Келеберди, «брали участь у розстрілах мирних жителів». Вироку надзвичайної трійки особливого відділу у справі немає
27.01.1921 р.	14414. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Шкурупий М.Г. и Колотий И.З.	Шкурупія Михайла Григоровича й Колотія Івана Зіновійовича, жителів м. Решетилівка Полтавського повіту, за постановою колегії Полтавської ГНК засуджено до розстрілу. Їх обвинувачено як повстанців загонів петлюрівських отаманів Оверченка й Левченка, що восени 1920 р. брали участь в нападах на містечка Решетилівка, Богодухів та Опішня
		Следственное дело по	Гавву Андрія Лаврентійовича, жителя хут. Рила Кобеляцького повіту, за постановою Кремен-

1	2	3	4
06.02.1921 р.	14456. 1921 р.	обвиненню Гаввы А.Л.	чуцької ГНК засуджено до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 1918 р. протягом двох тижнів служив писарем при гетьманській державній варті, 1919 р. – у волосній поліції при денікінській владній адміністрації, а 1920 р. – у повстанському загоні отамана А. Левченка. До справи долучено особисті документи фігуранта
06.02.1921 р.	14250. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Олейник К.З., Колотий В.З. и Пальчик Т.А.	Олійника Кирила Захаровича, Колотія Василя Зіновійовича і Пальчика Трохима Якимовича – жителів м. Решетилівка Кобеляцького повіту, за постановою Кременчуцької ГНК засуджено до розстрілу. Їх обвинувачено як таких, що 1920 р. у складі повстанських загонів петлюрівських отаманів Левченка й Кікота зі зброєю в руках протистояли утвердженню більшовицької влади в Кобеляцькому й Кременчуцькому повітах Полтавської губернії. До справи долучено заяви фігурантів
09.03.1921 р.	14508. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Головань В.М. и др.	Голованя Василя Максимовича та Трембача Василя Феодосійовича, жителів с. Чернече Хорольського повіту, засуджено за постановою Кременчуцької ГНК до розстрілу. Їх обвинувачено як таких, що в липні 1920 р. дезертирували з лав Червоної армії і вступили до повстанського загону петлюрівського отамана Лисенка, а згодом приєдналися до повстанців отамана Левченка, «брали участь у нападах на навколишні села та в розстрілі захопленого міліціонера с Чернече Хлебникова». До справи долучено особисті документи фігурантів
02.06.1921 р.	14418. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Сидоренко Я.П.	Сидоренка Якова Павловича, жителя с. Глухове Полтавського повіту, засуджено за постановою колегії Полтавської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено в подвійному дезертирстві з лав Червоної армії та участі в убивствах радянських працівників
		Следственное дело по	Хараїма Андрія Кіндратовича, жителя с. Іванівка Криворізького повіту Катеринославської губернії, засуджено за постановою Кременчуцької ГНК до

1	2	3	4
17.06.1921 р.	14457. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Хараима А.К.	розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 1920 р. дезертирував з лав Червоної армії й добровільно вступив до махновської Революційної повстанської армії України, у складі якої «брав участь в нападах на села й особисто розстріляв 5-х комуністів»
18.07.1921 р.	14512. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Гладкого Н.А.	Гладкого Никифора Олександровича, жителя м. Полтава, засуджено за постановою колегії Полтавської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як дезертира Червоної армії і повстанця загонів отаманів Овчаренка й Біленького, у складі яких 1920 р. брав участь у нальотах на більшовицькі установи сіл Кобеляцького й Костянтиноградського повітів Полтавської губернії
27.08.1921 р.	14513, тт. 1-3. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Шубы П.И. и др.	Новохацького Петра Івановича (отаман Шуба), уродженця м. Полтава, та ще 7 жителів Полтавського повіту засуджено за постановою колегії Полтавської ГНК до розстрілу. Їх обвинувачено як таких, що 1920 р. організували загін чисельністю до 500 повстанців, який здійснив наліт на Васильцівський волвиконком, закатавав на хут. Лебеди 8 співробітників полтавської повітової міліції, роззброїв 12 червоноармійців на роз'їзді Свинківка
04.10.1921 р.	14114. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Сигиды А.И. и Квач Г.Т.	Сигиду Овер'яна Івановича, жителя с. Кирилівка Костянтиноградського повіту, та Квача Григорія Терентійовича, жителя с. Гільці Лохвицького повіту, за постановою колегії Полтавської ГНК засуджено до розстрілу. Їх обвинувачено як таких, що 1921 р. служили в махновській Революційній повстанській армії України і брали участь в боях проти частин Червоної армії
18.10.1921 р.	14994. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Григораш Л.И. и др.	Григораша Луку Івановича та інших жителів с. Черняхівка Пирятинського повіту Полтавської губернії засуджено за постановою колегії Полтавської ГНК до розстрілу. Їх обвинувачено як повстанців загону петлюрівського отамана Супруна, у складі якого 1920 р. «брали участь у збройних нападах на

1	2	3	4
			державні підприємства й вантажні ешелони, а також у вбивствах громадян»
19.10.1921 р.	14267. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Каневского (Кочубея) М.В.	Фігурант справи Каневський Михайло Васильович – житель с. Петропавлівка Катеринославської губернії. За постановою попереднього слідства Полтавської ГНК його ув'язнено як військовополоненого махновського отамана Кочубея. До справи долучено автобіографію фігуранта, але відомостей про його подальшу долю немає
09.11.1921 р.	14253. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Свиноаренко И.П.	Свиноаренка Івана Павловича, жителя с. Жужманівка Кременчуцького повіту, засуджено за постановою Кременчуцької ГНК до 5 років ув'язнення в концтаборі. Його обвинувачено як такого, що 1920 р. служив у повстанському загоні отамана Левченка, «брав участь у захопленні продагента Третьякова і восьмирічного хлопчика Діденка, які згодом були розстріляні, та знущався над захопленими військовополоненими червоноармійцями»
25.11.1921 р.	14449. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Соколенко Д.Д. и др.	Соколенка Данила Даниловича, жителя с. Лебединівка Кобеляцького повіту, засуджено за постановою колегії Полтавської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 1920 р. служив у повстанському загоні отамана Біленького, а після його ліквідації вступив до махновської Револьюційної повстанської армії України. Іншого фігуранта справи, Груня Миколу Микитовича, жителя с. Коржівка Кобеляцького повіту, було звільнено з-під варт застосуванням амністії
08.12.1921 р.	14121. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Яковенко Г.Г.	Яковенка Григорія Григоровича, уродженця с. Олексіївка Ставропольської губернії, засуджено за постановою колегії Полтавської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як отамана повстанського загону. Однак сам фігурант справи визнав себе рядовим повстанцем загонів отаманів Іванова й Кудрявцева, де перебував упродовж вересня–листопада 1920 р.

1	2	3	4
23.12.1923 р.	14578. 1923 р.	Следственное дело по обвинению Кущенко Н.С. и др.	Кущенко Миколу Степановича й інших жителів с. Березова Лука Миргородського повіту (загалом 11 осіб) засуджено за вироком Полтавського губернського суду до 3–10 років ув'язнення в концтаборі. Їх обвинувачено як членів утвореної в березні 1923 р. за ініціативи Кущенко М.С. місцевої петлюрівської організації. Підпільники придбали зброю, сплачували членські внески, мали власну програму і штамп із написом «Комітет лісової петлюрівської організації». До справи долучено фотографії, особисті документи і заяви фігурантів
08.03.1924 р.	14448. 1924 р.	Следственное дело по обвинению Мариича П.Е.	Маріича Петра Юхимовича, жителя хут. Роздори Малоперещепинського району Полтавської округи, засуджено за вироком Полтавського губернського суду до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 1919 р. за денікінської влади служив у державній варті та переслідував селян, запідозрених у співпраці з більшовицьким підпіллям. До справи долучено заяви й особисті документи фігуранта
01.04.1924 р.	14450. 1924 р.	Следственное дело по обвинению Чмурак И.И.	Чмурака Іллю Івановича, жителя м. Полтава, засуджено за вироком Полтавського губернського суду до 10 років ув'язнення в концтаборі з позбавленням прав на 5 років. Його обвинувачено як такого, що в 1918–1920 рр. служив в Армії УНР, а 1921 р., після повернення з Польщі до України, перебував у повстанському загоні отамана Орлика та «брав участь у нападі на червоноармійський обоз»
28.07.–06.08.1924 р.	16547, т. 1–8. 1924 р.	Следственное дело по обвинению Иващенко А.М. и др.	За справою проходять Иващенко Яким Макарович та інші селяни Лубенської округи (загалом 82 особи), з яких 5-х засуджено за вироком надзвичайної сесії Полтавського губернського суду до розстрілу, 41-го – до 3 років ув'язнення в концтаборі, а решту звільнено за недоведеністю провини. Усіх репресованих обвинувачено як повстанців загону отамана Колесника, що впродовж 1923–1924 рр. оперував у Роменській, Лубенсь-

1	2	3	4
			кій та Прилуцькій округах, грабував потяги, магазини й державні установи, убивав представників влади й лояльного до неї населення. До справи долучено особисті документи і заяви фігурантів
14.12.1925 р.	14600. 1925 р.	Следственное дело по обвинению Коновец М.И. и Шило И.П.	Коновця Михайла Гнатовича, жителя с. Василівка Полтавського району, та Шила Івана Павловича, жителя с. Степки Чутівського району Полтавської округи, за вироком Полтавського окружного суду засуджено до 5 років ув'язнення в концтаборі. Їх обвинувачено у службі в денікінській державній варті та участі в розстрілі більшовицьких активістів. До справи долучено заяви фігурантів
06.03.1928 р.	11277, тт. 1–4. 1928 р.	Следственное дело по обвинению Левченко М.Г. и др.	За справою проходять Левченко Микола Григорович та інші селяни Глобинського району Кременчуцької округи (загалом 14 осіб), з яких 6-х за вироком Кременчуцького окружного суду засуджено до розстрілу, а решту – до різних термінів ув'язнення. Їх обвинувачено, зокрема, як таких, що 1918 р., за гетьманату, були членами Союзу хліборобів-власників і перебували в каральних загонах, що примушували селян повертати землю її колишнім власникам – поміщикам. До справи долучено особисті документи і заяви фігурантів
08.07.1929 р.	10984. 1929 р.	Следственное дело по обвинению Татуса Г.В. и др.	Татуса Григорія Володимировича й інших жителів с. Оржиці Лубенської округи (загалом 3 особи) за вироком надзвичайної сесії окружного суду засуджено до розстрілу. Їх обвинувачено як таких, що 1919 р. служили в контррозвідці Добровольчої армії генерала А. Денікіна і брали участь в розстрілах заарештованих представників більшовицького підпілля. До справи долучено особисті документи і заяви фігурантів
			Фігуранти справи Давиденко Данило Сергійович та інші жителі с. Більське Опішнянського району

1	2	3	4
09.11.1929 р.	11150. 1929 р.	Следственное дело по обвинению Давыденко Д.С. и др.	Полтавської округи (загалом 7 осіб), з яких 6-х засуджено за вироком надзвичайної сесії Полтавського окружного суду до розстрілу, 1-го – до 10 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Усіх обвинувачено як таких, що 1919 р. «служили в денікінській варті, банді Бея і каральному загоні Тугарина, брали участь у вбивствах активістів і партизанів, масових розстрілах громадян»
06.07.1930 р.	11309. 1930 р.	Следственное дело по обвинению Варвянского Т.Д. и др.	Варв'янського Трохима Дмитровича та інших жителів хут. Варв'янський Решетилівського району (загалом 5 осіб) за вироком Полтавського окружного суду засуджено до 5 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Їх обвинувачено у вбивстві 1920 р. місцевих більшовицьких активістів. До справи долучено заяви фігурантів
10.06.1933 р.	15113, тт. 1–2. 1933 р.	Следственное дело по обвинению Ковалева А.И. и др.	Ковалева Олександра Івановича й Бичковського Федора Микитовича, жителів с. Петрівка Гадяцького району Полтавської області, засуджено за постановою судової трійки при колегії ДПУ УСРР до 10 і 5 років ув'язнення в концтаборі відповідно. Першого обвинувачено як отамана, а другого – як козака місцевого петлюрівського повстанського загону, що оперував у першій половині 1920 рр. До справи долучено заяви фігурантів

12. Архівний підрозділ Управління СБ України у Сумській області

Виконавець: Людмила Гончарова

Відповідальний: Сергій Картель

1	2	3	4
01.08.1919 р.	О-7951. 1919 р.	Уголовное дело по обвинению Голуба Е.И.	Голуба Юхима Івановича, жителя хут. Торговиця Карабутівської волості Конотопського повіту Чернігівської губернії, засуджено за постановою колегії Чернігівської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено в «контрреволюційній» діяльності, зокрема, в організації переходу 30-го Конотопського полку Червоної армії на бік Директорії УНР
20.12.1919 р.	О-9966. 1919 р.	Уголовное дело по обвинению Мухи Г.П.	Муху Георгія Петровича, жителя с. Павлівка Сумського повіту Харківської губернії, засуджено за постановою особливого відділу Південного фронту до ув'язнення в Андронівському концтаборі (термін покарання не вказано). Його обвинувачено як поручика Дроздовського полку Добровольчої армії генерала А. Денікіна. До справи долучено особисті речі фігуранта: посвідчення, фотографія, листування, заяви, послужний список
11.01.1920 р.	О-9520. 1920 р.	Уголовное дело по обвинению Барсукова А.И.	Барсукова Андрія Ісаковича, жителя повітового м. Конотоп Чернігівської губернії, засуджено за вироком революційного трибуналу 12-ї армії до 5 років позбавлення волі при будинку примусових робіт. Його обвинувачено у службі в 12-му Білгородському полку Добровольчої армії генерала А. Денікіна
09.03.1920 р.	О-10548. 1920 р.	Уголовное дело по обвинению Щербаненко П.Ф.	Щербаненка Петра Федоровича, жителя повітового м. Ромни, засуджено за постановою колегії Полтавської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено у службі у Смоленському уланському полку ім. Олександра III Добровольчої армії генерала А. Денікіна

1	2	3	4
22.06.1920 р.	О-9182. 1920 р.	Уголовное дело по обвинению Терешкевича С.Є.	Терешкевича Сергія Євгеновича, жителя м. Ромни, засуджено за постановою колегії Полтавської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як командира караульної команди денікінського кінного корпусу генерала А. Шкуро та учасника розстрілів більшовицьких активістів
21.07.1920 р.	О-9507. 1920 р.	Уголовное дело по обвинению Терешкевича А.П.	Терешкевича Олександра Петровича, жителя повітового м. Охтирка Харківської губернії (дворянина, цукрозаводчика), засуджено за постановою надзвичайної трійки особливого відділу 13-ї армії до розстрілу. Його обвинувачено як прапорщика Добровольчої армії генерала А. Денікіна і шпигуна. До справи долучено особисті речі фігуранта: диплом про освіту, свідоцтво про народження і нотаріальні документи
29.12.1920 р.	О-9516. 1920 р.	Уголовное дело по обвинению Пантюшенко М.П.	Слідча справа на Пантюшенка Михайла Павловича, жителя повітового м. Лебедин, підлягала розгляду надзвичайної трійки особливого відділу Всеросійської НК при 3-й стрілецькій дивізії 4-ї армії. Його обвинувачено у службі в 2-му стрілецькому полку Добровольчої армії А. Денікіна, приховуванні офіцерського звання й участі в «контрреволюційному» закладі. Вироку надзвичайної трійки у справі немає
11.03.1921 р.	О-13689. 1921 р.	Уголовное дело по обвинению Кожина П.А.	Кожина Петра Андрійовича, жителя м. Білопілья Сумського повіту, засуджено особливим відділом Всеросійської НК при реввійськраді 6-ї армії до 5 років ув'язнення в концтаборі. Його обвинувачено у службі 1919 р. в Добровольчій армії генерала А. Денікіна, участі в бойових діях на Одеському, Полтавському, Київському та Кримському фронтах
		Уголовное дело по обвинению	За справою проходять Кулик Павло Іванович, Рогальський Григорій Іванович і Шамрай Григорій Мефодійович, жителі с. Грунь Зінківського повіту Полтавської губернії. За постановою колегії Полтавської ГНК слідство стосовно них

1	2	3	4
26.07.1921 р.	О-10493. 1921 р.	Кулика П.И., Рогальского Г.И., Шамрая Г.М.	призупинено до розшуку Кулика П.И., котрий напередодні втік з-під варти. Усіх обвинувачено як повстанців місцевого загону отамана Степенка-Дорожка, що входив до складу махновської Революційної повстанської армії України. Відомостей про подальшу долю фігурантів у справі немає
05.12.1921 р.	О-9202. 1921 р.	Уголовное дело по обвинению Шульги Е.А., Марченко А.Н., Цисти З.К. (56 человек)	Шульгу Омеляна Якимовича, Марченка Андрія Микитовича та інших жителів с. Хмілеве Роменського повіту Харківської губернії (загалом 56 осіб) засуджено за постановою Полтавської ГНК до 3–5 років ув'язнення в концтаборі. Їх обвинувачено як повстанців місцевого махновського загону, у складі якого брали участь у збройних нападах на державні установи та вбивствах представників більшовицької влади
12.10.1925 р.	О-6357, тт. 1–4. 1925 р.	Уголовное дело по обвинению Стешенко Л.И. (11 человек)	Стешенка Лева Івановича та інших жителів Роменської округи (загалом 11 осіб) засуджено за вироком Роменського окружного суду до 1–10 років ув'язнення в концтаборі. Їх обвинувачено як таких, що впродовж 1921–1925 рр. перебували в місцевому повстанському загоні «петлюрівської орієнтації» під проводом отамана О. Коваля
01.10.1926 р.	О-6351, тт. 1–2. 1926 р.	Уголовное дело по обвинению Коваля А.И. (12 человек)	Коваля Олександра Івановича та інших жителів с. Петрівка Роменської округи (загалом 12 осіб) засуджено за вироком Роменського окружного суду до 2–5 років ув'язнення в концтаборі. Їх обвинувачено як отамана й повстанців місцевого загону «петлюрівської орієнтації», що оперував упродовж 1921–1925 рр.
		Уголовное дело по обвинению	Мищенко Миколу Федоровича (він же Підгородецький Володимир Миколайович), жителя с. Юнаківка Сумської округи, засуд-

1	2	3	4
22.07.1929 р.	О-1758. 1929 р.	Мищенко Н.Ф. он же Подгородецкий В.Н.	жено за вироком Сумським окружного суду до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що в 1919–1920 рр. брав участь у каральних операціях проти населення у складі денікінської та врангелівської армій, а потім проживав за фіктивними документами на ім'я Підгородецького В.М.
09.11.1929 р.	О-6348. 1929 р.	Уголовное дело по обвинению Саливона С.А..	Саливона Семена Андрійовича, жителя хут. Жолоби Грунського району Полтавської округи, засуджено за вироком Полтавським окружного суду до розстрілу. Його обвинувачено у службі 1919 р. в денікінському каральному загоні Тугарина
04.05.1930 р.	О-4409. 1930 р.	Уголовное дело по обвинению Покидько И.М.	Покидька Івана Михайловича, жителя с. Харитонівка Роменської округи, засуджено за вироком Роменським окружного суду до 10 років позбавлення волі й 3 років обмеження у правах. Його обвинувачено як такого, що 1918 р. підтримував владу гетьмана П. Скоропадського й у складі карального загону Макаренка переслідував «революційно налаштованих селян»
02.11.1930 р.	О-9551. 1930 р.	Уголовное дело по обвинению Полоуса С.К., Бойко В.П., Хоменко П.О.	Полоуса Сидора Карповича й Бойка Василя Прохоровича, жителів с. Грунь Грунського району, засуджено за постановою судової трійки при колегії ДПУ УСРР до розстрілу, а їх односельчанина Хоменка Петра Остаповича – до 5 років ув'язнення в концтаборі. Їх обвинувачено як таких, що 1918 р. були членами прогетьманського Союзу хліборобів-власників, 1919 р. служили в денікінській армії, 1921 р. перебували в місцевій повстанській «банді» отамана Кундія, а надалі проводили «контрреволюційну» агітацію.
		Уголовное дело по	Луценка Федора Трохимовича, жителя м. Суми, засуджено за постановою особливої наради при колегії ДПУ УСРР до 3 років ув'яз-

1	2	3	4
12.03.1931 р.	О-9596. 1931 р.	Уголовное дело по обвинению Луценко Ф.Т.	нення в концтаборі. Його обвинувачено у службі 1919 р. в 10-му драгунському полку Добровольчої армії і подальшій участі 1920 р. в боях з частинами Червоної армії на Перекопі й Криму. У справі згадується про знайомство Луценка Ф.Т. з отаманом Війська Донського генералом Сидоровим
02.06.1931 р.	О-9613. 1931 р.	Уголовное дело по обвинению Баранника В.Е.	Баранника Василя Євграфовича, жителя хут. Чистий Роменського району, засуджено за постановою судової трійки при колегії ДПУ УСРР до 10 років ув'язнення в концтаборі. Його обвинувачено як члена антибільшовицької Кирилівської організації, яка 1921 р. діяла в с. Терені Гадяцького повіту, «тероризувала населення і вбивала активістів». Фігурант справи згадується також як колишній член прогетьманського Союзу хліборобів-власників і військовослужбовець денікінської армії.
31.12.1932 р.	О-11965. 1932 р.	Материалы проверки Зубко С.П.	Зубка Степана Павловича, жителя м. Лебедин, засуджено за вироком Чернігівського обласного суду до 10 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Його обвинувачено у службі 1919 р. в Добровольчій армії генерала А. Денікіна
21.05.1933 р.	О-12335. 1933 р.	Уголовное дело по обвинению Чеботкевича Ю.К.	Чеботкевича Юрія Костянтиновича, жителя с. Вирівка Конотопського району Чернігівської області, засуджено за постановою особливої наради при колегії ДПУ УСРР до виселення в Казахстан терміном на 3 роки. Його обвинувачено як такого, що 1919 р. очолив експедицію місцевого карального загону Добровольчої армії генерала А. Денікіна стосовно жителів с. Вирівка
04.02.	О-3460.	Уголовное дело по	Коменданта Івана Агейовича, жителя м. Шостка, засуджено за вироком Чернігівського обласного суду до 5 років ув'язнення у виправно-

1	2	3	4
1934 р.	1933–1934 рр.	обвинению Коменданта И.А.	трудовах таборах. Його обвинувачено в «контрреволюційній» діяльності, зокрема, у службі 1919 р. в державній варті гетьмана П. Скоропадського
16.07.1936 р.	О-2134. 1935–1936 рр.	Уголовное дело по обвинению Кривомаза И.И., Сушкова А.А.	Кривомаза Йосипа Івановича та Сушкова Андрія Антоновича, жителів м. Суми, засуджено за вироком виїзної сесії спецколегії Харківського обласного суду до розстрілу із заміною смертного вироку на 10 років позбавлення волі. Їх обвинувачено у службі в контррозвідці Добровольчої армії генерала А. Денікіна, особистій участі в арештах і розстрілах «революційно налаштованих» громадян м. Суми
01.06.1945 р.	О-8973. 1945 р.	Уголовное дело по обвинению Вдзеконского Г.И.	Вдзеконського Георгія Гнатовича, уродженця с. Кульбаки (так у тексті) нині Сумської області, засуджено військовим трибуналом 9-ї гвардійської армії до 10 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Його обвинувачено як такого, що 1919 р. служив у денікінській армії помічником командира полку з постачання, емігрував до Туреччини, був членом «контрреволюційної» організації Об'єднання російських еміграційних студентських організацій, потім емігрував до Франції
08.06.1945 р.	О-11619. 1945 р.	Уголовное дело по обвинению Пэтэльчица М.П.	Петельчицю Михайла Петровича, уродженця м. Лебедин, засуджено військовим трибуналом 61-ї армії до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що в 1919–1920 рр. служив у денікінській і врангелівській арміях, потім емігрував за кордон і вступив до «контрреволюційної організації Російський загальновійськовий союз, яка прагнула встановлення в Росії монархічного устрою шляхом збройної боротьби проти Радянського Союзу». До справи долучено особисті речі фігуранта: фотографія, листування, німецький паспорт тощо

1	2	3	4
17.01.1946 р.	О-8843. 1945–1946 рр.	Уголовное дело по обвинению Прозорова Я.И.	Прозорова Якова Івановича, жителя м. Ромни Сумської області, засуджено за вироком військового трибуналу Західносибірського округу до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 1919 р. служив у Добровольчій армії генерала А. Денікіна, емігрував до Туреччини й упродовж 1925–1927 рр. перебував у «контрреволюційній організації галіполійців, яка з метою повалення більшовицької влади в Росії поширювала антирадянську літературу і збирала кошти на підвину діяльність проти СРСР»
26.03.1947 р.	О-9045. 1947 р.	Уголовное дело по обвинению Довгого Н.Ф.	Довгого Миколу Федоровича, уродженця м. Суми, засуджено за вироком військового трибуналу Південної групи військ до 10 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Його обвинувачено як такого, що впродовж 1919–1920 рр. служив у місцевому повстанському загоні «петлюрівської орієнтації», а надалі – у денікінській і врангелівській арміях, емігрував до м. Бухарест і протягом 1923–1941 рр. був членом української націоналістичної організації «Український допоміжний комітет».

13. Архівний підрозділ Управління СБ України у Харківській області

Виконавець: Костянтин Меркулов
Відповідальний: Сергій Болібок

1	2	3	4
08.04.1919 р.	18749. 1919 р.	Следственное дело по обвинению Рогальского А.А.	Рогальського Олександра Олексійовича, жителя м. Зміїв Харківської губернії, засуджено за постановою Зміївської ПНК до розстрілу. Його обвинувачено як державного службовця за часів гетьманату й УНР та офіцера Добровольчої армії генерала А. Денікіна

1	2	3	4
07.10.1919 р.	22897. 1919 р.	Следственное дело по обвинению Воротникова И.И. и др.	Воротнікова Івана Івановича та інших жителів повітового м. Костянтиноград Полтавської губернії (загалом 4 особи) засуджено за постановою Полтавської ГНК до розстрілу. Їх обвинувачено як таких, що 8 лютого 1919 р. під час стихійного антибільшовицького повстання розстріляли голову Костянтиноградського міського й повітового ревкому Щучка С.С. і закатували 5-х співробітників повітового політбюро
06.05.1920 р.	15487. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Ахлестова Л.Т.	Ахльостова Луку Трохимовича, жителя повітового м. Слов'янськ Катеринославської губернії, за постановою Харківської ГНК засуджено до розстрілу. Його обвинувачено як колишнього військовослужбовця денікінської армії
09.07.1920 р.	34332. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Кривенко И.Д.	Кривенка Івана Дмитровича, жителя с. Добринка Костянтиноградського повіту Полтавської губернії, засуджено за постановою надзвичайної трійки особливого відділу 13-ї армії до розстрілу. Його обвинувачено як колишнього старшого унтер-офіцера російської армії, котрий після нетривалої військової служби у червоній кавалерії з червня 1919 р. очолював комендантську команду зведеного Харківського стрілецького полку Добровольчої армії генерала А. Денікіна
22.11.1920 р.	13080. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Безяева Н.А. и др.	Безяєва Миколу Олександровича, Павленка Кузьму Васильовича й Сорокіна Никифора Никифоровича, жителів Курської губернії, засуджено за постановою Харківської ГНК до розстрілу. Їх обвинувачено як таких, що 1919 р. під час служби в денікінському каральному загоні підполковника князя Гагаріна брали участь в «катуваннях і розстрілах комуністів, червоноармійців та інших громадян, що підтримували радянську владу»
		Следственное дело по	Мацегору Володимира Степановича, жителя с. Шандриголове Ізюмського повіту Харківсь-

1	2	3	4
16.12.1920 р.	18767. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Мацегори В.С.	кої губернії, засуджено за постановою Харківської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 1919 р. служив рядовим у Харківському зведеному стрілецькому полку, а потім у Литовському полку Добровольчої армії генерала А. Денікіна
17.12.1920 р.	18739. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Филевского Г.И.	Філевського Григорія Івановича, жителя м. Харків, засуджено за постановою Харківської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 1920 р. служив священником при військовому лазареті армії адмірала П. Врангеля в м. Феодосія
18.12.1920 р.	18740. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Самойлова А.Т.	Самойлова Олександра Тимофійовича, жителя повітового м. Куп'янськ Харківської губернії, засуджено за постановою Харківської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 1920 р. при владі адмірала П. Врангеля служив священником церкви с. Андріївка Феодосійського повіту
19.12.1920 р.	18764 1920 р.	Следственное дело по обвинению Сергеева В.Н.	Сергеева Віктора Миколайовича, жителя с. Вербівка Зміївського повіту Харківської губернії, засуджено за постановою Харківської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 1920 р., за владі адмірала П. Врангеля, служив священником при 27-му військово-польовому госпіталі, дислокованому в м. Сімферополь
31.12.1920 р.	27834. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Судака А.Н. и др.	Судака Антона Миколайовича та інших селян суміжних повітів Полтавської, Катеринославської та Харківської губерній (загалом 34 особи) засуджено за постановою Особливого відділу Першої Кінної армії до розстрілу. Їх обвинувачено як повстанців загону отамана Брови, що дотримувався на той час махновської орієнтації
11.01.1921 р.	34331. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Гриппа А.Т.	Гриппа Андрія Трохимовича, жителя с. Ямне Богодухівського повіту Харківської губернії, за постановою Харківської ГНК засуджено до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 1920 р. перебував у повстанських загонах отаманів Савченка й Махна

1	2	3	4
08.04.1921 р.	13074. 1920–1921 рр.	Следственное дело по обвинению Иванова И.П.	Іванова Івана Павловича, жителя повітового м. Мелітополь Таврійської губернії, засуджено за постановою Харківської ГНК до 5 років виправних робіт на Донбасі. Його обвинувачено як такого, що 1919 р. служив у Добровольчій армії генерала А. Денікіна
04.05.1921 р.	13079. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Бабина С.А. и Кухтина В.И.	Кухтіна Василя Ілліча й Бабіна Сергія Андрійовича, жителів с. Охоче Зміївського повіту, засуджено за постановою Харківської ГНК до розстрілу й 5 років виправних робіт при БУПР відповідно. Їх було обвинувачено як таких, що 1919 р. служили в Добровольчій армії генерала А. Денікіна
31.05.1921 р.	13388. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Горбача Г.Д. и др.	Горбача Григорія Даниловича та інших жителів повітового м. Борзна Чернігівської губернії (загалом 3 особи), засуджено за постановою Харківської ГНК до розстрілу. Їх обвинувачено як таких, що 1919 р. були повстанцями місцевого петлюрівського загону отамана Шекери, формування отамана Ангела й «розстрілювали червоноармійців та комуністів», а потім служили в денікінській і врангелівській арміях
10.06.1921 р.	17073. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Лубенец В.Т.	Лубенця Василя Івановича, жителя с. Долгики Ізюмського повіту, засуджено за постановою Харківської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як колишнього військовослужбовця денікінської армії та повстанця місцевих махновських загонів отаманів Колеснікова й Каменева.
06.09.1921 р.	18737. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Ефимова Е.М.	Єфимова Євгена Михайловича, жителя м. Харків, засуджено за постановою Харківської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 1920 р. служив поручиком 5-ї інженерної роти армії адмірала П. Врангеля в м. Феодосія

1	2	3	4
05.10.1921 р.	15482. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Дехтярева В.П.	Дехтярьова Василя Порфирійовича, жителя волосного с. Новомиколаївка Куп'янського повіту, засуджено за постановою Харківської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як повстанця загону отамана Орлика
10.11.1921 р.	14442. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Фурштейна А.М.	Фурштейна Андрія Михайловича, жителя м. Харків, за постановою Харківської ГНК засуджено до 5 років виправних робіт на Донбасі. Його обвинувачено як такого, що 1918 р. служив у гетьманській державній варті, а 1919 р. – у Добровольчій армії генерала А. Денікіна
22.11.1921 р.	13327. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Гончарова Н.Н.	Гончарова Никифора Миколайовича, жителя м. Куп'янськ, засуджено за постановою Харківської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як повстанця місцевого загону отамана Крупи (Сави Шевцова), у складі якого навесні 1921 р. брав участь у розстрілах червоноармійців та радянських працівників на залізничній станції Лиман
08.12.1921 р.	16353. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Скорохода М.Л. и др.	Скорохода Максима Логвиновича та інших жителів с. Козирщина Новомосковського повіту Катеринославської губернії (загалом 6 осіб) за постановою Полтавської ГНК засуджено до розстрілу. Їх обвинувачено як таких, що впродовж 1920–1921 рр. перебували в повстанських загонах отаманів Іванюка й Матвієнка, брали участь у розстрілах червоноармійців та представників більшовицької влади сіл суміжних повітів Полтавської, Катеринославської та Харківської губерній
27.12.1921 р.	34623. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Бахмута Я.Н. и др.	Бахмута Якова Миколайовича та інших жителів с. Івашківка Валківського повіту (загалом 4 особи) за постановою Харківської ГНК засуджено до розстрілу. Їх обвинувачено як таких, що 1921 р. підтримували місцевий повстанський загін отамана Іванюка, «надавали бандитам їжу й одяг, зберігали їхні гвинтівки та набої»

1	2	3	4
21.01.1922 р.	18772, тт. 1–36. 1921–1922.	Следственное дело по обвинению Панченко П.И. и др.	За справою проходять Панченко Петро Йосипович та інші жителі Валківського, Куп'янського й Богодухівського повітів і м. Харків (загалом 287 осіб). За вироком верховного трибуналу ВУЦВК 29 фігурантів засуджено до розстрілу, а решту – до різних термінів ув'язнення в концтаборі. Їх обвинувачено як членів Харківського губернського повстанського комітету, який із весни 1921 р. очолював у регіоні повстанський рух за відновлення УНР: підтримував зв'язки з повстанськими формуваннями й надавав їм матеріальну допомогу, сприяв руйнуванню ними залізничної інфраструктури, застосуванню репресій до носіїв влади та пограбуванню більшовицьких установ і підприємств
06.11.1922 р.	13379. 1922 р.	Следственное дело по обвинению Срибного П.П.	Срібного Павла Петровича, жителя с. Лиман Зміївського повіту, за постановою Харківської ГНК засуджено до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 22 грудня 1921 р. дезертирував із залізничного батальйону особливого призначення Червоної армії і на 4 місяці пристав до місцевого повстанського загону отамана Двигуна
17.05.1924 р.	34582. 1924 р.	Следственное дело по обвинению Куца И.С. и Власенко И.И.	Куца Гната Семеновича, жителя с. Куцівка Валківського району Харківської губернії, і Власенка Івана Ілліча, жителя с. Новодмитрівка Чутівського району Полтавської губернії, засуджено за вироком Харківського губернського суду до 10 років ув'язнення в концтаборі. Їх обвинувачено як учасників місцевої підпільної петлюрівської організації і повстанців загону полковника Перлика
04.10.1926 р.	6440. 1926 р.	Следственное дело по обвинению Мартьянова Я.В.	Мартьянова Якова Васильовича, жителя м. Харків, за постановою Харківського губвідділу ДПУ УСРР засуджено до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 1919 р. служив у денікінській контррозвідці та «брав участь у розстрілах червоноармійців, комісарів і революційно налаштованих громадян»

1	2	3	4
04.06.1934 р.	12510. 1934 р.	Следственное дело по обвинению Василенко И.Н.	Василенко Івана Миколайовича, жителя м. Полтава, засуджено за вироком Харківського обласного суду до 2 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Його обвинувачено як такого, що 1919 р. служив на Катеринославщині в денікінському каральному загоні корпусу генерала Слащова
14.12.1935 р.	2993. 1935 р.	Следственное дело по обвинению Лангорта П.Г.	Лангорта Петра Григоровича, уродженця с. Свидник Турківського повіту Львівської губернії, засуджено за вироком Харківського обласного суду до 3 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Його обвинувачено як такого, що у 1918–1919 рр. служив в Армії ЗУНР
18.11.1937 р.	11975. 1937 р.	Следственное дело по обвинению Машкина П.Я.	Машкіна Панкрата Яковича, жителя с. Старовірівка Харківської області, засуджено за постановою надзвичайної трійки УНКВС по Харківській області до 10 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Його обвинувачено як такого, що 1920 р. під час антибільшовицького збройного повстання в с. Старовірівка перебував у складі місцевого повстанського загону і вбив продагента Лисенка та 2-х червоноармійців
11.05.1938 р.	2703. 1938 р.	Следственное дело по обвинению Еремина И.В.	Єрьоміна Івана Васильовича, жителя с. Зачувівка Чугувського району Харківської області, засуджено за постановою надзвичайної трійки УНКВС по Харківській області до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 1919 р. служив у каральному загоні денікінської армії, брав участь у допитах та розстрілах комісарів, червоноармійців, червоних партизанів та інших «революційно налаштованих громадян»
21.04.1940 р.	1599. 1940 р.	Следственное дело по обвинению Кошарного И.И.	Кошарного Івана Івановича, жителя м. Красноград Харківської області, засуджено за вироком Харківського обласного суду до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 1919 р. служив у контррозвідці денікінської армії, «знущався над полоненими червоноармійцями та цивільними громадянами, які підтримували радянську владу»

14. Архівний підрозділ Управління СБ України у Херсонській області

Виконавці: Наталія Лукашева, Наталія Шевченко

Відповідальна: Наталія Шевченко

1	2	3	4
15.10.1920 р.	12952. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Руссала В.И.	Руссала Василя Івановича, жителя м. Херсон, засуджено за постановою колегії Херсонської ПНК до розстрілу. Його обвинувачено як ад'ютанта командира денікінського карального загону Богомолова. 1919 р. загін ніс караульну службу в м. Херсон та приміській території, протистояв антиденікінському повстанському руху селян Херсонщини. У справі є фотографія фігуранта
12.02.1921 р.	13291. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Пономаренко С.М.	Пономаренка Степана Матвійовича, уродженця м. Олешки Дніпровського повіту, засуджено за постановою трійки Всеросійської НК при особливому відділі узбережжя Чорного та Азовського морів до розстрілу. Його обвинувачено у службі 1920 р. у врангелівському каральному загоні Баранова
07.03.1924 р.	15939, тт. 1–9. 1923–1924 рр.	Следственное дело по обвинению Бекша М.А., Калашника А.О., Макоеда П.И. и др.	За справою проходять Бекша Микола Андрійович та інші селяни Мелітопольського й Херсонського районів (загалом 53 особи), 3-х з яких засуджено за вироком Катеринославського губернського суду до розстрілу, а 44-х – до різних термінів ув'язнення в концтаборі. Їх обвинувачено як членів місцевої підпільної петлюрівської організації, що впродовж 1921–1923 рр. готувала антибільшовицьке збройне повстання з метою відновлення УНР. Частину підпільників обвинувачено також у попередній службі у загонах армії А. Денікіна, П. Врангеля й Н. Махна. 6-х фігурантів справи з-під варти звільнено за недоведеністю провини. До справи долучено особисті документи обвинувачених: фотографії, посвідчення, довідки, військові книжки тощо

1	2	3	4
02.11.1926 р.	13290. 1925–1926 рр.	Следственное дело по обвинению Винер-Вишневого А.Р.	Вишневого Арнольда Рувимовича (він же Вінер Арнольд Рувимович і Крігер Онисим Григорович), жителя м. Херсон, засуджено за вироком надзвичайної сесії Херсонського окружного суду до 3 років ув'язнення в концтаборі і 2 років поразки у правах. Його обвинувачено як такого, що 1919 р. служив у денікінській контррозвідці, був засуджений за постановою колегії Херсонської ПНК від 21 березня 1920 р. до розстрілу, з-під варті втік і 1921 р. під фіктивними документами влаштувався на службу до органів НК, служив до викриття й повторного арешту 1925 р.
01.04.1928 р.	11501. 1927–1928 рр.	Следственное дело по обвинению Вишковського А.Ф.	Вишковського Олександра Фабіановича, жителя с. Преображенка Дніпровської округи, засуджено за вироком виїзної сесії Херсонського окружного суду до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що впродовж 1919–1920 рр. служив у денікінській і врангелівській арміях, «брав участь у розстрілах революційно налаштованих громадян». Застосуванням постанови ЦВК СРСР від 2 листопада 1927 р. «Про амністію» смертний вирок замінено на 10 років позбавлення волі з суворою ізоляцією
29.07.1929 р.	12929. 1928–1929 рр.	Следственное дело по обвинению Глущенко Т.А. и др.	За справою проходять Глущенко Тимофій Андрійович та інші селяни Херсонської і Мелітопольської округ (загалом 11 осіб), з яких 6-х засуджено за вироком виїзної сесії Херсонського окружного суду до розстрілу, а решту – до різних термінів ув'язнення в концтаборі. Їх обвинувачено у службі 1919 р. в денікінському каральному загоні й участі у репресіях проти представників більшовицького підпілля на Херсонщині. Смертний вирок виконано 14 вересня 1929 р.
		Следственное дело по	Бойкова Андрія Макаровича, жителя с. Гола Пристань Херсонської округи, засуджено за

1	2	3	4
06.02.1930 р.	13053. 1929–1930 рр.	обвинению Бойкова А.М.	постановою судової трійки при колегії ДПУ до розстрілу. Його обвинувачено у службі за місцем проживання в денікінському каральному загоні кубанських козаків, що 1919 р. переслідував «членів революційного комітету й революційно налаштоване населення»
20.02.1930 р.	13056. 1929–1930 рр.	Следственное дело по обвинению Якубовського А.В. и Дубовенка М.К.	Якубовського Оникія Васильовича, жителя с. Павло-Мар'янівка Снігурівського району, та Дубовенка Миколу Кузьмича, жителя с. Яковлівка Березнегуватського району Херсонської округи, засуджено за постановою судової трійки при колегії ДПУ УСРР до розстрілу. Їх обвинувачено як таких, що 1919 р. служили в денікінському каральному загоні генерала Салікова, брали участь у репресіях стосовно місцевого «революційно налаштованого селянства». До справи долучено фотографії і листування Якубовського О.В.

15. Архівний підрозділ Управління СБ України у Хмельницькій області

Виконавець: Наталія Остапчук
Відповідальна: Марина Горин

1	2	3	4
21.03.1925 р.	12405. 1924–1925 рр.	Следственное дело по обвинению Навроцкого Федора Никифоровича	Навроцького Федора Никифоровича, жителя с. Кольки Деражнянського району Проскурівської округи, засуджено за постановою надзвичайної сесії Подільського губернського суду до 8 років позбавлення волі з суворою ізоляцією та конфіскацією майна. Його обвинувачено як повстанця загону отамана Я. Орла-Гальчевського, у складі якого 1920 р. «брав участь у нападах на радянські установи»

1	2	3	4
21.01.1926 р.	4495. 1925–1926 рр.	Следственное дело по обвинению Сенделя Тимофея Станиславовича и др.	За справою проходять Сендель Тимофій Станіславович та інші жителі м. Проскурів (загалом 5 осіб), з яких 4-х засуджено за вироком Проскурівського окружного суду до розстрілу, а 1-го – до 6 років 8 місяців ув'язнення у виправно-трудовах таборах із конфіскацією майна. Їх обвинувачено як таких, що 1924 р. у складі місцевого збройного формування, «з контрреволюційною метою скоювали вбивства, погроми й розбійні напади»
18.02.1926 р.	12633. 1925–1926 рр.	Следственное дело по обвинению Козевича Петра Васильевича	Козевича Петра Васильовича, уродженця с. Богданівка Тернопільського повіту Подільської губернії, засуджено за вироком Проскурівського окружного суду до 7 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах із поразкою у правах на 3 роки. Його обвинувачено як такого, що в березні 1922 р. у складі повстанського загону отамана Я. Орла-Гальчевського брав участь у боях із частинами Червоної армії на території Летичівського, Літинського й Барського повітів Подільської губернії
29.06.1927 р.	12624. 1927 р.	Следственное дело по обвинению Карватовского Адольфа Станиславовича	Карватовського Адольфа Станіславовича, жителя м. Кам'янець, засуджено за вироком надзвичайної сесії Подільського окружного суду до 5 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах із конфіскацією майна. Його обвинувачено у службі восени 1920 р. в «петлюрівській міліції на посаді старшого міліціонера»
07.12.1927 р.	26404. 1927 р.	Следственное дело по обвинению Мотрук Марчевского И.Ю. и др.	Мотрука-Марчевського Івана Юрійовича та інших жителів Кам'янецької і Могилівської округ (загалом 12 осіб) засуджено за вироком надзвичайної сесії Кам'янецького окружного суду до розстрілу з конфіскацією майна. Їх обвинувачено як таких, що впродовж 1922–1925 рр. брали участь у нападах на місцеві радянські установи у складі диверсійних повстанських груп петлюрівського отамана Я. Орла-Гальчевського

1	2	3	4
12.09.1928 р.	20206. 1928 р.	Следственное дело по обвинению Главацкого Федора Степановича	Главацького Федора Степановича, жителя с. Велика Березна Полонського району Шепетівської округи, засуджено за вироком Шепетівського окружного суду до 10 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Його обвинувачено у «пограбуваннях селян і знущанні над ними» під час служби 1918 р. в гетьманському каральному загоні, що дислокувався у м. Славута
27.02.1930 р.	12260. 1929 р.	Следственное дело по обвинению Яремчука Иосифа Тимофеевича и Заики Сергея Григорьевича	Яремчука Йосипа Тимофійовича, жителя м. Ізяслав Шепетівської округи, та Заїку Сергія Григоровича, жителя м. Красилів Проскурівської округи, засуджено за постановою особливої наради при колегії ДПУ УСРР до 3 років ув'язнення в концтаборі. Першого обвинувачено як командира, а другого – як помічника командира карального загону гетьманської державної варти, що 1918 р. переслідував представників більшовицького підпілля Ізяславського і Проскурівського повітів
14.03.1930 р.	12634. 1929–1930 рр.	Следственное дело по обвинению Довзия Николая Федоровича	Довзія Миколу Федоровича, жителя с. Вінківці Кам'янецької округи, засуджено за постановою особливої наради при колегії ДПУ УСРР до 3 років заслання до Північного краю. Його обвинувачено як такого, що за влади УНР упродовж 1919–1920 рр. служив у комендатурі й карному розшуку повітового м. Нова Ушиця Подільської губернії
07.08.1932 р.	22128. 1932 р.	Следственное дело по обвинению Степанишина Ивана Яковлевича	Степанишина Івана Яковича, жителя с. Михампіль Ярмолинецького району Вінницької області, за вироком Вінницького обласного суду від 27 травня 1932 р. засуджено до розстрілу з конфіскацією майна. Його обвинувачено як такого, що 1918 р. служив у гетьманському каральному загоні, а потім «організував злочинну групу, яка займалася пограбуваннями та вбивствами мирного населення, зокрема єврейської національності». Ухвалою Найвищого Суду УСРР смертний вирок замінено на 10 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах із конфіскацією майна

1	2	3	4
23.05.1942 р.	10608. 1941–1942 рр.	Следственное дело по обвинению Бульбинского Александра Куприяновича	Бульбинського Олександра Купріяновича, жителя м. Корець Рівненської області, засуджено особливою нарадою при комісарі внутрішніх справ СРСР до розстрілу з конфіскацією майна. Його обвинувачено у службі 1918 р. «начальником гетьманської міліції» Берездівської волості Кам'янецького повіту Подільської губернії та участі в розстрілі червоноармійця Таращанського полку
22.01.1946 р.	11963. 1945–1946 рр.	Следственное дело по обвинению Андруся Филиппа Максимовича	Андруся Пилипа Максимовича, уродженця с. Китайгород Брацлавського повіту Подільської губернії, засуджено за вироком військового трибуналу Південної групи військ до 10 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах з обмеженням у правах на 5 років. Його обвинувачено як такого, що 1918 р. закінчив Київське юнкерське училище і як хорунжий Армії УНР протягом наступних 2 років «брав участь у боях проти частин Червоної армії», емігрував до Румунії, де впродовж 1924–1941 рр. був членом «контрреволюційної» організації Український комітет допомоги білоемігрантам у Румунії

16. Архівний підрозділ Управління СБ України у Черкаській області

Виконавець і відповідальна: Олена Погоріла

1	2	3	4
07.11.1922 р.	9817, тт. 1–6. 1921–1922 рр.	Дело №1045 «Уманская контрреволюционная организация» по обвинению Ягодзинской и др.	Ягодзинську Галину Збігнівну та інших жителів повітового м. Умань Київської губернії (загалом 25 осіб польської національності) засуджено за вироком військової колегії Верховного трибуналу при ВЦВК до розстрілу й різних термінів ув'язнення в концтаборі. Їх обвинувачено як членів «уманської пляцувки», яка влітку–восени 1921 р. за підтримки 2-го відділу 6-ї польської армії поширила свій вплив на території Південно-Західної України, підтримувала зв'язки з петлюрівськими й савінківськими повстанськими загонами, займалася шпигунством. До справи долучено особисті докумен-

1	2	3	4
			ти фігурантів: фотографії, посвідчення, приватне листування, частину карти Уманщини тощо
19.04.1929 р.	10183. 1929 р.	Справа кримінального судового відділу Шевченківського окрсуду про обвинувачення Щириці Якова Панасовича, Романенка Федора Агаповича, Дешевенка Мина Порфировича, Чубенка Карпа Яковича та інших	За справою проходять 7 жителів сіл Шабельники, Тінки й Боровиця Чигиринського району Шевченківської округи. Щирицю Якова Панасовича засуджено за вироком Шевченківської надзвичайної сесії Черкаського окружного суду до розстрілу, а решту фігурантів – до 1,6–8 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Їх обвинувачено як отамана Мамаєва і повстанців очолюваного ним Білоярського полку – місцевої «петлюрівської» повстанської організації, що була сформована як загін самооборони й підтримувала зв'язок із Холодноярським повстанкомом і повстанським загоном отамана П. Хмари. У 1919–1920 рр. повстанці спільно протистояли підрозділам Добровольчої і Червоної армій. Із показань свідків відомо також про вплив Холодноярського повстанкому на оперування повстанських загонів отаманів Чорного Ворона і П. Хмари поблизу м. Кам'янка, Товкача – неподалік від с. Полуднівка та Яблучка – в районі сіл Матусове – Лебедин
12.09.1929 р.	10180. 1929 р.	Справа кримінального судового відділу Шевченківського окрсуду по обвинуваченню Варича Василя Ніловича	Варича Василя Ніловича, жителя с. Тінки Чигиринського району Шевченківської округи, засуджено за вироком надзвичайної сесії Шевченківського окружного суду до 10 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Його обвинувачено як такого, що 1919–1920 рр. підтримував зв'язки з повстанцями Білоярського полку отамана Мамаєва та проводив антибільшовицьку агітацію
22.03.1930 р.	14027. 1930 р.	Справа кримінально-судового відділу Шевченківського окрсуду	Горобця Івана Якимовича, жителя м. Сміла Шевченківської округи, засуджено за вироком надзвичайної сесії Шевченківського окружного суду до 5 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Його обвинувачено як такого, що 1919 р. служив у Денікінській армії команди-

1	2	3	4
		по звинуваченню Горобця Івана Якимовича	ром караульної роти й головою військово-польового суду за місцем проживання. Згідно зі слідчими матеріалами, очолювана Горобцем І.Я. рота діяла як «каральний загін у боротьбі з більшовизмом». До справи долучено фотографію фігуранта
18.08.1941 р.	12818. 1940 р.	Контрольно-наблюдательное дело на Ризова-Гризова Н.П.	Ризова-Гризова Наума Павловича, жителя с. Василівці Черкаського району Київської області, засуджено за вироком Харківського обласного суду до розстрілу. Його обвинувачено у «шпигунсько-підривній діяльності». Згідно зі слідчими матеріалами, 1919–1920 рр. Ризов-Гризов Н.П. служив офіцером Армії УНР і, зокрема, командував каральним загonom, що діяв на території Кам'янської та Олександрівської волостей Чигиринського повіту Київської губернії. До справи долучено фотографію фігуранта

17. Архівний підрозділ Управління СБ України у Чернігівській області

Виконавець і відповідальний: Олег Черніченко

1	2	3	4
09.03.1920 р.	14415. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Каламакина А.Ф.	Каламакіна Якіма Федоровича, жителя хут. Лихий Новозибківського повіту Чернігівської губернії (нині територія Білорусії), засуджено за постановою військового слідчого особливого відділу 9-ї армії до ув'язнення в концтаборі до закінчення громадянської війни. Його обвинувачено як такого, що 1919 р., за денікінської влади, служив «окружним отаманом місцевої охорони, брав участь у розстрілах червоноармійців»
		Следственное дело	Волика Григорія Павловича, жителя повітового м. Ніжин Чернігівської губернії, засуджено за

1	2	3	4
25.03.1920 р.	8583. 1920 р.	по обвинению Волика Г.П.	постановою колегії Чернігівської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено у службі в серпні 1919 р. в контррозвідці Добровольчої армії генерала А. Денікіна під час окупації нею Ніжина, а також у сприянні в арешті дружини співробітника Ніжинської ПНК
05.04.1920 р.	3605. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Горбатенко Г.П. и др. (всего 11 чел.)	За справою проходять Горбатенко Григорій Прохорович та інші жителі с. Бутівка Сосницького повіту Чернігівської губернії (загалом 11 осіб), з яких 7-х засуджено за постановою колегії Чернігівської ГНК до розстрілу. Їх обвинувачено як учасників місцевого збройного антибільшовицького повстання, що відбулося в березні 1920 р. Слідчі матеріали стосовно одного фігуранта справи направлено на повторне дізнання, а решту з-під варті звільнено за недоведеністю провини. У справі є фотографія невідомого вершника у військовій формі з гвинтівкою
05.10.1920 р.	4030. 1920 р.	Следственное дело по обвинению Добровольского Г.К.	Добровольського Григорія Кузьмича, жителя с. Літки Остерського повіту Чернігівської губернії (так у тексті, нині с. Лихолітки Козелецького району), засуджено за постановою колегії Чернігівської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено у службі 1918 р. помічником начальника гетьманської державної варті с. Чемер Козелецького повіту і в розстрілах червоних партизанів, а також у подальшій службі писарем у контррозвідці Добровольчої армії генерала А. Денікіна під час окупації нею 1919 р. Чернігівщини
02.03.1921 р.	4093. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Зелко М.М.	Зелка Максима Михайловича, жителя с. Салтикова Дівиця Куликівської волості Чернігівського повіту Чернігівської губернії, засуджено за постановою колегії Чернігівської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що 1918 р. служив у державній варті с. Салтикова Дівиця, «проводив арешти й тортури громадян, які виступали проти гетьманської влади»

1	2	3	4
15.05.1921 р.	4026. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Дмитренко Т.Е.	Дмитренко Тихона Євтихійовича, жителя хут. Квасників Олешнянської волості Городнянського повіту Чернігівської губернії засуджено за постановою колегії Чернігівської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що з осені 1920 р. підтримував повстанців місцевого загону петлюрівського отамана Галаки: постачав їх харчами, надавав їм притулок та оперативну інформацію
03.06.1921 р.	8603. 1921 р.	Следственное дело по обвинению Луценко И.А.	Луценко Іларіона Абрамовича, жителя повітового м. Борзна, засуджено за постановою колегії Київської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як учасника місцевого антибільшовицького збройного повстання 1919 р. й члена «Воронківської банди», причетної до вбивства 1920 р. 3-х міліціонерів. Застосуванням амністії V Всеукраїнського з'їзду рад смертний вирок замінено на 5 років ув'язнення в концтаборі
03.03.1922 р.	2521. 1922 р.	Следственное дело по обвинению Лыска А.С.	Лиска Олександра Степановича, жителя м. Нова Басань Козелецького повіту, засуджено за постановою колегії Чернігівської ГНК до розстрілу. Його обвинувачено як такого, що в березні – червні 1920 р. оперував у складі місцевого повстанського загону петлюрівського отамана Ромашка, брав участь у розстрілах полонених червоноармійців і командирів – учасників спрямованих проти повстанців військових операцій
		Следственное дело по обвинению Ичнянской подпольной организации «Патриотичне кубло»	За справою проходять Палагута Федір Данилович та інші жителі містечка Ічня Борзнянського повіту і навколишніх сіл (загалом 34 особи). За вироком надзвичайної сесії Чернігівського губернського суду 11-х фігурантів засуджено до розстрілу, 7-х – до ув'язнення в концтаборі на термін від 6 місяців до 5 років, а 6-х – до виселення з місць проживання на 3 роки із заборону на цей час перебувати в межах Чернігівської, Полтавської, Київської, а також прикордонних Волинської і Подільської губерній.

1	2	3	4
11.05.1923 р.	9137, тт. 1–6. 1922–1925 рр.	под руководством Палагута Ф.Д. и др. (всего 34 чел.)	Усіх репресованих обвинувачено як учасників збройної підпільної організації «Патріотичне кубло», яка діяла в районі м. Ічня, здійснювала погроми пунктів хлібозаготівлі, поширювала антибільшовицькі відозви, мала стосунки із залишками збройних формувань петлюрівських отаманів Ангела, Скубана та Скрипченка. Стосовно 10-ти фігурантів справу припинено за недоведеністю провини. 25 березня 1925 р. Президія ВУЦВК ухвалила всі смертні вироки за справою замінити на 10 років ув'язнення в концтаборі. У справі зберігаються посвідчення, довідки, паспорти, фотографії та інші особисті документи членів організації
08.05.1921 р., 13.07.1923 р.	7797, тт. 1–9. 1921–1923 рр.	Следственное дело особого архива «О повстанческих и бандитских проявлениях м. Носовке» (всего 38 чел.)	У справі об'єднано слідчі матеріали 1921 і 1923 рр. стосовно Гаврильчука Петра Григоровича та інших жителів містечка Носівка Чернігівської губернії (загалом 38 осіб) – членів місцевої організації «Просвіта». 1921 р. за постановою колегії Чернігівської ГНК 9-х фігурантів справи засуджено до двох років ув'язнення в концтаборі умовно, а 2-х звільнено з-під варті за недоведеністю провини. 1923 р. за вироком Чернігівського губернського суду 2-х фігурантів засуджено до розстрілу, застосуванням амністії заміненого на 10 років позбавлення волі із суворого ізоляцією, 2-х – до 2 років ув'язнення в концтаборі зі знижкою терміну покарання на третину і 2-х звільнено з-під варті за недоведеністю провини. Рішення стосовно решти заарештованих у справі немає. Усіх обвинувачено як членів повстанського комітету, що восени 1919 р. прагнув дезорганізувати евакуацію Червоної армії, чинити опір вторгненню денікінської армії, відновити владу УНР. Із цією метою повстанкомом організовано «супроводжуваний людськими жертвами терористичний акт на залізниці, убивство співробітника ГНК, пограбування і вбивства більшовицьких активістів»

1	2	3	4
17.09.1923 р.	1456. 1923 р.	Следственное дело по обвинению Красножона И.В. и др. (всего 4 чел.)	Фігуранти справи – Красножон Ілля Васильович та інші жителі сіл Пилипча та Свинопухи (нині Вишневе) Ріпкинського району Чернігівської губернії (загалом 4 особи). Красножона І.В. засуджено за вироком надзвичайної сесії Чернігівського губернського суду до розстрілу, заміненого застосуванням амністії на 10 років позбавлення волі з суворою ізоляцією, а інших – до 1–2 років ув'язнення в концтаборі. Їх обвинувачено як таких, що навесні 1921 р. у складі повстанського загону петлюрівського отамана Галаки брали участь у «вбивстві двох чекістів, бою з червоноармійцями під с. Чисті Луки, нападі на пароплав під м. Радуль і вбивстві 60-ти осіб»
16.10.1924 р.	9045. 1923–1924 рр.	Следственное дело по обвинению Лимана И.Т.	Лимана Івана Тимофійовича, жителя м. Борзна, притягнуто до кримінальної відповідальності повторно. Його обвинувачено як такого, що 1919 р. брав участь у місцевому антибільшовицькому селянському повстанні, перебував у загонах отаманів Шекери й Ангела, розстрілював більшовицьких активістів; був засуджений за постановою колегії Чернігівської ГНК до розстрілу, але під час виконання вироку втік і переховувався; приховавши свою попередню «злочинну» діяльність, добровільно вступив до лав Червоної армії і після демобілізації проживав легально до викриття й повторного арешту. Ухвалою касаційної колегії кримінальних справ Найвищого Суду смертний вирок колегії Чернігівської ГНК стосовно Лимана І.Т. замінено на 5 років позбавлення волі з суворою ізоляцією. За постановою малої президії ВУЦВК від 15 листопада 1924 р. ув'язненого звільнено з-під варті у зв'язку з тим, що з моменту скоєння ним злочину минуло понад 5 років
		Следственное дело по обвинению участников	За справою проходять Хижняк Панкрат Дем'янович та інші жителі с. Браниця Ніжинської округи (загалом 26 осіб). 4-х фігурантів засуджено за вироком Чернігівського губернського суду до

1	2	3	4
23.10.1924 р.	2290, тт. 1–10. 1922–1928 рр.	«Браницкого петлюровского повстанкома» под руководством Хижняка П.Д. и др. (всего 26 чел.)	розстрілу, заміненого на 10 років позбавлення волі; 15-х – до позбавлення волі терміном від 7 місяців до 2 років. Усіх репресованих обвинувачено як членів місцевого петлюрівського повстанкому, що протягом 1919–1924 рр. чинив самосуд над злочинцями, репресії проти представників більшовицької влади та збройний опір загонам губернського відділу ДПУ. Решту фігурантів справи рішенням суду звільнено з-під варті за недоведеністю провини. До справи долучено фотографії керівника повстанкому Хижняка П.Д. та інших фігурантів, а також їхні посвідчення, паспортні книжки тощо
14.08.1925 р.	4547. 1925 р.	Следственное дело по обвинению Куца А.И.	Куца Олександра Гнатовича, жителя с. Ольшани Малодівицького району Прилуцької округи, засуджено за вироком окружного суду до розстрілу. Його обвинувачено як члена «банди колишніх офіцерів царської армії», яка 1919 р. напала на військові частини, убивала червоноармійців та підтримувала зв'язки з повстанцями отамана Ангела. Смертний вирок стосовно Куца О.Г. «за давністю скоєння злочину» замінено на 5 років позбавлення волі з суворою ізоляцією
15.01.1926 р.	1366. 1925–1926 рр.	Следственное дело по обвинению Мурашко П.С.	Мурашка Петра Самсоновича, жителя с. Вересоч Ніжинської округи, засуджено Ніжинським окружним судом до 3 років позбавлення волі без суворої ізоляції. Його обвинувачено як члена заснованого 1918 р., за доби гетьманату, місцевого «куркульського збройного загону хліборобів-власників», учасника обшуків осель більшовицьких активістів. Застосуванням амністії V Всеукраїнського з'їзду рад Мурашка П.С. звільнено від покарання. У справі є фотографія фігуранта
28.01.1926 р.	14431. 1925–	Следственное дело по обвинению	Слідчу справу стосовно Ворони Митрофана Івановича та інших жителів м. Носівка Ніжинської округи (загалом 9 осіб) було направлено на розгляд окружному прокуророві. Відомостей про подальшу долю фігурантів немає. Усіх обвинувачено як

1	2	3	4
	1926 рр.	Вороны М.И. и др. (всего 9 чел.)	таких, що 1918 р. були членами «антирадянської куркульської контрреволюційної організації хліборобів-власників», брали участь в арештах червоних партизанів загону М. Кропив'янського й супроводженні їх на розстріл до м. Ніжин
24.10.1929 р.	8884. 1929 р.	Следственное дело по обвинению Крикуна Н.Я., Безкровного Н.А., Недилько М.С., Ющенко С.Х., Фалько С.И.	Фігуранти справи – жителі с. Ярославка Бобровицького району Ніжинської округи. За постановою колегії ОДПУ Крикуна Микиту Яковича, Безкровного Никифора Антоновича й Фалька Степана Гнатовича засуджено до розстрілу, а Неділька Макара Семеновича та Ющенко Сергія Харитоновича – до 10 років ув'язнення в концтаборі. Їх обвинувачено як таких, що в 1919–1920 рр. були повстанцями загону отамана Ромашка, брали участь у «масових погромах, розстрілах червоноармійців і революційно налаштованих селян». Тією ж постановою смертний вирок стосовно Фалька С.Г. замінено на 10 років ув'язнення в концтаборі
24.10.1929 р.	8880. 1929 р.	Следственное дело по обвинению Дуденко П.М., Калюжного З.С.	Фігуранти справи – жителі с. Ядлівка Новобасанського району Ніжинської округи (нині с. Перемога Баришівського району Київської області) Дуденко Петро Михайлович та Калюжний Захар Созонович. За постановою колегії ОДПУ першого засуджено до розстрілу, а другого з-під варті звільнено застосуванням амністії. Дуденка П.М. обвинувачено як такого, що влітку 1920 р. очолював місцеву самооборону й «наказав пограбувати червоноармійський загін, розстріляти його командира й комісара». Калюжного З.С. обвинувачено як такого, що на той час перебував у загоні місцевої самооборони і брав участь у зазначених пограбуваннях та розстрілах
		Следственное дело	За справою проходять жителі с. Дмитрівка Конотопської округи (загалом 7 осіб). Довгого Дмитра Прокоповича й Жованика Олександра Григоровича засуджено за вироком Конотопського окружного суду до розстрілу з конфіскацією май-

1	2	3	4
12.01.1930 р.	6350. 1930 р.	по обвинению Долгого Д.П., Жованика А.Г. и др. (всего 7 чел.)	на, а інших фігурантів справи – до 1–6 років позбавлення волі з конфіскацією майна. Зазначених осіб обвинувачено як організаторів і керівників, а решту – як членів місцевого осередку прогетьманського 1918 р. і проденікінського 1919 р. Союзу хліборобів-власників, що протистояв встановленню більшовицької влади на селі
11.03.1930 р.	4595. 1930 р.	Следственное дело по обвинению Притыка Д.Я.	Притику Дмитра Яковича, уродженця с. Озеряни й жителя хут. Плуг Бобровицького району Ніжинської округи, засуджено за постановою надзвичайної трійки при колегії ДПУ УСРР до розстрілу. Притику Д.Я. обвинувачено у здійсненні замаху на вбивство односельчан, які 1929 р. на суді у справі про його розкуркулення й виселення свідчили про нього як учасника антибільшовицького повстання 1920 р. в с. Озеряни й повстанця загону отамана Ромашка
18.05.1931 р.	8710. 1931 р.	Следственное дело по обвинению Сидоренко Г.Н.	Сидоренка Григорія Микитовича, жителя м. Козелець Ніжинського району, засуджено за постановою судової трійки при колегії ДПУ УСРР до 5 років ув'язнення в концтаборі. Його обвинувачено як такого, що 1918–1919 рр. служив офіцером гетьманського й петлюрівського війська, очолював каральний загін, що «активно діяв проти революційно налаштованих селян і робітників Ніжинського повіту, придушував революційний повстанський рух, розстрілював червоних партизанів»
04.02.1937 р.	2976. 1937 р.	Следственное дело по обвинению Палеха И.В. и др. (всего 4 чел.)	За справою проходять житель м. Чернігів Палеха Іван Володимирович і 3 жителів навколишніх сіл. Палеху І.В. засуджено за вироком спецколегії Чернігівського обласного суду до 10 років виправно-трудоих таборів із конфіскацією майна та обмеженням у правах на 5 років, а 2-х селян – до 5 років позбавлення волі. Усіх трьох обвинувачено як таких, що «прагнули утворення української буржуазно-націоналістичної держави». 4-го фігуранта справи звільнено з-під варті за недоведеністю

1	2	3	4
			провини. Згідно зі слідчими матеріалами, Палеха І.В навесні 1919 р. виступив з антибільшовицькою промовою в с. Матусів Шполянського повіту Київської губернії під час захоплення села «бандою отамана Н. Григор'єва і влаштування нею єврейського погрому». За показаннями свідків того ж року обвинувачуваний перебував у м. Конотоп як поручик денікінської армії. До справи долучено свідоцтво з фотографією Палехи І.В. про закінчення Київського інституту народної освіти, а також фотографії інших фігурантів
25.08.1937 р.	4167. 1937 р.	Следственное дело по обвинению Брыля Ф.А.	Бриля Пилипа Антоновича, жителя хут. Хромовці Бобровицького району Чернігівської області, засуджено за постановою трійки при Чернігівському обласному Управлінні НКВС до 10 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Його обвинувачено як колишнього офіцера царської армії, котрий із 1920 р. «брав активну участь у боротьбі проти радянської влади у складі банд Махна і Ковалю, у зв'язку з чим 1921 і 1922 рр. двічі перебував під арештом»
07.04.1941 р.	14002. 1940–1941 рр.	Следственное дело по обвинению Матченко И.И.	Матченка Івана Івановича, уродженця с. Рубанка Дмитрівського району Чернігівської області, засуджено за постановою особливої наради при НКВС СРСР до 8 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Його обвинувачено в нелегальному переході державного кордону. Згідно зі слідчими матеріалами, Матченко І.І. в 1919–1920 рр. служив у білій армії водієм генерала Бредова. До справи долучено фотографію фігуранта
18.09.1946 р.	9298. 1946 р.	Следственное дело по обвинению Дорошенко Л.Г.	Дорошенка Леоніда Григоровича, уродженця м. Чернігів, засуджено за вироком військового трибуналу Північної групи військ до 10 років позбавлення волі з обмеженням у правах на 3 роки без конфіскації майна. Його обвинувачено як такого, що в грудні 1945 р. здійснив нелегальний перехід державного кордону СРСР із Польщею, у районі м. Варшава був затриманий. Згідно зі

1	2	3	4
			слідчими матеріалами, Дорошенко Л.Г. 1919–1920 рр. служив у денікінських і врангелівських військах, брав участь у бойових діях проти частин Червоної армії, у листопаді 1920 р. евакуювався до м. Константинополь, звідки переїхав до Болгарії, а потім до Франції. 1945 р. він кілька місяців утримувався німцями в трудовому таборі м. Цитау, а після визволення Червоною армією у травні 1945 р. повернувся на Батьківщину. Спробу нелегального виїзду за кордон обвинувачуваний пояснив бажанням зустрітися з родичами, які там залишилися

Вступна стаття та публ. В. ВАСИЛЕНКА*

Репрессии против участников антибольшевистского движения в Украине (1917–1925 гг.): архивно-уголовные дела свидетельствуют...

В публикации подаётся часть указателя участников антибольшевистского движения в Украине в 1917–1925 гг. в виде аннотаций архивно-уголовных дел 1919–1948 гг. производства.

Ключевые слова: антибольшевистское движение, повстанческое движение, УНР, гражданская война, репрессии.

Repression Against Anti-Bolshevik Movement Members in Ukraine (1917–1925): Archive and Criminal Cases Suggest...

The publication served part of the index participants of anti-Bolshevik movement in Ukraine in 1917–1925 as annotations archive and criminal cases 1919–1948 production.

Key words: anti-bolshevik movement, the insurgency, UNR, civil war, repression.

* Василенко В'ячеслав Миколайович — провідний науковий співробітник ГДА СБ України.

УДК: 727,06.07 (477) «1920–1930»

Віктор ОЧЕРЕТЯНКО*

Радянська наука, культурно-освітні заклади, громадських організацій наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр.

У статті досліджуються основні методи радянської науки, культурно-освітніх закладів, громадських організацій наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр.

Ключові слова: радянська наука, науковці, громадські організації, творчі організації.

В умовах радянської науки установ, культурно-освітніх закладів, громадських організацій у 1920-х рр. важливу роль відігравали їх перманентні реорганізації. У кінцевому результаті вони слугували встановленню партійно-державним апаратом пильного контролю над науковою громадськістю, громадсько-політичним життям, українським суспільством загалом. На посилення контролю за громадськістю було спрямовано й численні чистки, проведені в 1920–1930-х рр., коли від наукової і творчої праці усунули найбільш знаних, досвідчених українських учених, літераторів, митців. Ініційовані згори реорганізації та чистки переслідували ще одну мету – розколоти стару інтелігенцію, протиставивши їй новій, сформованій за роки радянської влади.

Однією з перших зазнала реорганізації Всеукраїнська академія наук, яка через практику наукової роботи та вільної дискусії, контингент учених тривалий час зберігала демократичний характер, спиралася на усталені у вітчизняній науці традиції. Характерно, що принципи загальної діяльності академічної установи було викладено в одній із перших доповідей 9 липня 1918 р. на засіданні комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук видатним ученим та організатором науки В. І. Вернадським. У відповідності з ними передбачалося, що академія повинна користуватися повною автономією і має

* *Очеретяно Віктор Іванович* – старший науковий співробітник Відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ, кандидат історичних наук.

«бути поставленою поза всякі впливи на її внутрішнє життя од органів державного урядування, які можуть мінятися [...]. Її статут повинен дати їй широкі спромоги на вільну наукову працю та бути гнучким, щоб вона могла йти слідом за вимогами життя»¹.

Спираючись на означені принципи, статут Академії наук допускав найрізноманітніші форми організації наукової діяльності – інститути, товариства, постійні комісії, кафедри, кабінети тощо. Останнє дозволяло уникнути жорсткого планування, дріб'язкової опіки керівних органів, перетворювало академічну президію на своєрідний координаційний орган.

Слід відзначити, що уряд гетьмана П. Скоропадського доклав чимало зусиль для розгортання діяльності Академії наук – виділялися кошти, нерухоме майно для забезпечення роботи наукових підрозділів. У значно гіршому становищі опинилася ВУАН у першій половині 1920-х рр. Незважаючи на певне збільшення бюджетних асигнувань, зростання кількості штатних наукових працівників, підвищення заробітної платні налагодити нормальне функціонування наукових установ так і не вдалося. Щодо останнього красномовно свідчить доповідна записка про організацію Археологічного комітету, з якою в 1922 р. до Наркомату освіти УСРР звернувся президент ВУАН В. І. Липський та її неодмінний секретар А. Ю. Кримський:

«Академія не має ніяких коштів на утримання Археологічного комітету, так що академікам із його складу самим доводиться бути і секретарями, і машиністками, і кур'єрами [...]. Немає також і на поштові та телеграфні витрати, не кажучи вже про відрядження, надзвичайно необхідні»².

Негативну оцінку науково-методичному, організаційному, матеріальному забезпеченню ВУАН у першій половині 1920-х рр. дав М. С. Грушевський, котрий повернувся в Україну 1924 р. Першою серйозною вадою він назвав відсутність провідних фахівців на ряді кафедр. Відзначив учений і ті умови, в яких дово-

¹ *Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В.* Рання історія Академії наук України: 1918–1921. – К.: Манускрипт, 1993. – С. 84.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 2, спр. 456, арк. 19 зв.

дилося працювати його колегам за відсутності необхідних лабораторій, кабінетів, бібліотек³.

У другій половині 1920-х рр. ідеологічний та адміністративний тиск на академію значно посилювався. Для цього використовувалися всі можливі засоби – від штучного загострення конфлікту між групами Грушевського та Єфремова, відвертого шельмування ВУАН в органах друку до ліквідації наукових установ.

У маніпулюванні Всеукраїнською академією наук владними структурами активно використовувалася неоднозначна фігура академіка М. С. Грушевського. Вправно експлуатуючи його особисті риси, вище політичне керівництво інтригувало ним як можливим президентом ВУАН⁴, з іншого боку зводячи його ювілей до рівня ординарної події⁵.

Новим етапом, що передував реорганізації ВУАН, стала компрометація Академії наук у зв'язку з процесом Спілки визволення України. Його мети і завдань аж ніяк не приховувало вище політичне керівництво. У листі на ім'я генерального секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора від 29 березня 1930 р. нарком освіти УСРР М. О. Скрипник писав:

«Зокрема, має значення виявлення повнотою питання про ВУАН як про базу для контрреволюційної організації і як її ширму. На суді досить докладно виявляється шкідницька робота в окремих галузях ВУАНу – в науково-педагогічній, медичній тощо [...]. Політична боротьба в середині Академії та кругом неї, всі ці питання, що зв'язані з ВУАНом, саме і є, і мусять бути предметом виявлення під час зізнань тов. Озерського [...]. Заслуховування на суді свідчень тов. Озерського саме і дають можливість повнотою виявити цілий обсяг контрреволюційної роботи, проведеною СВУ у ВУАНі, що дасть можливість забезпечити надалі роботу ВУАНу відповідно до потреб і завдань радянської республіки»⁶.

³ Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 40–41.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 16, спр. 3, арк. 62.

⁵ Там само, арк. 21–21 зв.

⁶ Там само, арк. 152.

Процес Спілки визволення України був своєрідним лакмусовим папірцем нових тенденцій, що поступово стверджувалися у ВУАН.

У цьому контексті відбувалися зміни й у складі керівних органів академії. Так, академіка К. Г. Воблого постановою політбюро ЦК КП(б)У від 22 листопада 1929 р. пропонували затвердити віце-президентом ВУАН лише «в залежності від позиції при обговоренні питання про “СВУ”»⁷.

У 1928 р. суттєвого реформування зазнало керівництво академії. Замість спільного зібрання ВУАН, в якому брали участь лише дійсні її члени, розпочала свою роботу рада ВУАН, де право вирішального голосу мали дійсні члени, штатні й нештатні академіки, члени-кореспонденти, представники наркомату освіти, керівники науково-дослідних установ, громадських організацій тощо⁸. Рекомендуючи подібні заходи вище політичне керівництво прагнуло всіляко обмежити вплив старих визначних учених на життя академії, посиливши одночасно роль в усіх процесах, що проходили у ВУАН, партійної фракції КП(б)У.

Як свідчить Н. Д. Полонська-Василенко, у 1929–1930 рр.:

«всі наукові установи ВУАН зазнали змін, що спочатку робилися поступово, крок за кроком, аж поки не прийшов час брутального нищення»⁹.

Чи не найбільших втрат зазнали у цей період наукові установи, засновані академіками М. С. Грушевським та А. Ю. Кримським. Зокрема, за рішенням листопадової сесії ВУАН 1929 р. було ліквідовано комісії Лівобережної й Полудневої України, новішої історії України, очолюваної безпосередньо М. С. Грушевським. Незабаром, не зважаючи на протести вченого, відбулася реорганізація комісії старої історії України.

Абсолютно не бралася до уваги й думка А. Ю. Кримського при ліквідації комісії зі складання словника живої української мови, історичного словника, гебраїстичної та історико-археологічної комісії.

⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 3, арк. 93 – 93 зв.

⁸ Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук. – С. 56.

⁹ Там само. – С. 102.

графічної тощо. Водночас з-під його керівництва виводилися діалектологічна комісія й Інститут української мови¹⁰.

Поступова ліквідація окремих наукових підрозділів ВУАН супроводжувалася виробленням нових підходів до структури академії загалом. Так, у проекті спільної постанови РНК УСРР та ЦК КП(б)У, схваленому політбюро ЦК КП(б)У 22 вересня 1933 р., указувалося, що

«структура академії надто невиразна і розкидана. Академія зростає переважно у ширину, не зосереджуючи уваги на найважливіших, стрижневих задачах та на боротьбі за якість наукової роботи, внаслідок чого наукові сили розпилені, надзвичайно послаблено конкретне керівництво, контроль виконання відсутній»¹¹.

Остаточне рішення щодо структури ВУАН було ухвалене наприкінці 1933 р. Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 26 січня 1934 р. визначала:

«З метою встановлення безпосереднього оперативного керівництва науково-дослідними установами і планування їх роботи з боку президії ВУАН, встановити, що основною структурною одиницею в академії є науково-дослідний інститут, безпосередньо підпорядкований президії ВУАН. Інститут очолюється директором, відповідальним перед президією ВУАН. При директорі інституту може бути організована вчена рада, що має дорадчий характер»¹².

Таким чином, у відповідності з положеннями зазначеного документа, який ліквідував стару структуру Всеукраїнської академії наук, запроваджувалася нова, що засвідчила на практиці ствердження жорсткої централізації провідної науково-дослідної установи. Схвалена січневою сесією ВУАН 1934 р., вона, з невеликими змінами, збереглася до наших днів.

Аналізуючи нову структуру ВУАН, необхідно відзначити, що вона мала й певні позитивні сторони, оскільки дозволяла подолати розпорошеність наукових сил, налагодити централізоване

фінансування дослідницьких проектів. Водночас централізоване планування роботи скоувало ініціативу вчених, повністю підпорядковувало наукові установи партійно-державному керівництву, поступово перетворювало гуманітарну науку на арсенал забезпечення й обґрунтування ідеологічних завдань. Невипадково постановою політбюро ЦК КП(б)У від 31 березня 1934 р. Всеукраїнська академія наук була передана в безпосереднє підпорядкування Раднаркому республіки¹³.

Процес реорганізації академії супроводжувався й рядом інших заходів, які, безперечно, заслуговують на увагу. Так, на початку 1930-х рр. у колах партійно-державного керівництва активно обговорювалася ідея переведення Всеукраїнської академії наук і, у першу чергу, її соціально-економічного відділу до тогочасної столиці України – Харкова. Зокрема, відповідне обговорення активно відбувалося на засіданні вищого політичного керівництва 28 січня 1931 р.¹⁴ Однак через як об'єктивні, так і суб'єктивні причини реалізацію цього наміру на практиці було визнано неможливою.

Більш радикальну позицію зайняло політбюро ЦК КП(б)У восени 1933 р. У вже згадуваному проекті спільної постанови РНК УСРР, схваленому вищим політичним керівництвом 22 вересня, ставилося конкретне завдання:

«Визнати за потрібне перевести Всеукраїнську академію наук до Харкова, як до великого пролетарського центру, де є всі можливості для забезпечення найщільнішого зв'язку наукової роботи академії з практикою соціалістичної промисловості і соціалістичного господарства в цілому. Цей переїзд має відбутися поступово в 1933–1935 рр.»¹⁵.

Цілком очевидно, що спроби перевести ВУАН до Харкова обумовлювалися прагненням вищого політичного керівництва відірвати академію від найвизначнішого наукового й культурного центру України, розірвати зв'язки зі старою інтелігенцією, обмежити вплив останньої на суспільні процеси.

¹⁰ Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук. – С. 103.

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 10, арк. 154.

¹² Там само, арк. 215–216.

¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 339, арк. 7–8.

¹⁴ Там само, оп. 16, спр. 10, арк. 153.

¹⁵ Там само.

Чому ж ідея переведення академії до Харкова так і залишилась на папері? На заваді стали кілька факторів. *По-перше*, у 1934 р. столицею радянської України став Київ. Відтак за безпосереднього наближення вдавалося легше контролювати академічні установи, залучати їх до завдань «соціалістичного будівництва». *По-друге*, як виявилось, у Харкові, незважаючи на будь-які зусилля, так і не вдалося створити для ВУАН навіть мінімальних умов нормальної роботи та розміщення науковців. Крім того, академічні кола як могли чинили пасивний опір небезпечному рішення.

У досліджуваній період робилися спроби ідеологічного тиску на академічні установи. Цьому, зокрема, служило створення за постановою ЦК КП(б)У від 28 червня 1931 р. системи науково-дослідних установ – Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів. Активно втручаючись в різні галузі знань – історію, філософію, суспільствознавство, право тощо, ВУАМЛІН всіляко стверджувала «марксистсько-ленінську методологію», виробляла своєрідне «прокрустове ложе» для науково-дослідних установ та їхніх співробітників.

Підсумовуючи діяльність ВУАМЛІН, М. В. Коваль, О. С. Рубльов зробили слушний висновок:

Опанувавши ВУАН, влада вже не потребувала такого псевдонаукового утворення, як Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН), котра існувала з 1931 р. й покликана була забезпечувати «марксистські впливи» та керівництво в науці. «Марксистсько-ленінською» і керованою стала АН УРСР. Ось чому 23 липня 1936 р. рішенням політбюро ЦК КП(б)У ВУАМЛІН ліквідувався, її співробітники або передавалися до Академії наук, або спрямовувалися на викладацьку роботу»¹⁶.

Незважаючи на те, що до середини 1930-х рр. програма радянізації Всеукраїнської академії наук була реалізована на практиці, реорганізаційні процеси, обумовлені як внутрішніми, так і

¹⁶ Коваль М.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: нарис двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). Зб. док. і мат. – К.: Ін-т історії України, 1996. – С. 6–7.

зовнішніми чинниками, тривали. Так, в умовах згорання політики коренізації, «боротьби з троцькізмом та сіонізмом», порушення численних кримінальних справ щодо «членів підпільних контрреволюційних угруповань» поступово ліквідовувалися національні науково-дослідні установи.

29 травня 1936 р., керуючись настановою вищого політичного керівництва, президія Академії наук ухвалила постанову такого змісту:

«1. Реорганізувати Інститут єврейської пролетарської культури в кабінет з вивчення єврейської радянської літератури, мови та фольклору, підпорядкований безпосередньо президії Академії наук [...]. 3. За реорганізацією Інституту єврейської пролетарської культури звільнити з 1 червня ц.р. співробітників згідно списку»¹⁷.

Цілком очевидно, що нечисленні науковці, котрі залишилися у штаті новоствореної інституції, не могли охопити всього кола питань, пов'язаних із дослідженням проблем юдаїки в Україні.

Восени 1935 р. вище політичне керівництво радянської України ухвалило ряд рішень із приводу Інституту польської культури. Якщо постанова політбюро ЦК КП(б)У від 20 вересня передбачала реорганізацію

«з тим, щоб звести його роботу до збирання польської літератури та матеріалів як історичних матеріалів»¹⁸,

то наступна ухвала вже не залишала будь-яких надій:

«На зміну постанов політбюро ЦК КП(б)У від 20 вересня 1935 р. про Інститут польської культури схвалити наступні рішення: 1. Інститут польської культури ліквідувати; 2. Організувати при УАН кабінет з вивчення польської літератури, мистецтва та історії революційного руху в Польщі»¹⁹.

¹⁷ Ставицька Н. Ліквідація науково-дослідних установ ВУАН по розробці проблем юдаїки в контексті боротьби з троцькізмом та сіонізмом // Матеріали конф. «Єврейська історія та культура в Україні». – К.: Ін-т юдаїки, 1996. – С. 99.

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 12, арк. 27.

¹⁹ Там само, арк. 303.

Якщо врахувати, що в 1930-х рр. припинили свою діяльність наукові товариства при ВУАН, численні структурні та неструктурні комісії, кабінети, то можна стверджувати, що вже у другій половині 1930-х рр. Академія наук республіки набула тієї структури, яка повністю відповідала завданням «соціалістичного будівництва».

У ході загального процесу жорсткого тиску зазнали на собі також галузеві академії. Наприклад, постановою ЦК КП(б)У від 17 лютого 1935 р., внаслідок «засміченості контрреволюційними елементами, відірваності досліджень від практики реального життя» було ліквідовано Всеукраїнську сільськогосподарську академію. Мережу підпорядкованих їй інститутів рекомендувалося зміцнити фахівцями з числа «робітничої молоді»²⁰.

Неодноразових реорганізацій зазнала система вищої освіти. Ліквідовані 1920 р. класичні університети було відновлено в Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську в 1934 р., причому не отримали університетського статусу вищі навчальні заклади в Кам'янці-Подільському та Полтаві. Н. Д. Полонська-Василенко вважала, що подібні експерименти проводилися лише для того, щоб порушити усталені у вишах програми нормативних курсів, витіснити з них стару українську професуру²¹.

Виходили за межі тогочасної суспільної організації й численні громадські об'єднання, товариства наукового, культурного, просвітницького спрямувань. У скрутному становищі опинилися навіть ті організації, створення яких ініціювалося вищим політичним керівництвом СРСР. Наприклад, у другій половині 1930-х рр. під жорстким тиском владних структур опинилися Українське відділення Всесоюзного товариства політкаторжан, біля витоків якого стояли відомі революціонери В. Фігнер, О. Ярославський та ін.

Переважає більшість політкаторжан, які активно виступали проти монархії за ствердження революційних ідеалів, поступово зневірилися в моделі соціалізму, що адміністративними методами насаджувалася у країні, фальсифікації історичних подій,

котрі вкорінювалися у суспільній свідомості. Саме тому колишні політкаторжани нерідко виступали проти «партійної лінії» у загальнопартійних дискусіях, висловлювали власну думку щодо поточних подій та явищ.

Подібна позиція викликала незадоволення вищого політичного керівництва, яке стало на шлях не лише переслідування колишніх активних діячів, а й усіяло прагнуло розірвати існуючі між ними зв'язки. Так, постановою політбюро ЦК КП(б)У від 1 червня 1935 р. констатовалася «виняткова засміченість» місцевих відділень товариства політкаторжан численними «контрреволюційними елементами» – «націоналістами», «меншовиками», «есерами», «троцькістами», які, нібито, проводили «антирадянську агітацію і пропаганду», стали «на шлях відкритої боротьби з радянською владою».

Вище політичне керівництво категорично заборонило товариствам вести будь-яку культурно-просвітницьку роботу без спеціального дозволу ЦК КП(б)У в кожному окремому випадку. Рекомендувалося в найкоротший термін переглянути існуючі експозиції музеїв і музейних кутків²².

Очевидно, що і цих запобіжних заходів виявилось недостатньо, оскільки ЦК КП(б)У 5 липня 1935 р. ухвалив рішення про ліквідацію Українського відділення Всесоюзного товариства політкаторжан. Для його реалізації створювалася спеціальна комісія на чолі з секретарем ЦК КП(б)У М. М. Поповим.

У першій половині 1920-х рр. партійно-державне керівництво УСРР, як і країни загалом, широко декларувало свою підтримку краєзнавчому руху. Прилюдно схвалювалося проведення першої Всеукраїнської краєзнавчої наради, скликаної у Харкові 28–31 травня 1925 р.²³ Повідомляючи про виступ на конференції секретаря ВУЦВК П. Буценка газета «Вісті ВУЦВК» писала:

«Уряд радянської України [...] завжди допомагатиме краєзнавчим організаціям в їх роботі, бо краєзнавчо-дослідна робота має першорядну вагу і велике значення. Тов. Буценко зазначив, що краєзнавчі організації повинні перейти від аматорських

²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 373, арк. 94.

²¹ Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук. – С. 36.

²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 374, арк. 153.

²³ Там само, спр. 375, арк. 13.

форм роботи до певного і серйозного плану вивчення України як в минулому, так і в сучасному»²⁴.

Уже з перших кроків своєї діяльності Український комітет краєзнавців доклав чимало зусиль для розробки засад краєзнавчої роботи. Його активом було опубліковано ряд оригінальних методичних розробок, що орієнтували місцевих дослідників рідного краю на вивчення історичного минулого населених пунктів, підприємств, виявлення та збереження пам'яток історії та культури²⁵.

Завдяки заходам УКК у республіці протягом кількох років постала мережа краєзнавчих організацій, тісно пов'язаних між собою плідною творчою співпрацею. Так, якщо в 1925 р. нараховувалося лише 5 краєзнавчих товариств, 11 гуртків в 5 округах, то на 1 січня 1929 р. вже діяло 51 товариство, 658 гуртків у 32 округах УСРР²⁶.

Цілком очевидно, що встановити пильний контроль над масовим краєзнавчим рухом було практично неможливо. Демократичний за своїм характером, він аж ніяк не вкладався у «прокрустове ложе» тогочасних ідеологічних вимог. Тому вище політичне керівництво країни й республіки на рубежі 1920–1930-х рр. обрало курс на згортання масового краєзнавчого руху.

У 1931 р. журнал «Советское краеведение» прямо звинуватив УКК в «об'єднанні опортуністичних, антирадянських» сил, що ховаються під гаслами академізму й аполітичності²⁷. Серйозні звинувачення було пред'явлено також одному з органі-

²⁴ Перша Всеукраїнська краєзнавча конференція // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 29 травня.

²⁵ *Зайцев Д.* Методика краєзнавчої роботи // Краєзнавство. – 1927. – № 3. – С. 4–8; Звіт Українського комітету краєзнавства на 1 січня 1929 року // Там само. – 1928. – № 6/10. – С. 90–96; *Криворотченко М.* Організаційні форми краєзнавчого руху // Там само. – № 5. – С. 1–15; *Його ж.* Чергове завдання: до обліку краєзнавчих об'єктів // Там само. – № 2. – С. 1–4; *Його ж.* Чергові завдання Українського комітету краєзнавства // Там само. – 1927. – № 1. – С. 2–6.

²⁶ *Тронько П.Т.* Історичне краєзнавство на Україні у 20–30-х роках // Репресоване краєзнавство (20–30-ті рр.). – К.: Рідний край, 1991. – С. 4.

²⁷ Там само. – С. 5.

заторів краєзнавчого руху – М. Г. Криворотченку²⁸. Усе це призвело до того, що на початку 1930-х рр. Український комітет краєзнавства, його низові організації припинили своє існування, а їх функції було передано до НКО України.

Аналогічна доля спіткала й Український комітет охорони пам'яток культури, утворений на першому установчому пленумі 12–13 травня 1929 р. за участю представників НКО, Істпарту, Укрцентрархіву, ВУАН, Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК), Українського комітету охорони пам'яток культури (УКОПК), Українського комітету краєзнавства, Всеукраїнської асоціації сходознавства та ін.

Про інтерес, який виявила до УКОПК громадськість України, свідчив факт, що в роботі пленуму взяли участь понад 50 відомих учених, істориків, археологів, архітекторів, мистецтвознавців, діячів вітчизняної культури. Серед них – академік Д. Яворницький, професори С. Таранушенко, І. Моргілевський, письменники П. Тичина, П. Панч, І. Дніпровський, І. Кулик²⁹.

Відкриваючи пленум, письменник І. Кулик відзначав:

«Не можна будувати нового без достатнього вивчення старого, без опанування того величезного досвіду, що нам дають попередні покоління, що нам дає попередня робота, а вивчати не можна без охорони пам'ятників, які залишилися нам від старих часів»³⁰.

Наприкінці 1930-х рр. Український комітет краєзнавства провів масштабну роботу зі створення Державного реєстру пам'яток історії та культури. За пропозицією УКОПК, Народний комісаріат освіти республіки взяв на облік понад 1000 історико-культурних об'єктів³¹. До вищих органів державної влади та управління вносилися також проекти заповідних місць, кварталів, вулиць, садиб, що репрезентували історичне минуле України³².

²⁸ Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської обл.), ПФ. О-6452, оп. 1, спр. 5181, арк. 4, 6, 47–48.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 9387, арк. 492.

³⁰ Там само, спр. 57, арк. 2.

³¹ Там само, спр. 146, арк. 172.

³² Бюлетень НКО. – Х., 1931. – № 56. – С. 6–7.

Діяльність громадських пам'яткоохоронних організацій перебувала під постійним контролем вищого партійно-державного керівництва, яке негативно оцінювало їх роботу. Так, про рахунки у справі виявлення та збереження пам'яток у тезах своєї доповіді на Комісії ЦВК СРСР з охорони пам'яток громадянської війни й Червоної армії в липні 1933 р. відповідальний працівник постійного представництва уряду УСРР при уряді СРСР І. Матрозов пояснював:

«Наркомосвіти УСРР був фактично в руках чужих і навіть ворожих радянській владі людей і, цілком природно, у них не було ніяких стимулів надання цій справі і розмаху, і політичного значення»³³.

Подібна позиція викликала занепокоєння самої комісії, яка, знявши заплановану доповідь, вказала:

«Тези тов. Матрозова за своїм змістом не дозволяють ставити його доповідь на повістку денну засідання комісії [...]. Не можна припустити, що Наркомосвіти УСРР зверху до низу чужий інтересам пролетарської диктатури»³⁴.

На середину 1930-х рр. функції Українського комітету охорони пам'яток культури істотно звужуються. Відтак унаслідок як об'єктивних (відсутність фінансування, реальної підтримки з боку владних структур), так і суб'єктивних (репресії серед керівного ядра УКОПК) причин він зовсім припинив свою діяльність.

Невдалою виявилася спроба створення в березні 1928 р. Географічного товариства України. Штучно прив'язане до природничої секції Харківського наукового товариства при ВУАН, воно припинило свою діяльність у першій половині 1930-х рр. унаслідок ліквідації ХНТ після реорганізації ВУАН³⁵.

Дещо довше протрималося Всеукраїнське етнографічне товариство, зареєстроване Центральною міжвідомчою комісією 19 вересня 1927 р.³⁶ Об'єднавши навколо себе такі авторитети,

як О. Малинка, В. Камінський, Н. Малеча, В. Гонцов, Н. Загледа, С. Бондаренко, Б. Пилипенко³⁷, ВЕТ ставило за мету:

- а) розвивати етнографію як науку;
- б) збирати та вивчати етнографічні матеріали всіх народностей України;
- в) популяризувати завдання та досягнення етнографії, а також з'ясувати вагу етнографічного дослідження народу серед широких кіл громадськості;
- г) об'єднати на Україні всіх тих, хто працює в галузі етнографії або цікавиться нею;
- д) брати активну участь у створенні в Україні Центрального етнографічного музею.

Всеукраїнське етнографічне товариство наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. зосередило свою увагу на узагальненні досвіду, створенні етнографічних музеїв за кордоном, поповненні експонатами музею ім. Ф. К. Вовка, вирішенні інших важливих завдань.

Відсутність нормативних документів, розрізненість протоколів засідання ВЕТ не дозволяють чітко визначити дату припинення його діяльності. Однак на основі дотичних матеріалів можна зробити висновок, що, тісно зв'язане з Всеукраїнською академією наук, воно розпалося приблизно у 1933–1934 рр.

Наведені приклади яскраво свідчать, що діяльність громадських організацій, створених у 1920-х рр., у першій половині 1930-х рр. не лише втратила підтримку владних структур, а й наштовхувалася на їх рішучу протидію. Розглядаючи громадські ініціативи як «пережиток минулого» останні прагнули об'єднати різні напрями такої діяльності під керівництвом органів державного управління (Держплан, НКО тощо) або реорганізованої Всеукраїнської академії наук.

Не у кращому становищі в досліджуваний період опинилися творчі організації, що теж поступово переходили під безпосередній партійно-державний контроль, перетворювалися, за

³³ Государственный архив Российской Федерации, ф. 3316, оп. 52, д. 35, л. 59.

³⁴ Там же, л. 62.

³⁵ Шаблій О. Академік Степан Рудницький. – Л.; Мюнхен: Ред.-видав. відділ Львів. держ. ун-ту, 1993. – С. 136.

³⁶ Держархів Харківської обл., ф. Р-845, оп. 1, спр. 739, арк. 34 б.

³⁷ Там само, арк. 2.

висловом В. І. Леніна, на «коліщатко» і «гвинтик» єдиного ідеологічного процесу.

Уже в перші місяці радянської влади функції репрезентанта пролетарської культури перебрав на себе «Промкульт», активно підтримуваний керівними органами народної освіти. Відкидаючи цілі пласти «буржуазної культури», безцінні надбання минулого його представники безпідставно твердили про можливість творення нової культури зусиллями самих індустріальних робітників, які мали стати одночасно творцями та споживачами духовних цінностей.

Результати творчих пошуків «Пролеткульту» були настільки згубними, що у грудні 1920 р. ЦК РКП(б) був змушений звернутися до місцевих організацій зі спеціальним листом, в якому серед іншого вказувалося:

«ЦК не тільки не хоче зв'язати ініціативу робітничої інтелігенції в галузі художньої творчості, але, навпаки, ЦК хоче створити для неї більш здорову, нормальну обстановку і дати їй можливість плідного відбиття на всій справі художньої творчості»³⁸.

Усунення «Пролеткульту» від керівництва народною освітою й культурою, а згодом і його ліквідація в 1924 р. відкрила широкі можливості для створення численних творчих об'єднань і груп у літературі, музичному, образотворчому та театральному мистецтві, кінематографії. Зокрема, у 1918–1920 рр. у Києві сформувалося об'єднання неокласиків-письменників, які розпочали свій творчий шлях ще до Жовтневої революції і здобули ім'я в українській літературі. У 1922–1923 рр. у літературний процес включаються об'єднання письменників «Плуг» і «Гарт», згуртовані, відповідно, навколо газет «Селянська правда» та «Вісті ВУЦВК»³⁹. У різний час виявили себе «ВАПЛІТЕ», «Ланка-Марс», «Нова генерація», «Західна Україна» тощо⁴⁰.

³⁸ Культурне будівництво в Українській РСР. – К.: Держполітвидав УРСР, 1960. – Т. 1. – С. 80.

³⁹ Історія української культури. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 6. – С. 22.

⁴⁰ Петров В. Діячі української культури (1920–1940 рр.): Жертви більшовицького терору. – К.: Воскресіння, 1992. – С. 47.

В образотворчому мистецтві, як і в літературі, також спостерігалось розмаїття напрямів, що, незважаючи на зовнішнє протистояння, доповнювали один одного, відкривали простір для творчих дискусій. Так, у 1921 р. на основі Товариства південноросійських художників утворилося Товариство імені Костанді, котре привернуло до себе художників-реалістів Є. Буковецького, П. Васильєва, П. Волокидіна, В. Заузь, Д. Крайнева, Л. Мучника, О. Шовкуненка, ряд митців модерністських та імпресіоністських напрямів.

У другій половині 1920-х рр. заявили про себе створені в Києві Асоціація революційного мистецтва України (АРМУ), Асоціація художників червоної України (АХЧУ), Об'єднання сучасних митців України (ОСМУ), Об'єднання мистецької молоді України (ОММУ)⁴¹.

Пожвавлення творчого процесу спостерігається й у музиці. У 1921 р. талановита молодь зорганізувала Комітет пам'яті М. Леонтовича, реорганізований наступного року в Товариство імені М. Леонтовича. Воно сприяло утворенню ряду виконавських колективів, що популяризували українську музику, народну пісню, сприяли апробації щойно написаних творів. Серед них: капела-студія ім. М. Леонтовича (1922–1925 рр., керівники Г. Верьовка та Е. Скрипчинська), хор-студія ім. К. Стеценка (1922–1924 рр., керівники М. Варинівський та В. Верховинець), студентський оркестр при Музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка (1925–1928 рр., керівники Д. Бертє та М. Радзівський)⁴².

У кінематографії провідне місце посідала одеська група «Югозеф», що у своїх програмах успадкувала чимало негативних моментів «Пролеткульту»⁴³.

Отже, у 1920-х рр. українська література й мистецтво були представлені численними творчими організаціями, об'єднаннями, гуртками, що засвідчувало бажання митців висловити власну думку стосовно процесів, котрі відбувалися у суспільстві.

⁴¹ Нариси з історії українського мистецтва. – К.: Мистецтво, 1966. – С. 179.

⁴² Історія української музики. – К.: Наукова думка, 1992. – Т. 4. – С. 12–13.

⁴³ Історія українського радянського кіно. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 1. – С. 21.

Зовні декларуючи можливість відкритих творчих дискусій, вище політичне керівництво республіки та країни постійно тримали їх у полі зору, спрямовували в необхідне русло. Яскравим прикладом цього може служити постанова політбюро ЦК КП(б)У від 10 квітня 1925 р. «Про українські художні угруповання», в якій давалися неоднозначні оцінки діяльності і здобуткам літературних об'єднань «Гарт», «Плуг» та інших, висловлювалися рекомендації

«організувати серйозну марксистську критику і бібліографію, яка б викрила дефекти і збочення, що є як серед письменників “Гарту”, так і серед інших літературних угруповань»⁴⁴.

Суворой партійної критики, відвертого переслідування зазнавало в 1920 – на початку 1930-х рр. творче об'єднання «ВАПЛІТЕ» за участі П. Тичини, М. Хвильового, О. Слісаренко, В. Ялового, М. Йогансона, Г. Коцюби, П. Панча, М. Майського, Г. Епіка, О. Копиленка, І. Сенченка, Ю. Смолича, О. Досвітнього, І. Дніпровського та ін. У другій половині 1920-х рр. політбюро ЦК КП(б)У постійно розглядало питання тією чи іншою мірою, пов'язані з діяльністю згаданого літоб'єднання, гнівно таврувало «буржуазно-націоналістичну» сутність творчості окремих його членів (М. Хвильового, В. Ялового та ін.)⁴⁵.

Протиставлення різних за змістом течій здійснювалося і в образотворчому мистецтві. Так, «націоналістичні та стилізаторські» тенденції було «виявлено» у творчості представників АХЧУ – художників-модерністів Т. Фраермана, Ю. Михайліва. Характерно, що полотна останнього, попри зусилля офіційних критиків, уже на той час отримували високу оцінку професійних знавців Г. Майфета, М. Макаренка та ін.⁴⁶

Винятковою нетерпимістю відзначалося ставлення владних структур до творчості ряду представників Асоціації революцій-

ного мистецтва України, ядро якої складали такі відомі майстри, як М. Бойчук, В. Седлер, Є. Холостенко, С. Прохоров, М. Бурачек, О. Хвостенко-Хвостов, Б. Кротко, Г. Теннер, В. Касіян, М. Глуценко та ін. В офіційних документах та критичних нарисах АРМУ характеризувалася не інакше, як «формалістична», ототожнювалася з проявами «фашистської ідеології на культурному фронті»⁴⁷.

Наприкінці 1920-х рр. «анахронічною», «далекою від завдань соціалістичного будівництва» було визнано діяльність Товариства ім. М. Леонтовича. На другому з'їзді товариства в лютому 1928 р. вольовим рішенням воно було реорганізоване у Всеукраїнське товариство революційних музик (ВУТОРМ). До того ж із назви прибрали ім'я М. Леонтовича як «неактуальне для радянської доби»⁴⁸. Утім, навіть така реорганізація не дозволила ВУТОРМ зайняти провідне місце в українській музиці. Його посіла створена в 1928 р. у Харкові Асоціація пролетарських музик України (АПМУ). Підтримувана Наркомосом, вона відразу почала відігравати роль основного тлумача всіх наявних тем у музичній культурі, виступаючи головним оцінювачем творчості колег⁴⁹.

Наведені факти переконливо свідчать про те, що, незважаючи на розмаїття культурного життя, наявність численних творчих об'єднань, у республіці, починаючи з середини 1920-х рр., поступово набирав обертів процес уніфікації творчих сил, згуртування їх під дахом спеціалізованих громадських організацій, підпорядкованих партійно-державному керівництву. Логічним завершенням стало схвалення постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. «Про перебудову літературно-художніх організацій», котра серед іншого передбачала:

«[...] 2) об'єднати всіх письменників, що підтримують платформу радянської влади і прагнуть брати участь у соціалістич-

⁴⁴ Культурне будівництво в Українській РСР. – Т. 1. – С. 280.

⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 204, арк. 38.

⁴⁶ *Майфет Г.* Творчість Ю. С. Михайліва // Червоний шлях. – 1928. – № 4. – С. 11–12; *Макаренко М.* Київські художники // Глобус. – 1927. – № 3. – С. 27–30.

⁴⁷ *Войналович В.А.* Провісник українського ренесансу. (Седляр Василь Феофанович) // Реабілітовані історією. – К.; Полтава: Рідний край, 1992. – С. 149.

⁴⁸ Історія української музики. – Т. 4. – С. 14–15.

⁴⁹ Там само. – С. 15.

ному будівництві, в єдину спілку радянських письменників з комуністичною фракцією в ній; 3) провести аналогічні зміни по лінії інших видів мистецтва»⁵⁰.

Заради справедливості необхідно відзначити, що ліквідація численних творчих організацій і створення спілок наштовхувалося на опір багатьох діячів культури. Так, повідомляючи Й. В. Сталіну про другий пленум оргкомітету, голова Спілки письменників СРСР і секретар комфракції СП І. Гронський відзначав:

«З групівщиною справи зараз виглядають приблизно так. В РРФСР – групівщина зламана (особливо в Ленінграді), в УРСР – також (там є невелика група “лівашів”, але і ця група розпадається); у БРСР – проходить зараз процес розпаду групівщини. Якщо оргкомітет БРСР не наробить дурниць – групівщина там буде зламана в найближчі місяць – два; у Вірменії групівщина також розпадається; в Грузії і Азербайджані групівщина ще не зламана і там, очевидно, доведеться ґрунтовно попрацювати над подоланням групівщини. Думаю, що до з’їзду письменників ми досягнемо міцної більшовицької єдності комуністів, працюючих в літературі»⁵¹.

Таким чином, у 1920–1930-х рр. з ініціативи вищого політичного керівництва в радянській Україні проводилася значна та багатопланова робота з обмеження можливостей наукової та творчої інтелігенції, об’єднаної в науково-дослідних, освітніх установах, громадських, творчих організаціях. Одним зі шляхів витіснення старої інтелігенції із закладів науки, освіти, культури, громадських організацій стала їх реорганізація, уніфікація, підпорядкування партійно-державному керівництву. Реорганізації науково-дослідних, освітніх установ, громадських, творчих організацій наштовхувалися на опір інтелігенції, що нерідко призводило до застосування жорстких репресивних заходів.

⁵⁰ Литературной дорогой: История политической цензуры: 1932–1946 гг.: Сб. док. – Москва, 1994. – С. 8.

⁵¹ Там же.

Віктор Очеретянко. Советизация научных, культурно-образовательных учреждений, общественных организаций в конце 1920 – начале 1930-х гг.

В статье исследуются основные методы советизации научных, культурно-образовательных учреждений, общественных организаций в конце 1920 – начале 1930-х гг.

Ключевые слова: советизация, учёные, общественные организации, творческие организации.

Viktor Ocheretianko. Sovietization of Scientific, Cultural and Educational Institutions, Public Organizations in the Late 1920's – Early 1930's

In the article the basic methods of sovietization of scientific, cultural and educational institutions, public organizations in the late 1920's – early 1930's.

Key words: sovietization, scientists, public organizations, creative organizations.

УДК 94 (477.63) «1933/1934»

Наталія РОМАНЕЦЬ*

Репресивні акції в контексті сільськогосподарського переселення в Україну (1933–1934 рр.)

У статті досліджуються переселення селян в Україну у 1933–1934 рр., репресивні акції, спрямовані проти «саботажу переселенського руху».

Ключові слова: переселення, колгоспи, селянство, репресії, саботаж.

Сільськогосподарське переселення в Україну 1933–1934 рр. належить до малодосліджених сюжетів історії суцільної колективізації. Наукове осмислення даної проблематики тривалий час унеможливлювалося закритістю теми Голодомору, з якою

* Романець Наталія Радомирівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

вона нерозривно пов'язана. Зняття табу з історії «великого переселення народів» до українських сіл, спустошених сталінською «соціалістичною перебудовою», відбулося порівняно недавно завдяки розсекреченню документів архівів. Але історіографія проблеми засвідчила, що вчені лише побіжно зверталися до переселенської тематики, висвітлюючи соціально-економічні та демографічні наслідки Голодомору¹. Виняток становить розвідка К. Лобач, де здійснено спробу «з'ясувати реальні, а не офіційно задекларовані [...] причини масштабних переміщень населення, визначити їх мету та завдання у справі колгоспного будівництва»².

Між тим, на наш погляд, окремого дослідження потребують соціально-економічні аспекти проблеми селянського переселення, а також її репресивна складова. Відтак автор статті ставить за мету проаналізувати процес сільськогосподарського переселення в Україну протягом 1933–1934 рр. у контексті репресивних дій влади.

Один із напрямів репресивної діяльності органів ДПУ УСРР і юстиції протягом 1933–1934 рр. був пов'язаний із боротьбою проти «саботажників переселенського руху». Суцільна колективізація аграрного сектору, що супроводжувалася масовими депортаціями розкуркулених і репресованих, стихійним відхідництвом селян із сіл до міст та новобудов, Голодомором призвела до катастрофічного скорочення сільського населення, особливо у степових регіонах республіки. У Великоолександрівському районі Одеської області, приміром, із 1931 р. до 1 січня 1933 р. кількість селянських господарств зменшилася з 16,5 тис. до 9,2 тис.³ Навесні 1933 р. в багатьох колгоспах Дніпропетровщини навантаження на одного працездатного сягало 20 га зем-

¹ Марочко В.І. Голодомор в українському селі // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 198–199.

² Лобач К. Сільськогосподарські переселення в Україну (1933–1934 рр.) // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2010. – С. 271.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 6392, арк. 5.

лі⁴. У результаті у степових районах УСРР сформувався масив земель, що через брак робочих рук, тягла та сільськогосподарської техніки не оброблялися колективними об'єднаннями з 1928–1930 рр.

У першу чергу запустіння переживали регіони, де напередодні суцільної колективізації домінувала хутірська форма землеволодіння, адже саме власники хуторів першими потрапили під прес розкуркулення. Характерний приклад: на території Єгорівської сільради Покровського району Дніпропетровської області до 1930 р. було розташовано 6 хуторів, де проживало 69 заможних господарів. Під час суцільної колективізації їх розкуркулили й вислали. Незважаючи на те, що сільраді й новоутвореному колгоспу відійшли конфісковані в «куркулів» добротні будинки, реманент, через декілька років хутори перетворилися на справжню пустку. Будинки руйнувалися, а фруктові сади площею 3–4 га заростали бур'янами⁵.

Значне скорочення сільського населення внаслідок соціалістичних перетворень в аграрному секторі та Голодомору поставило на межу зриву посівну кампанію 1933 р. Проблему дефіциту робочої сили у сільській місцевості партійно-радянське керівництво республіки намагалось вирішити в різний спосіб. У березні 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення повернути з міст на весняні польові роботи колгоспників-відхідників. Іншим джерелом поповнення робочої сили став так званий «бродяжницький елемент», який органи ДПУ і міліція організовували у спеціальні команди та «під особливим наглядом» відправляли працювати до радгоспів⁶.

На початку жнив, за оцінками С. Косіора і П. Постишева, орієнтовна мінімальна потреба в додатковій робочій силі на селі становила: по Одеській області – 40 тис. осіб, Дніпропетровській – 10 тис., Харківській – 30 тис., Донецькій – 10 тис.⁷ Коли ста-

⁴ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп.1, спр. 588, арк. 21.

⁵ Там само, спр. 1478, арк. 151–152.

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 282, арк. 97.

⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упор. Р. Я. Пиріг. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2007. – С. 904.

ло зрозуміло, що нестача робочих рук позначиться на виконанні «першої заповіді» хлібозаготівельного плану, політбюро ЦК КП(б)У ухвалило 18 липня 1933 р. постанову про мобілізацію комуністів і комсомольців міст області (крім обласних центрів), дорослих працездатних членів їхніх родин до колгоспів і радгоспів на час збирання, молотьби, хлібоздачі. Одночасно з обласних центрів до села планували відрядити не менше половини комуністів і комсомольців підприємств, до 80% комуністів установ, крім тих, що функціонували у сфері вугільної промисловості, металургії та машинобудування⁸. Партиїне керівництво республіки 9 липня 1933 р. ухвалило рішення про «вербування робочої сили в колишніх повітових, окружних і заштатних місечках» області. А постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 20 червня 1933 р. дозволила залучати до збирання врожаю в УСРР військовослужбовців⁹.

Масштаби залучення міських мешканців до сільськогосподарських робіт у республіці можна проілюструвати на наступних прикладах. Тільки до Володарського району Донецької області на збирання врожаю направили 1193 робітників заводів і студентів, до Маріупольського – 1031, Старокаранського – 1400 осіб¹⁰. Залучення 50 тис. робітників, службовців і студентів до збирання врожаю в Київській області спровокувало поширення серед селян чуток, що приїжджим за допомогу «буде видано по 15 пудів хліба з одного гектара і що колгоспникам нічого не залишиться»¹¹.

Однак ужиті владою заходи так і не дозволили компенсувати дефіцит робочої сили на селі, тому жнива 1933 р. супроводжувалися значними втратами врожаю, досягаючи в окремих колгоспах Дніпропетровської області 20–25%, в Арбузинському й Первомайському районах Одещини – 30–40%¹². За підрахунка-

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 284, арк. 80.

⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – С. 890–891.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6334, арк. 117.

¹¹ Там само, спр. 6342, арк. 79.

¹² Там само, спр. 6334, арк. 90.

ми С. Кульчицького, загальні «втрати врожаю під час збиральної кампанії 1933 р. сягали третини валового збору (33,3%), тобто 473 млн пудів»¹³.

Намагаючись вирішити питання забезпечення колгоспного сектору Дніпропетровщини робочою силою на період збиральної кампанії перший секретар обкому КП(б)У М. Хатаєвич виступив із пропозицією впродовж квітня–червня організувати переселення в область до 16 тис. селянських родин з інших регіонів країни¹⁴.

Слід зазначити, що необхідність сільськогосподарського переселення у степові регіони України зумовлювалася на лише браком робочих рук, але й катастрофічною ситуацією з тяглом. Так, у колгоспах зони обслуговування Новогригорівської МТС Дніпропетровської області навесні 1933 р. на одного коня припадало 31,5 га землі, у колгоспі «Іскра» Бердянського району – 54 га¹⁵. Тому під час посівної і збиральної кампаній 1933 р. у республіці як тяглову силу широко використовували корів і биків. Лише в комуні ім. Сталіна Генічеського району на польових роботах було задіяно 246 корів і 44 бика¹⁶.

Стихийне переселення селян до спустошених Голодомором степових регіонів України почалося ще до офіційного рішення центральної влади. За повідомленням М. Хатаєвича, наприкінці серпня 1933 р. до Дніпропетровщини самовільно перебралося 1500 родин із Західної області та Білорусії. У Мелітопольському, Апостолівському, Костянтинівському, Великолепетиському районах чисельність стихійних переселенців досягала 150–200 родин¹⁷. Головною причиною «непланового» переселення із Захід-

¹³ Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2008. – С. 355.

¹⁴ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп.1, спр. 588, арк. 22.

¹⁵ Там само, ф. Р-1520, оп. 3, спр. 36, арк. 273.

¹⁶ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – Т. 3: Зміцнення і дальший розвиток колгоспного ладу на Україні: 1933–1937 рр. / Упор. І. Х. Ганжа, В. Г. Панкратьєва, Є. П. Шаталіна, І. Л. Шерман. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 281–282.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6392, арк. 15.

ної області був недорід і великі втрати зернових культур та картоплі, через що колгоспники цього регіону майже не мали хліба й фуражу для худоби¹⁸.

Стихийне переселення із Росії й Білорусії відбувалося наступним чином. Спочатку до колективних об'єднань області приїздили ходоки, які домовлялися з правліннями колективних об'єднань про переселення. Більшість переселенців становили колгоспники, але були серед них і одноосібники, які свій переїзд мотивували малоземеллям, нестачею робочої сили у південних регіонах України. Стихийних переселенців не приймали до складу колгоспів, а лише використовували під час збиральної кампанії 1933 р. Питання про їх зарахування до складу колективних об'єднань мали вирішити у централізованому порядку¹⁹.

Особливо активно «непланові» переселенці з різних областей Союзу почали прибувати до Дніпропетровської області, починаючи з жовтня 1933 р. У результаті до 1 квітня 1934 р. колгоспи Дніпропетровщини прийняли 10 042 господарства непланових переселенців. Оскільки неорганізовані прибульці не мали пільг, М. Хатаєвич звернувся до Й. Сталіна і В. Молотова з проханням «оформити це переселення постановою Раднаркому Союзу і поширити на них всі пільги, якими користуються планові переселенці»²⁰.

Офіційне рішення про переселення до України 20 тис. селянських господарств із Білорусії та Росії ЦК ВКП(б) ухвалив 31 липня 1933 р. На Донбасі планувалося розмістити 3,5 тис. сімей з Іванівської області, на Дніпропетровщині – 6,5 тис. із Західної, Харківщині – 1,5 тис. із Центрально-Чорноземної області, на Одещині – 6,5 тис. родин із Білорусії та Горьківського краю²¹. Організувати переселення мав Всесоюзний переселенський комітет, створений при РНК СРСР 15 серпня 1933 р. для «повного освоєння малозаселених родючих районів». Переселенцям дозволялося взяти з собою домашні, хатні речі, дрібний реманент,

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6393, арк. 25.

¹⁹ Там само, спр. 6392, арк. 12.

²⁰ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 1100, арк. 124.

²¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – С. 949.

худобу: корів, телят, овець, свиней, птахів, а також продовольство: зерно, борошно, овочі тощо. Інше майно вони могли продати. На території України кожній родині переселенців мали безкоштовно надати придатний для проживання будинок із необхідними надвірними будівлями. Наркомзем УСРР і Дніпропетровський, Харківський, Донецький, Одеський облвиконкоми повинні були до 10 листопада 1933 р. організувати ремонт 20 тис. хат разом із господарськими будівлями, очистку криниць. Кожен двір переселенців мали забезпечити двомісячним запасом палива та необхідною кількістю фуражу²².

Щоб заохотити білоруських і російських селян переселятися в Україну, їм надавалися численні пільги. Так, із переселенців списувалася заборгованість за всіма видами податків. Вони звільнялися на 3 роки від сплати сільгосподатку, культзбору і 50% страхових платежів, на 1 рік – від м'ясо- і молокоподатків²³.

Процес переселення можна розглянути на прикладі Дніпропетровської області. Кампанія з переселення сюди із Західної області почалася 15 жовтня 1933 р.²⁴ Вербували переселенців начальники ешелонів та їхні помічники. Начальниками ешелонів призначали керівників району заселення або працівників зони діяльності МТС, їхніми помічниками – членів сільрад, правління колгоспів «місць вселення». Із Дніпропетровщини до Західної області для організації переселення відрядили 107 начальників ешелонів і 159 помічників. Для вербування переселенців виділили 36 адміністративних районів південної частини Західної області. На організації переселення негативно позначилася відсутність у представників переселенського комітету й облземвідділів матеріалів з економічними показниками всіх районів області, на підставі яких можна було б обґрунтовано визначити кількість господарств переселенців. Зрештою «кампанійський» підхід до переселення призвів до того, що в деяких колгоспах Західної області залишилося менше десяти господарств. У патовій ситуації опинилися й ті російські колективні

²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6392, арк. 24.

²³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – С. 951.

²⁴ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 1100, арк. 53.

об'єднання, які мали молочнотоварні ферми з десятками голів худоби, адже три–п'ять родин колгоспників, які залишилися у селі, не могли організувати належний догляд за тваринами²⁵. Загалом через численні прорахунки союзного й місцевого керівництва внаслідок переселення колгоспників в Україну значно погіршилося організаційно-господарське становище російських і білоруських колективних господарств. Таким чином, вирішуючи проблему забезпечення їх робочою силою в одному місці, влада створювала її в іншому.

Вербування переселенців у більшості районів Західної області закінчили до 15 листопада 1933 р. Під час, а також після його закінчення здійснювали «якісну перевірку переселенців»: на загальних зборах колгоспників або груп переселенців виявляли «куркульські та контрреволюційні елементи, прогульників, ледарів, крадіїв», яких позбавляли права на переселення²⁶.

Станом на 25 листопада до Дніпропетровської області було відправлено 33 ешелони, в яких перебувало 2150 родин переселенців. Закінчили переселення російських селян 1 січня 1934 р. Усього до Дніпропетровщини з Росії приїхало 6607 господарств чисельністю 38 393 осіб. У середньому родина переселенців складалася із 5,7 осіб, з яких 3,7 – працездатних. Переселенці привезли з собою 5785 коней, 7546 голів великої рогатої худоби і 16 190 голів дрібної худоби²⁷. Російським переселенцям було виділено 580 588 руб. кредиту, з яких 252 210 руб. вони використали на ліквідацію будівель і 233 312 руб. – для купівлі дрібної худоби²⁸.

Загалом же 1933 р. в республіку з РРФСР і БСРР переселили 18 822 родини чисельністю 100 079 осіб²⁹. Хоча органи ДПУ УСРР звітували про те, що прийом переселенців пройшов успіш-

²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6393, арк. 4.

²⁶ Там само, арк. 6.

²⁷ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 1100, арк. 53, 56.

²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6393, арк. 1.

²⁹ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД: 1918–1939: Документы и материалы: В 4 т. – Т. 3: 1930–1934 гг. – Кн. 2: 1932–1934 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – Москва: РОССПЭН, 2005. – С. 500.

но, численні факти засвідчують інше. Більшість колгоспів виявилися неготовими прийняти й розмістити велику кількість людей. Вірогідно, що при визначенні переселенських квот позиція місцевого колгоспного й радянського керівництва особливо не враховувалася. Серед проблем, з якими в першу чергу зіткнулися переселенці, була відсутність житла. Більшість призначених для них хат, імовірно, втратила власників під час Голодомору або масових репресій, а відтак перебувала у занедбаному стані: вибиті або закладені цеглою шибки, діряві покрівлі, забиті димоходи, повна відсутність меблів. Керівники колгоспів мали підготувати житлові приміщення до приїзду нових господарів. Але до початку листопада 1933 р. у Великобілозерському районі відремонтували лише 154 будинки з 450, у Нижньосірогозькому – 165 хат із 550³⁰. У колективних господарствах Кам'янського, Покровського, Нововасилівського, Бердянського районів ремонт будинків узагалі не було здійснено. При цьому місцеві чиновники справно звітували про проведення всіх необхідних робіт³¹. Через це у Близнюківському, Божедарівському, Якимівському, Старокаранському та інших районах переселенців підселяли до місцевих колгоспників або розміщували декілька родин в одній хаті. Правління колгоспу «Вісті» Краснокутського району, щоб прийняти переселенців, почало виключати з господарства власних селян, зараховуючи їх до «класово-ворожих елементів» і виселяючи з хат. Як з'ясувалося пізніше, 11 виселених селянських господарств із 29 насправді належали до бідняцьких³². Ще гіршою була ситуація із забезпеченням переселенців найпростішими меблями (столи, стільці, ліжка), фуражем, паливом.

Погана підготовка до прийому переселенців зумовлювалася не стільки бездіяльністю місцевого керівництва, скільки відсутністю необхідних для ремонту будівельних матеріалів, у тому числі деревини, скла. Голова Дніпропетровського облвиконкому І. Гаврилов у доповідній записці від 31 жовтня 1933 р. визна-

³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6392, арк. 31.

³¹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 1097, арк. 161.

³² Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД... – Т. 3. – Кн. 2. – С. 502.

вав, що будинки фактично не ремонтуються, адже «за нарядами [...] ми нічого ще не отримали». На прийомі організованих переселенців негативно позначилося й те, що в колгоспах області до кінця жовтня вже було розміщено декілька тисяч неорганізованих переселенців, у зв'язку з чим голова облвиконкому попереджав республіканське керівництво: «Коли вирушать ешелони організованих переселенців, у нас можуть виникнути непорозуміння при розміщенні їх»³³.

Становище переселенців ускладнювала й нестача продовольства. Отримані Дніпропетровщиною для допомоги їм 60 000 пудів хліба було використано до кінця листопада 1933 р., проте цієї кількості не вистачило для задоволення навіть мінімальних потреб. Тому М. Хатаєвич звернувся до ЦК КП(б)У і РНК УСРР із проханням про виділення додаткових 30 000 пудів збіжжя. Але партійне керівництво республіки відмовилося задовольнити це прохання, посилаючись на те, що «весь хліб, виділений спеціально для допомоги переселенцям, уже розподілили». Одночасно очільникам області нагадали, що Дніпропетровщина вже отримала 870 тис. пудів насінневих і 855 тис. пудів інших фондів для допомоги колгоспам із мізерними виплатами на трудовні. Відтак республіканське керівництво зробило висновок, що «отриманого хліба достатньо, щоб надати допомогу колгоспам, куди їдуть доприселенці»³⁴.

Нерідко місцеве населення неприхильно ставилося до переселенців. На Дніпропетровщині, зокрема, поширювалися чутки, що до них приїхали не переселенці, а «біженці із західної прикордонної смуги», що «там вже риються окопи і почалися бойові дії з Німеччиною». Селяни також пов'язували з переселенням можливість нових депортацій з України. Вони боялися, що «висяють стільки ж господарств, скільки прибуде переселенців». Не слід забувати й про існування суперечностей на національному ґрунті: «Кацапи їдуть сюди господарювати, і всі українці у колгоспі будуть лише виконувати волю кацапів», «Їдуть, щоб об'їдати українців». Відтак, незважаючи на офіційний уро-

³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6343, арк. 171–172.

³⁴ Там само, спр. 6392, арк. 102.

чистий прийом із мітингами та музикою, який улаштували представники районної влади та колгоспів на станціях, куди прибували ешелони, переселенці не могли розраховувати на гостинність місцевого населення. До того ж українське село, переживши Голодомор, продовжувало недоїдати й після збору врожаю 1933 р. Місцеві селяни відразу після приїзду попереджали переселенців, до якої «квітучої землі» вони потрапили. Так, на станції Якимівка серед переселенців ходила жінка, яка запитувала їх: «Чому ви до нас приїхали, у нас ще лежать трупи неприбрані по хатах. Ви тут помрете з голоду»³⁵.

У спецповідомленнях прокуратури та ДПУ УСРР наводилися численні факти образ, знущань і навіть побиття переселенців місцевим населенням. В артілі ім. Ворошилова Новопраського району, наприклад, селяни не дозволяли переселенцям користуватися колодязями. У с. Ганнівка П'ятихатського району 11 лютого 1934 р. група підпилих мешканців із вигуками: «Бий кацапів, рятуй Україну!» вчинила погром помешкань переселенців³⁶. Траплялися навіть трагічні випадки, як у с. Андріївка Коларівського району, де переселенку кинули до колодязя й вона загинула³⁷.

Колгоспне керівництво не нараховувало і не розплачувалося з переселенцями за вироблені трудовні, практикувало незаконні штрафи, арешти, вилучення речей. У колгоспі «Хлібороб» Долинського району за виконання однакової роботи переселенцеві Верміхіну нараховали половину трудовня, а місцевому колгоспникові Великому – два³⁸. Іноді новоприбулих узагалі відмовлялися приймати до колгоспів або «перекидали» з одного колективного господарства до іншого. Траплялися випадки підпалів, руйнації будинків переселенців, крадіжок їхнього майна. Скажімо, у с. Дмитрівка Васильківського району, до якого переїхало 40 родин переселенців, протягом трьох місяців було зафіксовано 19 випадків грабунків їхніх господарств, скоєних

³⁵ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 1100, арк. 54–55.

³⁶ Там само, ф. Р-1520, оп. 3, спр. 84, арк. 30.

³⁷ Там само, ф. П-19, оп. 1, спр. 1100, арк. 55.

³⁸ Там само, спр. 1097, арк. 161.

бандою, що складалася «з колишніх куркулів і репресованих радвладою»³⁹.

Однією з причин конфліктів між місцевим населенням і переселенцями було те, що останнім нерідко передавали будинки репресованих селян. Їхні ж родичі, руйнуючи помешкання чужинців, ніби мстилися за поневіряння своїх близьких. У с. Олександропіль Білолуцького району селянин Каюда розбив 11 шибок у двох будинках, призначених для переселенців. Раніше ці хати належали його розкуркуленим родичам⁴⁰. Якщо ж колишні власники будинків поверталися у село із заслання, вони також нападали на переселенців, намагаючись повернути конфісковане майно. У лютому 1934 р. подібний випадок трапився у с. Андронівка Коларівського району⁴¹. Щоб врегулювати цю проблему, прокуратура республіки 26 липня 1934 р. ухвалила директиву, згідно з якою «будинки та садиби, кинуті колишніми одноосібниками та колгоспниками напризволяще й закріплені за переселенцями», не підлягали поверненню колишнім їх власникам⁴². Сільради та інші органи влади повинні були вживати відповідних заходів і «захищати переселенців від залякування та інших спроб впливу з боку тих, хто кинув своє село і колгосп, а тепер повертається»⁴³.

Можливо, проблеми, що виникли з російськими та білоруськими переселенцями, змусили Кремль ухвалити рішення про переселення до степових регіонів України колгоспників із центральних та північних областей республіки, тобто обмежитися переміщенням населення в межах УСРР. 9 грудня 1934 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову про переселення протягом січня–березня 1934 р. 16 тис. господарств із Чернігівської, Київської, Вінницької областей до Донецької, Дніпропетровської, Одеської, Харківської. На українських переселенців поширюва-

лися всі пільги загальносоюзних, лише термін звільнення від сплати податків скорочувався до 1 року⁴⁴.

Вирішенням проблем переселенців почало займатися й обласне керівництво. 7 лютого 1934 р. дніпропетровські обком та облвиконком ухвалили спільну постанову, що зобов'язувала райвиконкоми, райпарткоми «протягом 5-ти днів закінчити ремонт приміщень і остаточно закріпити за переселенцями будинки з господарськими будівлями, садибою, не дозволяючи подальшого переведення переселенців з одного колгоспу до іншого». Переселенців мали якнайшвидше оформити членами колгоспів, закріпити за бригадами, видати трудкнижки, забезпечити роботою⁴⁵.

Усього, за даними ОДПУ СРСР, станом на 27 березня 1934 р. до степових районів України із РРФСР і БРСР, а також інших областей республіки переселили 43,1 тис. родин чисельністю 219 110 осіб, із них до Дніпропетровської області – 13 265 родин, Одеської – 11 854, Харківської – 9998, Донецької – 7983. Колгоспники-переселенці привезли з собою 27 625 коней, 36 670 корів, 60 369 голів дрібної рогатої худоби⁴⁶.

Через погані господарсько-побутові умови та недоброзичливе ставлення місцевого населення частина переселенців повернулася назад ще в 1933 р., тобто відразу після приїзду. Так, у колгоспі «Комінтерн» Апостолівського району із 55 родин переселенців виїхало 37⁴⁷. Наступна хвиля масового повернення переселенців припала на літо–осінь неврожайного 1934 р. Перед загрозою нового голоду виїздили, у першу чергу, переселенці зі степових регіонів України. За даними М. Хатаєвича, на 26 вересня 1934 р. з області виїхало понад 40% переселенців. Партійний очільник Дніпропетровщини визнавав, що «організаційно-господарські заходи, спрямовані на закріплення пере-

³⁹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 91, арк. 29.

⁴⁰ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД... – Т. 3. – Кн. 2. – С. 504.

⁴¹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 84, арк. 277.

⁴² Там само, спр. 76, арк. 138.

⁴³ Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки): 36. док. – Дніпропетровськ: Герда, 2008. – С. 316.

⁴⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – С. 983–984.

⁴⁵ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 1097, арк. 161.

⁴⁶ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД... – Т. 3. – Кн. 2. – С. 545.

⁴⁷ Там же. – С. 503.

селенців, [...] не дають ефекту, тому що всі вони кричать про хліб»⁴⁸.

У найскрутнішій ситуації влітку 1934 р. опинилися єврейські переселенські колгоспи Сталіндорфського району. Якщо в місцевих колгоспників були залишки запасів хліба минулого року, що дозволяло їм «дотягнути до нового врожаю», то переселенці почали голодувати вже під час збору врожаю. У колгоспі «Більшовик» було зафіксовано випадки вживання сурогатів, у колгоспах «Новий шлях» і «Якір» – опухання дітей. У серпні 1934 р. у колгоспі «Сталін» від голоду померли 4 дитини⁴⁹. Видача зерна на трудовні також не вирішила проблему, оскільки через низьку врожайність зернових (0,83–1,6 ц/га) виплати були мізерними: 167–200 г хліба. Тому, починаючи з липня 1934 р., утечі переселенців з єврейських колгоспів набули масового характеру. До 1 жовтня 1934 р. зі Сталіндорфського району виїхало 383 господарств: 54 тих, які переселилися до 1933 р., 90 господарств переселенців 1933 р. і 239 – переселенців 1934 р. із Західної області⁵⁰.

Проблема масового повернення селян-переселенців розглядалася на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У 20 лютого і 6 березня 1934 р. За результатами цих обговорень було ухвалено рішення, яким Донецький, Одеський, Дніпропетровський, Харківський обкоми зобов'язувалися «перевірити стан доприселенців і вжити заходів до утворення належних умов з їх обслуговування». Одночасно партійне керівництво республіки попередило всіх секретарів РПК, голів РВК і начальників політвідділів МТС доприселенських районів про притягнення до найсуворішої відповідальності за неухвалене ставлення до переселенців⁵¹.

За неповними даними переселенського комітету при РНК СРСР, на 1 вересня 1934 р. із 45,5 тис. колгоспних господарств, що переселилися в Україну, повернулося 10 282, або 23,5%, у тому числі з Одеської області – 4084 (34%), Дніпропетровсь-

⁴⁸ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 1467, арк. 137.

⁴⁹ Там само, спр. 1471, арк. 49.

⁵⁰ Там само, спр. 1107, арк. 46.

⁵¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 338, арк. 137.

кої – 3198 (24%), Донецької – 1677 (21%) і Харківської – 1323 (12,3%). В офіційних документах повернення переселенців називалося «обратничеством». Як це не парадоксально, але влада сама створила умови для цього явища, спрямувавши переселенців до найбільш слабких колгоспів, що накопичили «велику фінансову заборгованість за попередні роки»⁵². Не випадково секретар ЦК КП(б)У П. Постишев у доповідній записці Й. Сталіну від 14 червня 1934 р. змушений був визнати, що переселення не вирішило проблеми забезпечення колгоспів робочою силою.

За таких обставин органи юстиції і ДПУ УСРР почали боротьбу із «саботажниками переселенського руху», що за допомогою «терористичних заходів, убивств, підпалів, крадіжок у переселенців» намагалися їх залякати і «тим самим зірвати заходи партії та уряду до закріплення переселенців на нових місцях»⁵³. На початку березня 1934 р. прокуратура республіки зобов'язала міських і дільничних прокурорів «перевірити виконання районними та сільськими організаціями директив уряду та партії щодо переселенців». Осіб, винних у «злочинному ставленні до переселенців», мали притягати до найсуворішої відповідальності⁵⁴. Наприклад, до трьох років позбавлення волі «за утиски і знущання над колгоспниками, що переселилися із ЦЧО на Україну», засудили голову сільради Зміївського району Харківської області І. Попка⁵⁵.

Особливо активно працювали у цьому напрямі органи держбезпеки. У грудні 1933 р. республіканські чекісти ліквідували «контрреволюційне повстанське угруповання» в Покровському районі на Старобільщині, яке нібито охоплювало своєю діяльністю шість населених пунктів. Фігурантами кримінальної справи були 22 особи: «куркулі» й «церковники», яких звинувачували в підготовці пошкодження будинків, котрі ремонтували для переселенців, та агітації серед колгоспників «про організо-

⁵² Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД... – Т. 3. – Кн. 2. – С. 639.

⁵³ Зоря. – 1934. – 24 жовтня.

⁵⁴ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2262, оп. 1 дод., спр. 2, арк. 93.

⁵⁵ Там само, арк. 12.

вану відмову від прийому переселенців». Для розгляду справи організували показовий процес, на якому виїзна сесія Старобільського окрсуду засудила Судейченка та Кривошлика до розстрілу, інших 14 осіб – до різних термінів покарання⁵⁶. У січні 1934 р. аналогічну справу сфабрикували проти керівництва колгоспу «КІМ» Любашівського району Одеської області, якому висунули звинувачення у протидії прийому переселенців із Горьківського краю, надання їм під житло непридатних будинків⁵⁷. Протягом грудня 1933 – березня 1934 рр. чекісти також ліквідували «контрреволюційні куркульські угруповання», що протидіяли переселенню в колгоспі ім. Котовського Велико-висківського району, у с. Костянтинівка Арбузинського району Одеської області. У Покровському районі Дніпропетровської області репресували кількох селян, які агітували переселенців кидати колгоспи й повертатися на батьківщину⁵⁸. Усього, за неповними даними, що наводилися в доповідній записці ДПУ УСРР від 3 січня 1934 р., до відповідальності було притягнуто 91 особу. До кінця березня їх кількість зростає до 260 осіб⁵⁹.

«Контрреволюціонерів», що перешкоджали переселенню, виявляли не лише серед місцевого населення, але й самих переселенців. Так, у колгоспах «Червоний партизан» та «Ленінський шлях» Донецької області органами НКВС було ліквідовано «контрреволюційну групу», членами котрої були переселенці з Чернігівської області УСРР. Її учасники обвинувачувалися у веденні агітації серед переселенців за організований виїзд на батьківщину⁶⁰.

Загалом із початку переселення й до кінця листопада 1934 р. органами НКВС було притягнуто до відповідальності 580 осіб, у тому числі заарештовано 305, із них:

- за саботаж і протидію облаштуванню переселенців – 177 осіб;
- за контрреволюційну діяльність, спрямовану на зрив переселення – 189;
- за викривлення щодо переселенців – 79;
- за терористичні прояви – 71;
- за крадіжки майна переселенців – 64 особи.

Одночасно було ліквідовано до 45 «куркульських угруповань», діяльність яких спрямовувалася на зрив переселення⁶¹.

На підставі проведеного аналізу можна зробити висновок, що сільськогосподарське переселення не вирішило проблему організаційно-господарського зміцнення колгоспного сектору республіки, оскільки партійно-державне керівництво належним чином не організувало прийом та розміщення переселенців, не забезпечило їх житлом, продовольством, хатніми речами. Під час голоду 1934 р. значна частина переселенців узагалі була кинута напризволяще, що посилює рух «обратництва». Вирішення проблеми закріплення переселенців влада шукала не стільки у соціально-економічній площині, скільки в покаранні «саботажників переселенського руху», притягуючи до кримінальної відповідальності селян, які вороже ставилися до новоприбулих або ж навіть просто повідомляли їм про реальний стан речей у постголодоморній Україні, а також посадових осіб колгоспів, яких було «призначено відповідальними» за чергові прорахунки центральної влади.

Проте покарання «саботажників переселенського руху» не розв'язало проблему закріплення переселенців, не змогло ліквідувати «обратництво», та, відповідно, поповнити робочою силою колективні господарства степових регіонів УСРР. Станом на 1 вересня 1935 р. у республіці нараховувалося 1714 колгоспів зі значною нестачею робочої сили, в яких середнє навантаження на працездатного сягало 9,5–10,2 га земельних площ. Одночасно налічувалося 2581 колективне господарство,

⁵⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 16, оп. 27, спр. 9, арк. 19–20, 353.

⁵⁷ Там само, арк. 54.

⁵⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6581, арк. 14–15.

⁵⁹ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД... – Т. 3. – Кн. 2. – С. 504, 546.

⁶⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 27, спр. 7, арк. 306.

⁶¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 28, спр. 26, арк. 47.

що демонструвало негативні наслідки господарювання через «нестачу живого тягла»⁶².

Наталія Романец. Репрессивные акции в контексте сельскохозяйственного переселения в Украину (1933–1934 гг.)

В статье исследуются переселение крестьян в Украину в 1933–1934 гг., репрессивные акции, направленные против «саботажа переселенческого движения».

Ключевые слова: переселение, колхозы, крестьянство, репрессии, саботаж.

Natalia Romanets'. Repressive Actions in the Context of Agricultural Resettlement in Ukraine (1933–1934)

The article is devoted to investigation of peasant migration to Ukraine in 1933–1934 and repressive campaign against «the sabotage of resettlement».

Key words: migration, collective farms, peasantry, repressions, sabotage.

УДК: 94 (477) «1947»

**«...нам дорікнули у ЦК КП(б)У,
що ми мало беремо...»:**

**До 70-річчя масової депортації населення
Західної України під кодовою назвою «Захід»**

Досліджується військово-адміністративна акція з виселення жителів західноукраїнських областей углиб СРСР, проведена у жовтні 1947 р.

Ключові слова: Західна Україна, операція «Захід», депортація, радянські спецслужби.

Після завершення німецько-радянської війни Західна Україна перетворилася на арену кривавої борні між ОУН та УПА з одного боку, і радянськими владними структурами – з іншого. У другій половині 1940 – на початку 1950-х рр. більшість по-

⁶² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6693, арк. 81–82.

літичних і збройних акцій УПА спрямовувалася проти непопулярних заходів влади – проведення масової мобілізації, переслідування УГКЦ, депортації місцевого цивільного населення, насильницької колективізації. Зі втратою ілюзій про неминучу війну СРСР із Заходом повстанці перейшли до тактики партизанської війни «малими групами», антирадянської пропаганди, саботажу, терористичних акцій проти співробітників правоохоронних органів, партійно-державних працівників, колгоспної адміністрації, прибулих з інших областей УРСР цивільних спеціалістів.

Задля послаблення національно-визвольного руху у Західній Україні влада вдалася до каральних акцій проти місцевого мирного населення, звинуваченого у співпраці та співчутті повстанцям. Поштовхом до репресивних заходів стало розпорядження наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії № 7129 від 31 березня 1944 р., в якому двом його заступникам – С. Круглову й І. Серову, а також наркомові внутрішніх справ УРСР В. Рясному наказувалося:

«Усіх повнолітніх членів сімей засуджених оунівців, а також активних повстанців – як заарештованих, так і убитих у зіткненнях – висилати до віддалених районів Красноярського краю, Омської, Новосибірської та Іркутської областей, а їхнє майно конфіскувати відповідно до наказу НКВС СРСР № 001552 від 10 грудня 1940 р.»¹.

Лише протягом 1944 р. з Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської областей було відправлено у заслання 4724 родини (12 762 осіб). «Глибоке очищення» західноукраїнських земель від симпатиків ОУН і УПА продовжувалося й надалі. Примусової депортації в 1945 р. зазнали 7393 родини повстанців (17 497 осіб). У перший повоєнний рік із західноукраїнського регіону було «вилучено» 2612 сімей «антирадянського елемента» (6350 осіб)². Усього,

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 2, оп. 103 (1954 р.), спр. 2, арк. 4.

² Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). – К., 2009. – С. 362.

за даними Галузевого державного архіву Служби безпеки України, у 1944–1946 рр. із теренів Західної України у віддалені місцевості СРСР було депортовано 14 728 родин учасників національно-визвольного руху (36 608 осіб)³. Однак партійне керівництво УРСР вимагало від силових структур не зупинятися на досягнутому.

Найбільша депортація населення із Західної України відбулася у жовтні 1947 р. Вона увійшла в історію під кодовою назвою «операція “Захід”». Спираючись на документальні матеріали, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, можна стверджувати, що задум провести у західноукраїнських областях чергову та наймасштабнішу репресивну акцію належав заступникові міністра державної безпеки СРСР генерал-лейтенантові С. Огольцову та міністрові держбезпеки УРСР генерал-лейтенантові С. Савченку, які у спільному листі на ім'я міністра державної безпеки СРСР генерал-полковника В. Абакумова від 24 травня 1947 р. просили дозволу МДБ СРСР продовжити депортаційну практику, мотивуючи своє прохання наступним чином:

«Виселення сімей оунівців та бандитів, як показав досвід, стало вельми ефективним засобом боротьби з оунівським підпіллям та бандитизмом, значною мірою сприяло розкладанню підпілля та банд, викликало явку з повинною, ускладнювало оунівським керманічам вербовку нових членів ОУН та бандитів, штовхало тих, хто з'явився з повинною, на активну боротьбу з бандами, скорочувало базу пособників, оскільки місцеве населення, боячись такої репресії, як виселення сімей, відмовлялося надавати бандитам матеріальну допомогу»⁴.

Ініціативу силових структур завдати чергового удару по «націоналістичному підпіллю» підтримало політбюро ЦК ВКП(б) своїм рішенням від 13 серпня 1947 р. (П 59/123). На виконання постанови вищого політичного керівництва країни міністр державної безпеки СРСР В. Абакумов 22 серпня видав наказ № 00430 «Про виселення сімей засуджених, убитих, тих, які

³ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 103 (1954 р.), спр. 2, арк. 1.

⁴ Там само, арк. 2.

перебувають на нелегальному становищі, активних націоналістів та бандитів із території західних областей України». У цьому секретному наказі, зокрема, зазначалося:

«[...] 2. Начальникові головного управління військ МДБ СРСР генерал-лейтенантові Бурмаку для проведення операції додатково виділити та направити в розпорядження міністра державної безпеки УРСР генерал-лейтенанта Савченка: 24-й мотострілецький полк; 2 батальйони 260-го стрілецького полку 5-ї дивізії; 26-й стрілецький полк 4-ї дивізії; батальйон 284-го стрілецького полку 7-ї дивізії; 2 батальйони 8-го мотострілецького полку; 2 батальйони 13-го мотострілецького полку та Саратовське училище військ МДБ. Тов. Бурмаку забезпечити прибуття військ на Україну не пізніше 5 жовтня 1947 р. 3. Генерал-лейтенантові Мільштейну направити в розпорядження міністерства державної безпеки УРСР 3 тис. офіцерів та сержантів корпусу й дивізії охорони на залізничному та водному транспорті, попередньо сформувавши з них ротні підрозділи. Тов. Мільштейну забезпечити прибуття особового складу корпусу та дивізії охорони МДБ на залізничному й водному транспорті до місця дислокації не пізніше 5 жовтня 1947 р. [...] 5. Заступникові міністра державної безпеки СРСР по кадрах генерал-майорові Свинелупову направити у західні області 3500 оперативних співробітників та забезпечити їх прибуття до місця призначення не пізніше 15 вересня 1947 р. 6. Заступникові міністра державної безпеки СРСР генерал-лейтенантові Блінову забезпечити проведення операції необхідною кількістю авто-транспорту та пального. [...] Операцію з виселення провести з 10 по 20 жовтня ц. р., забезпечивши конспірацію всіх здійснюваних підготовчих заходів»⁵.

Додатком до наказу МДБ СРСР № 00430 від 22 серпня 1947 р. була інструкція «Про порядок проведення виселення сімей активних націоналістів та бандитів із західних областей України», в якій чітко прописувалося, хто підлягає виселенню (повнолітні та неповнолітні члени сімей повстанців, їх близькі родичі, котрі проживають спільно), докладно роз'яснювалися функції спеціальної групи оперативних співробітників, які

⁵ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 103 (1954 р.), спр. 2, арк. 12.

«разом із представниками місцевих органів влади повинні будуть здійснювати процедуру виселення»⁶.

У день виходу наказу міністр держбезпеки СРСР В. Абакумов шифротелеграмою повідомив першому секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу та голові Ради Міністрів УРСР М. Хрущову про направлення в республіку свого заступника О. Блінова, начальника головного управління військ МДБ СРСР П. Бурмака та генерал-лейтенанта О. Вадіса для проведення необхідних заходів, пов'язаних із виселенням сімей членів ОУН та УПА⁷. Загалом в операції «Захід» було задіяно 15 750 осіб керівного складу силових відомств та близько 30 тис. військовослужбовців⁸.

Підготовка до операції тривала лише два місяці. Отримавши вказівки з Москви про «зачистку» території Західної України від «ворогів народу та їх пособників», місцеві підрозділи МДБ та МВС спільно з працівниками райкомів КП(б)У почали складати списки кандидатів на депортацію, розподіл за населеними пунктами військових підрозділів, автомобільного та гужового транспорту.

29 серпня 1947 р. у Львові відбулася нарада вповноважених МДБ СРСР та начальників обласних управлінь, на якій оголосили наказ міністра держбезпеки СРСР № 00430 від 22 серпня 1947 р., а також було ретельно вироблено інструкцію до майбутньої чекістської операції. Упродовж 31 серпня – 3 вересня пройшли виїзні засідання у Станіславі та Тернополі за участі вповноважених МДБ СРСР О. Блінова, О. Вадіса, а також заступника міністра внутрішніх справ УРСР М. Дятлова, присвячені результатам роботи з оформлення облікових справ на сім'ї, котрі підлягали виселенню⁹. На оперативній нараді вповноважених МДБ СРСР, начальників УМДБ західних областей УРСР, представників командного складу внутрішніх військ і транспортних органів МДБ у Львові 2 жовтня 1947 р. обговорювалася конкретна процедура виселення «неблагонадійного елемента», а

⁶ ДА СБ України, ф. 2, оп. 103 (1954 р.), спр. 2, арк. 16–19.

⁷ Там само, арк. 37.

⁸ Там само, арк. 38.

⁹ Там само, арк. 12.

також питання взаємодії частин армії, прикордонних військ, спеціальних груп оперативних співробітників МДБ та МВС¹⁰.

10 жовтня 1947 р. на основі оперативного плану МДБ УРСР міністр внутрішніх справ республіки Т. Строкач затвердив план оперативних заходів свого відомства. Для проведення депортації було створено оперативний штаб на чолі з заступником міністра внутрішніх справ УРСР комісаром міліції 2-го рангу М. Дятловим із дислокацією у Львові (у жовтневій операції 1947 р. з виселення у віддалені райони СРСР сімей оунівців було задіяно 13 592 співробітника органів внутрішніх справ і військовослужбовців¹¹). 16 жовтня у Львові зібралися на інструктаж співробітники управління МДБ з охорони залізниць, а також начальники ешелонів, які відповідали за транспортування «спецконтингенту» з 87 залізничних станцій Західної України¹². Присутній на нараді начальник ГУВ МДБ СРСР генерал-лейтенант П. Бурмак закликав представників регіональних підрозділів міністерства держбезпеки не обмежувати себе у складанні списків кандидатів на депортацію, мотивуючи свою настанову наступним чином:

«По місту Львову та обласним центрам нам дорікнули у ЦК КП(б)У, що ми мало беремо. Потрібно взяти все, що можемо»¹³.

Акція насильницького переміщення великої кількості людей розроблялася співробітниками МДБ за всіма канонами військової операції. На період проведення депортації було розроблено спеціальну таблицю радіосигналів (так, комбінація цифр «470» означала «виселення завершив»; «617» – «веду бій із бандою в координатах» і т. д.). На топографічних картах співробітники МДБ нанесли місця спеціальних збірних пунктів, нафтові бази, полкові склади паливно-мастильних матеріалів,

¹⁰ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 103 (1954 р.), спр. 2, арк. 63–75.

¹¹ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВС України), ф. 15, оп. 1, спр. 48, арк. 76–77.

¹² ГДА СБ України, ф. 2, оп. 103 (1954 р.), спр. 2, арк. 110–118; *Вронська Т.* Заручники тоталітарного режиму... – С. 370.

¹³ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 103 (1954 р.), спр. 2, арк. 110–118.

заправочні пункти для автомашин, схеми руху транспорту зі «спецконтингентом». У друкарнях було виготовлено бланки: «Ешелонний список висланих сімей», «Протокол обшуку», «Акт опису майна». Слід підкреслити, що операція «Захід» готувалася в режимі суворої секретності. Наприклад, секретарі райкомів партії та начальники місцевих підрозділів МДБ були поінформовані про каральну акцію за 2–3 дні до її початку, а решта виконавців дізналися про депортацію тільки на момент її реалізації – о 6-й год. 21 жовтня 1947 р.¹⁴

У Львові операція «Захід» стартувала о 2-й год. 21 жовтня. Як стверджували згодом співробітники МДБ, час для виселення «бандпособників» було обрано невдало. Зі 162 сімей (486 осіб), які підлягали депортації, спершу на залізничну станцію було доставлено тільки 8 родин (20 осіб), адже

«оперативні групи витратили значний час на те, щоб увійти до квартир, оскільки всі парадні двері замкнено»¹⁵.

У процесі розгортання операції всього по Львову було доставлено на спеціальний збірний пункт 184 сім'ї (136 чоловіків, 200 жінок, 112 дітей). Мали місце випадки, коли з появою оперативних груп дехто намагався сховатися в підвалах чи у сусідів.

У період з 2 до 4 год. було перервано сон жителів Рави-Руської, Жовкви, Бузька, Городка, Яворова. В інших районних центрах і селах Львівщини операція розпочалася на світанку¹⁶.

Каральну акцію на Волині було проведено згідно з отриманими інструкціями. У доповідній записці «Про результати роботи УМДБ Волинської області з виселення сімей активних учасників ОУН» від 26 жовтня 1947 р. начальник обласного управління МДБ полковник І. Матвієнко відзначав:

«Операція з виселення розпочалась у всіх селах області о 6-й год. 21 жовтня ц. р., відбулася організовано та завершена того ж дня в основному до початку сутінок. [...] Понад 150 осіб зі складу сімей, які підлягали виселенню, не було вдома в

момент операції (перебували у від'їзді), і тому виселені не були. Уже після відправки ешелону частина з відсутніх на момент операції з'явилася в райвідділ МДБ із проханням направити їх до висланих сімей»¹⁷.

Із «незначними труднощами» зіштовхнулися співробітники МДБ у Рівненській області. У записці по ВЧ відповідальні за реалізацію операції «Захід» на Рівненщині вповноважений МДБ СРСР полковник М. Головков та начальник управління МДБ по Рівненській області В. Шевченко інформували заступника міністра держбезпеки СРСР генерал-лейтенанта С. Огольцова та міністра державної безпеки УРСР С. Савченка про «негативне реагування» населення на виселення сімей оунівців:

«У зв'язку з проведенням нашими органами операції з виселення сімей бандитів та учасників націоналістичного підпілля, зі сторони деякої частини місцевого населення в день операції мали місце факти відкритого співчуття до виселенців та надання їм допомоги – переховування від виселення. Наприклад: а) при виїзді автомашини з посадженими на неї сім'ями бандитів, село Корпин Рівненського району, жителі цього села щільним кільцем оточили машину з метою затримання її виходу із села. У зв'язку з цим оперативна група для наведення порядку та отримання можливості виїзду автомашини з сім'ями бандитів змушена була відкрити попереджувальний вогонь. Аналогічні факти затримання автомашин із завантаженими на них сім'ями бандитів мали місце у селах Новий Двір та Обарів Рівненського району. б) Під час обшуку, який відбувався в будинку сім'ї на виселення засудженого бандита Андрюшулика, невідомими жителями цього села була викрадена її 4-літня донька (с. Новий Двір). Із метою переховування її від оперспівробітників, які проводили виселення, перенесли її на другий поверх будинку, звідки скинули її на руки іншим жителям села, котрі чатували там на той момент, після чого донька Андрюшулика була схована. Пошуки викраденої дівчинки позитивних результатів не дали. [...] У деяких селах Рівненського, Олександрійського, Тучинського, Межиріцького та інших районів жінки супроводжували висланих плачем та криком. Були випадки, коли окремі з них демонстративно вимагали,

¹⁴ Бронська Т. Заручники тоталітарного режиму... – С. 370.

¹⁵ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 103 (1954 р.), спр. 4, арк. 42.

¹⁶ Там само, спр. 2, арк. 12.

¹⁷ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 103 (1954 р.), спр. 1, арк. 257–262.

щоб їх повантажили разом із висланими або розстріляли на місці»¹⁸.

«Вилучення ворожого елемента» у Станіславській та Чернівецькій областях відбувалося у складних погодних умовах. Напередодні операції в гірських місцевостях Жаб'ївського, Кутського, Косівського, Долинського районів Станіславщини в результаті бурану сніговий покрив сягнув 2 м. У пастці опинилося 55 військових машин на шляху з Коломиї до Косова. По дорозі з Надвірної у Жаб'є застрягло 30 автомобілів із солдатами. Спроба прокласти шлях до Яремчі й далі в гори за допомогою танків зазнала невдачі. У зв'язку зі стихією операцію «Захід» у Чернівецькій області продовжили до 23 жовтня 1947 р.¹⁹

В інформаціях вищому керівництву МВС УРСР про хід операції, організоване «завантаження у вагони спецконтингенту» зустрічалися факти, котрі «паплюжили образ радянського чекіста». Наприклад, у Ракитнянському районі Рівненської області помічник командира роти 81-ї стрілецької дивізії лейтенант Сидоров при виселенні сім'ї вбив двох свиней та намагався вивезти туши, але був затриманий начальником районного відділу МВС. Випадки мародерства мали місце й серед місцевого партактиву. Так, у Лопатинському районі на Львівщині секретар райкому ЛКСМУ Омельчук завіз до себе на квартиру два мішки вилученого зерна, намагаючись його привласнити. Органи МВС установили факт завою третім секретарем райкому КП(б)У Бобровського району Львівської області Тимошенком до власного помешкання 5 центнерів вилученої картоплі²⁰.

Результати операції «Захід» було підбито наприкінці жовтня 1947 р. Міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов у листі на ім'я заступника голови Ради Міністрів СРСР Л. Берії доповідав про «вилучення» із західних областей УРСР 26 682 сімей спецпереселенців (76 192 особи, зокрема 18 866 чоловіків, 35 152 жінки, 22 174 дитини). Із них у примусовому порядку на підприємства вугільної промисловості східних районів СРСР було направлено

¹⁸ ДА СБ України, ф. 2, оп. 103 (1954 р.), спр. 1, арк. 153–155.

¹⁹ ГДА МВС України, ф. 15, оп. 1, спр. 48, арк. 346.

²⁰ Там само, спр. 50, арк. 1–4.

21 380 сімей (60 814 осіб)²¹, у тому числі на комбінати «Кузбасвугілля» – 30 251, «Челябінськвугілля» – 10 495, «Молотоввугілля» – 4976, «Карагандавугілля» – 8191, «Східсибвугілля» – 5203, вугільний сектор Красноярського краю – 1698 осіб²². Крім того, 5264 сім'ї (15 202 особи) «активних українських націоналістів» під конвоем вирушили до Омської області для роботи на промислових підприємствах та у сільському господарстві²³.

Масштаби жовтневої 1947 р. депортації з теренів Західної України постійно уточнювалися. Так, у «Довідці про кількість виселеного контингенту з території України на період 1944–1948 рр.» вказувалося, що у жовтні 1947 р. органи держбезпеки СРСР вислали 26 332 сім'ї учасників націоналістичного підпілля в кількості 77 791 особа (Волинська область – 2711 сімей (9050 осіб), Дрогобицька – 4504 (14 456), Львівська – 5223 (15 920), Рівненська – 3767 (11 347), Станіславська – 4512 (11 883), Тернопільська – 5001 (13 508), Чернівецька область – 613 сімей (1627 осіб)). На початку 1960-х рр. у документах КДБ УРСР кількісні показники депортації родин учасників ОУН 1947 р. визначалися у 77 808 осіб²⁴.

Зусилля співробітників Міністерства держбезпеки СРСР у проведенні в найкоротші терміни наймасовішої депортаційної акції на західноукраїнських теренах належним чином оцінили у Кремлі. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29 жовтня 1948 р. «за успішне виконання спеціального завдання уряду» щодо боротьби з націоналістичним підпіллям у Західній Україні були нагороджені: орденом Червоного прапора – начальник ГУВ МДБ СРСР генерал-лейтенант П. Бурмак; начальник УМДБ Львівської області генерал-лейтенант О. Воронін; заступник

²¹ Згодом у доповідній записці заступникові голови Ради Міністрів СРСР Л. Берії від 28 листопада 1947 р. міністр внутрішніх справ С. Круглов уточнив кількість депортованих осіб, направлених на роботу у вугільну промисловість східних районів країни – 21 197 сімей (61 066 осіб) // Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. – Л., 1998. – Т. 2: 1946–1947 рр. – С. 289.

²² Там само. – Т. 2. – С. 287–288.

²³ Там само. – С. 289.

²⁴ Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму... – С. 373.

начальника 5-го управління МДБ СРСР полковник М. Головков; начальник УМДБ Тернопільської області полковник В. Коломієць; начальник УМДБ Дрогобицької області полковник В. Майструк, перший заступник міністра держбезпеки СРСР генерал-лейтенант С. Огольцов, начальник УМДБ Станіславської області полковник Р. Сараєв; орденом Вітчизняної війни I ступеня – заступник міністра держбезпеки СРСР генерал-лейтенант А. Блінов, начальник ГУО МДБ СРСР на транспорті генерал-лейтенант О. Вадіс, заступник міністра внутрішніх справ УРСР з неоперативних питань комісар міліції 3-го рангу М. Дятлов, начальник УМДБ Волинської області полковник І. Матвієнко, начальник УМДБ Чернівецької області полковник М. Решетов, начальник УМДБ Рівненської області полковник В. Шевченко. Усього було нагороджено 1708 осіб, із них орденами Червоного прапора – 49, Вітчизняної війни I ступеня – 193, Вітчизняної війни II ступеня – 272, Червоної зірки – 572, медалями «За відвагу» – 523, «За бойові заслуги» – 99²⁵.

Звуження радянським режимом шляхом репресій і депортацій соціальної бази ОУН та УПА до критичної межі вирішило долю повстансько-підпільного руху. Складне становище, в якому опинилося націоналістичне підпілля на західноукраїнських землях наприкінці 1940-х рр., змусило президію Української головної визвольної ради ухвалити рішення про остаточне згорання діяльності УПА як збройної формації.

Нижче подаємо документи галузевих державних архівів Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ України, в яких розглядаються причини, підготовка, хід та масштаби насильницького виселення жителів Західної України вглиб СРСР. Матеріали відтворюються згідно з археографічними правилами, мовою оригіналу. Наявні в тексті стилістичні й орфографічні помилки, котрі не впливають на зміст документа, виправлені без застережень.

²⁵ Государственный архив Российской Федерации, ф. Р-7523, оп. 36, д. 448, л. 84–132.

№ 1

Лист заступника міністра держбезпеки СРСР С. Огольцова та міністра державної безпеки УРСР С. Савченка міністрові держбезпеки СРСР В. Абакумову про продовження виселення сімей учасників національно-визвольного руху у Західній Україні

24 травня 1947 р.

Копія

Совершенно секретно

экз. №

Лит. А

В[есьма] срочно

Министру государственной безопасности СССР
генерал-полковнику
товарищу Абакумову В.С.
г. Москва

На основании директивы народного Комиссара внутренних дел Союза ССР товарища Берия Л.П. от 31 марта 1944 года за № 122 органами НКВД и НКГБ проводилось выселение семей осуждённых оуновцев, а также семей активных бандитов, как арестованных, так и убитых при столкновениях, из западных областей УССР в определённые районы Советского Союза, а их имущество конфисковывалось.

По вышеуказанной директиве начальники районных отделов НКВД и НКГБ на основании имеющихся документальных данных (копии приговоров трибуналов, следственных и агентурных материалов) заводили учётные дела, выносили мотивированные заключения, которые направлялись соответственно в УНКВД–НКГБ, а последними – на утверждение Наркому Внутренних дел УССР.

Высылка членов семей оуновцев и повстанцев ранее производилась после утверждения заключений НКВД УССР, а в последнее время – после вынесения решений Особого Совещания МВД СССР. Мероприятия, связанные с высылкой (подъём семей, высылаемых из населённых пунктов, конвоирование их до станции погрузки), производились милицией и силами внут-

ренных войск НКВД, а охрана в пути следования до места высылки – конвойными войсками НКВД.

За весь период борьбы с националистическим подпольем и его вооружёнными бандитскими формированиями из западных областей УССР выселено в отдалённые районы СССР 14 728 семей или 36 608 человек.

Выселение семей оуновцев и бандитов, как показал опыт, явилось весьма эффективной мерой борьбы с оуновским подпольем и бандитизмом, в значительной степени способствовало разложению подполья и банд, вызывало явку с повинной, затрудняло оуновским главарям вербовку новых членов ОУН и бандитов, толкало явившихся с повинной на активную борьбу с бандами, сокращало пособническую базу, так как местное население, боясь такой репрессии, как выселение семей, отказывалось оказывать бандитам материальную помощь.

Учитывая обстановку в западных областях Украины, считаем целесообразным, в порядке выполнения Вашего приказа № 00207, продолжать высылку семей оуновцев и бандитов.

В органах МВД и МГБ в настоящее время уже имеется в стадии оформления около 6000 дел на семьи указанных категорий.

Есть также невыполненные решения Особого Совещания МВД СССР на 111 семей и не рассмотрено дел особым Совещанием МВД СССР на 57 семей.

Просим разрешить производить выселение следующих категорий:

1. Семьи осуждённых оуновцев и бандитов;
2. Семьи оуновцев и бандитов, убитых при вооружённых столкновениях;
3. Семьи активных оуновцев и бандитов, находящихся на нелегальном положении и занимающихся террористической и диверсионной деятельностью.

При этом считаем целесообразным:

1. Выселение производить после утверждения заключений по этим делам Особым Совещанием МГБ СССР;
2. Взять на себя доставку выселяемых из населённых пунктов до станций погрузки, а охрана их на станциях погрузки и

при нахождении в тюрьмах должна обеспечиваться органами МВД;

3. Доставка выселяемых до места высылки должна обеспечиваться конвойными войсками МВД;

4. Порядок оформления учётных дел на выселяемых и порядок конфискации имущества их оставить прежним, применительно к приказу НКВД СССР № 001552 от 10 декабря 1940 года и директиве НКВД СССР № 122 от 31 марта 1944 года.

Просим Ваших указаний.

Прилагаем* копию директивы НКВД СССР № 122 от 31.3.44 г.²⁶, № 139 от 7.4.44 г. и № 298 от 27.7.42 г.

Зам[еститель] министра государственной
безопасности СССР
генерал-лейтенант
ОГОЛЬЦОВ

Министр государственной безопасности УССР
генерал-лейтенант
САВЧЕНКО

24 мая 1947 г.
№ 21791 ос
Львов

ВЕРНО: Начальник секретариата МГБ УССР
капитан
ОСТАПЧЕНКО

*ГДА СБ України, ф. 2, оп. 103 (1954 р.), спр. 2, арк. 1–3.
Засвідчена копія. Машинопис.*

* Не друкується.

²⁶ У наказі наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії № 7129 від 31 березня 1944 р. йшлося: «Всех совершеннолетних членов семей осуждённых оуновцев, а также активных повстанцев – как арестованных, так и убитых при столкновениях – ссылать в отдалённые районы Красноярского края, Омской, Новосибирской и Иркутской областей, а их имущество конфисковать в соответствии с приказом НКВД СССР № 001552 от 10 декабря 1940 г.». Див.: ГДА СБ України, ф. 2, оп. 103 (1954 р.), спр. 2, арк. 4.

№ 2

**Наказ міністра держбезпеки СРСР В. Абакумова
«Про виселення сімей засуджених, убитих та осіб,
що перебували на нелегальному становищі,
активних націоналістів і бандитів
із території західних областей України»**

22 серпня 1947 р.

Строго секретно
Особая папка

ПРИКАЗ
МИНИСТРА ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СОЮЗА ССР
За 1947 год.

00430. Содержание: О выселении семей осуждённых, убитых и находящихся на нелегальном положении, активных националистов и бандитов с территории Западных областей Украины.

00430 «22» августа 1947 года гор. Москва.

Во исполнение постановления Правительства от 13 августа 1947 года о выселении семей осуждённых, убитых и находящихся на нелегальном положении, активных националистов и бандитов с территории Волынской, Ровенской, Черновицкой, Львовской, Станиславской, Тернопольской и Дрогобычской областей,

ПРИКАЗЫВАЮ:

1. Для организации необходимых подготовительных мероприятий и проведения операции по выселению назначить уполномоченных МГБ СССР и их заместителей:

а) Уполномоченным МГБ СССР по Волынской области – генерал-майора МЕШАНОВА.

Заместителем уполномоченного по оперативной части – полковника МАТВИЕНКО.

Заместителем Уполномоченного по войскам – генерал-майора ГОРОДНИЧЕГО.

б) Уполномоченным МГБ СССР по Ровенской области – полковника ГОЛОВКОВА.

Заместителями уполномоченного по оперативной части – полковника ШЕВЧЕНКО и полковника ШАРОК.

Заместителем уполномоченного по войскам – полковника ФАТЕЕВА.

в) Уполномоченным МГБ СССР по Черновицкой области – генерал-майора ЭСАУЛОВА.

Заместителем уполномоченного по оперативной части – полковника РЕШЕТОВА.

Заместителем уполномоченного по войскам – полковника ГЛУЩЕНКО.

г) Уполномоченным МГБ СССР по Львовской области – генерал-лейтенанта РАЙХМАНА.

Заместителем уполномоченного по оперативной части – генерал-лейтенанта ВОРОНИНА.

Заместителем уполномоченного по войскам – полковника МИХАЙЛОВА.

д) Уполномоченным МГБ СССР по Станиславской области – генерал-майора ЕРМОЛИНА.

Заместителем уполномоченного по оперативной части – полковника САРАЕВА.

Заместителем уполномоченного по войскам – полковника КЛОКОВА.

е) Уполномоченным МГБ СССР по Тернопольской области – генерал-майора ПРИЩЕПА.

Заместителем уполномоченного по оперативной части – полковника КОЛОМИЕЦ.

Заместителем уполномоченного по войскам – генерал-майора АЛЕКСЕЕВА.

ж) Уполномоченным МГБ СССР по Дрогобычской области – генерал-майора ВУЛ.

Заместителем уполномоченного по оперативной части – полковника МАЙСТРУКА.

Заместителем уполномоченного по войскам – генерал-майора БРОВКИНА.

Уполномоченным МГБ СССР и их заместителям немедленно приступить к подготовительным мероприятиям по выселению.

2. Начальнику Главного Управления войск МГБ СССР генерал-лейтенанту БУРМАК для проведения операции дополнительно выделить и направить в распоряжение Министра Государственной Безопасности УССР генерал-лейтенанта САВЧЕНКО: 24-й мотострелковый полк; 2 батальона 260-го стрелкового полка 5-й дивизии; 26-й стрелковый полк 4-й дивизии; батальон 284-го стрелкового полка 7-й дивизии; 2 батальона 8-го мотострелкового полка; 2 батальона 13-го мотострелкового полка и Саратовское училище войск МГБ.

Тов. БУРМАКУ обеспечить прибытие войск на Украину не позднее 5 октября 1947 года.

3. Генерал-лейтенанту МИЛЬШТЕЙНУ направить в распоряжение Министерства Государственной Безопасности УССР 3 тысячи офицеров и сержантов корпуса и дивизии охраны на железнодорожном и водном транспорте, предварительно сформировав из них ротные подразделения.

Тов. МИЛЬШТЕЙНУ обеспечить прибытие личного состава корпуса и дивизии охраны МГБ на железнодорожном и водном транспорте к месту дислокации не позднее 5 октября 1947 года.

4. Заместителю Министра Государственной Безопасности СССР по кадрам генерал-майору СВИНЕЛУПОВУ направить в западные области 3500 оперативных работников и обеспечить их прибытие к месту назначения не позднее 15 сентября 1947 г.

5. Заместителю Министра Государственной Безопасности СССР генерал-лейтенанту БЛИНОВУ обеспечить проведение операции необходимым количеством автотранспорта и горючего.

6. Распределение и организацию работы транспорта, а также обеспечение связи возложить на Заместителя начальника Главного Управления войск МГБ СССР генерал-лейтенанта СЛАДКЕВИЧА.

7. Генерал-лейтенанту МИЛЬШТЕЙНУ обеспечить передвижение войск и оперативного состава к месту операции.

8. Операцию по выселению провести с 10 по 20 октября с. г., обеспечив конспирацию всех проводимых подготовительных мероприятий.

9. Командировать на Украину генерал-лейтенанта БЛИНОВА, генерал-лейтенанта БУРМАК и генерал-лейтенанта ВАДИ-

СА, которым совместно с Министром Государственной Безопасности УССР тов. САВЧЕНКО обеспечить проведение всех необходимых мероприятий, связанных с выселением.

Тов. БЛИНОВУ и тов. САВЧЕНКО через каждые 5 дней доносить в МГБ СССР о ходе подготовительных работ по выселению.

10. Общее руководство операцией возложить на Заместителя Министра Государственной Безопасности СССР генерал-лейтенанта ОГОЛЬЦОВА и Министра Государственной Безопасности УССР генерал-лейтенанта САВЧЕНКО.

11. Утвердить прилагаемую при этом инструкцию о порядке проведения выселения семей активных националистов и бандитов из Западных областей Украины*.

МИНИСТР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
Союза ССР
В. АБАКУМОВ

*ГДА СБ України, ф. 2, оп. 103 (1954 р.), спр. 2, арк. 12–15.
Засвідчена копія. Машинопис.*

№ 3

Додаток до наказу МДБ СРСР № 00430 від 22 серпня 1947 р. про порядок виселення сімей «активних націоналістів» та «бандитів» із Західної України

[Не раніше 22 серпня 1947 р.]

Совершенно секретно

Приложение к приказу МГБ СССР
№ 00430 от 22 августа 1947 года.

ИНСТРУКЦИЯ

О порядке проведения выселения семей активных националистов и бандитов из Западных областей Украины

1. Выселению подлежат семьи активных националистов и бандитов, убитых при вооружённых столкновениях, осуждённых и находящихся на нелегальном положении.

Выселяются все совершеннолетние члены указанных выше семей и их близкие родственники, проживающие совместно.

* Див. док. № 3.

Несовершеннолетние и нетрудоспособные члены семей следуют к месту выселения со своими родными.

2. Выселению не подлежат семьи, в составе которых имеются: лица, служившие в период Отечественной войны в рядах Советской Армии и партизанских отрядах, а также награждённые орденами Советского Союза и имеющие большие заслуги перед государством.

3. Необходимые мероприятия по подготовке и проведению операции по выселению осуществляют уполномоченные МГБ СССР по области, которые назначают в каждый район своих уполномоченных.

В распоряжение районных уполномоченных МГБ выделяется соответствующее количество оперативных работников и войск МГБ, в зависимости от количества выселяемого контингента.

Каждый уполномоченный МГБ района разрабатывает план выселения, который утверждается уполномоченным МГБ СССР по области.

4. В целях успешного проведения выселения, уполномоченные района совместно с начальниками Райотделов МГБ выявляют семьи, подлежащие выселению, организуют работу по оформлению на них учётных дел, используя при этом все имеющиеся в местных органах МГБ-МВД материалы на выселяемый контингент.

Уполномоченные районов совместно с командирами войсковых подразделений, выделяемых в их распоряжение, тщательно изучают маршруты движения от населённых пунктов до сборных пунктов и железнодорожной станции погрузки выселяемых; намечают необходимые места для организации засад, разрабатывают план оцепления населённых пунктов и определяют места расположения войсковых резервов, откуда наиболее быстро можно выбросить войска в случае возникновения каких-либо эксцессов.

5. Оперативный состав и офицеры частей войск, привлечённые для проведения операции, свою работу проводят с соблюдением тщательной конспирации.

Приём и организацию сохранности скота и прочего имущества выселяемых, оставляемого на месте, и дальнейшее использование этого имущества осуществляют представители советских органов.

6. Перед началом операции оперативный работник объявляет выселяемым, что решением Советского правительства данная семья подлежит выселению в отдалённые районы Советского Союза, в связи с тем, что члены этой семьи проводили активную борьбу против Советской власти.

При этом оперативный работник подробно разъясняет им условия выселения (сколько и какого имущества разрешено им взять с собой) и предлагает приступить к сбору имущества, предупредив об ответственности за сопротивление или попытку уклониться от выселения.

Одновременно с этим оперативный работник предлагает взрослым членам семьи сдать, возможно, имеющееся оружие, нелегальную литературу и т. п., независимо от результатов производит тщательный обыск жилых и хозяйственных помещений.

7. Выселяемым разрешается брать с собой все лично принадлежащие им ценности, деньги, домашние вещи (одежду, обувь, посуду, мелкий сельскохозяйственный, ремесленный и домашний инвентарь) и запас продовольствия общим весом до ___ килограмм*.

8. В процессе сбора выселяемой семьи оперативный работник заполняет три экземпляра справки установленной формы, из которых 1 экземпляр сдаётся начальнику конвоя на пункте погрузки, второй экземпляр с распиской начальника конвоя о приёме вкладывается в учётное дело выселяемой семьи и третий экземпляр хранится в делах Райотдела МГБ.

Кроме того, оперативный работник в момент выселения составляет на выселяемую семью опросный лист и допрашивает каждого выселяемого совершеннолетнего члена семьи о его преступных связях с националистами и пособничестве.

* Так у тексті.

Протоколы допроса совершеннолетних членов семьи безотлагательно оперативно использовать.

9. В случае отсутствия кого-либо из членов семьи, подлежащих выселению, а также возможных неточностей в данных о составе семьи оперативный работник выясняет местонахождение отсутствующих членов семьи и делает соответствующие отметки в справке. Если кто-нибудь из отсутствующих находится в данном селе, оперативный работник принимает меры к его изъятию и отправке на пункт погрузки.

10. Все лица, находящиеся в домах, где производится операция по выселению, должны быть задержаны, причём, после проверки документов и установления личности оперативный работник принимает решение об освобождении после окончания операции или о направлении задержанных в Районный отдел МГБ.

11. Уполномоченные МГБ районов и оперативные работники должны учесть возможность нахождения в домах выселяемых вооружённых бандитов, лиц, скрывающихся от органов Советской власти, и схроны, в которых скрываются бандиты и нелегалы, и в соответствии с этим принимать оперативные меры.

12. Учитывая возможность вооружённого сопротивления к выселению, антисоветских вылазок со стороны выселяемых и нападения на оперативные группы оперативные работники и войсковые подразделения должны быть в постоянной боевой готовности и в случае вооружённого сопротивления или возникновения эксцессов принимать решительные меры к их ликвидации вплоть до применения оружия.

Уполномоченные МГБ районов должны предупредить всех оперативных работников и командиров войск МГБ, принимающих участие в операции, что во всех случаях применения в деле оружия необходимо действовать твёрдо и решительно.

13. Для перевозки выселяемых к сборным пунктам или к пунктам погрузки в день операции оперативные работники через представителя местной власти мобилизуют гужевой транспорт и распределяют его с таким расчётом, чтобы выселяемые могли взять с собой положенное им имущество.

14. Всех выселяемых, доставленных на станцию погрузки, оперативный работник сдаёт под расписку коменданту эшелона.

15. При сдаче выселяемых коменданту эшелона оперативный работник немедленно доносит рапортом уполномоченному МГБ района о результатах операции с приложением двух экземпляров справки на выселенные семьи и других материалов.

Последний о результатах операции по району доносит уполномоченному МГБ по области.

ЗАМЕСТИТЕЛЬ МИНИСТРА
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СССР
генерал-лейтенант С. ОГОЛЬЦОВ

*ГДА СБ України, ф. 2, оп. 103 (1954 р.), спр. 2, арк. 16–19.
Засвідчена копія. Машинопис.*

№ 4

**Проект інструкції Міністерства держбезпеки СРСР про
порядок оформлення облікових справ на сім'ї оунівців,
яких виселяють, та організацію їх обліку**

[Вересень 1947 р.]

Копия
СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО
проект

«УТВЕРЖДАЮ»
ЗАМЕСТИТЕЛЬ МИНИСТРА
Государственной безопасности СССР
Генерал-лейтенант
(С. ОГОЛЬЦОВ)
«__» сентября 1947 года

ИНСТРУКЦИЯ

о порядке оформления учётных дел на выселяемые семьи оуновцев и организации их учёта.

1. Учётное дело заводится на каждую подлежащую выселению семью в отдельности.

Основанием для заведения учётных дел является один из следующих документов:

а) на семью осуждённого оуновца или бандита – копия приговора суда или решения особого совещания при МГБ СССР (МВД СССР);

б) на семью бандита, убитого при вооружённом столкновении – акт опознания или другие документы, удостоверяющие личность убитого;

в) на семью оуновца или бандита, находящегося на нелегальном положении – агентурно-следственные и др. документы, подтверждающие его активную преступную деятельность.

2. К учётным делам приобщаются в обязательном порядке следующие документы:

а) справка сельсовета о составе семьи и совместно с ней проживающих родственников;

б) опросный лист старшего в семье с подробным перечислением в опросном листе установочных данных всех членов семьи и др. совместно проживающих родственников;

в) протоколы допроса всех совершеннолетних (от 16 лет и выше) членов семьи и др. совместно проживающих родственников; в протоколах выяснять полные установочные и биографические данные допрашиваемого, степень родства и характер взаимоотношения с оуновцем (бандитом).

3. К учётным делам на семьи оуновцев, убитых или находящихся на нелегальном положении, в обязательном порядке приобщать также выписки из показаний обвиняемых, свидетелей и другие документы, подтверждающие активную деятельность оуновца и изобличающие членов его семьи в связях с националистическим подпольем.

Если в составе семьи имеются лица, награждённые орденами, либо находящиеся на службе в Советской Армии, бывшие партизаны и инвалиды Отечественной войны, к делу приобщаются об этом соответствующие справки (сельсовета, райвоенкомата, райисполкома, правления колхоза).

4. Собрав и приобщив к делу все предусмотренные в настоящей инструкции документы, Районный Отдел МГБ представляет учётное дело в Отдел 2-Н соответствующего УМГБ (по

отчётности) с своим предложением о применении или неприменении выселения к семье оуновца (бандита) или к отдельным членам его семьи.

5. Отдел 2-Н УМГБ проверяет правильность оформления учётного дела и составляет мотивированное заключение о выселении, в котором перечисляет установочные данные оуновца (бандита) с кратким изложением его преступной деятельности, а также установочные данные всех членов его семьи, в том числе и несовершеннолетних и других родственников, совместно с ней проживающих.

При наличии оснований для неприменения выселения к семье оуновца (бандита) или отдельным членам его семьи, в заключении должны быть приведены соответствующие мотивы.

Заключение подписывается начальником Отдела 2-Н и Начальником УМГБ, санкционируется областным прокурором и утверждается Министром Государственной Безопасности УССР.

6. Заключение о выселении, утверждённое Министром Государственной Безопасности УССР, возвращается вместе с учётным делом соответствующему УМГБ – для исполнения.

Райотдел МГБ по производству выселения все дополнительно собранные материалы (опросный лист, протоколы допроса, справки и другие документы), которые составлялись в момент выселения, вместе с распиской о сдаче выселяемой семьи начальнику эшелона, возвращает в УМГБ для приобщения к учётному делу.

УМГБ, на основании поэшелонных списков, приобщает к каждому учётному делу, кроме того, справку о том, куда, когда и каким эшелоном (номер) отправлена выселяемая семья.

7. Не позднее трёх дней после выселения семей УМГБ представляют учётные дела на все выселенные семьи через МГБ УССР в Особое совещание при МГБ СССР. Для контроля учётные дела должны быть направлены в МГБ УССР при поэшелонных списках.

К каждому учётному делу должны быть приобщены (для МГБ СССР) три учётные карточки по форме № 1, заполненные на каждого выселенного члена семьи, достигшего 16-летнего возраста, и в одном экземпляре карточка посемейного учёта.

8. В УМГБ областей, откуда выселены семьи, по каждому направляемому в Особое совещание при МГБ СССР учётному делу заводится наблюдательное дело, куда приобщаются: копия заключения о выселении семьи оуновца; справка о том, когда и куда семья выслана; № эшелона и фамилия начальника конвоя; копия сопроводительного отношения или справка о высылке учётного дела на Особое совещание при МГБ СССР.

В дальнейшем к наблюдательному делу приобщается выписка из решения Особого совещания МГБ СССР о выселении и все поступающие заявления, жалобы и другая переписка по делу семьи.

Одновременно при высылке дела на Особое совещание при МГБ СССР направляется в УМВД по месту расселения выселенных семей копия заключения о выселении, утверждённого МГБ УССР.

9. Выписки из решений Особого совещания при МГБ СССР рассылаются Отделом «А» МГБ СССР в органы МВД по месту расселения высланных семей для объявления им и в МГБ УССР для отражения в учёте.

10. Учётные дела на семьи оуновцев и бандитов, по которым выселение не будет применяться, разослать Райотделам МГБ для организации агентурного наблюдения.

11. Все члены выселенных семей от 15-ти лет и выше должны быть взяты на учёт в Отделах «А» УМГБ областей, откуда они выселены, в МГБ УССР и Отделе «А» МГБ СССР.

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ]	НАЧАЛЬНИК
НАЧ[АЛЬНИКА]	ОТДЕЛА «А» МГБ СССР
2 УПР[АВЛЕНИЯ] МГБ СССР	генерал-майор ГЕРЦОВСКИЙ
генерал-лейтенант ЕДУНОВ	

*ГДА СБ України, ф. 2, оп. 103 (1954 р.), спр. 2, арк. 32–36.
Копія. Машинопис.*

№ 5

Довідка про здійснювані органами МДБ СРСР заходи у Західній Україні на виконання наказу № 00430 від 22 серпня 1947 р.

[Не раніше 5 вересня 1947 р.]

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО
По состоянию на 5.09.1947

С П Р А В К А

о проводимых мероприятиях
по приказу МГБ СССР № -00430 от 22.VIII-47 г.

29 августа во Львове проведено совещание уполномоченных МГБ СССР и начальников областных управлений, на котором проработан приказ Министра № -00430 от 22 августа.

На совещании был зачитан приказ, а также тщательно образом проработана инструкция к приказу*.

С 31 августа по 3 сентября проведено совещание с начальниками органов в областных центрах.

Предварительно разработанная инструкция по порядку учёта семей, подлежащих выселению**, была вручена уполномоченным МГБ СССР.

Для проведения совещания 2 августа в Тернополь выезжали тов. БЛИНОВ и тов. ВАДИС, в Станислав – тов. ДРОЗДОВ.

Кроме того, для проверки хода работы по выселению и оформлению учётных дел на семьи, подлежащие выселению, был произведён выезд в городской отдел МГБ товарищами – БЛИНОВЫМ, ВОРОНИНЫМ и ВАДИС.

4 сентября проведена работа в Красноармейском и Железнодорожном районах города Львова.

На совещаниях и в процессе проверки установлено, что работа в Западных областях Украины по учёту и оформлению семей бандитов-оуновцев на предмет выселения проводилась непозволительными методами, как-то: проводились допросы

* Див док. № 3.

** Див. док. № 4.

взрослых членов семьи, заполнялись опросные листы, требовались для сельсовета официальные справки о составе семей, подлежащих выселению и их социальное положение, причём были случаи, когда организовывались медицинские пункты, куда вызывались семьи для медицинского освидетельствования.

Всё это привело к тому, что многие семьи бандитов, подлежащие выселению, перешли на нелегальное положение и до сих пор скрываются.

По заявлению тов. ВОРОНИНА, в одной Львовской области в связи с этими мероприятиями перешло на нелегальное положение, и скрываются до 500 семей.

Выездом в районы и выборочной проверкой наличия семей в населённых пунктах, на которых оформляются учётные дела на выселение, установлено, что многие семьи скрываются, местному населению широко известно о подготовительных мероприятиях к предстоящему выселению.

На сей счёт имеются, например, захваченная оуновская переписка в Ровенской области, в которой сообщается:

«...Подготавливаются справки подозрительные на выселение, запугивают население, что половину выселят в Сибирь».

В другом районе той же области жительница села Долгополье Острожецкого района ПЕТРУК Татьяна, после того, как была вызвана на допрос Львовским РО МГБ, рассказала, что её хотят выслать в Сибирь. Своё имущество ПЕТРУК раздаёт родственникам. Ночью эта семья в доме не бывает, а уходит в соседние села. Днём один из членов семьи следит за приездом оперативных работников в село.

Житель села Ельно Клесовского района Ровенской области ЯЦКЕВИЧ, в адрес ЯЦКЕВИЧ в гор. Казань пишет:

«...Жизнь наша теперь временная, потому что переписывали семьи, твою семью записали. Евгения, Катю нашу записали и многих других, так что у нас народ ходит как пьяный и руки не работают».

Из Ракитнянского района в адрес жительницы села Артинск Олевского района Житомирской области сообщалось:

«...Добрый день, брат Гриша, не знаю, соберём ли мы урожай, так как у нас выселяют Фроську, Олю и много людей – 26 человек».

В захваченных оуновских документах Станиславской области бандит-оуновец с псевдонимом «ЗЕНКО» пишет:

«...По возможности сообщите дальше, что в мае-июне должны выселять семьи повстанцев, безразлично, живы они или убиты. Семьи заключённых, семьи кулаков»*.

В других документах сообщается:

«...Большевики стоят по-прежнему в селе. “Куценко” совместно с “Николаем” сидят в бункере. У “Куценко” и “Николая” каждую ночь устраивают засаду. Сообщаю, что скоро должны выселить семьи повстанцев, как убитых, так и живых, семьи осуждённых за политику, раскулаченных кулаков. Передайте об этом на своей территории».

2 сентября в Городенском районе, несмотря на категорическое указание о сохранности в секрете проводимых мероприятий по учёту семей, начальником РО МГБ тов. ЕРОФЕЕВЫМ спущены в адрес председателей сельсоветов отношения о вызове их в РО МГБ с подворными книгами.

Имелось в виду этим – проверка наличия в сёлах семей, подлежащих к выселению.

Изложенные выше недочёты немедленно устраняются.

На 4 сентября с. г. учтено – 11 344 семей, подлежащих к выселению, из них полностью оформленных и находящихся в МГБ УССР – 5435 дел.

По областям количество учтённых семей распределяется таким образом:

Волынская – 2547
Дрогобычская – 2725
Львовская – 927
Ровенская – 2267
Станиславская – 1219

* Так у тексті.

Тернопольская – 1353

Черновицкая – 306.

Если Станиславская и Тернопольская области активно включились в выявление и оформление дел на семьи, подлежащие выселению, что видно из выше приведённых цифр, то в Львовской области по-прежнему темпы работы по приказу министра МГБ СССР № -004300 недостаточны, особенно плохо дело обстоит по городу Львову.

Проверкой двух из 4-х городских РО МГБ – Красноармейского и Железнодорожного – установлено, что в обоих райотделах учтено только 25 семей. В остальных двух райотделах положение аналогичное первым. Бесспорным является тот факт, что сам город Львов чрезмерно засорён бандитско-оуновским подпольем и проводимые мероприятия по приказу Министра должны были бы быть использованы для очистки города Львова путём выселения большего количества семей.

Даны твёрдые указания о немедленной перестройке работы с целью выявления максимального количества семей в гор. Львове и их последующему выселению.

К 5–7 сентября затребованы от уполномоченных МГБ СССР расчёты на потребное количество опер[ативного] состава войск и автотранспорта, а также намеченные станции погрузок.

По получении этих расчётов нами будет составлен свой план мероприятий.

Однако уже сейчас составлены ориентировочные цифры на потребное количество войск и автотранспорта.

Продолжаем выезды в области и районы для ознакомления на местах с ходом проводимых подготовительных мероприятий в соответствии с приказом Министра № -00430.

6-го сентября в Дрогобыч прибыл первый эшелон с оперативным составом в количестве 91 чел., ожидается прибытие 8-го сентября во Львов, 13-го в Тернополь, 5-го сентября должны были прибыть оперативные работники в Ровно, однако ещё не прибыли.

*ГДА СБ України, ф. 2, оп. 103 (1954 р.), спр. 2, арк. 44–48.
Оригінал. Машинопис.*

№ 6

**Із протоколу оперативної наради
вповноважених МДБ СРСР,
начальників УМДБ західних областей,
транспортних відділів, командування підрозділів
військ МДБ про підготовку до адміністративного
виселення західноукраїнського населення**

2 жовтня 1947 р.

Совершенно секретно

Протокол

оперативного совещания уполномоченных МГБ СССР,
начальников УМГБ западных областей, представителей
ВВ МГБ и Транспортных органов МГБ.
гор. Львов от 2 октября 1947 года

Присутствовали (список прилагается)*

Тов. РАЙХМАН (Львовская область) [уповноважений МДБ СРСР по Львівській області]. Учтённое количество семей, подлежащее изъятию, развёрстано по населённым пунктам и составлен план. Списки составлены на 5282 семьи. Мы планируем с некоторым резервом, имея в виду возможный переход некоторых семей на нелегальное положение. В плане нами предусмотрены сёла, где имеются не менее пяти семей, подлежащих выселению. По г. Львову учтено 198 семей.

Нами составляются списки уполномоченных и распределение людей по каждой отдельной семье. Если учесть наличие войск, оперсостава МВД, истребительных батальонов, то выходит по одному солдату на семью.

В том случае, если в пограничных районах выселение будет производиться силами погранвойск, то наличный состав можно будет распределить по полтора солдата на семью. Мы планируем проведение операции вначале в сёлах, после этого в городе Львове и райцентрах, если такой план будет приемлем – у нас получится по два солдата на семью.

* Не друкується.

Подготовительную работу мы закончим к 8 октября, тогда каждый оперработник будет знать хаты, из которых подлежат выселению семьи.

Тревожит нас то, что во время операции к каждой избе будет подходить 2 человека, при таком положении трудно добиться, чтобы никто не убежал. В связи с этим мы решили создать резерв семей, подлежащих выселению по каждому району, чтобы можно было пополнить количество вместо скрывшихся.

Нами определены 16 погрузочных пунктов, на каждой станции по 20 вагонов. На пункте погрузки учтены следователи и машинистки. При каждом полку выделены оперативно-войсковые группы по 30 человек и транспорт, которые будут использованы как боевой резерв.

Обкомом партии в наше распоряжение выделяется партактив 1000 человек из города Львова и 50 из каждого района, всего 2500 человек.

Тов. ВОРОНИН (Львовская область) [начальник УМДБ Львівської області]. Подготовительный этап закончен 1-го октября. На 4200 дел получена санкция прокурора, всего оформлено 7000 дел.

В своём распоряжении мы имеем войска 4420 человек, этого количества для успешной операции недостаточно. С учётом наличия войск, партийного актива, личного состава МВД и истребительного батальона у нас выходит по два человека на семью.

Для обеспечения операции прошу дополнительно выделить нам войск в количестве 2000 человек.

Мы не можем построить расчёты по транспорту, т. к. не знаем количество выделяемых автомашин. Так же ввиду отсутствия инструкции о порядке проведения операции мы не можем планировать всех мероприятий.

Тов. НИКИФОРОВ (Управление Погранвойск). Для проведения операций в пограничных районах Львовской, Волынской и Дрогобычской областей я могу выставить 2000–2200 человек. Детальные расчёты сумею сделать тогда, когда получу сведения о количестве выселяемых семей по населённым пунктам.

Тов. ВУЛ (Дрогобычская область) [уповноважений МДБ СРСР по Дрогобицькій області]. Начальником УМГБ утвержде-

но 5500 учётных дел, имеем резерв 1000 семей на случай перехода кого-либо на нелегальное положение.

У нас имеется 970 оперативных работников, 3836 солдат и офицеров ВВ МГБ, а всего с партактивом, личным составом МВД и истребительным батальоном 5299 человек.

Нами намечено 15 погрузочных пунктов и 15 перевалочных баз, главным образом по глубинным районам.

Охрану пунктов мы намереваемся использовать освобождающимися войсками после выселения и доставки семей на погрузочные пункты. Из числа этих же войск будут направлены группы в сёла для прикрытия партийно-советского актива, которые будут производить опись имущества.

Из горных районов мы намерены начинать выселение раньше, выселяемые семьи будут доставлять гужевым транспортом на перевалочные пункты, которые запланированы в райцентрах, а оттуда на машинах на погрузочные пункты.

В г. Дрогобыче мы создали роту резерва в 120 человек на машинах для реагирования на проявления бандитов. [...]

Тов. МАЙСТРУК (Дрогобычская область) [начальник УМДБ Дрогобицької області]. Мы запланировали поднять 5500 семей. Расписание солдат ещё не закончили, т. к. ещё не все прибыли. По предварительным подсчётам, у нас получится 1–1,5 ч. на семью.

Операцию рассчитываем проводить одновременно в сёлах, райцентрах и городах. В областном центре оформлено учётных дел на 140 семей, здесь войска использовать не будем, а проведём операцию силами оперсостава и партийно-советского актива.

В пяти пограничных районах мы войск не имеем, рассчитываем на помощь пограничников.

Коммуникации в опасных местах нами не прикрыты, рассчитываем на бдительность конвоя и агентурное обеспечение, других возможностей не имеем.

На местах уполномоченные по селу знают, какие семьи они должны выселять, ведут за ними наблюдение и изучают расположение хозяйств. По плану нами предусмотрены подводчики, которые будут сопровождать выселяемые семьи. Создаём небольшой резерв подвод, учитывая возможные поломки в пути.

Там, где не хватает оперативных работников, ответственными за выселение отдельных семей будут сержанты. Опросные листы будут заполняться на пунктах погрузки.

Все семьи, подлежащие выселению, живут в 750 населённых пунктах. От пяти и выше семей находятся в 240 населённых пунктах. На хуторах проживают особо опасные семьи, активно помогающие бандитам.

Тов. МЕШАНОВ (Волинская область) [уповноважений МДБ СРСР по Волинській області]. По Волинской области Министром утверждено 3200 дел. По плану подлежит выселению 2500 семей, это количество разбито по районам, сейчас эти расчёты несколько уточним.

Для операции привлекаем 920 бойцов истребительного батальона. Исходя из имеющихся у нас людских ресурсов, получится по 2–3 человека на семью. 147 семей проживают по одной семье в селе, куда придётся посылать группы по пять человек. Таких групп будет 70.

Имеющиеся у нас войска мы выставили гарнизонами по пять–десять человек и два–три оперработника в населённых пунктах, где свыше 10 семей. Гарнизон обживает село и прилегающие хутора. Оперработники изучают расположение хозяйств.

Трудности заключаются в том, что несколько человек оперативного состава не знают русского языка и не сумеют заполнить протоколы допросов. [...]

Намечено 10 станций погрузки и одна станция перевалочной погрузки на ст. Любомль, там будут погружаться семьи в вагоны узкоколейной дороги, следовать до Ковеля, где будет производиться погрузка в эшелон.

Тов. ГОЛОВКОВ (Ровенская область) [уповноважений МДБ СРСР по Рівненській області]. Нами оформлено и утверждено Министром 6055 учётных дел. Подлежит выселению 3500, таким образом, имеем значительный резерв.

Конкретного плана, исходя из 3500 семей, ещё не имеем. Мы создали опорные пункты в сёлах с наибольшим количеством семей, откуда удобная связь с райцентрами по телефону и дорогами. В эти опорные пункты мы направили по 6–8 оперативных работников, в том числе, как правило, один местный

работник. Им приданы 6–9 солдат. На эти группы возложена задача ознакомления с обстановкой и изучение семей.

Я хотел бы получить ответ – какого принципа следует придерживаться при отборе семей для выселения из общего количества оформленных дел. Придерживаться ли порядка, при котором выселять из сёл с большим количеством или исходить из социального лица семьи. Если будем выселять только из сёл с большим количеством, то мы не достигнем цели, т. к. наиболее опасные семьи живут на хуторах, и мы их не выселим.

Окончательная отработка планов будет 5 октября. Исходя из наличия войск, мы будем иметь одного солдата на одну семью и одного оперработника на три семьи. На партактив рассчитывать мы не можем, т. к. парторганизация малочисленна, не знаю, как областные организации справятся с приёмом имущества, ибо у них не хватит лошадей.

Для прикрытия партийно-советского актива следовало бы использовать солдат Советской Армии, т. к. своими силами мы сделать этого не сумеем.

Тов. БЛИНОВ [заступник міністра державної безпеки СРСР]. Будем договариваться, чтобы подразделения советских войск в момент операции пустили в виде маневренных групп в сёла, наиболее поражённые бандитизмом.

Тов. СОЛОВКОВ. После откорректирования плана осталось 17 станций погрузок. Это явно сделано в ущерб наших мероприятий, т. к. значительно увеличилась отдалённость доставки семей. Прошу дать разъяснение – по каким документам мы должны сдавать семьи конвою.

ШЕВЧЕНКО (Ровенская область) [начальник УМДБ Рівненської області]. Оперативного состава при условии мобилизации сотрудинок МВД нам достаточно, тем более, что МГБ УССР обещает дополнительно выделить 100 человек.

Прошу, чтобы 100 человек оперативного состава и войска после операции оставили на некоторое время в области для борьбы с бандитизмом, т. к. бандиты, будучи обозлены за выселение, могут активизировать свою деятельность.

Тов. ЕРМОЛИН (Станиславская область) [уповноважений МДБ СРСР по Станіславській області]. Подготовлено 4500 дел,

вообще есть более 7000 дел. Мы составили расчёты, теперь в связи с получением лимита переделываем их. Ряд семей мы, безусловно, сейчас не найдём, поэтому исходить только из лимита нельзя, надо иметь резерв. Нами создано 11 пунктов погрузки, есть такие районы, где придётся везти свыше 90 км. Я просил бы ставить нас в известность о намечаемых для нас цифрах заранее, чтоб можно было планировать операцию.

Оперативного состава мы имеем 1081 человек, от МВД получаем 700 человек, 1800 человек партактива, всего 3521, около 200 человек мы рассчитываем использовать как оперативных работников офицеров из дивизии. Таким образом, если с оперативным составом мы выйдем хорошо, то с солдатами у нас крайне недостаточно. Прошу вернуть нам ранее запланированных 500 человек.

Прошу санкционировать договориться с командованием Советской Армии об использовании в операции их солдат.

Мы рассчитываем провести операцию в райцентрах и в г. Станиславе после того, как выселим в селе. В один день все семьи мы поднять не сможем, я просил бы разрешить провести операцию в два тура.

Также прошу разъяснить – можно ли привлекать к операциям железнодорожный полк войск МВД.

Тов. САВЧЕНКО [міністр держбезпеки УРСР]. Железнодорожный полк надо использовать по усилению службы по охране железной дороги.

Тов. ПРИЩЕПА (Тернопольская область) [уповноважений МДБ СРСР по Тернопільській області]. Нам нужно знать, из чего исходить, тогда легче разработать расчёты. Здесь основной упор берётся на то, чтобы изыскать больше местных ресурсов, нам конкретно ничего не сказали, что нам будет выделено, поэтому нам трудно ориентироваться.

На 1-е октября у нас оформлено до 13 000 дел, дано заключений на 7336, осталось свыше 5000 дел, которые нужно рассматривать.

Оперсостава мы имеем свыше 1000 человек, войск 3300 чел., и ещё 200 чел. наберём из различных подразделений. Из корпуса охраны нам выделено 800 человек, будет привлечено к

операции 1000 бойцов истребительных батальонов, 1000 чел. из МВД и 2000 партийно-советского актива, всего до 8000 чел.

Исходя из этого количества, выходит один оперработник на 5 семей и меньше одного солдата на каждую семью, причём никакого резерва не остаётся.

Если учесть, что при выселении надо, чтобы один солдат охранял семью, один сопровождал члена семьи в погреб, в подвал и в другие места при сборах, уполномоченный должен опрашивать, затем нужны люди для сопровождения подвод, прикрытия партийно-советского актива – у нас людей не хватит.

Нами намечены 17 погрузочных пунктов, для создания коммандатур нужно 144 человека. Таким образом, своими средствами мы можем обеспечить выселение не более 3000 семей.

Выделяемые для нас автомашины плюс имеющиеся на месте нас устраивают.

Тов. ФАДЕЕВ [начальник внутрішніх військ МДБ Українського округу]. Командиры дивизии, исчисляя местные ресурсы, видимо не всё учли, необходимо использовать на операции связистов и радистов. В этот день связь можно сократить до минимума, из автотранспортной роты взять в строй из неходовых машин, выбрать людей из санитарной роты, можно также использовать часть комендантского взвода.

Тов. СЛАДКЕВИЧ [заступник начальника головного управління військ МДБ СРСР]. Я сообщу распределение автотранспорта, получаемого из Советской Армии, плюс ходовые машины, имеющиеся в частях. Волынская область получает 183 машины, Тернопольская – 250, Дрогобычская – 220, Львовская – 189, Ровенская – 203, Станиславская – 240, Черновицкая – 25.

Машины должны быть большой грузоподъёмности, можно поднять по 4 семьи. Прошу уполномоченных и начальников УМГБ заранее дать заявки, куда направить машины и маршруты движения во время операции, чтобы завезти горючее. Надо определить, что можно вывезти гужевым транспортом и построить расчёты перевозки из перевалочных пунктов.

Необходимо учесть каналы связи, которой будем пользоваться, как проводную, так и радиосвязь. Следует отработать

схему связи радио, проводную или подвижными средствами, особенно с наиболее важными пунктами.

Тов. БЕНЕНСОН [полковник головного управління охорони МДБ СРСР на транспорті]. Всего определено 91 пункт погрузки, с Львовской и Станиславской областями ещё не уточнено. УМГБ Тернопольской области придётся сделать перерасчёты. Судя по выступлениям, видимо, погрузка будет производиться медленными темпами.

Мы формируем 45 маршрутов. Прошу помочь организовать охрану оборудованных вагонов и сопровождение их к пунктам загрузки.

Вопрос об охране железной дороги при прохождении эшелонов надо разработать совместно с уполномоченными МГБ областей. Железнодорожных войск для этого недостаточно, необходимо использовать войска, освобождающиеся на пунктах погрузки.

Тов. ДРОЗДОВ [начальник управління 2-Н та заступник міністра держбезпеки УРСР]. Объясняет порядок оформления документации при выселении семей.

Бланки документации заготавливаются в Киеве и будут высланы на места.

Поэшелонные списки составляются нами и к ним прилагаются учётные дела при направлении на особое совещание.

Около 10 000 дел, ранее оформленных, имеют опросные листы, чтобы не делать вторично одной и той же работы следует проверить дела и сделать соответствующие отметки на заключениях.

Тов. САВЧЕНКО. Работу по оформлению дел нужно сворачивать. Судя по тем делам, что я рассматривал, проведена большая и серьёзная работа по выявлению и оформлению дел. Дела оформлены хорошо, но это пол дела, а то и меньше, сейчас стоит задача практического изъятия семей.

От чего нужно отталкиваться. До сих пор мы не спускали твёрдой развёрстки – из какой области сколько изымать. Несколько дней тому назад развёрстку мы сделали, исходили из того, сколько подготовлено дел и учитывали оперативную обстановку в области.

Расчёты Ваши нужно пересмотреть, доведя их до района, до села. Надо определить, из каких районов и сколько должны взять семей, или из каких сёл и районов брать.

Утверждено у Вас много дел, выберите такие семьи, которые Вы считаете нужными изъять в первую очередь. В первую очередь нужно брать из поражённых районов. В сёлах, где оформлено большое количество семей, там большая засорённость, кроме того, выселение большого количества семей из одного населённого пункта создаёт определённый эффект.

Если речь идёт о главаре или нелегале, активно действующем сейчас, стараться изымать в первую очередь независимо от того, где живёт.

Если определите сёла и районы, Вам удобно будет сделать расчёты в людях, в транспорте, количестве вагонов и т. д.

Необходимо пересмотреть погрузочные пункты, исходя из количества выселяемых семей. Бойцов истребительных батальонов надо привлекать к операции, но использовать можно только проверенных.

Пересмотрите все подготовленные дела и выберите необходимое количество дел, составьте списки по населённым пунктам, чтобы подсчитать, сколько и кого послать для обеспечения работы.

Учитывая, что из-за распутицы мы не сумеем использовать весь автотранспорт, необходимо учесть гужевой транспорт. Секретари Обкомов КП(б)У имеют указания ЦК помочь нам как автомобильным, так и гужевым транспортом.

Бывают случаи, когда в семье подлежащей выселению, есть военнослужащие. Такие брать не надо. Но если один из членов семьи является бандитским главарём, можно выселять, предварительно посоветоваться с первым секретарём Обкома.

Во время операции мы должны не исключать налёты и обстрелы со стороны бандитов, побег семей, попытки скрыться. Надо, остановившись на конкретных семьях, обеспечить наблюдение.

Если в летнее время бандиты были в лесах, то сейчас они могут находиться в домах, и мы можем встретить их при входе

в квартиру. Нужно сориентировать об этом наших товарищей и учитывать при обысках.

ЦК КП(б)У секретарям Обкомов дали установку помочь чекистам транспортом и активом, стоял также вопрос о сохранении имущества. Наша задача взять семьи и доставить в вагон, имущество будут принимать представители органов советской власти. Если в селе есть колхоз, имущество будет передаваться последнему.

Секретари Обкомов подымали в ЦК вопрос об охране работников, которые будут принимать имущество, надо обеспечить их прикрытие.

Прошу уполномоченных МГБ и начальников УМГБ при расчётах исходить из того, чтобы использовать для обеспечения операции минимум средств, так как мы не располагаем большими ресурсами.

Все расчёты необходимо закончить не позже 6 октября.

В ЦК КП(б)У секретари Обкомов были предупреждены о том, чтобы все мероприятия сохранялись в строгой тайне. После операции по линии партийной будет проведена разъяснительная работа среди населения.

Свяжитесь с первыми секретарями обкомов и держите их в курсе подготовительных мероприятий.

Тов. БЛИНОВ. Будем искать войска для оказания конкретной помощи двум областям – Тернопольской и Станиславской.

Я хотел обратить Ваше внимание на то, что некоторые товарищи предполагают сержантов делать ответственными за выселение семей – этого делать нельзя.

Для Вас установили точное количество подлежащих выселению семей, никаких отступлений не будет. Вы должны обеспечить выполнение, это количество изъять и доставить в вагон.

Пересмотрите расчёты, я думаю, что если хорошо поищите – найдёте дополнительные резервы. Продумайте, может быть в наиболее поражённые пункты целесообразно будет выставлять подвижные группы войск Советской Армии.

Крайне нежелательно эшелоны разрывать на мелкие части, надо так организовать погрузочные пункты, чтобы не раз-

рывать на много частей эшелон. Продумайте вопрос охраны путей и подходов к станциям погрузки.

Надо зашифровать появление большого количества автомашин под видом прибытия их на пункты «Заготзерно», элеваторы и т. д.

Здесь задавали вопрос, когда нужно инструктировать солдат. Бойцу доводить до сведения нужно тогда, когда он придёт выселять, перед развозом, раньше он не должен знать.

Хочу обратить серьёзное внимание на случаи расшифровки. Если будут сигналы о расшифровке, необходимо провести соответствующую работу через агентуру и другим путём для зашифровки, чтобы этим самым предотвратить попытки ухода семей на нелегальное положение.

Общая установка на одного оперативного работника – 4 семьи, на один вагон – не менее 10 семей. В каждом эшелоне нужно иметь два вагона для багажа и один под изолятор. На пункте погрузки должен быть врач.

Выселяемый должен взять как можно больше продуктов питания и носильные вещи.

В том случае, если получите данные накануне операции о попытке ухода какой-либо семьи на нелегальное положение, решать вопрос в каждом отдельном случае, но уход во чтобы то ни стало предотвратить, усилить наблюдение за этой семьёй, может, будет целесообразно разместить там солдат и так далее. [...]

*ГДА СБ України, ф. 2, оп. 103 (1954 р.), спр. 2, арк. 63–76.
Оригінал. Машинопис.*

№ 7

**Протокол наради вповноважених МДБ СРСР,
начальників УМДБ західних областей УРСР,
командирів підрозділів військ МДБ, МВС УРСР,
управління МДБ з охорони залізниць
про виконання операції «Захід»**

16 жовтня 1947 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

ПРОТОКОЛ

оперативного совещания Уполномоченных МГБ СССР,
начальников УМГБ западных областей УССР,
представителей ВВ МГБ, МВД УССР,
Управления МГБ по охране железных дорог

Совещание проводили:

Зам[еститель] министра Госбезопасности СССР генерал-лейтенант тов. ОГОЛЬЦОВ.

Министр Госбезопасности УССР генерал-лейтенант тов. САВЧЕНКО.

(список лиц, присутствующих на совещании, прилагается)*

Тов. РАЙХМАН (Львовская область). По плану мы намерены поднять 5500 семей, нам выделено 482 вагона, это нас полностью удовлетворяет. Для проведения операции мы имеем 5055 солдат, предполагаем использовать истребительные батальоны, партактив, таким образом, получится до полтора-два человека на семью. Обком партии обещал выделить партийно-советских работников по три человека.

От Советской Армии мы получаем 219 автомашин и 250 нам выделяют из городского транспорта. Это нас устраивает, если учесть, что часть семей будет отправлена гужевым транспортом.

Нами проверены все районы, везде заявили о готовности к операции. Нам неясно, как поступать с лицами, не проживающими вместе с выселяемой семьёй, если они пожелают ехать.

По городу Львову Министр Госбезопасности тов. САВЧЕНКО утвердил к выселению 192 семьи, учтено подлежащих к выселению 290 семей.

Нами запланированы 4 оперативные группы как боевой резерв.

Тов. ВУЛ (Дрогобычская область). По нашей области утверждено учётных дел на 5467 семей, подлежащих выселению. Уже расставлены вооружённые силы и оперативный состав, в среднем выходит один оперативник на 5 семей.

Для проведения операции в горных районах мы создали 4 опергруппы.

В целях предотвращения перехода на нелегальное положение мы намерены накануне операции арестовать подлежащих выселению одиночек, таких семей есть 200-250.

Нами путём выездов проверена готовность к операции во всех районах.

Связь с районами обеспечена по радиации и телефоном, все войсковые подразделения имеют радиостанции.

Я хотел бы получить разъяснение по следующим вопросам: нами оформлено дело на выселение семьи, на днях к этой семье прибыл из Франции в порядке репатриации муж, как быть с такой семьёй?

т.т. ОГОЛЬЦОВ, САВЧЕНКО. Отложить дело.

т. ВУЛ. В выселяемой семье бандита есть дочь-учительница, занимающаяся самостоятельным трудом, как быть с ней?

т.т. ОГОЛЬЦОВ, САВЧЕНКО. Если эта учительница является членом семьи, подлежащей выселению – выселить её вместе с семьёй.

т. ЕРМОЛИН (Станиславская область). Мы намерены поднять 4613 семей, в составе которых 15 113 душ. По нашим расчётам, у нас получится по два-три вооружённых человека на семью. Имеющийся транспорт 240 автомашин распределён по районам. Все районы готовы к операции. Отмечено много разговоров среди населения о предстоящем выселении.

Для погрузки семей в эшелоны нам не хватает семь вагонов на станции погрузки Калуш. Надо из резерва в Коломыи передать в Калуш.

* Не друкується.

Мы рассчитывали получить 500 пограничников для проведения операции в пограничных районах, получили только 260, это ставит нас в затруднительное положение.

Все войска расставлены согласно плана, связь организована.

Тов. МЕШАНОВ (Волынская область). Из утверждённых к выселению по области 3184 дела мы намерены поднять 2708 семей.

В нашем распоряжении имеется 3800 солдат, 1100 бойцов истребительных батальонов, 1000 человек партийно-советского актива и 1215 оперативных работников. В среднем получается по два человека на семью, кроме оперативных работников.

Мы получили 155 автомашин от Советской Армии, все они распределены по районам, но пока рассредоточены в воинских гарнизонах. 98 автомашин нам выделяет Обком партии.

Автотранспортом мы обеспечиваем главным образом отдалённые районы, из ближайших населённых пунктов семьи вывозить будем гужевым транспортом.

Со всеми районами обеспечивается связь по радио и телефону, войска обеспечены связью с подразделениями. В каждом районе созданы резервные группы по 6–10 человек во главе с оперработником.

На одного оперативного работника будет возложено выселение 2–4 семей, большинство семей проверены оперативными работниками, изучены их хозяйства и расположение построек.

Считаю необходимым проведение инструктивного совещания со всеми оперработниками и начальниками войсковых гарнизонов.

т. МАТВИЕНКО (Волынская область). У нас будет затруднение с составлением пошелонных списков, т. к. нет достаточного количества машинок с развёрнутой кареткой.

т. ГОЛОВКОВ (Ровенская область). По плану мы наметили выселить 3810 семей, вагонами обеспечены. По нашим расчётам, на одного оперативного работника выходит немного больше трёх семей. Для операции привлечены 1700 бойцов истребительных батальонов и 1740 человек партийно-советского актива.

Автотранспортом располагаем следующим: 57 автомашин выделяет местный гарнизон, 155 получаем от Советской ар-

мии и 327 от местных организаций. Всего 559 автомашин. Это количество обеспечивает поднятие семей из дальних сёл, из ближних сёл поднимаем гужевым транспортом.

Вопрос об имуществе выселяемых семей ещё не решался, Обком партии и Облисполком своих уполномоченных ещё не выделяли.

Не закончена организация комендатур станций погрузок.

Большого оперативного резерва мы не создаём, но в каждом райцентре у нас будет 3–5, 7–8 солдат во главе с оперативниками.

С 22 районами у нас имеется радиосвязь, кроме того, со всеми районами есть телефонная связь. С комендатурами рассчитываем организовать связь телефонами по линии железной дороги.

Нам не ясна форма отчётности о ходе операции, мы разработали сами табель срочных донесений.

т. ПРИЩЕПА (Тернопольская область). Нами будет поднято 4800 семей с общим количеством 13 828 душ.

Для операции привлекается 1240 оперативных работников, что выходит 1 работник на 4 семьи. В своём распоряжении имеем 1537 солдат и привлекаем к операции бойцов истребительных батальонов и совпартактива 6363 человека, всего 11 500 человек.

Во время операции будет использовано 445 автомашин, кроме того, нами запланировано привлечение 7419 подвод. По плану нам представляется 410 вагонов.

Связь с каждым районом по телефону и радио, также обеспечивается связь с погрузочными пунктами, предусмотрена живая связь путём посылки донесений конными и пешими связными.

Партийно-советский актив в курс ещё не введён, гарнизоны расставлены и находятся на месте.

У нас почти нет никакого резерва, думаем создавать за счёт партийно-советского актива и работников милиции.

т. КОЛОМИЕЦ (Тернопольская область). Обком партии назначил уполномоченных по каждому району. Все подготовительные мероприятия нами закончены, неразрешён только вопрос с партийно-советским активом, т. к. мы до сего времени не собирали даже секретарей райкомов партии.

т. ЭСАУЛОВ (Черновицкая область). Мы предполагаем выселить по 5-ти наиболее поражённым бандитизмом районам 673 семьи общей численностью 1964 человека. У нас не хватает оперативного состава, рассчитываем пополнить недостающее количество за счёт МВД.

Для инструктирования оперативного состава нам потребуется три дня. Автотранспортом и связью мы обеспечены.

т. СЛАДКЕВИЧ. Штаб руководства операцией с областными центрами поддерживает связь по «ВЧ» и по радио, созданы специальные радиостанции. В областях с районами связь будет проводная и по радио.

Для обеспечения бесперебойной работы на телефонных узлах надо поставить своих людей, чтобы в этот день связь работала только для нас.

Радиостанции будут работать на свободный приём.

В районах надо рассчитывать на радиосвязь, такую связь могут обеспечить войсковые подразделения. Предусмотрена живая связь пешими и конными посыльными. Нами разработана простая переговорная таблица.

Учитывая, что мы привлекаем к операции большое количество постороннего автотранспорта, есть опасность, что пропадёт много горючего неиспользованным в операции. Следует тщательно продумать вопрос заправки автомашин.

т. ДЯТЛОВ (МВД УССР). Начальники УМВД основательно проинструктированы о максимальном использовании личного состава в этой работе. Для участия в операции будут привлечены Львовская и Черновицкая школы милиции.

По докладам начальников УМВД они связались на местах с начальниками УМГБ, договорились по всем вопросам и включают всё возможное в планы операций.

Составлены планы по охране железной дороги, выставляются секреты, засады и т. д. На больших станциях организуется дежурство офицеров.

Мы обеспечили выделение врачей и медсестёр. Начальники эшелонов прибыли и 16 октября убыли на места, все начальники эшелонов офицеры в звании не ниже капитана.

Выселение с пограничной полосы 1800 семей обеспечивается силами пограничников, которые выделяют более 2200 человек.

Закарпатскому Пограничному Округу будут даны указания о выделении 500 пограничников для обеспечения операции в пограничных районах Станиславской области.

т. БЕНЕНСОН. Мероприятия по перевозке выселяемых подготовлены, сформированы 44 эшелона по 62 вагона каждый, с УМГБ внесены соответствующие коррективы. Нам потребуется два дня для подготовки дополнительно выделенных 22 паровозов.

У нас не хватает людей для охраны железной дороги, в том числе по Львовской железной дороге около 300 человек. Рассчитываем восполнить этот недостаток за счёт освободившихся от операции бойцов корпуса охраны.

Уже разработаны маршруты движения эшелонов, графики, определены пункты питания.

т. ДРОЗДОВ. Правильно будет, если при входе оперативной группы в дом выселяемой семьи вначале заполнить документацию, провести обыск и другие мероприятия, и только после этого объявлять семье о выселении.

Учитывая особенности горных районов, где нужно быстро изъять и вывезти семьи, документацию, за исключением протоколов обыска, можно составить в сельсовете или на сборном пункте.

На совещание начальников РВ и Уполномоченных УМГБ надо пригласить начальников РО МВД и наряду с другими вопросами рассказать им об обеспечении необходимых условий в вагонах.

тов. БУРМАК. По нашей просьбе командование Прикарпатского Военного Округа выделяет для прикрытия особо опасных участков Львовской, Дрогобычской, Станиславской, Тернопольской Ровенской, Волынской областей подвижные войсковые группы.

тов. ОГОЛЬЦОВ. При ознакомлении с работой УМГБ, ознакомлении с планами, проверке отдельных гор. и райотделов

МГБ сложилось мнение, что планы отработаны чётко, люди расставлены, к операции готовы. Считаем, что подготовительные мероприятия закончены.

О всех мероприятиях мы с т. САВЧЕНКО докладывали т. АБАКУМОВУ, товарищам КАГАНОВИЧУ и ХРУЩЁВУ, и на Политбюро ЦК КП(б)У – получили одобрение.

Обсудив все возможности и состояние проведённой работы, а также учитывая местные условия областей, мы предложили срок 21 октября с. г. начало операции 6.00 часов по оперативному времени.

В горных районах Дрогобычской и Станиславской областей можем поднять семьи раньше, о времени решить в зависимости от условий на месте. Эти сроки утверждены.

Остаток времени надо использовать для проведения совещаний начальников РО МГБ, подготовки партийно-советского актива и доделать наши недоработки.

Время операции должно пока оставаться в секрете.

Метод подъёма людей следует применить следующий: оперативный начальник за час до начала операции расставляет своих людей к домам выселяемых семей. Вначале проводятся все мероприятия (обыск, опрос и др.), а затем объявляется семье о выселении.

Рекомендуем солдат выставлять на улицах, в дома должны входить люди из актива даже невооружённые. Сборных пунктов в сёлах организовывать не надо, такой пункт можно создать за селом. Начальники опергруппы должны изучить каждую семью не только по количеству семьи, но и по характеру, чтобы выработать соответствующий подход.

Возможны случаи провокаций, волынок и эксцессов, наша задача ликвидировать это в зародыше.

Собрав семью в угол или другое определённое место нужно предупредить её о порядке поведения.

Чем раньше подвезём семьи на станцию погрузки, тем лучше. Мы должны стремиться как можно быстрее отправить семьи из станций погрузки. Нужно использовать все возможности для быстрых перевозок.

Где будет хорошо организована связь, там будет обеспечена операция. Мы должны своевременно знать всё о ходе операции для принятия тех или иных решений.

Оружие применять без предупреждения только тогда, когда имеем вооружённое столкновение с бандитами, где бы это не происходило. Но это не значит, что мы должны расстреливать женщин и детей. Открывать огонь только по мужскому населению, при столкновении или по убегающим.

Действовать должны решительно и твёрдо, но всё делать с головой, обдуманно.

Если можно обойтись без применения оружия, нужно избегать стрельбы.

В права коменданта станции погрузки входит принятие заявлений, проверка их и доклад руководству области, и только тогда принимается решение освободить семью или погрузить в вагон.

Вам необходимо собрать для инструктажа начальников РО МГБ, Уполномоченных и комендантов станций погрузок.

По городу Львову и областным центрам нам сделали упрёк в ЦК КП(б)У, что мы мало берём. Надо взять всё, что можем. По Дрогобычской области нужно почистить районы нефтяной промышленности.

В отчётном докладе о результатах операции укажите отдельно, сколько выселено из какого города.

Каждые два часа доносите о ходе операции с нарастающими цифрами. По чрезвычайным происшествиям докладывать немедленно. Сообщения направляйте в два адреса – на моё имя и на имя тов. САВЧЕНКО, также докладывайте секретарям обкомов. Желательно, чтобы секретари обкомов были у Вас.

тов. САВЧЕНКО. 15 октября принято решение ЦК КП(б)У и Совета Министров УССР о порядке передачи имущества выселяемых семей. Прибудут уполномоченные правительства УССР в области, в районах будут уполномоченные Обкомов и Облисполкомов, а в сёлах – представители местных властей.

В ЦК КП(б)У обратили наше внимание на то, чтобы выселяемые семьи были одеты, имели продовольствие и инструменты труда.

Накануне операции надо провести совещание секретарей райкомов партии и через них выделить уполномоченных в сёла.

По линии МВД дано указание об обеспечении сохранности имущества.

Имущество будет стягиваться в определённые места, не исключено, что бандиты будут пытаться отбить имущество. Нужно это предусмотреть в плане.

Примите меры, исключая бандитские проявления, обеспечьте прикрытие партийно-советского актива, которые будут работать в сёлах.

В приказе МГБ СССР № 00430 и инструкции указывается, что через три дня после операции дела направляются на Особое Совещание, подгоните недоделки по делам.

ЗАПИСЬ ПРОИЗВЁЛ ПОДПОЛКОВНИК КАГАНОВИЧ

*ГДА СБ України, ф. 2, оп. 103 (1954 р.), спр. 2, арк. 110–118.
Оригінал. Машинопис.*

№ 8

**Із інформаційного повідомлення вповноваженого МДБ СРСР
полковника М. Головкова та начальника управління
МДБ Рівненської області полковника В. Шевченка
заступникові міністра держбезпеки СРСР С. Огольцову та
міністрові державної безпеки УРСР С. Савченку
про реагування населення Рівненщини на виселення
сімей учасників національно-визвольного руху**

22 жовтня 1947 р.

Записка по «ВЧ» из Ровно

Зам[естителю] министра госбезопасности СССР генерал-лейтенанту Огольцову С.И.

Министру госбезопасности УССР Савченко С.Р.

О реагировании населения на выселение семей бандитов

В связи с проводимой нашими органами операцией по выселению семей бандитов и участников националистического

подполья, со стороны некоторой части местного сельского населения в день операции имели место факты открытого сопротивления выселяемым и оказания им помощи – укрывательства от выселения.

Например:

а) При выезде автомашины с посаженными на неё семьями бандитов, село Корнин Ровенского района, жителями этого села плотным кольцом была окружена машина с целью задержания её выхода из села. В связи с этим оперативная группа для наведения порядка и получения возможности выезда автомашины с семьями бандитов вынуждена была открыть предупредительный огонь.

Аналогичные факты задержания автомашин с погруженными на них семьями бандитов имели место в сёлах Новый Двор и Абаров Ровенского района.

б) Во время обыска, происходящего в доме выселяемой семьи осуждённого бандита Андрошулик, неизвестными жителями этого села была похищена её 4-летняя дочь (с. Новый Двор).

В целях укрытия её от оперработников, производивших выселение, перенесли её на второй этаж дома, откуда сбросили её на руки поджидавшим в это время другим жителям села, после чего дочь Андрошулика была спрятана. Поиски похищенной девочки положительных результатов не дали. [...]

Во время операции отмечено 7 случаев добровольной явки в РО МГБ и на погрузочные пункты глав выселяемых семей, скрывавшихся от выселения в момент операции. Например:

21.X во время выселения семьи нелегала КАПТУНЕЦ Василия Петровича последнего дома не оказалось, после того, как его жена была вывезена на станцию погрузки в Ровно, КАПТУНЕЦ добровольно явился в РО МГБ и заявил, что его сын находится в банде и просил направить его в эшелон для выселения с женой. КАПТУНЕЦ оформлен и отправлен. [...]

В некоторых сёлах Ровенского, Александровского, Тучинского, Межиричского и других районов женщины сопровождали выселяемых плачем и криком, были случаи, когда отдель-

ные из них демонстративно требовали, чтобы их погрузили вместе с выселяемыми или расстреляли на месте.

22.X.1947 г. Головков

Шевченко

*ГДА СБ України, ф. 2 (2-Н), оп. 103, спр. 1, арк. 153–155.
Копія. Машинопис.*

№ 9

**Доповідна записка
заступника начальника УМВС по Львівській області
полковника Степанченка
начальникові УМВС по Львівській області
генерал-майорові Трубникову про
результати операції «Захід» на Львівщині**

23 жовтня 1947 р.

Совершенно секретно

Начальнику УМВД по Львовской области
генерал-майору товарищу ТРУБНИКОВУ

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

Доношу, что согласно вашего приказа мною организована погрузка и отправка эшелона № 28 с семьями бандитов.

Погрузка спецконтингента закончена в 20 часов 22/X–1947 года. Отправлен эшелон 23/X–1947 года в 10 часов 30 минут.

Задержка в отправке эшелона произошла вследствие неподготовленности документации комендантом погрузки майором ВОЛЧЕНКО.

По окончательным данным начальника эшелона и начальника конвоя погружено: семей 536, человек 1844, из них: мужчин 580, женщин 883, детей 381.

По плану УМГБ намечалось погрузить в эшелон № 28 семей 800 или 2230 человек.

Таким образом, уклонилось от выселения 264 семьи или 386 человек.

Подвижной состав эшелона подготовлен в полном соответствии со всеми требованиями конвоя. Вагоны оборудованы печками, люки застеклены, оборудованы нары и освещение. Погружено 10 тонн угля и 15 кубометров дров.

Характерные факты, зарегистрированные в момент погрузки спецконтингента: 22/X–1947 года со станции Жовква сбежало 4 человека выселяемых, фамилии последних не установлены.

В ночь на 23/X–1947 года было несколько случаев попыток хищения детей из вагонов. Родители укладывали ребёнка в мешок и пытались передать его своим родственникам через люк вагона. По этому делу арестованы УРБАНСКАЯ Агафия и СОЦКАЯ Мария.

В ночь на 23/X–1947 года в городе Жовква была совершена кража коровы из числа конфискованных. Преступник задержан с поличным и корова возвращена райисполкому. По делу арестован ВАХНИН Пётр, житель города Жовква.

В соответствии с вашими указаниями во всех сёлах, где проводилась операция, назначены коменданты РО МВД, ответственные за организацию охраны конфискованного имущества.

Скот, пригнанный из сёл в райцентр, сконцентрирован в одном месте и до его распределения по организациям и колхозам взят под надлежащую охрану.

Случаев хищения конфискованного имущества по сёлам не зарегистрировано.

Зам[еститель] нач[альника] УМВД по Львовской области
полковник милиции СТЕПАНЧЕНКО

23 октября 1947 г.

город Львов

*ГДА МВС України, ф. 15, оп. 1, спр. 50, арк. 8–8 зв.
Оригінал. Машинопис.*

№ 10

**Із доповідної записки начальника управління МВС УРСР
по Дрогобицькій області О. Сабурова²⁷
заступникові міністра внутрішніх справ УРСР М. Дятлову
про майно осіб, депортованих із території Дрогобиччини**

23 жовтня 1947 р.

По «ВЧ»

із Дрогобича

Зам[естителю] министра внутренних дел Украинской ССР
комиссару милиции 2-го ранга товарищу ДЯТЛОВУ

Докладываю, что по Дрогобычской области учёт имущества выселяемых семей производится в соответствии с фактическим наличием его. Количество объёмистого имущества, как необмолоченный хлеб, картофель, всё определяется примитивно, на глаз, вследствие чего имели место такие случаи, когда картофеля 3,5 тонн, а на пункты сдачи сдавались 6,5 тонн. [...]

Фактов гибели имущества по области не зарегистрировано, однако имеет место по ряду районов ненормальная, плохая организованность к приёму конфискованного имущества. Так, например, гор. Дрогобыч – конфискованное имущество свозится на приёмный пункт и хранится под открытым небом, в связи с идущими дождями имущество портится. Аналогичное положение в Жидачевском, Хировском, Старосамборском районах.

Особо много недостатков в приёме скота. Скот повсеместно на сборных пунктах поставлен под открытым небом. В боль-

²⁷ Сабуров Олександр Миколайович (1908–1974 рр.) – один з організаторів та керівників комуністичного партизанського руху в Україні під час Другої світової війни. Із травня 1942 до лютого 1944 рр. – командир Житомирського партизанського з'єднання. Герой Радянського Союзу (1942 р.). У 1943 р. О. М. Сабурову присвоєне військове звання генерал-майор. Із 1938 р. – в органах НКВС СРСР. Упродовж 31 серпня 1944 – 16 березня 1951 рр. – начальник управління НКВС–МВС УРСР по Дрогобицькій області. Із середини березня 1951 до початку 1953 рр. – начальник управління МВС УРСР по Запорізькій області. У 1953–1954 рр. – начальник управління служби місцевої протиповітряної оборони МВС УРСР. Із 4 грудня 1954 до 20 липня 1957 рр. очолював головне управління пожежної охорони МВС СРСР. Помер і похований у Москві.

шинстве случаев не имеется кормов. Это тем более чревато последствиями, что в значительной части области выпал снег, скот подвергается голоду и недоеданию, что может привести к падежу: Самборский, Старо-Самборский, Хировский, Бориский, Медический, Неташковский, Чидячевский и Стрилковский районы.

Скот собран на сборные пункты, находится под открытым небом, кормами не обеспечен. Предварительного плана, куда поставлен скот на хранение, не было.

Представители «Заготскота» скот не принимают. В Жидачевском и Стрилковском районах участвующий в доставке имущества и скота совпартактив мотивирует, что он уже длительное время находится в командировке, завшивел и не имеет средств, частично бросают сданное имущество, особенно скот, и выезжают из районов. Ввиду этого работникам УМВД приходится осуществлять физическую охрану до передачи имущества и скота по назначению.

В Хировском районе по сёлам, где производилось изъятие подлежащих к выселению семей, стоявшие там гарнизоны войск МГБ ушли одновременно с вывозом семей. Это вызвало нездоровое реагирование со стороны оставленного по сёлам совпартактива.

В ряде сёл мобилизованные работники сдали имущество отселённых семей под сохранный расписку местным жителям, боясь остаться в селе выехали в Райцентр.

Вследствие изложенных выше причин командированные в районы работники, как и работники РО МВД, до сих пор не освобождаются и продолжают оставаться на местах.

По всем недостаткам, имевшим место в процессе изъятия семей и вывода конфискованного имущества, информируем обком КП(б)У.

САБУРОВ

23 октября 1947 г.

ГДА МВС України, ф. 15, оп. 1, спр. 50, арк. 11–11 зв.
Оригінал. Машинопис.

№ 11

**Із доповідної записки
начальника УМДБ Рівненської області В. Шевченка
міністрові держбезпеки УРСР С. Савченку
про підсумки операції «Захід» на Рівненщині**

24 жовтня 1947 р.

Сов. секретно

Министру госбезопасности УССР
генерал-лейтенанту тов. САВЧЕНКО
г. Киев

Докладная записка
об итогах работы по делу «Запад»
в Ровенской области УССР

Из общего числа семей, подготовленных к выселению, по утверждённому плану по Ровенской области намечалось изъять 3500 семей. Дополнительно было получено разрешение на выселение ещё 310-ти семей, с общим количеством 13 165 человек.

В результате проведённой 21-го октября с/г операции выселено 3829 семей и в них – 11 563 человека.

В момент операции не оказалось 338 семей, отсеяно по оперативным соображениям и как не подлежащие выселению 44 семьи и 8-мь семей по причине инфекционных заболеваний.

Взамен указанных выше взято из ранее положенного резерва 401 семья.

Намечалось по утверждённому плану изъять:

- а) семей нелегалов 571
- б) семей убитых 1003
- в) семей осуждённых ..... 2236.

Фактически изъято:

- а) семей нелегалов 511
- б) семей убитых 1215
- в) семей осуждённых 2103

Из них кулаков..... 198.

В основу отбора семей, подлежащих выселению, был положен принцип их социальной опасности по связям с бандами и

пособнической деятельности в настоящее время, авторитета среди националистических элементов, а также кулацкие семьи.

В процессе операции обнаружено 35 схронов, и в одном из них скрывавшийся нелегал.

В ходе операции явилось с повинной 11 чел., скрывшихся в начале операции. Из них 4 человек явились в оперативные группы, проводившие операции в сёлах, и 7 человек – на станции погрузки.

При проведении операции столкновений с бандами не отмечено. По всем районам области за время операции отмечен только один случай обстрела солдата войск МГБ, в селе Новый Двор Ровенской области.

Это обстоятельство следует объяснить, прежде всего, тем, что в период май–октябрь 1947 года в порядке практической реализации приказа МГБ СССР 00207 от 22 апреля с/г по националистическому подполью и его вооружённым бандам был намечен значительный оперативный удар. За это время УМГБ по Ровенской области было полностью ликвидировано 30 банд-групп и 50 националистических организаций. Убито – 278, захвачено и арестовано – 1798 и выведено с повинной – 60, а всего таким образом ликвидировано – 2131 чел. [...]

В процессе операции зафиксировано 91 случай побега из-под охраны членов семей, подлежащих выселению. Из числа бежавших задержано 27 человек, а остальным удалось, пользуясь темнотой, скрыться.

Побегов выселяемых со станций погрузки не было. С нашей стороны во время операции потерь нет. Имел место случай смертельного саморанения в результате неосторожного обращения с оружием.

К числу заслуживающих внимания фактов следует отнести фотографирование колонны автомашин с выселяемыми двумя учащимися Гощанской средней школы. Последние задержаны. Изъято два фотоаппарата.

При приёме выселяемых комендантами станций погрузок выявлено 35 случаев изъятия семей, не подлежащих выселению ввиду наличия в семье лиц, служивших в Советской Армии и награждённых орденами и медалями.

При оформлении этих семей на выселение данных об этом не было и только в момент операции выселяемыми были предоставлены соответствующие документы.

Из числа намеченных к выселению в процессе операции не оказалось 2310 человек, из них: мужчин 405 человек, женщин 863 человека и детей 1042 человека.

Одной из основных причин, способствовавших уклонению от выселения, является разглашение самого факта выселения и установленного срока предстоящей операции советско-партийным активом, привлекавшимся к описи имущества выселяемых.

Так, например, в селе Дивень Межиричского района, накануне операции, заведующий избой-читальней НОВАК было предупреждено население о предстоящем 21-го октября с/г выселении. В результате семьи от выселения скрылись.

Установлено, что брат НОВАК работает в райисполкоме того же района, председателю которого Лисовскому о сроке выселения стало известно 17–18/X с/г от приезжавшего в райцентр исполняющего обязанности председателя облисполкома ВОЗНЮКА.

Секретарь райкома КП(б)У Сосновского района САГАЙДАК, вернувшись из г. Ровно в опьянённом состоянии, не имея на то разрешения, объявил о предстоящем выселении работникам райкома, в том числе и техническому составу. Последние, в свою очередь, рассказали об этом своим жёнам, а они – своим знакомым.

В селе Городище Березновского района 20/X с.г. заместитель председателя райисполкома ЦВИРУК, возглавлявший группу совпартактива, будучи пьяным, организовал преждевременную мобилизацию подвод для вывоза выселяемых, избив при этом председателя сельского совета. Об этом также стало известно местному населению.

Нач[альник] Управления МГБ Ровенской обл.
гвардии полковник ШЕВЧЕНКО

ГДА СБ України, ф. 2 (2-Н), оп. 103, спр. 1, арк. 156–160.
Оригінал. Машинопис.

№ 12

**Довідка про кількість сімей активних учасників
національно-визвольного руху, виселених
у жовтні 1947 р. із західних областей УРСР**

27 травня 1948 р.

Совершенно секретно

Справка

о количестве выселенных в октябре 1947 года
из западных областей Украины семей активных
украинских националистов и бандитов

Всего выселено, в том числе по областям:								
		Волин- ская	Дрого- бычская	Львов- ская	Ровен- ская	Стани- славская	Терно- польская	Черно- вицкая
Выслано семей в количестве	26 332	2711	4504	5223	3768	4512	5001	613
а) мужчин	19 070	1936	3603	4647	2636	2775	3204	269
б) женщин	37 685	4264	6398	8894	5105	5499	6962	743
в) детей	20 856	2850	4455	2379	3606	3609	3342	615
	77 791	9050	14 456	15 920	11 397	11 883	13 508	1627

ГДА МВС України, ф. 15, оп. 1, спр. 48, арк. 81.
Копія. Машинопис.

Вступна стаття та публ. О. БАЖАНА*

* Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник Відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

«...нас упрекнули в ЦК КП(б)У, что мы мало берём...»: К 70-летию массовой депортации населения Западной Украины под кодовым названием «Запад».

Исследуется военно-административная акция по выселению жителей западноукраинских областей вглубь СССР, проведённая в октябре 1947 г.

Ключевые слова: Западная Украина, операция «Запад», депортация, советские спецслужбы.

«...we were blamed in TsK CP(b)U, that we took few...» (To the 70th anniversary of mass deportations of population of Western Ukraine by codename «West»).

The article is devoted to military and administrative action towards deportation of population of Western Ukraine in far inland of the USSR in the October 1947.

Key words: Western Ukraine, operation «West», deportation, Soviet security services.

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК: 323.285:(=411.16).(477)

Сергій БУРЛАКА*

Голокост у м. Біла Церква (за документами ГДА СБ України)

Досліджується процес знищення єврейського населення у м. Біла Церква, встановлено етапи тотального винищення євреїв, участь нацистських формувань та української допоміжної поліції, показано реакцію місцевих жителів на Голокост.

Ключові слова: Голокост, нацизм, єврейське населення, Біла Церква.

Проблема Голокосту єврейського народу продовжує залишатися актуальною як для істориків-дослідників, так і широкої громадськості. Історіографія радянської доби ніби розчиняла цю тему в характеристиці нацистського окупаційного режиму

---

* *Бурлака Сергій Іванович* – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, теорії держави і права та державного будівництва Білоцерківського національно аграрного університету.

та знищенні «мирних радянських громадян». Лише з початком горбачовської «перебудови» у СРСР розширилися межі та глибина вивчення питання. В умовах розбудови суверенної української держави ці дослідження набули системного наукового характеру, зокрема щодо причин та етапів Голокосту, функцій нацистських органів влади, встановлення виконавців, реакції місцевого населення на знищення євреїв¹.

Зросла роль досліджень Голокосту на регіональному рівні². Зокрема, заслуговують на увагу праці білоцерківського краєзнавця О. Ярмоли³. Результати комплексного дослідження за-

¹ Див.: Подольський А. Тема Голокосту в сучасній українській історіографії: проблеми наукових досліджень та інтерпретацій // Друга світова війна і доля народів України: Мат. Всеукр. наук. конф. – К.: Сфера, 2005. – С. 32–34; Його ж. Дослідження з історії Голокосту в сучасній українській історіографії: нові підходи // Катастрофа і опір українського єврейства: Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. – К., 1999. – С. 26–38; *Berkhoff K.C.* Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. – Cambridge, Mass., 2004. – 463 p.

² Хонигсман Я. Катастрофа єврейства Західної України – Л., 1998; Винокурова Ф. Особенности геноцида євреїв на території Транснистриї // Холокост и современность. – 2003–2004. – № 4–6; Гон М. З кривдою на самоті: Українсько-єврейські взаємини на Волині в 1926–1939 рр. – Рівне, 2005; *Tyaglyu M.* Were Chingene Victims of the Holocaust? The Nazi Policy in the Crimea Towards Roma and Jews: Comparative Analysis // Holocaust and Genocide Studies. – 2008. – Fall; Царинник М. Золочів мовчить // Критика. – 2005. – № 8; Ковба Ж. Людяність у безодні пекла – К., 1998; Левітас Ф. Євреї України в роки Другої світової війни – К., 1997; Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами євреїв України в 1941–1944 гг. – К.: Ин-т иудаики, 2002; Тяглый М. Места массового уничтожения євреїв Крима в период нацистской оккупации полуострова, 1941–1944: Справочник. – Симферополь, 2005; Катастрофа і опір українського єврейства: Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. – К., 1999.

³ Ярмола О. Білоцерківська поліція (1941–1943 рр.) // VIII Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева, 18 жовтня 2011 р. – Біла Церква, 2008. – С. 11–18; Його ж. Повідомлення військових священників про розстріл дітей в Білій Церкві у серпні 1941 р. // XI Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева, 24 квітня 2012 р. – Біла Церква. – 2012. – С. 27–32.

гибелі єврейського населення Київщини оприлюднив О. Гончаренко⁴.

Зняття грифа секретності зі справ, що містяться в архівосховищах України, зокрема в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, надало дослідникам можливість для аналізу форм та методів Голокосту в контексті регіональної політики нацистів, персоніфікації відповідальності за вчинені злочини, визначення ролі та функції колабораціоністів, допомоги євреям із боку місцевого населення тощо.

Якщо у західноукраїнських областях фізичне винищення євреїв було відтерміноване, то у Центральній Україні воно було здійснене майже одразу після окупації. Типовим прикладом реалізації людиноненавистницької нацистської політики стала діяльність окупаційних органів у Білій Церкві, куди частини вермахту ввійшли вже 16 липня 1941 р. 5 серпня на вулицях міста було розклеєно наказ № 4 управління бургомистра:

«Пропонується всім євреям зрістом (так у тексті. – С. Б.) від 12 років, чоловікам та жінкам, які проживають в м. Б[ілій] Церкві та околицях Заріччя, Роток, Олександрія з'явитись 6/VIII ц.р. о 8 ранку в управління бургомистра для реєстрації. Ухилення від реєстрації буде каратись за законом воєнного часу. Бургомістр»⁵.

Швидше за все, текст наказу було перекладено з німецької або його написав етнічний німець. На це вказує використаний для позначення віку термін «зріст». Та, власне, бургомістрат, який було утворено за три дні до виходу цього наказу, не мав права приймати подібні рішення самостійно. Це була сфера компетенції польової жандармерії.

Начальник білоцерківської поліції в період з листопада 1941 по березень 1943 рр. М. Томасевич так змальовував ці події:

⁴ Гончаренко О.М. Нацистський геноцид євреїв Білої Церкви: Факти та наукові інтерпретації // Юр'ївський літопис. – 2006. – № 5. – С. 32–44; Його ж. Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2005. – 20 с.

⁵ Держархів Київської обл., ф. 2225, оп. 1, спр. 1, арк. 63.

«Зареєстровані розділились на групи на чолі зі старостами, які відповідали своїм життям за наявний склад і лояльну поведінку окремих осіб. Зареєстровані повинні були носити на рукавах розпізнавальні знаки у вигляді зірок (гексаграма Давида. – С. Б.) і виходити щоденно на лісозаготівельні та інші роботи, не отримуючи за це ніяких харчів. Групи євреїв, направлених на роботу, загалом нараховували близько 300 осіб»⁶.

Позбавлення євреїв із перших днів окупації будь-яких громадянських прав, котрими в обмеженому обсязі продовжували користуватися інші категорії населення, шокувала більшість людей та породила сум'яття в головах чиновників щойно сформованої місцевої влади. Запопадливий завідувач Узинського районного відділу громадських справ двічі звертався до відділу громадських справ у Білій Церкві з питання, чи можна реєструвати міжнаціональні шлюби⁷.

Реєстрацію євреїв Білої Церкви здійснював секретар поліції Д. Колоніус. Основним завданням цього посадовця була обробка матеріалів та складання списків для ліквідації представників місцевого партійно-радянського активу та євреїв. Начальник поліції М. Томасевич характеризував його як «жорстокого садиста», «противника радянської влади», адже в минулому Д. Колоніус був репресований, відбував покарання⁸.

Убивства мали місце вже з початку окупації. Так, О. Гончаренко цитує документ про розстріл чотирьох євреїв у дворі будинку № 4 по вул. Торговій. За наказом німців їх стратив місцевий поліцейський. Він же, будучи напідпитку, розповів знайомому про власну участь у розстрілі «комуністів і євреїв» у лісі за передмістям Заріччя. Люди були доставлені сюди вантажівкою. Отримавши автомат, поліцейський розстріляв три групи євреїв. У паузах між розстрілами він уживав спиртне. Після цього жертви «кожної ночі снилися йому»⁹.

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 5, спр. 55733, т. 1, арк. 132.

⁷ Держархів Київської обл., ф. 2225, оп. 1, спр. 555, арк. 20.

⁸ Там само, арк. 110.

⁹ Гончаренко О.М. Нацистський геноцид євреїв Білої Церкви... – С. 35.

Ще до середини серпня 1941 р. було розстріляно групу з 20–30 євреїв у складських приміщеннях Білоцерківського райунівермагу (БРУМ). Розстрілювали німці, але, за свідченнями М. Томасевича, участь в акції брали троє поліцейських на чолі з тодішнім начальником поліції Єльшиним. Присутнім був комендант поліції, походженням із німців-колоністів, який, за чутками, довго жив у Німеччині, був членом німецької компартії, але, незважаючи на це, користувався необмеженою довірою в командування польової жандармерії. Підготовка та самі розстріли ніколи не обходилися без його участі¹⁰. Саме у цієї людини були ключі від приміщення, де утримувалися ув'язнені. Один із поліцейських, який брав участь у розстрілі цієї групи євреїв, розповідав, що коли він готувався до «акції», одна з приречених жінок звернулася до нього українською:

«Що ви робите, чи є у вас серце? Ну, пам'ятайте, що ви нами розчиняєте, але ми вами замісимо»¹¹.

Масові розстріли відбулися 19–20 та 22 серпня 1941 р. з прибуттям до Білої Церкви представників айнзатцгрупи «С». Ці підрозділи було створено поліцією безпеки та СД ще до війни з Радянським Союзом. Кожна група складалася з чотирьох–шести зондеркоманд. Порівняно нечисленні формування фахових убивць спромоглися за перші шість місяців війни знищити майже 500 тис. осіб, насамперед євреїв, а також українців, росіян, білорусів, ромів та ін. Із чотирьох айнзатцгруп, що мали гарантувати «політичну безпеку» на території воєнних дій та в тилу, дві («С» і «D») діяли на території України¹².

Страти відбувалися майже в кожному українському місті. Відомо не менше 250 місць масових розстрілів. У Білій Церкві це був так званий Сьомий майданчик. До війни тут розквартирувалася військова частина. Приречених змушували зняти одяг, ставили на краю виритої ями і холоднокрівно розстрі-

¹⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 55733, т. 1, арк. 132.

¹¹ Там само, арк. 133.

¹² Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 2000. – С. 360.

лювали. І так поступово яма наповнювалася людськими тілами. Ще одним місцем масових страт став Третій майданчик.

Про інше місце розстрілів розповів затриманий у листопаді 1944 р. поліцейський Є. Шевченко. Він свідчив, що наприкінці серпня 1941 р. біля управління бургомистра під виглядом залучення до прибирання вулиць міста зібрали понад 700 євреїв, серед яких були жінки, діти, люди похилого віку. Їх оточили двадцятьоро поліцейських і повели на Третій майданчик. Місце розстрілу розташовувалося за міським базаром¹³.

Страті підлягали всі євреї незалежно від віку. У 1988 р. у США побачила світ книга трьох німців – журналіста Ернста Клеє, юриста Віллі Дрессена та історика Фолкера Райсса «Старі добрі часи: Голокост очима учасників та очевидців» («The Good Old Days: The Holocaust as Seen by its Perpetrators and Bystanders»). Назву обрали не випадково – так лірично охрестив свій особистий фотоальбом комендант Треблінки Курт Франц.

О. Ярмола переклав спогади німецького офіцера про розстріли в Білій Церкві в перші місяці окупації, уміщені на сторінках цього видання¹⁴. Імовірно, ці страти відбувалися на Третьому майданчику. Офіцер описував події середини – кінця серпня 1941 р. Його підрозділ розміщувався в будівлі сільськогосподарського інституту (в тексті: «інститут генетики». – С. Б.). Третій майданчик був неподалік. Ідеться про територію, огорожену муром із високими ґратчастими воротами на вході. Саме так зовні й виглядав Третій майданчик. Згадуваний вище поліцейський Є. Шевченко свідчив, що тут у цей період відбувся масовий розстріл.

Німецький офіцер так описав процедуру страти:

«Я бачив, що перед глибокою ямою приблизно 9 дівчат або жінок стояли на колінах. Вони були обличчям до ями. Інші 9 дівчат чекали перед будинком. Мене особливо вразили спокій і дисципліна цих людей. Позаду дівчат, які стояли навколішки

перед ямою, знаходилось відповідно по два солдати на кожну людину. Це були есесівці.

За наказом старшого вони стріляли з карабінів у голови. Люди падали вперед в яму. Вони іноді переверталися. Часом було видно як відлітає верх черепа. Карателі були оббризані кров'ю. Вони стріляли з відстані близько 5 метрів. Це була жахлива картина. Я пригадую, що старший есесівець стріляв в яму з автомата, причому він підходив до її краю...

Пізніше, коли після страти відчинили залізні ворота, я підійшов до ями. Перед могилою були місця, в яких збиралася кров. Я не спускався в могилу. Могила була близько 7–8 метрів у довжину, близько $2\frac{1}{4}$ у ширину, за моєю оцінкою, початково вона була глибиною 4 метри. Вона була, коли я її того дня оглядав, ще на $2\frac{1}{2}$ метри від краю ями незаповнена. В цій могилі трупи лежали шарами. Мертві тіла були покриті землею.

Коли я стояв біля ями, есесівець з 3 зірками й однією балкою (відзнаки на петлицях. – С. Б.) ще ходив навколо ями і пострілами добивав поранених. У цей перший вечір я побачив, як описаним мною способом було розстріляно близько 162 осіб. Щоразу розстрілювали 9 осіб. В цей час наступні 9 осіб мусили чекати, коли їх приведуть. Люди, які повинні були бути розстріляні, рухалися як процесія до цієї могили. Вони йшли тихо і спокійно назустріч смерті. За весь час страти, я бачив лише двох жінок, що плакали...

Страти відбувалися щоразу вечорами близько 18 годин. Я був десь 6 тижнів у Білій Церкві і особисто бачив 6 страт, про подальші я чув, коли мої товариші поверталися додому й казали: «Вже знову стріляють». Під час цих 6 страт, які я бачив, могло цілому бути розстріляно близько 800–900 осіб. Це завжди була картина, яку я змалював. При цьому жертв завжди збиралося більше, ніж тих, хто розстрілював. Я ще сьогодні згадую повну картину цього. Це було якось завжди по-особливому, коли жертви перекидалися й падали в яму. Жертви звалювалися нерівномірно, а іноді хиталися, іноді падали в яму без усякого порядку. Я сам тримав у руці шматок шкіри з голови з волоссям із сивиною, що лежала недалеко від могили. Це було першого вечора, коли я був біля ями. Спочатку були розстріляні жінки. Наскільки я можу пригадати, я бачив 2 дітей»¹⁵.

¹³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 55733, т. 1, арк. 186.

¹⁴ Див.: Спогади німецького офіцера про розстріли в Білій Церкві у перші місяці окупації // IX Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева, 22 грудня 2011 р. – Біла Церква, 2011. – С. 28–31.

¹⁵ Спогади німецького офіцера про розстріли в Білій Церкві ... – С. 29–30.

У згаданому джерелі описано ще один моторошний епізод розстрілу малолітніх єврейських дітей у Білій Церкві 20 серпня 1941 р. Про це йдеться в повідомленнях кількох євангелічних та католицьких військових священиків, адресованих командуванню 295-ї піхотної дивізії, підрозділи котрої квартирували в Білій Церкві. Німецькі солдати звернули увагу священиків на те, що в одному з будинків знаходяться близько дев'яноста дітей у віці від кількох місяців до 7 років. Їхні батьки були розстріляні напередодні. Діти перебували в нестерпних умовах. Вони

«лежали або сиділи на підлозі, покритій нечистотами. Мухи сиділи на ногах та нижніх частинах животів напіводягнених дітей. Деякі старші діти (2-, 3-, 4-х років) дряпали вапняний побіл на стінах та їли його. Двоє чоловіків, із вигляду євреї, намагались почистити кімнату. Повітря було наповнене брудним смородом, маленькі діти, особливо ті, яким було декілька місяців, постійно плакали й стогнали»¹⁶.

У сусідній кімнаті було ще декілька жінок. Одна з них тримала на руках немовля. Відносно них, – ішлося у повідомленні, – ще мало бути встановлено, чи належали вони до євреїв. Будинок охороняв український юнак віком 16–17 років, «озброєний» палицею (в іншому документі йшлося про рушницю).

Солдати повідомили священикам, що безперервний дитячий плач лунав з обіду вчорашнього дня. Того ж дня звідси вже було відправлено три вантажівки з дітьми. Їх супроводжував співробітник СД. Водій вантажівки розповів, що це були діти вже розстріляних євреїв, а також дорослі євреї, які мали бути транспортовані на розстріл. Побачене, судячи з документів, шокувало навіть звиклих до крові фронтовиків. Один із солдатів згадував, що в нього самого вдома діти.

Результати інспекції священики повідомили ортскомендантові, але питання перебувало в компетенції фельдкомендатури. Не заставши фельдкоменданта, священики письмово повідомили про ситуацію начальникові гарнізону – командирові 295-ї піхотної дивізії. Із заявою спільно з представниками СД

¹⁶ Ярмола О.В. Повідомлення військових священиків про розстріли дітей в Білій Церкві у серпні 1941 р. – С. 28.

розбирався начальник штабу дивізії підполковник Гроскурт. Він навіть надіслав запит командуванню армії. Фельдмаршал фон Райхенау підтвердив необхідність розстрілу дітей, заявивши:

«Фактично я вирішив, що акція, яка розпочалася, має бути доведена до кінця належним чином».

Крім повідомлень священиків, у книзі вміщено протокол допиту оберштурмфюрера СС А. Гефнера. Його зміст не може залишити байдужим:

«Блобель наказав мені розстріляти дітей, – свідчив А. Гефнер. – Я спитав: “Хто саме буде розстрілювати?”. Він відповів: “Ваффен-СС”. Я запротестував: “Це зовсім молоді люди. Як ми зможемо пояснити їм, за що вони розстрілюють маленьких дітей?”. На це він мені відповів: “Тоді беріть своїх людей”. Я знову заперечив: “Як же вони це зроблять, коли в них самих є маленькі діти”. Ця суперечка тривала близько 10 хвилин. Я запропонував, щоб дітей розстріляла українська поліція, підпорядкована фельдкомендантові. Жодна зі сторін на це не заперечила. [...]

Солдати вермахту встигли заздалегідь вирити яму. Дітей привезли на гусеничному тягачі [...]. Українці стояли навколо, вони тремтіли. Дітей зняли з тягача. Їх ставили над ямою і розстрілювали, так що вони падали прямо в яму. Піднявся неймовірний крик. Цю картину я не забуду ніколи в житті. Мені тяжко про це говорити. Особливо врізалася в пам'ять маленька білява дівчинка, яка схопила мене за руку. Її теж розстріляли. Яма була недалеко від гаю. Розстріл відбувався о пів на четверту – о четвертій пополудні наступного дня після переговорів із фельдкомендантом. У деяких дітей стріляли по 4–5 разів, доки ті не вмирали»¹⁷.

Цей епізод міститься в багатьох джерелах з історії Голокосту. Умисно чи ні, але вбивць названо узагальнююче – «українці». Це створило ілюзію, що українці у своїй масі були не просто антисемітами, але й безпосередньо причетними до масового винищення єврейського народу. Коментарі на сайтах, де розміщено ці документи, зайвий раз підтверджують цю завідомо неправдиву тезу.

¹⁷ [Електронний ресурс]: http://www1.yadvashem.org/yv/ru/education/documents/belaya_tzerkov_200841.asp

Аргумент А. Гефнера про те, що кати з айнзатцгрупи не можуть стріляти в маленьких дітей не відповідає дійсності. Адже в бесіді зі священниками водій вантажівки розповів, що діти вивозилися на трьох автомобілях на розстріл за день до цього. У попередньому фрагменті цитованої книги німецький офіцер згадував, що на власні очі бачив розстріл дітей.

Власне, священники порушили питання про дітей, адже вони допускали якесь свавілля з боку української міліції (так на початку окупації часто іменували українську допоміжну поліцію. – С. Б.). З'ясувавши, що діти утримуються за рішенням нацистських органів, що допустили збій, вони прагнули надати цьому процесу організаційно затверджених форм. Жодного протесту щодо страт малечі з їхнього боку заявлено не було.

Зауважимо, що начальник поліції М. Томасевич детально описав випадки розстрілів євреїв, до яких були причетні його підлеглі. Він же зазначав, що масові розстріли здійснювали німці, а саме спеціалізовані на масових вбивствах члени зондеркоманд. Лише за прямим наказом німецьких командирів поліцейські могли брати участь у розстрілах. Про страту дітей за участі поліції він не згадував. Зауважимо, що такий факт не міг залишитися невідомим.

Співробітники радянських органів державної безпеки згодом детально з'ясовували участь колабораціоністів у встановленні нацистського «нового порядку». До вищої міри покарання засуджувалися особи, які доносили на євреїв та партійно-радянський актив.

Варто звернути увагу й на те, що термін «українська поліція» має здебільшого територіальне значення, ніж національне. Адже до її складу входили не лише українці, але й представники інших національностей, у тому числі фольксдойче, які користувалися найбільшою довірою німців.

Допускаємо, що під час допиту А. Гефнер свідомо намагався відвернути відповідальність за знищення дітей від себе та своїх поплічників. Зокрема, згадуваний у тексті штандартенфюрер СС, начальник зондеркоманди 4-а Пауль Блобель, який також керував знищенням євреїв у Бабиному Яру в Києві та Дрогобицькому Яру під Харковом, після війни був засуджений у

ФРН до смертної кари через повішання (вирок виконали в 1951 р.). Сам А. Гефнер на процесі в Дармштадті, котрий тривав протягом 1967–1968 рр., був засуджений до 9 років тюремного ув'язнення. Помер він у 1999 р.¹⁸

Місцем розстрілу в Білій Церкві було також подвір'я тюрми. У місті було дві в'язниці: одна – по вул. Підвальної, інша – по Піонерській. У 1941 р. функціонувала лише перша. Тут СД чи жандармерія розстрілювали поодиноці – як євреїв, так і інших в'язнів¹⁹.

Про один із таких епізодів свідчив М. Томасевич. Під час допитів він розповів, що взимку 1942 р. арештовані готували втечу. Про це стало відомо через зрадника, який сподівався таким чином заслужити собі звільнення. Після короткого розслідування трьох осіб було розстріляно на подвір'ї тюрми²⁰. М. Томасевич також розповів, що страти проводилися гестапівцями або жандармами залежно від того, за ким значилася жертва. Проте траплялося, що розстріл здійснював слідчий із політичних справ Б. Сухаревський. Він сам стверджував, що вбив на подвір'ї тюрми двох євреїв²¹.

Зазвичай допит заарештованих євреїв проводив секретар поліції Д. Колоніус. М. Томасевич згадував:

«Допит супроводжувався садистським знущанням над арештованим. Колоніус терпіти не міг євреїв. Він виходив із себе, його по-звірячому вирячені на лоба очі вилізли з орбіт ще більше, він кричав і, якщо арештований робив найменшу спробу заперечувати, Колоніус бив його по обличчю гумовою трубкою. Закінчивши «допит», він, як правило, увечері, іноді дуже пізно, у супроводі поліцейського відводив свою жертву до приміщення, що розміщувалося на розі Рокитнянської і Торгової вулиць, звідки ніхто із заарештованих не повертався»²².

¹⁸ Круглов А. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах. – Днепропетровск: Ткума; Лира ЛТД, 2011. – С. 138.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 55733, т. 1, арк. 134.

²⁰ Там само, арк. 133 зв.

²¹ Там само, арк. 134.

²² Там само, арк. 134–134 зв.

Іншим разом М. Томасевич став свідком допиту одного арештованого єврея. Д. Колоніус витягнув у нього із кишені записника, де був перелік населених пунктів, і запропонував йому написати, що там знаходяться комуністичні осередки. Після цього він, задоволено посміхаючись, показував блокнот і говорив:

«Ось вам шпигун. Він відвідав цілий ряд сіл і мав тісний зв'язок з партійними організаціями».

Насправді ж, як з'ясувалося, цей чоловік був військовополоненим, який із Лівобережжя пробирався до себе додому в Рокитнянський район на Київщині. Перелік населених пунктів у блокноті – це його маршрут, а приписку про те, що тут знаходяться комуністичні осередки, він зробив на вимогу Д. Колоніуса, який начебто хотів звірити почерк²³.

Із перших днів окупації за «порядок» у місті відповідала польова жандармерія, якій підпорядковувалася поліція. З просуванням вермахту далі на схід, у грудні 1941 р. польова жандармерія вибула з Білої Церкви. На зміну їй прийшла фельдкомендатура. Саме в її стінах вирішувалися долі арештованих. Там проводилися допити, вівся облік, приймалися рішення про розстріл²⁴.

Міста першими пізнали, що таке расова політика гітлерівців. 29–30 вересня в Києві було страчено понад 34 тис. євреїв. Якесь кількість уцілілих спробувала заховатися в родичів, знайомих по містечках та селах. Їх вилловлювали на дорогах, заарештовували, а далі цих людей чекало одне... Дехто на цьому ще й наживався. Ходили чутки, що начальник узинської поліції затримував євреїв на дорогах, але за золоту монету в 5 руб. звільняв арештованого, щоб наступного дня знову його арештувати й отримати новий викуп²⁵.

В архівах збереглися списки євреїв – в'язнів міської тюрми – станом на 23 грудня 1941 р. Із 42 осіб – 12 чоловіків, серед яких

²³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 55733, т. 1, арк. 135.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само, арк. 135 зв.

найстаршому було 75 років, а наймолодшому – 19; 26 жінок, найстаршій з яких був 51 рік, наймолодшій – 10. Коли кількість ув'язнених євреїв досягала 20 осіб, з'являлися німці з фельдкомендатури й на автомашині відвозили арештантів до Сьомого майданчику – на розстріл. Такі періодичні страти траплялися в останні місяці 1941 та у січні – лютому 1942 рр.²⁶

Допоміжна поліція брала активну участь у виявленні євреїв. Від початку вона розміщувалася у приміщенні бургомістрату, на нижньому поверсі, в одній великій кімнаті. У цій же будівлі працювала німецька польова жандармерія.

У Державному архіві Київської області зберігся звіт про діяльність поліції від 16 грудня 1941 р. за підписом Д. Колоніуса. У документі йшлося про виявлених у місті трьох єврейок і трьох дітей. Поліцейський чиновник стверджував, що окремі євреї «маскувалися під українців». Зокрема, дружина комуніста, колишнього завідувача торговим відділом Яблонського.

«У свій час, – доповідав Д. Колоніус, – вона була направлена до доктора Гільда, але він знайшов, що доказів того, що Яблонська українка, не досить»²⁷.

Інформацію про вцілілих євреїв збирали через завербованих таємних агентів та населення. У матеріалах справи М. Томасевича є свідчення агента І. Шутенка, який видав поліції трьох жінок-єврейок. Після арешту вони були страчені²⁸. Зазначимо, що самого І. Шутенка після арешту в 1944 р. засудили до вищої міри покарання – розстрілу. Покарання було замінене на 20-річне ув'язнення у ВТТ з 5-річним позбавленням політичних прав²⁹.

Серед місцевого населення також знаходилися особи, які, бажаючи проявити свою лояльність до окупаційної влади, допомагали у виявленні євреїв. Так, за словами М. Томасевича, навесні 1942 р. до нього прийшов власник вокзального ресто-

²⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 55733, т. 1, арк. 135 зв.

²⁷ Держархів Київської обл., ф. 2331, оп. 1, спр. 22-а, арк. 6.

²⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 55733, т. 1, арк. 185.

²⁹ Там само, т. 3, арк. 248–248 зв.

рану. У своїй заяві він зазначив, що комірницею в його закладі працює єврейка Відман, та застеріг поліцію щодо небезпеки перебування її на цій роботі, оскільки на залізничній станції скупчуються військові ешелони, за якими, мовляв, можна вести спостереження й у потрібний момент сигналізувати «жидо-більшовицькій розвідці»³⁰.

Наприкінці лютого 1942 р. в місті почав дислокуватися відділок жандармерії, очолюваний лейтенантом Фішером. Замість очікуваного посилення переслідування єврейського населення, їм було дозволено жити в районі міського базару. Для цього було відведено декілька будинків³¹.

Поліція, за наказом жандармерії, запровадила облік усіх євреїв, котрі мешкали в місті. Так тривало до кінця березня 1942 р., коли жандармерія наказала місцевій поліції негайно заарештувати всіх євреїв. Тоді було ув'язнено понад 100 осіб.

До обох білоцерківських в'язниць почали звозити євреїв і з інших районів. Відтак тюремні приміщення переповнилися. Невдовзі кількість в'язнів подвоїлася за рахунок українців, які мали родинні зв'язки з євреями аж до третього покоління. У керівництва поліції, як згадував М. Томасевич, виникли сумніви щодо необхідності арешту українців. Проте начальник жандармерії Фішер, особисто перевіrivши списки, заявив, що українці, які мають кровний зв'язок з євреями, згідно з циркулярами та расовою політикою Німеччини, підлягають фізичному знищенню. На другий чи третій день після цього заарештовані у супроводі поліцейських та жандармів були доставлені на Сьомий майданчик. Очевидець подій згадував, що машини загрузили у весняній багнюці, тож людей вивантажили й пішки погнали до місця розстрілу. Там один із німців наказав жертвам лягти долілиць на яруси трупів, а потім, походжаючи по краю виритого котловану, стріляв у них згори. Кількість страчених тоді становила близько 500 осіб. Рили могили-котловани й закопували розстріляних військовополонених з білоцерківських таборів³².

³⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 55733, т. 1, арк. 40.

³¹ Там само, арк. 135 зв.

³² Там само, арк. 136 зв. – 137.

Тієї ж весни 1942 р. до Білої Церкви звели євреїв з усього округу, яким вдалося вижити до цього часу. Серед 200 осіб були жінки, діти, літні люди. Уже за добу до розстрілу їм було наказано повністю роздягнутися, їх вивезли за місто на Сьомий майданчик і вбили³³. Ці свідчення М. Томасевича підтвердив на допиті затриманий у 1944 р. поліцейський П. Зюлковський³⁴.

Слід зазначити, що в Білій Церкві загинула певна кількість євреїв-військовополонених із двох таборів, розташованих на П'ятому та Сьомому майданчиках. Жінка-очевидець, яку німецький лікар ідентифікував як єврейку, залишила спогади про перебування в таборі:

«Особливо важко приходилось євреям. Їх запрягали у тачки і підганяли імпровізованих коней, б'ючи по чому попаде нагами, палицями та зброєю. Такої роботи багато хто не витримав та гинув на місці. Інших же 250 чоловік 7 листопада вивели з підвалу і розстріляли на території табору»³⁵.

Майно страчених збирали й обліковували. У розпорядженні ортскоменданта від 16 жовтня 1941 р. вказувалося (мовою оригіналу – С. Б.):

«Бургомістрам належить зібрати серед жидівського майна одяли, чоловічий одяг усіх видів, білизну, взуття, заступи, лопати, топори, опценьки, пили та ручне приладдя, що ним можна ці речі виробити, та передати до міської комендатури міста Білої Церкви»³⁶.

Газета «Дзвін волі» 15 жовтня 1941 р. опублікувала оголошення ортскоменданта про те, що все майно євреїв є реквізованим владою й ніхто не має права брати його самовільно:

«Тому, хто будь-що взяв, пропонується у термін до 13 листопада повернути все до комендатури бургомистра. Невиконання цього буде каратися як злочинство та грабування»³⁷.

³³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 55733, т. 1, арк. 108 зв. – 109.

³⁴ Там само, арк. 162.

³⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 166, оп. 3, спр. 258, арк. 38–40.

³⁶ Держархів Київської обл., ф. 2225, оп. 1, спр. 2, арк. 62.

³⁷ Від ортскомендатури // Дзвін волі. – 1941. – № 6. – 15 жовтня.

Конфісковані речі зберігалися в коморі будинку бургомістра. Спочатку вона була в підпорядкуванні польової жандармерії, після від'їзду котрої перейшла у відання управління бургомістра. Речі були обліковані й видавалися німцям та фольксдойчам за розпорядженням бургомістра³⁸.

Здавалося, що гітлерівці прагнули стерти навіть пам'яті про перебування євреїв на українській землі. На початку березня 1943 р. окупаційна адміністрація наказала знищити єврейське кладовище:

«Плити й надгробні пам'ятники повинні бути розбиті, а камінь, як будівельний матеріал, складений штабелями»³⁹.

До роботи залучалися десятки осіб із міста та передмість Олександрії, Заріччя, Роток, дроворуби та арештанти⁴⁰. Контролював усе бургомістр Г. Майківський. Нарешті 17 квітня він доповів гебітскомісарові Штельцеру, що доручення виконане, цвинтар демонтовано, у штабелі укладено 2700 куб. м небитого й 300 куб. м – битого каменя⁴¹.

Між українськими та закордонними істориками триває суперечка з приводу того, скільки українців брало участь у переслідуваннях єврейського населення. Була це маргінальна група злочинців і пристосуванців чи антисемітизм властивий більшості українського населення? Виглядає, що жодне з цих тверджень не має цілковитої рації. Твердити, що всі українці були антисемітами так само несправедливо, як звинувачувати всіх євреїв у злочинах більшовицької влади. Адже саме таку прив'язку намагалися зробити гітлерівці, постійно використовуючи термін «юдокомунізм».

Загалом гама настроїв місцевого населення була широкою: від виразного осуду нацистського терору – до солідарності або навіть безпосередньої участі в екзекуціях. На прикладі Білої Церкви ми можемо стверджувати, що останніх були одиниці.

³⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 55733, т. 1, арк. 118.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Держархів Київської обл., ф. 2225, оп. 1, спр. 754, арк. 2.

⁴¹ Там само, арк. 3.

Натомість знайшлося чимало людей, які, ризикуючи життям, намагалися допомогти вижити своїм сусідам, знайомим, а то й зовсім незнайомим євреям.

За переховування расових та політичних ворогів Третього Райху українцям загрожувала показова смертна кара. Але не зважаючи на це, ризикуючи життям чимало сімей допомагали євреям. Так, під час обшуку в одному із будинків на Заріччі наприкінці літа 1942 р. поліцейський Еске виявив єврейку, котра ховалася в печі⁴². Шансів вижити в неї не було. Що ж стало з тими людьми, хто допомагав їй переховуватися, нам не відомо.

Красномовною є стаття згадуваного вже секретаря поліції Д. Колоніуса, який у газеті «Дзвін волі» стверджував, що чимало білоцерківців переховували євреїв:

«У нас на Заріччі та на Ротку є такі “женщини”, такі милосердні та жидолюбиві, що й зараз дають притулок жидам і большевикам. Виявити цих зрадників білої раси значить виконати свій обов'язок щодо спокою»⁴³.

За підтримки сусідів окремим жертвам нацистського терору вдалося врятуватися. На Стіні пошани в Яд-Вашем – Меморіальному комплексі катастрофи й героїзму єврейського народу в Єрусалимі – розміщено прізвища 15 білоцерківців, зарахованих до числа праведників народів світу, тобто тих, хто рятував євреїв під час Голокосту. Ось історія декого з них.

Із початком нацистської окупації Одарка Шутенко з дочками Таїсією та Валентиною намагалася евакуюватися з Києва на схід. Проте дороги вглиб країни виявилися заблокованими. Вони повернулися додому – у Білу Церкву. Пізніше переїхали до села, у дім матері й вітчима Одарки – Мотрі та Івана Ромичів. Дорогою вони познайомилися з єврейкою Бертою Мосякіною з Кіровограда, яка попросила їх про тимчасовий притулок для себе та своєї п'ятирічної дочки Ади.

⁴² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 55733, т. 1, арк. 108.

⁴³ Колоніус Д. До річниці визволення м. Білої Церкви // Дзвін волі. – 1942. – № 37 (52). – 16 липня.

Одарка запропонувала Берті податися разом із ними у с. Трушки. Іван і Мотря вирішили, що надійніше буде сховати Берту, оскільки зовнішність може видати її, а п'ятирічну Аду вони представили всім як свою осиротілу небогу. У повітці для Берти приготували схованку у сіні, де вона проводила дні, на ніч перебираючись до хати.

Берта дізналася, що чоловік Одарки – Володимир Шутенко, був комісаром партизанського загону, секретарем підпільного райкому КП(б)У, а сама Одарка – зв'язковою. Мати та вітчим Одарки знали про її діяльність. 8 серпня 1943 р. німці разом із місцевими поліцейськими заарештували Одарку й Івана. Потім вони підпалили хату. Мотря Ромнич, яка було хворою й не могла самостійно пересуватися, загинула у вогні. Дочок Одарки – Таїсії й Валентини, і дочки Берти – Ади, на той час не було вдома, вони гуляли на березі річці.

Сусід Микола Кравченко надав їм притулок у хаті своєї тітки – Софії Паценко, де й сам жив на той час. Він розповів дівчатам, що їхнє житло спалене, і був дуже вражений, коли ті повідомили йому, що в повітці ховається єврейська жінка. Микола й Софія кинулися до запертого сараю, випустили звідти Берту, узявши її до себе. Берта й Ада залишилися у Софії Паценко, яка переховувала їх аж до завершення окупації. Доля Одарки Шутенко й Івана Ромича склалася трагічно – їх було живцем поховано неподалік від Володарки.

23 жовтня 2000 р. Яд-Вашем удостоїв Одарку Шутенко, її дочку Таїсію Шутенко-Форсюк, Івана й Мотрю Ромичів, Миколу Кравченка, Софію Паценко почесних звань праведників народів світу. Ось так, ціною двох життів і постійним ризиком смерті для ще зовсім юних людей були врятовані дві єврейки – мати й дочка⁴⁴.

Наступна історія – двох білоцерківських родин: української Костюшків та єврейської Мясковських і Горобцових. Олександр Костюшко, його дружина Марія та троє їхніх дітей мали друзів – Анну Мясковську, її батьків і дітей Григорія та Міндлю Гороб-

цових. Ця єврейська сім'я допомогла Костюшкам в 1930-х рр., коли лютував голод.

Із початку окупації та переслідувань євреїв члени сім'ї Костюшків прагнули допомогти своїм друзям. Вони приносили продукти спочатку їм додому, а потім, коли Григорія відправили на примусові роботи, намагалися передавати харчі в табір. Згодом Григорієві вдалося втекти з табору, віднайти свою матір і разом із нею покинути місто.

Після блукання округою вони добралися до Василькова, переховувалися в покинутих будівлях та на кладовищах, допоки, геть знесилені, не зустріли Параску Погорілу – молоду вдову й матір трьох дітей. Вона сховала їх у себе вдома і впродовж двадцяти місяців ділила порівну свої мізерні харчі між власними дітьми та підопічними євреями. Щоб полегшити тягар, який випав на плечі Параски, Григорій іноді полишав схованку і знаходив тимчасовий підробіток у навколишніх селах.

У жовтні 1943 р. Григорій учергове вирушив на пошуки заробітку та знайшов роботу на декілька тижнів у сусідньому з Васильковом селі. Проте, коли він зібрався повернутися в дім Параски, цьому завадили запеклі бої на радянсько-німецькому фронті під Васильковом. Місто було звільнене від німців 6 листопада 1943 р. Не маючи вибору, Григорій повернувся в Білу Церкву, до сім'ї Костюшків, де несподівано для себе зустрів свого дядька, Леоніда Горобцова, який із серпня 1943 р. переховувався в підвалі будинку Костюшків.

Протягом місяця дядько з небожем залишалися в підвалі, Костюшки віддано турбувалися про них. Але неспокій за долю матері змусив Григорія вирушити на її пошуки. Проте йому не вдалося перетнути лінію фронту, і, повернувшись до Білої Церкви, він упав знесилений просто посеред вулиці. Григорія знайшов і підібрав Микола Навроцький, друг сім'ї Мясковських ще з довоєнних часів. Весь останній місяць перед звільненням міста Микола разом із дружиною переховували Григорія у себе вдома. Після війни Григорій, його матір та дядько Леонід оселилися в Києві, зберігаючи дружні відносини зі своїми рятівниками. 30 листопада 1997 р. Олександр і Марія Костюшки, їхній син Петро, Параска Погоріла, а також Микола Навроцький та його

⁴⁴ [Електронний ресурс]: www.db.yadvashem.org

дружина були нагороджені почесними званнями праведників народів світу⁴⁵.

В архівних документах зафіксовано чимало фактів про збереження українськими родинами майна єврейських сімей, котрі виїхали в евакуацію, чи переховувалися⁴⁶. Ми не знаємо, скільки насправді було врятовано євреїв безіменними героями. Одні вважали, що вони просто виконували свій громадянський обов'язок, інші, зважаючи на хвилю антисемітизму, що піднялася одразу після війни, воліли за краще про це мовчати.

Надзвичайно складним є питання встановлення кількості жертв Голокосту в Білій Церкві. Допоміжна поліція статистику розстріляних не вела. Облік виявлених євреїв Д. Колоніуса не зберігся. Документацію німецьких окупаційних органів досі не знайдено.

Не додає ясності у цьому питанні й «Акт про звірства німецько-фашистських загарбників в м. Біла Церква», складений на другий день після визволення міста, 5 січня 1944 р., комісією під головуванням старшого лейтенанта В. Котова у складі лікаря Білоцерківської поліклініки В. Горохова та жителя міста А. Євчука. Акт засвідчив, що поряд із табором військовополонених № 334 під назвою Сьомий майданчик, «гестапо встановило загорожу з колючої проволочки площею 100 x 75 м з одним входом». На цій, відкритій з усіх сторін, ділянці й проводилися масові розстріли. Мешканець міста І. Катусенко та член комісії А. Євчук (під час окупації перший працював слюсарем у таборі, другий – кочегаром. – С. Б.) розповіли, що у загорі було вбито три ями розміром 50 на 3 м і завглибшки до 2 м кожна. Жертв привозили сюди на автомобілях двічі на тиждень і по двоє заганяли до ями, на краю котрої стояв кат, який змушував приреченого лягати, стріляючи в голову. Заповнення цих ям-ровів, за твердженням свідків, розпочалося з весни 1942 р. Усього в них знаходилося 4200–4500 трупів розстріляних чоловіків, підлітків, дітей, жінок і немовлят. Але у серпні 1943 р. гітлерівці їх викопали, склади на купу, облили запалювальною

⁴⁵ [Електронний ресурс]: www.db.yadvashem.org

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 55733, т. 1, арк. 112 зв.

речовиною і спалили. Ті трупи, яких не можна було витягнути, палили просто в ямах⁴⁷.

Очевидно, що в цій братській могилі були останки й інших категорій розстріляних громадян, проте, без сумніву, переважали євреї. Зазначимо, що названа комісія склала акт лише на основі показань двох осіб. Експертиза останків не проводилася. Що лягло в основу визначення кількості жертв – особисті спостереження, чутки, – невідомо. Це місце навіть не було якось позначене, не те що увічене для нащадків. Інші місця масових розстрілів до акту не потрапили. Але ж не менше 1000 розстріляних залишилися навечно на Третньому майданчику, десятки – у Голіндерні та інших місцях. Отже, єврейське населення постраждало спочатку від нацистів, а потім від радянської влади, котра «не помітила» фактів Голокосту.

О. Гончаренко вважає, що кількість євреїв, які загинули в Білій Церкві під час окупації, становить близько 4500⁴⁸. Це – майже 50% єврейського населення міста порівняно з довоєнним періодом, що відповідає у відсотковому вимірі відповідним оцінкам по Київщині та Україні. На 1939 р., за офіційними джерелами, у Білій Церкві мешкали 9284 єврея⁴⁹.

Проте оскільки Біла Церква була центром округу (гебіта), то сюди звозили євреїв з інших районів. Окрім того, це число зростає, ураховуючи втрати їх у двох концтаборах, розташованих на території міста. Отже, кількість знищених під час окупації в Білій Церкві євреїв є більшою від зазначеної вище, і складає понад 5 тис. осіб.

Таким чином, вивчення раніше закритих матеріалів органів державної безпеки 1940–1970-х рр. щодо участі колабораціоністів у знищенні єврейського населення розкриває маловідомі обставини нацистської окупаційної політики. Натомість спога-

⁴⁷ Київщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945: 36. док. – К., 1963. – С. 344.

⁴⁸ Гончаренко О.М. Нацистський геноцид євреїв Білої Церкви... – С. 37.

⁴⁹ Гончаренко О.М. Реакція української інтелігенції на Голокост: Моделі ситуативної поведінки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2004. – № 1/2 (22/24). – С. 369.

ди очевидців, їхні свідчення, документи партійних та радянських органів проливають світло на героїчну поведінку українських родин, котрі рятували своїх сусідів-євреїв від нацистської розправи.

**Сергей Бурлака. Холокост в г. Белая Церковь
(за документами ОГА СБ Украины)**

Исследуется процесс уничтожения еврейского населения г. Белая Церковь, определены этапы тотального истребления евреев, участие нацистских формирований и украинской вспомогательной полиции, показана реакция местных жителей на Холокост.

Ключевые слова: Холокост, нацизм, еврейское население, Белая Церковь.

**Sergey Burlaka. Holocaust in Bila Tserkva
(based on documents of Regional Branch Archive
of Security Service of Ukraine).**

The article is devoted to extermination of Jewish population of Bila Tserkva. The phases of total extermination of Jews were outlined. The participation of Nazi formation and Ukrainian auxiliary police as well as the reaction of local population on Holocaust was shown.

Key words: Holocaust. Nazism, Jewish population, Bila Tserkva.

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

УДК: 025.171 (У. Келлер)

Сергій МАКАРЧУК*

**Доля швейцарського інженера
Ульріха Келлера
(за матеріалами архівно-кримінальної справи № 2330-с)**

У статті на матеріалах архівно-кримінальної справи Ульріха Келлера досліджуються окремі аспекти механізму політичних репресій другої половини 1930-х рр. у СРСР, функціонування органів державної безпеки у воєнні та перші повоєнні роки.

Ключові слова: Ульріх Келлер, військовий трибунал, шпигунство, НКВС, МДБ.

Вивчення архівно-кримінальних справ безпідставно репресованих громадян розкриває механізм проведення державного

---

* Макарчук Сергій Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Миколаївського філіалу Київського національного університету культури і мистецтв.

терору у СРСР. Цей вид джерел став чи не найбільшим за обсягом документальним масивом, яким користуються дослідники державного терору радянської доби з урахуванням застережень чинного законодавства України. Джерелознавчий аналіз цього документального масиву став предметом ґрунтовних досліджень О. Гранкіної¹, С. Білоконя², Р. Подкура, В. Ченцова³.

Одеський історик Е. Петровський, досліджуючи архівно-кримінальні справи репресованих громадян, стверджує про повну формалізацію слідчих дій і зведення нанівець доказової бази. Метою «слідства» було лише отримання зізнань заарештованих у «скоєних злочинах», а форми й методи їх здобуття до уваги не бралися. Інформація, що міститься у справах, унікальна. На його думку, жодне інше джерело не дає настільки повного розуміння щодо механізму терору від часу формування компрометуючих певну особу матеріалів до ухвалення репресивних рішень⁴.

Реалізація державної програми науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» дозволила проаналізувати значний масив архівно-кримінальних справ і розкрити певні особливості державного терору стосовно різних категорій громадян. Так, науковий інтерес представляє архівно-криміналь-

¹ Гранкіна О. Архівно-слідчі справи другої половини 1937 р. щодо представників національних меншин України: Джерелознавчий аналіз складу документів // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 173–182.

² Білокінь С.І. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВС // Проблеми історії України. – К.: Наукова думка, 1994. – Вип. 3. – С. 90–101.

³ Подкур Р.Ю. За повідомленням радянських спецслужб. – К.: Рідний край, 2000. – 238 с.; Подкур Р.Ю., Ченцов В.В. Документи органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х гг.: источниковедческий анализ. – Тернополь: Збруч, 2010. – 372 с.

⁴ Петровський Е.П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006. – 20 с.; Його ж. Документи архівно-слідчих справ як джерело вивчення методів провадження слідства органами НКВС на Одещині в період «великого терору» 1937–1938 рр. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007. – № 1. – С. 172–188.

на справа талановитого інженера-конструктора зі Швейцарії Ульріха Келлера, який працював у Миколаєві за направленням німецько-швейцарської фірми «Зульцер». До його обов'язків входило налагодження дизельних двигунів на суднобудівному заводі імені А. Марті.

Ульріх Ульріхович Келлер народився в 1899 р. у м. Вінтертур (Швейцарія). Працював у фірмі «Зульцер» – спочатку токарем, а після завершення навчання у Цюрихському політехнічному інституті – інженером-конструктором у галузі дизелебудування. У 1920 р. протягом 67 днів проходив обов'язкову військову службу в артилерії швейцарської армії, а потім щорічно по 14 днів відбував військові збори у чині унтер-офіцера⁵.

Як представник фірми «Зульцер» У. Келлер прибув до Миколаєва 21 серпня 1936 р., змінивши тут свого співвітчизника Брюнгера, який вкрай невдало виконував посадові обов'язки фахівця із дизельних двигунів. Пізніше, на допиті 2 листопада 1936 р., У. Келлер заявив:

«Я, як представник фірми “Зульцер”, проводжу випробування дизелів, встановлених на комерційному судні “Донбас”. Дизелі ці закуплені у фірми “Зульцер” у Німеччині, у м. Людвігсгафен. Я ж є представником фірми “Зульцер” у Швейцарії, у місті Вінтертур. У Вінтертурі [...] знаходяться основні підприємства [...], а в Німеччині мішане акціонерне товариство швейцарського й німецького капіталу»⁶.

На переконання місцевого керівництва органів державної безпеки швейцарець займався шпигунством. Уже 12 жовтня 1936 р. начальник ЕКВ Миколаївського міськвідділу НКВС старший лейтенант держбезпеки Биков підписав постанову про початок попереднього слідства стосовно У. Келлера за підозрою у шпигунській діяльності. 30 жовтня його затримали співробітники міліції начебто за участь у бійці в центрі Миколаєва. Під час особистого обшуку інженера У. Келлера в міському відділі міліції в нього було виявлено:

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Миколаїв, спр. 2330-с, арк. 19.

⁶ Там само, арк. 43.

1. діаграму про кількість робочої сили в дизельному цеху заводу ім. А. Марті з диференціацією за розрядами, спеціальностями і зарплатою;
2. таблицю про головні спеціальності, кваліфікацію й розряди робочої сили на заводі ім. А. Марті;
3. записку про загальну кількість інженерно-технічного та адміністративного персоналу заводу ім. А. Марті⁷.

Того ж дня, 30 жовтня 1936 р., співробітники Миколаївського міського відділу НКВС Зайденберг і Батанов провели обшук у номері готелю «Лондонський», який займав швейцарський фахівець.

Арешт іноземця та розслідування його «шпигунської діяльності» перебувало на контролі у заступника начальника УНКВС Одеської області майора держбезпеки Лєвоцького та начальника ЕКВ УНКВС капітана держбезпеки Єдвабника. Вони брали безпосередню участь у слідчих діях.

Знайдені під час обшуку помешкання У. Келлера документи слідчі направили для експертизи керівництву суднобудівного заводу ім. А. Марті. У відповіді на ім'я начальника Миколаївського міськвідділу НКВС Уральця за підписом директора заводу Степанова зазначалося:

«Надані мені для висновків два документа: перший під заголовком “Головні спеціальності та їх кваліфікація, які видно з таблиці”, далі йде таблиця кількості по спеціальностях і розрядах робочої сили, і другий документ, замітка про загальну кількість інженерно-технічного й адміністративного складу, а також загальна кількість робочої сили, виражена у цифрі 15 000 з указівкою на відсоткове співвідношення адміністративно-технічного складу до загальної кількості робітників, виражене цифрою у 23,8%. Указані цифри складу робочої сили й адміністративно-технічного персоналу є цілком таємними. Що стосується вказаних документів заявляю, що вони відображають в основному дійсний стан зі складом робочої сили на заводі “А. Марті”. За даними таблиці, в якій викладено загальну кількість робси-

⁷ ГДА СБ України, м. Миколаїв, спр. 2330-с, арк. 19.

ли з розбивкою на розряди, можна зробити висновки про виробничу потужність заводу А. Марті»⁸.

В іншій відповіді Уральцю від 2 листопада 1936 р. директор заводу Степанов повідомляв:

«Оскільки мені повідомлено, що вказана діаграма виявлена у працюючого на заводі А. Марті представника фірми “Зульцер” гр-на Келлера, я засвідчую, що гр-н Келлер за родом дорученої йому роботи на заводі імені А. Марті вказаних даних мати не повинен, так як такі йому не потрібні й за встановленим на заводі порядком ці дані гр-ну Келлеру не могли бути ніким повідомлені. На основі викладеної діаграми можна встановити потужність дизельного цеху, тим більше, що все інше устаткування, наявне в дизельному цеху, Келлер, працюючи там постійно, знає напам'ять. Крім того, оскільки вказана діаграма показує як кількість робочої сили з розбивкою по розрядах, а також величину отриманої заробітної плати, указаний матеріал можна використати для публікації у закордонній пресі»⁹.

Узагалі, як стверджували на допитах свідки, інженер У. Келлер відзначався неабиякою допитливістю та інтересом до ситуації в Радянському Союзі загалом, і у Миколаєві зокрема. Його цікавило практично все – робота підприємства, кваліфікація робітників, настрої та рівень життя в місті, ціни на одяг, взуття, продукти харчування. При цьому він порівнював їх зі швейцарськими показниками. Так, технік заводу ім. А. Марті І. Корнев заявив:

«Під час другої зустрічі з У. Келлером він питав у мене, де можна дістати план міста Миколаєва, оскільки це місто цікавить його з погляду туриста [...]. Коли я сказав У. Келлеру, що працюю на заводі ім. А. Марті техніком, і сказав, скільки я заробляю в місяць, він відразу ж мій заробіток перевів на швейцарські франки, сказавши: “Це жебрацький заробіток, ви значно більше повинні отримувати”.

Під час моєї прогулянки з У. Келлером по Радянській вулиці м. Миколаєва, у бесіді він багато чим цікавився. Він питав мене,

⁸ ГДА СБ України, м. Миколаїв, спр. 2330-с, арк. 23.

⁹ Там само, арк. 21.

скільки коштує в нас костюм, брюки, десяток яєць, взуття, кг сала, м'яса і т. д. Коли я сказав йому в наших цінах, У. Келлер заявив, що у Швейцарії значно краще і дешевше, і що там безробітний може прожити на ту допомогу, котру отримує по безробіттю, що неможливо у СРСР, так як життя в СРСР дуже дороге. У. Келлер у бесіді зі мною виказував невдоволення тим, що як тільки він приїхав у Миколаїв, до нього відразу прикріпили перекладача німецької мови, який ні на крок від нього не відходить і навіть ходить із ним у ресторан їсти, що У. Келлеру дуже не подобається.

У період мого знайомства з У. Келлером він говорив мені, що на заводі ім. А. Марті, де він працює в дизельному, він приглядається до того, що робиться в інших цехах [...]. У. Келлер мені сказав, що у цьому цеху працює багато робітників, причому всі робітники низької кваліфікації й що взагалі у цьому цеху мало кваліфікованих робітників, а також мало кваліфікованих спеціалістів. Причому тоді ж У. Келлер у мене спитав – чи таке саме становище з робочою силою в інших цехах заводу. У. Келлеру я відповів, що це залежить від характеру роботи. У. Келлер зі мною не погодився і заявив: “Ваші спеціалісти, що працюють на заводі, мають дуже низьку кваліфікацію і дуже слабко розбираються в технічних питаннях; у Швейцарії не тільки спеціалісти, але й робітники мають вищу кваліфікацію, ніж у вас; 4 тис. швейцарських робітників можуть дати за один і той самий час більше продукції, ніж ваші 20 тис. робітників”.

У. Келлер цікавився і тим, скільки на заводі ім. А. Марті працює робітників і, зокрема, скільки працює на цьому заводі жінок. Коли я на це питання не відповів, він мені заявив: “Мабуть на заводі ім. А. Марті працює до 50% жінок”.

У. Келлер також питав у мене, чи виготовляють на заводі ім. А. Марті гранати, гармати або інше озброєння. Коли я відповів, що мені це невідомо, він спитав у мене, чи роблять на цьому заводі пароплави, і якщо роблять, то які [...].

Із попередником У. Келлера Брюнгером я також був знайомий, але він подібними відомостями не цікавився й ніколи про це в мене не питав.

Під час протиповітряної тривоги в м. Миколаєві У. Келлер спитав у мене, чи все населення має протигазу, на що я тоді відповів йому ствердно»¹⁰.

Призначений У. Келлеру перекладачем Р. Рілле на допиті 3 грудня 1936 р. розповів:

«[...] *Питання:* Які обставини викликали у Вас вперше підозру до У. Келлера з точки зору здійснення ним шпигунства?

Відповідь: У перші ж дні свого перебування на Миколаївському заводі А. Марті У. Келлер, проходячи територією заводу, завжди уважно придивлявся до різних деталей, що знаходилися на території, де він ішов. Зазвичай після подібних випадків він виймав із кишені логарифмічну лінійку й робив якісь розрахунки. Призначення цих деталей ніякого стосунку до дизель-моторів, що були місцем роботи У. Келлера, не мало, а відносилися до деталей спецпризначення. Я стверджую, що це саме так тому, що я сам за спеціальністю слюсар-дизеліст і прекрасно знаю, які деталі мають стосунок до дизель-моторів. Наведене мною вище й викликало в мене на самому початку перебування У. Келлера на заводі А. Марті підозру в тому, що його зацікавленість – це прояв шпигунського порядку. Подальші факти повністю переконали мене у цьому.

Питання: Розкажіть про факти, що підтвердили Ваше попереднє припущення про шпигунську діяльність У. Келлера.

Відповідь: [...] У жовтні 1936 р. в дизельному цеху здійснювався монтаж елеватора підводного човна. Місце, де відбувався цей монтаж, було приблизно в 15 м[етрах] від того місця, де стояли об'єкти роботи У. Келлера і де він повинен був перебувати. У цей день, це було у грудні, дати я не пам'ятаю, я вийшов ненадовго з дизельного цеху. Коли я зайшов у цех, то побачив У. Келлера, який стояв біля креслення елеватора підводного човна, він розглядав це креслення. Побачивши це, я негайно підійшов до бригадира М. Селіванова і сказав йому, щоб він сховав це креслення, оскільки останнє було таємним. М. Селіванов негайно забрав це креслення, після чого У. Келлер, не сказавши нічого, відійшов до місця, де стояли об'єкти його роботи.

У жовтні ц. р., дати не пам'ятаю, у дизельному цеху проводилася контрольна прийомка гарматного візка. Ця прийомка відбувалася 3 дні. Керував цією роботою контрольний майстер Кирилов. У. Келлер протягом цих 3-х днів декілька разів опитував мене про призначення цього візка. Я відповів йому, що мені це невідомо. В один із цих днів, коли перевірявся візок, я вийшов із цеху. Повернувшись через деякий час у цех, У. Келлер

¹⁰ ГДА СБ України, м. Миколаїв, спр. 2330-с, арк. 280.

розповів мені про наступний інцидент: за словами У. Келлера, він підійшов до креслення цього візка, яке лежало на шаберній плиті. У. Келлер почав роздивлятися це креслення. Контрольний майстер Кирилов, помітивши, що У. Келлер роздивляється креслення, за словами У. Келлера, прибрав його для того, щоб він, У. Келлер, не міг розглядати його. У. Келлер, розповідаючи мені про це, сказав приблизно наступне: “Дивні люди, думають, що я не знаю, для якої мети виготовляється цей візок. Я цікавився толерантністю (опір, стабільність). Повинен Вам сказати, що у вас толерантність вища, ніж у німецькій артилерії. Там така висока толерантність не використовується”¹¹.

У свідченнях інших працівників заводу теж наголошувалося, що У. Келлер подовгу зупинявся біля деталей, котрі не мали стосунку до його роботи, намагався з’ясувати в робітників їх призначення. Маючи доступ лише в дизельний цех заводу А. Марті, У. Келлер намагався ознайомитися з характером виробництва спеццеху № 1 та ливарного цеху. Усі свідки відзначали «антирадянські висловлювання» У. Келлера. Наприклад, Р. Ріллі вказував:

«У. Келлер обурився моїй розповіді про відсутність у СРСР безробіття та сказав: “Думаєте, я не знаю, як і ким будувався Білороський канал? Ви думаєте, мені невідомо, як викидають у вас ряд робітників із заводів із різних причин, а потім їх нікуди не приймають? А ви говорите, що у вас немає безробітних”¹².

Зараз важко сказати, що тут відіграло свою роль – чи то насаджувана у країні суцільна шпигуноманія, чи заляканість людей, котрі перебували під впливом пропаганди «очікування війни», але жоден зі свідків не виступив на підтримку обвинувачуваного. Більше того, кожна дія, кожне слово У. Келлера трактувалися саме як підтвердження його «шпигунської діяльності».

Попереднє слідство у справі У. Келлера, якого наприкінці 1936 р. перевели до спецкорпусу Одеської тюрми, 10 червня 1937 р. було завершено й передане військовому прокуророві для наступного направлення на розгляд військового трибуналу.

¹¹ ГДА СБ України, м. Миколаїв, спр. 2330-с, арк. 91–92.

¹² Там само, арк. 92.

Справа обвинуваченого у «шпигунстві на користь іноземної держави» У. Келлера розглядалася на закритому судовому засіданні військового трибуналу Київського військового округу без участі захисту та прокурора. На засіданні був присутній перекладач, адже підсудний не володів російською мовою. Звинувачення спиралося на показання свідків Корнева, Ріллі, Кирилова та Сурженка. Вони майже дослівно повторили свої свідчення, надані під час попереднього слідства.

Після роз’яснення підсудному головуючим на засіданні військовим юристом 1-го рангу Румським його прав, У. Келлер виступив із клопотанням про призначення в його справі експерта – досвідченого інженера, уважаючи, що він потрібний для з’ясування моментів технічного порядку.

Головуючий роз’яснив підсудному, що він обвинувачується у шпигунстві, а отже технічна експертиза за даною справою непотрібна. Після підтвердження У. Келлером свого клопотання йому знову було відмовлено. Головуючий мотивував своє рішення тим, що підсудний не пояснив мету присутності експерта. Після чергової відмови клопотання з боку підсудного припинилися.

У. Келлер під час засідання заявив, що винним себе не визнає, але показання суду даватиме. Відкидаючи всі обвинувачення, він заявив:

«Шпигунством у СРСР я не займався й показання Корнева не відповідають дійсності. [...] я не перебуваю на службі в розвідвальних органах і шпигунством не займаюсь. Я вільний швейцарець і у шпигунській роботі потреби не маю»¹³.

Як і очікувалося, 6 вересня 1937 р. військовий трибунал ухвалив обвинувальний вирок (уся процедура розгляду справи іноземного громадянина зайняла лише одну добу. – С. М.) – 6 років позбавлення волі з відбуванням покарання в тюрмі та конфіскацією особистого майна. У. Келлер одразу подав касаційну скаргу. Розглянувши її, 2 листопада 1937 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР ухвалила: касацію відхилити, вирок залишити у силі.

¹³ ГДА СБ України, м. Миколаїв, спр. 2330-с, арк. 279 зв.

Подальша доля швейцарського інженера У. Келлера складалася не за загальним сценарієм, як у випадку сотень тисяч інших в'язнів у СРСР. Спочатку він ішов у загальному «потоці» арештантів. Із Миколаївської тюрми був переведений до Одеської – тут провадилося досудове слідство. Згодом – Київ, де військовий трибунал КВО виніс свій вирок. На початку 1939 р. У. Келлер відбував покарання в Новочеркаській тюрмі ГУДБ НКВС, із червня 1939 р. – у Соловецькій тюрмі ГУДБ НКВС¹⁴. Але з березня 1940 й до 1947 рр. він перебував в ОКБ-30 (Ленінград) – як кваліфікованого інженера його «залучили» до дослідно-конструкторських робіт 4-го спецвідділу НКДБ–МВС СРСР. У характеристиці начальника 4-го спецвідділу генерал-майора В. Кравченка від 5 вересня 1946 р. вказувалося:

«У. Келлер є кваліфікованим спеціалістом. У 4-му спецвідділі МВС СРСР використовується з березня 1940 р. по нинішній час. До березня 1945 р. з/к Келлер працював керівником конструкторської групи, а з березня 1945 р. висунув ініціативну пропозицію спеціального дизеля, який був прийнятий до проектування і У. Келлер був призначений керівником цього проекту. Дисципліна хороша. До роботи ставиться добросовісно. У подальшому вважаю можливим використовувати на об'єктах 4-го спецвідділу МВС СРСР за вільним наймом»¹⁵.

Але долю У. Келлера вирішувала спеціальна комісія у складі заступника начальника УМВС Ленінградської області, представника УМДБ Ленінградської області та прокурора м. Ленінграда у відповідності з наказом МВС СРСР, МДБ СРСР і Генерального прокурора СРСР № 00585/00251/107 сс від 24 червня 1946 р. Розглянувши матеріали на ув'язненого спецтюрми УМВС Ленінградської області У. Келлера, комісія констатувала, що термін покарання останнього завершився 30 жовтня 1942 р. Але, згідно з директивами НКВС СРСР і Прокурора СРСР № 221 від 22 червня 1941 р. і № 185 від 29 квітня 1942 р., звільнення було «затримане до особливого розпорядження». У висновку зазначалося, що за період утримання під вартою на ув'язнено-

¹⁴ ГДА СБ України, м. Миколаїв, спр. 2330-с, арк. 327–345.

¹⁵ Там само, арк. 293.

го У. Келлера надійшли компрометуючі матеріали щодо його «антирадянських висловлювань». Чекисти були переконані у «соціальної небезпечності» для радянської держави цього іноземного громадянина. Тому, згідно з пунктом 3«б» наказу МВС СРСР, МДБ СРСР та Генерального прокурора СРСР № 00585/00251/107 сс від 24 червня 1946 р., вказана вище комісія пропонувала вислати У. Келлера терміном на 5 років¹⁶.

Вірогідно, що причиною для такого рішення стала доповідна записка зі спецтюрми УМВС Ленінградської області від 30 липня 1946 р., куди У. Келлер був переведений 19 квітня 1946 р. У документі йшлося про те, що він, перебуваючи на формулярному обліку та працюючи на заводі № 500, у 1943 р. проявляв інтерес до конструкції танкових двигунів. Для прикладу в доповідній записці цитувалися витяги з агентурних донесень. Так, інформатор «Федоров» повідомляв:

«У. Келлер веде роботу (з-д 500) за новим дизелем ОН-5 на установці ОН-4, жодна робота не була завершена й оформлена звітами про результати робіт».

Інформатор «Мотор» цитував слова У. Келлера з його розмови з іншими ув'язненими після відвідування виставки трофейного озброєння:

«Нічого, що наш двигун буде складнішим від закордонних, нам поспішати з приготуванням не слід, нехай буде затримка»¹⁷.

Після прибуття ув'язненого У. Келлера на ленінградський об'єкт спецтюрми при заводі № 800, на нього почали регулярно надходити агентурні донесення. Зокрема, інформатор «Сидоров» 18 червня 1946 р. доповідав:

«До російських спеціалістів [У. Келлер] ставиться зверхньо, вважаючи їх недостатньо кваліфікованими й нездатними вирішувати складні технічні питання. [...] Він не терпить ніяких заперечень і часто відмовляється вислуховувати працівника про вади конструкції»¹⁸.

¹⁶ ГДА СБ України, м. Миколаїв, спр. 2330-с, арк. 288.

¹⁷ Там само, арк. 291.

¹⁸ Там само, арк. 292.

Саме така поведінка «незговірливого інженера» кваліфікувалася як «антирадянська діяльність». Згідно з ухвалою Особливої наради при МДБ СРСР від 8 березня 1947 р., У. Келлер, як «соціально-небезпечний елемент», був висланий на 5 років до Комі АРСР з одночасним зазначенням про відбуття терміну покарання.

У цьому контексті спостерігається міжвідомчий конфлікт. Інженер У. Келлер працював у дослідно-конструкторському бюро ОКБ № 30, що підпорядковувалося МВС СРСР. Але контрозвідувальне забезпечення таких закритих установ здійснювали співробітники МДБ. Саме вони встановили факти «антирадянської діяльності» У. Келлера й ініціювали його покарання через Особливу нараду при МДБ СРСР.

Тому вже 7 травня 1947 р. міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов надіслав листа міністрові державної безпеки СРСР В. Абакумову стосовно У. Келлера наступного змісту:

«Особливе конструкторське бюро № 30 4-го спецвідділу МВС СРСР розробило проект потужного танкового дизеля ТД, зразки якого, згідно з постановами Ради Народних Комісарів СРСР № 2840-822 сс від 6.XI-1945 р. і Ради Міністрів СРСР № 935-288 сс від 9.IV-1947 р., повинні бути виготовлені й випущені заводом № 800 міністерства транспортного машинобудування СРСР у м. Ленінграді в IV кварталі ц. р. під технічним керівництвом ОКБ-30.

Автором проекту вказаного дизеля та головним його конструктором є колишній ув'язнений, який використовувався в 4-му спецвідділі МВС СРСР із 1940 р., швейцарський підданий інженер У. Келлер, засуджений 6 вересня 1937 р. військовим трибуналом Київського військового округу за ст. 54-6 ч. 1 КК УРСР до 6 років тюремного ув'язнення. У нинішній час У. Келлер, за рішенням Особливої наради при МДБ СРСР від 8 березня ц. р., висланий як соціально-небезпечний елемент у Комі АРСР терміном на 5 років.

Інженер У. Келлер є спеціалістом-конструктором потужних дизелів і його вислання створило значні ускладнення у справі своєчасного й успішного виконання вказаних вище постанов уряду СРСР. Зважаючи на те, що присутність У. Келлера в ОКБ-30 украй необхідна для керівництва виготовленням зразків дизеля

ТД і освоєнням його у виробництві, вважаю за необхідне закріпити інженера У. Келлера як вільнонайманого співробітника за ОКБ-30 4-го спецвідділу МВС СРСР у м. Ленінграді, де будуть забезпечені умови, які виключають можливість встановлення ним зовнішніх зв'язків.

Після закінчення строку покарання інженер У. Келлер неодноразово висловлював своє бажання залишитися в Радянському Союзі, перейти в радянське підданство та продовжити свою роботу в області створення нових конструкцій потужних дизелів, про що з його боку є письмові заяви»¹⁹.

У своєму листі міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов просив міністра держбезпеки СРСР В. Абакумова переглянути рішення Особливої наради при МДБ СРСР про вислання У. Келлера, давши вказівку про його повернення в Ленінград для продовження роботи в ОКБ-30 зі створення танкових двигунів.

Вирішення питання на такому високому рівні, незважаючи на протистояння між керівництвом МВС і МДБ, мало для У. Келлера позитивні наслідки. Уже 17 червня 1947 р. було ухвалено висновок начальника 2-го головного управління (контррозвідка) МДБ СРСР генерал-майора Є. Пітовранова, затверджений 20 червня міністром В. Абакумовим, в якому, зокрема, ішлося про необхідність перегляду рішення Особливої наради та звільнення У. Келлера від покарання. Хоча, слід додати, тут же рукою Є. Пітовранова було вписано:

«УМДБ Ленінградської області забезпечити агентурне спостереження за Келлер[ом]».

28 червня 1947 р. Особлива нарада при МДБ СРСР скасувала своє попереднє рішення та звільнила У. Келлера від вислання в Комі АРСР, направивши його в ленінградське ОКБ-30²⁰.

Із 1947 р. до моменту реорганізації конструкторського бюро в 1953 р. У. Келлер працював головним конструктором ОКБ-30. У 1953 р. він – провідний конструктор ОКБ-800. У 1949 р. наказом міністра важкого машинобудування за створення нових зразків техніки він був нагороджений персональною премією

¹⁹ ГДА СБ України, м. Миколаїв, спр. 2330-с, арк.302-303.

²⁰ Там само, арк. 304-306.

(25 тис. руб.), котру з невідомих причин не отримав. Мав значну кількість авторських свідоцтв²¹.

Попри зовнішній добробут, професійну реалізацію інженер У. Келлер змушений був пожертвувати чималим пластом власного життя. Зокрема, перед поїздкою у СРСР у Швейцарії в нього залишилися молода дружина та двоє синів – п'ятирічний Клаус і десятирічний Улі. Цілком вірогідно, що вони так і не дізналися про те, де подівся їхній чоловік та батько. Можливо, у післявоєнний період У. Келлер дав їм знати про себе, але як «носій державної таємниці» повернутися на Батьківщину він уже не міг.

У 1948 р. У. Келлер отримав радянське громадянство, того ж року й одружився. Протягом 1950–1951 рр. подружжя Келлерів двічі подавало заяви про перегляд справи, але вони задоволені так і не були. Після смерті Й. Сталіна Ольга Олександрівна Келлер у черговій скарзі на ім'я Головного військового прокурора СРСР від 6 листопада 1955 р. вимагала реабілітації У. Келлера.

Нарешті справа зрушилася з «мертвої точки». Військовий прокурор Одеського військового округу генерал-майор юстиції А. Полоз 9 березня 1956 р. направив начальникові УКДБ по Миколаївській області полковникові Сидорову архівно-кримінальну справу інженера-конструктора У. Келлера та скаргу О. Келлер. А. Полоз просив перевірити справу на предмет обґрунтованості звинувачення та до 1 травня 1956 р. повернути її з відповідними висновками у військову прокуратуру ОдВО.

Окрім архівно-кримінальної справи з надр УКДБ по Миколаївській області було піднято оперативну справу «Специ», по якій проходив У. Келлер. Її опрацювання співробітниками обласного УКДБ у квітні 1956 р. дало несподівані результати. Виявилось, що У. Келлер став жертвою чітко спланованих агентурно-оперативних заходів. Для загального розуміння суті цієї операції подамо розлогу цитату:

«Прибувши в місто Миколаїв, У. Келлер через швейцара ідальні відділу робітничого постачання суднобудівного заводу

[...], який володів німецькою мовою, познайомився з секретним співробітником Миколаївського міськвідділу НКВС “Волинським” – інженером суднобудівного заводу, що володів іноземними мовами [...].

За завданням міськвідділу НКВС “Волинський” під час зустрічей із У. Келлером постійно натякав йому, що він – “Волинський”, може дістати У. Келлеру дані про стан на суднобудівному заводі робочої сили та її кваліфікацію, оскільки цими даними У. Келлер особливо цікавився під час бесід із “Волинським”. Однак на ці натяки У. Келлер не реагував, заявляючи, що такі дані його цікавили не спеціально для якоїсь мети, а просто так, тож вони йому непотрібні.

19 жовтня 1936 р. начальник Миколаївського міськвідділу НКВС – капітан держбезпеки Уралець – дав “Волинському” завдання приготувати у себе на квартирі й розкласти в безладному вигляді на столі серед папок аркуші паперу з цифровими даними, що характеризували стан на суднобудівному заводі робочої сили за кваліфікаціями й т. п. Ці дані повинні були бути розкладені на столі так, щоб У. Келлер, прийшовши до нього, звернув на них увагу, і якщо він ними зацікавиться, то “Волинський” повинен заявити, що один екземпляр цих даних він може приготувати для нього, а потім вручити їх У. Келлеру. Ці дані не повинні відповідати дійсності й попередньо “Волинський” має принести їх на квартиру начальника міськвідділу НКВС для остаточної санкції.

28 жовтня 1936 р. “Волинський” з’явився на квартиру начальника Миколаївського міськвідділу НКВС Уралець, де йому було дане остаточно відпрацьоване завдання від 19 жовтня 1936 р.

Згідно з цим завданням, “Волинський” повинен був 30 жовтня або 1 листопада 1936 р., користуючись вихідним днем, запросити до себе на квартиру приблизно о 12 год. дня У. Келлера. До цього часу у “Волинського” на столі повинен бути в готовому вигляді розроблений документ, який представляє собою аналіз роботи заводу А. Марті за 1936 р., перспективи заводу на 1937 р. Причому матеріали мають бути близькими до дійсності, щоб вони мали явний характер шпигунських матеріалів. [...]

“Волинський” повинен був створити таку обстановку, щоб матеріали У. Келлеру були вручені будь-якою ціною та притому без найменшої підозри з його сторони. Одночасно з цими ма-

²¹ ГДА СБ України, м. Миколаїв, спр. 2330-с, арк. 310.

теріалами “Волинський” повинен був вручити У. Келлеру план заводу й деякі креслення, які “Волинському” завчасно дадуть на квартирі співробітника Миколаївського міськвідділу НКВС Бикова.

Після вручення У. Келлеру всіх цих матеріалів “Волинський” повинен провести його на вулицю й подати оперативному співробітнику міськвідділу НКВС, що стежив за квартирою “Волинського”, умовний сигнал, який би свідчив, що “матеріали” У. Келлеру вручено, а самому під певним приводом залишити У. Келлера одного.

31 жовтня 1936 р. “Волинський” повідомив, що виконуючи завдання начальника міськвідділу НКВС, він 30 жовтня створив відповідну обстановку у своїй квартирі. Того ж дня, о 6 год. вечора до нього на квартиру прийшов У. Келлер і застав “Волинського” за “роботою”. Сівши за стіл і побачивши на столі документ із даними про робочу силу по заводу, У. Келлер зацікавився ними і попросив дозволу записати їх. У відповідь на це “Волинський” сказав йому, що переписувати йому немає чого, оскільки він дасть йому весь зошит зі всіма даними по заводу й він переписе їх у себе в номері. Однак У. Келлер почав заперечувати, заявляючи, що весь зошит йому не потрібен, його цікавлять тільки дані про робочу силу, і почав переписувати їх на аркуш паперу. Але оскільки, згідно із завданням міськвідділу НКВС, це не влаштувало оперативних працівників, “Волинський” вирвав у нього аркуш паперу та заявив: “Киньте ви себе затрудняти всілякими дурницями на зразок цієї. Якщо ця дурня вас цікавить, будь ласка, візьміть це до себе й переписіть, а потім я зайду до вас у номер і за словником перекладу незрозумілі технічні терміни”.

Сказавши це, “Волинський” узяв весь зошит із даними про суднобудівний завод і сам поклав його в бокову кишеню піджака У. Келлера. У. Келлер не заперечував і вони почали пити пиво.

Під час випивки вони вели бесіду. У. Келлер цікавився тільки питаннями робочої сили на заводі та її кваліфікацією. Вийнявши з кишені зошит і зазирнувши в нього, У. Келлер сказав “Волинському”, що він не хоче зловживати його довірою, адже “Волинського” можуть покарати за це, і повернув зошит “Волинському”. Попри наполегливі умовляння з боку “Волинського”, У. Келлер зошит не взяв. Тоді “Волинський” вирвав із зошита аркуш із даними про робочу силу й тільки його зміг вручити У. Келлеру в результаті настійливого прохання.

Після цього “Волинський” почав демонструвати У. Келлеру заводські креслення зі зразками бойових кораблів військово-морського флоту СРСР – лінкора, крейсера й підводного човна, а також план суднобудівного заводу (все це “Волинському” було вручено співробітником Миколаївського міськвідділу НКВС Биковим). Одночасно “Волинський” пропонував У. Келлеру взяти з собою в номер для детального ознайомлення. Однак У. Келлер відмовився взяти ці креслення та заявив, що вони його не цікавлять. Причому У. Келлер зауважив “Волинському”, що показані йому зразки бойових кораблів не відповідають необхідним нормам. На цьому їхня розмова завершилася й У. Келлер почав збиратися.

Вийшовши з У. Келлером на вулицю, “Волинський” подав оперативному співробітнику міськвідділу НКВС умовний сигнал, після чого вони розійшлися.

Того ж вечора У. Келлера було затримано на вулиці оперативними працівниками міськвідділу НКВС під приводом з’ясування скандалу з п’яним громадянином, який проходив вулицю, доставлено у відділок міліції й обшукано. Під час обшуку в нього було знайдено дані, вручені йому “Волинським” і визнані таємними. На основі цього У. Келлера звинуватили у шпигунстві й він був заарештований Миколаївським міськвідділом НКВС. [...] Будь-яких інших матеріалів на У. Келлера у справі немає»²².

Цілком вірогідно, що підставою для проведення агентурно-оперативних заходів стало певне професійне зацікавлення У. Келлера. Водночас місцеві чекісти могли прозвітувати перед центральним апаратом НКВС СРСР про «викриття іноземного шпигуна».

У висновках Миколаївського обласного УКДБ при перегляді справи У. Келлера (16 квітня 1956 р.) знайшла своє пояснення також його цікавість до ситуації на суднобудівному заводі імені А. Марті:

«Допитані на попередньому слідстві та у судовому засіданні як свідки Р. Рілле, І. Кирилов, І. Сурженко й інші показали, що У. Келлер, працюючи на заводі імені А. Марті як представник фірми “Зульцер”, проявляв цікавість до різних технічних нови-

²² ГДА СБ України, м. Миколаїв, спр. 2330-с, арк.311 – 314.

нок. У. Келлер цікавився призначенням тих чи інших машин, агрегатів, креслень або виконуваних на заводі робіт, у зв'язку з чим вони вважають, що У. Келлер цікавився цим у шпигунських цілях.

Однак із показань тих самих свідків видно, що цими даними У. Келлер цікавився, оскільки вони потрапляли в його поле зору при виконанні ним своїх службових функцій на заводі. Так, зборка елеватора підводного човна відбувалася в дизельному цеху за його присутності, оскільки У. Келлер працював у тому ж цеху. Гарматний візок перевірявся також у присутності У. Келлера, креслення цього візка лежали відкрито й тому ставити у провину У. Келлеру вказані факти як збір шпигунських даних не можна»²³.

На основі зібраних матеріалів за справою У. Келлера було складено та направлено до Верховного суду СРСР протест Генерального прокурора СРСР. 28 січня 1957 р., обговоривши матеріали справи, докази й мотивацію прокурорського протесту, пленум Верховного суду СРСР ухвалив:

«Уважаючи необґрунтованим засудження У. Келлера за шпигунство, пленум Верховного суду СРСР постановляє:

Вирок військового трибуналу Київського військового округу від 6 вересня 1937 р. та ухвалу Військової колегії Верховного суду СРСР від 17 лютого 1938 р. стосовно Келлера Ульріха Ульріховича скасувати і справу виробництвом припинити за відсутністю складу злочину»²⁴.

Таким чином, 20-річні домагання справедливості увінчалися реабілітацією. Утім, для У. Келлера боротьба остаточно не завершилася. Він був непересічною людиною, мав власний погляд на життя та людські стосунки. Про це свідчить наявність у характеристиці таких оціночних суджень, як:

«проявив себе висококваліфікованим спеціалістом, котрий має глибокі знання й широкий досвід»,

«проявляє високу вимогливість до себе і підлеглих»,

«не завжди об'єктивний в оцінці своєї та чужої роботи»,

²³ ГДА СБ України, м. Миколаїв, спр. 2330-с, арк.318-319.

²⁴ Там само, арк. 309.

«у відносинах допускає нетактовну поведінку, яка доходить до грубощів»²⁵.

Відтак після всіх життєвих перипетій він написав заяву в УКДБ по Миколаївській області з вимогою повернути конфісковане особисте майно. Імовірно, не останню роль тут відіграла така риса характеру, як загострене почуття справедливості.

У 1936 р. у швейцарського інженера У. Келлера було конфіковано цінні, як на радянські умови, особисті речі закордонного виробництва – пальто, валізи, костюми, сорочки, взуття та інше вартістю від 100 до 2000 руб. Однак у протокол обшуку їх включено не було. Вірогідно, усе це розподілили серед співробітників місцевого УНКВС. Значну цінність становили інструменти, вилучені на робочому місці інженера на заводі імені А. Марті – планіметр швейцарської фірми «Амслер» ціною 1500 руб., індикатор № 3 фірми «Майкок» ціною 3000 руб., а також комбінезони. Під час переводу У. Келлера з Миколаєва до Одеського УНКВС у нього вилучили 640 швейцарських франків, по декілька десятків німецьких марок і польських злотих. При переводі в Новочеркаську тюрму в У. Келлера відібрали габардинове пальто за 1500 руб. та масивну золоту обручку вагою 7 грамів²⁶. Утім, фінансова комісія вирішила відшкодувати Ульріхові Келлеру

«вартість конфіскованого майна відповідно до акта оцінки № 14 від 27 лютого 1958 р. у розмірі 264 руб. 60 коп.».

Для виплати компенсації за валютні цінності комісія підстав не знайшла. І вже як неприховане знуцання виглядало включення в акт опису та оцінки 30-відсоткової «зношеності» золотої обручки.

Як далі складалося життя У. Келлера з матеріалів архівно-кримінальної справи № 2330-с невідомо. Неординарна особистість – інженер-конструктор Ульріх Келлер – безперечно залишив свій слід в історії науки й техніки СРСР. Його подальшу долю можливо встановити лише спільними зусиллями російських та швейцарських дослідників.

²⁵ ГДА СБ України, м. Миколаїв, спр. 2330-с, арк. 311.

²⁶ Там само, арк.328-329.

**Сергей Макарчук. Судьба швейцарского инженера
Ульриха Келлера (по материалам
архивно-уголовного дела № 2330-с)**

В статье на материалах архивно-уголовного дела Ульриха Келлера исследуются отдельные аспекты механизма политических репрессий второй половины 1930-х гг. в СССР, функционирование органов государственной безопасности в военные и первые послевоенные годы.

Ключевые слова: Ульрих Келлер, военный трибунал, шпионаж, НКВД, МГБ.

**Sergey Makarchuk. Destiny of the Swiss Engineer Ulrich Keller
(on Materials of Archival-Investigative Cause No. 2330-c)**

In article separate aspects of the mechanism of political repressions of the second half 1930s in the USSR, functioning of punitive – repressive bodies in military and first war years on materials of archival and investigative cause of Ulrich Keller are researched.

Key words: Ulrich Keller, military court, espionage, NKVD, MGB.

ВЛАДА І ЦЕРКВА

УДК: 218.9:322 (470+571) «1920»

Людмила БАБЕНКО*

**Динаміка розкольніцьких тенденцій у Російській
православній церкві на початку 1920-х рр.:
чекістський сегмент**

У статті висвітлюються деякі проблеми державно-церковних відносин у радянській Україні на початку 1920-х рр., пов'язані з використанням органів державної безпеки задля ослаблення впливу православної церкви на суспільство. Аналізуються заходи, спрямовані на поглиблення внутрішньо-церковного розколу й підтримку обновленської течії у православ'ї засобами спецслужб.

Ключові слова: православна церква, органи державної безпеки, обновленство, розкол.

Сучасна історична наука проявляє значний інтерес до вивчення становлення відносин православних конфесій із радян-

* *Бабенко Людмила Леонідівна* – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

ською владою впродовж першого десятиліття існування останньої. Особливої гостроти ця проблема набуває в контексті розколу Російської православної церкви (РПЦ), виділення з її лона обновленської течії та поширення конформістських настроїв серед духівництва та вірян. Принципового значення в поглядах і дискусіях дослідників набуває питання оцінки ролі органів державної безпеки (ВУНК–ДПУ) в ескалації церковного розколу у зазначений період і їх ставлення до обновленства. Наприклад, О. Ігнатуша вважає, що відбулася невинуватена абсолютизація поглядів В. Пащенка, висловлених свого часу як новаторські, про обновленський рух як «породження Державного політичного управління (ДПУ)»¹. Цю думку поділяє А. Киридон, котра наголошує на внутріцерковній природі обновленського руху². Вказаному питанню присвячено монографію О. Тригуба, який поглибив та узагальнив напрацювання вітчизняних науковців. Зокрема, автор погоджується, що серед головних причин, котрі спровокували розкол, слід визнати внутрішню інституційну кризу в дореволюційному православ'ї та зміни в державно-церковних відносинах, що відбулися внаслідок революції 1917 р. В Україні «ці причини доповнювалися глибинним національним конфліктом». Роль ДПУ в організації розколу О. Тригуб не вважає визначальною, наголошуючи, однак, при цьому й на неможливості її применшення³.

До цього питання зверталася й автор статті в ряді публікацій⁴. На наш погляд, у процесі дослідження проблеми слід чітко

¹ *Ігнатуша О.* «Обновленство» 20–30-х рр. ХХ ст.: витвір ДПУ чи модернізаційний рух в православному середовищі? // *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник.* – Кн. 1. – Л.: Логос, 2004. – С. 249–257.

² *Киридон А.* Обновленство в Україні: до проблеми формування понятійно-категоріального апарату в історико-релігійних дослідженнях // *Там само.* – С. 268–273.

³ *Тригуб О.* Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–1939 рр.): між Державним політичним управлінням та реформацією. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 29.

⁴ *Бабенко Л.* Силова детермінанта внутрішніх конфліктів у православній церкві за радянської доби // *Науковий вісник Чернівецького університету.* – Вип. 301/302. – Чернівці: Рута, 2006. – С. 179–182 та ін.

виокремлювати предмет дослідження – ВНК–ВУНК–ДПУ як інструмент партійно-державної політики в антирелігійній стратегії. Органи держбезпеки не слід розглядати як цілком самостійну інституцію – їх діяльність регулювалася партійними директивами, в абсолютній більшості таємними. Головним завданням чекістів було моделювання технологій, які б в очах суспільства робили процес зникнення релігії та церкви природним, таким, що відбувається внаслідок революційних трансформацій у суспільній свідомості.

Із цим завданням впоратися, за визнанням самих чекістів, було нелегко. Лівацькі настрої серед більшовиків у ставленні до релігії, форсування темпів її відмирання призвели до посилення антибільшовицьких настроїв, особливо на селі. Тези ЦК КП(б)У 1921 р. з антирелігійної пропаганди націлювали агітаторів на озброєння науковими методами переконання, просвітницької роботи, тому що «для селянських мас релігія заміняє майже всі форми культурної свідомості й побуту», а «пряме руйнування релігії озлоблює маси». Місцевим агітаторам і активістам рекомендувалося враховувати високий рівень «релігійності та забобонності» в Україні,

«що допомагає утвердитися думці про радянську владу як владу антихриста»⁵.

Відтак в антирелігійній боротьбі довелося застосовувати більш гнучку тактику.

Уповноважений секретного відділу ДПУ УСРР А. Соколовський уже у січні 1922 р. доповідав ЦК КП(б)У:

«Пророблена нами робота по розколу православної церкви увінчалася повним успіхом».

Зазначивши, що «методи боротьби проти церкви чисто ідеологічного характеру не могли мати особливого успіху», він далі писав:

«Використавши, з одного боку, кампанію з вилучення церковних цінностей, а, з іншого, використавши біле рядове духів-

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 749, арк. 99–100.

ництво, яке знаходилося під гнітом князів церкви і ненавиділо їх, ми організували й розвинули обновленський рух»⁶.

Водночас А. Соколовський уважав передчасним на той момент інспірування розколу самого обновленського руху, «який розпочала Москва», оскільки це його неминуче ослаблювало. Незважаючи на те, що «обновленський рух під різними назвами охопив усю Україну», чекіст зазначав:

«Але це нас не зовсім задовольняє, оскільки треба спочатку повністю побороти тихонівщину, а потім тільки почати розкол самого обновленського руху»⁷.

Уже на початок серпня 1922 р. із 97 правлячих єпископів 37 визнало головний осередок обновленства – Живу церкву, 36 – не визнало, 24 – зайняли вичікувальну позицію. Серед українського єпископату більшість саме вичікувала. Екзарх України Михайл намагався провести II Всеукраїнський собор єпископів, кліру та мирян для формування загальної позиції щодо ставлення до Живої церкви. Прогнозуючи на підставі загального настрою віруючих, що помісний собор категорично буде налаштований проти Живої церкви, органи виконавчої влади та ДПУ УСРР зірвали його проведення. 2–5 вересня 1922 р. замість 400 делегатів прибули лише 84 особи, здебільшого єпископи, що ухвалили рішення про відмежування від обновленства та інформування віруючих про «розкольницьку» сутність діяльності його представників. Фактично єпископи України не визнали Вище церковне управління (ВЦУ) й опинилися у протистоянні з радянською владою. Безпосереднім наслідком цього, як зазначає О. Тригуб, упродовж вересня–листопада 1922 р. стали масові кадрові «чистки» українського єпископату, який не підтримав Живу церкву⁸.

Технологію їх проведення розкриває звітний документ чекістів Київського губвідділу ДПУ. Під контролем співробіт-

ників губвідділу у квітні 1923 р. відбулася нарада духівництва Києва. У ході її роботи група священників-обновленців намагалася підтримати діяльність ВЦУ й ухвалити резолюцію про поширення ідеї обновленства серед священства та віруючих як прогресивної і своєчасної. Однак представники тихонівської течії фактично зірвали ухвалення такої резолюції. Чекісти переконалися, що «з єпископатом ніяких домовленостей бути не може»⁹.

Після провалу єпархіальних зборів київські чекісти робили спроби вплинути на єпископа уманського Макарія (Кармазина). Уважаючи його «слабохарактерною особистістю», вони намагалися переконати того піти на певні домовленості й компроміси з обновленцями. Утім, Макарій висунув ряд зустрічних вимог. Зокрема, ішлося про повторне скликання за його ініціативи єпархіального з'їзду, повернення із заслання архієреїв, котрі, на думку ієрарха, опинилися там на вимогу представників Живої церкви.

Невдовзі єпископа Макарія викликав на розмову голова губернської комісії з духівництва київський губернський прокурор М. Михайлик. Цілком вірогідно, що був присутній відповідальний співробітник губвідділу ДПУ. Про це свідчить не тільки деталізація розмови у звітній доповіді Київського губвідділу ДПУ УСРР, а й використання займенника «ми». Так, у цьому звіті зазначалося:

«У процесі бесіди виявилось, що Макарій ні на які поступки не піде й коли йому було запропоновано відмовитися від посади управляючого єпархією, на словах погодився. Але як тільки ми (тут і далі курсив наш. – Л. Б.) запропонували його згоду опублікувати у газетах, одразу відмовився. Він заявив, що пов'язаний клятвою і не відмовиться від посади»¹⁰.

Перші підсумки «розкольницької діяльності» чекісти підбили у січні 1924 р. У річному звіті Київського губернського відділу ДПУ за період з 1 січня 1923 по 1 січня 1924 рр. констату-

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1450, арк. 1.

⁷ Там само, арк. 1 зв.

⁸ Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–1939 рр.)... – С. 30–31.

⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 13, спр. 193, арк. 68–69.

¹⁰ Там само, арк. 70.

валосся, що в результаті розколу сформувалося два напрями: *слов'янський та український*. Перший, своєю чергою, поділявся на групи:

- *екзархістів-тихонівців*, до складу якої входило переважно чорне духівництво та чорносотенці; діяльність цієї групи, за свідченнями чекістів, була паралізована об'єднаннями, але в окремих випадках фіксувалися спроби організації «спротиву заходам радянської влади»;
- *прогресистів* – «споріднена тихонівцям» група, до складу котрої входило винятково біле духівництво й миряни, представники інтелігенції, колишні члени богословських філософських товариств;
- *живоцерковників* – «керівники групи не тільки є активними та ідейними працівниками, а й представляють собою колишній контрреволюційний і просто авантюрний елемент»¹¹. Така нищівна характеристика представників Живої церкви демонструвала певну зневагу чекістів до радикальних церковних реформаторів і засвідчувала відсутність довгострокової перспективи у цієї релігійної течії.

В українському напрямі, за визначенням чекістів, сформувалися наступні угруповання:

- *автокефалісти* – «можна охарактеризувати як національна церква. В іншому не відрізняються від тихонівців, що завжди були і є осередком петлюрівщини. Будучи сильними за кадровим складом, користуються впливом на українські віруючі маси»;
- *група Жива церква* – «створена за прикладом слов'янської Живої церкви, але дещо більш ліва та демократична за своїм складом».

У звіті було зроблено й аналітичні висновки та характеристики:

«[...] всі групи повністю захоплені своїми дискусіями і завоюванням авторитету серед мас, цьому заважає байдужість мас до [цих] організацій і програмних суперечок цих груп. Миряни проявляють цікавість виключно до мови богослужіння. У цьому вар-

¹¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 193, арк. 66.

то відзначити успіх української церкви перед слов'янською. Це пояснюється її активним проявом інтересу до перебігу життя українського народу»¹².

Подібне структурування релігійних громад відбулося в усіх округах. Наприклад, на Поділлі станом на початок 1923 р. найчисельнішою громадою були екзархісти (тихонівці) – 1013, автокефалісти налічували 200 громад, течія автокефалістів – прихильники єпископа Павла (Погорілка) – 29 громад, об'єднання – 25 громад. Подільські чекісти стверджували:

«Дві третини громад тихонівського напрямку за досить умілого підходу з боку об'єднання могли б бути відколотими»¹³.

Хоча ще у жовтні 1922 р. в доповідній записці Подільського губернського відділу ДПУ УСРР «Про церковне життя на Поділлі» відзначалася «твердість та одностайність єпископської церкви», проте

«роботою ДПУ в їхньому середовищі посяяні незгоди: єпископська церква розділилася на “біле” і “чорне” духівництво. Як у Вінниці, так і на периферії з'явилося багато невдоволених поведінками єпископської церкви. Одні з них стали відкритими прихильниками Живої церкви, організувавши в себе групи Живої церкви. Як, наприклад, у Брацлавському, Жмеринському, Гайсинському й інших повітах. [...] У цьому напрямі ведеться весь час боротьба між прихильниками однієї й тієї ж церкви. Головними діячами та керівниками цієї боротьби є губернський відділ ДПУ, який через насадження своїх освідомлювачів і сексотів весь час сприяє для розколу і чвар в єпископській церкві»¹⁴.

Уповноважений секретної групи Кам'янець-Подільського прикордонного загону ДПУ УСРР Г. Осінін 15 травня 1923 р. писав про «релігійну стійкість» єпископа-тихонівця Пимена:

«З середини [19]22 р. він залишався непохитним, маючи колосальний авторитет як серед духівництва, так і віруючих».

¹² ГДА СБ України, ф. 13, спр. 193, арк. 67.

¹³ Зінченко А.Л. «Це влада не від Бога, від дракона...» ДПУ-НКВС проти свободи совісті // Вітчизна. – 1991. – № 4. – С. 157.

¹⁴ Там само.

Однак після створення ВЦУ та організації групи Живої церкви, очолюваної вповноваженим ВЦУ (секретним співробітником місцевого відділу ДПУ), єпископ Пимен поїхав до Києва для консультацій. Там він ознайомився

«з безрадінням існуванням прихильників патріарха Тихона і прекрасно розумів, що у випадку невизнання ВУВЦУ він може бути усунений у кращому випадку на спокій».

Не бажаючи залишати свою посаду, ієрарх сповістив усіх вікарних єпископів про необхідність визнати ВУВЦУ. Лише два єпископи – вінницький Амбросій (Полянський) та проскурівський Валеріан (Рудич) – відмовилися визнати підпорядкованість ВУВЦУ. За свідченнями Г. Осініна, єпископ Валеріан звинувачував Пимена у співробітництві з «Київським відділом ДПУ». Але чекіст констатував, що попри визнання Пименом ВУВЦУ та його

«підмаслення з боку церковного управління (нагородження хрестом для носіння на клобучі), останній дуже в'яло знайомить свою єпархію з дійсністю оновлення церкви. Тим самим, він подає можливість ворогам ВУВЦУ поширювати хибні чутки, викривлювати істину».

Співробітникам секретної групи вдалося використати антагонізм між двома церковними угрупованнями. Чекісти зуміли спровокувати численні скандали серед священників, що, здебільшого, завершувалися «мордобоем». Подібні факти повністю дискредитували ієреїв серед віруючих. Наступним кроком, зазначалося в документі, стало створення групи Живої церкви, яку очолив парафіяльний священник. Одним із мотивів лідерства цієї людини у місцевій Живій церкві стали конфліктні відносини з єпархіальним управлінням та безпосередньо з єпископом Пименом. Спочатку співробітники ДПУ довго його «обробляли» на темі «боротьби з реакційним духівництвом», а згодом він отримав необхідні кошти та був завербований.

Утім, робота щодо розширення та активізації діяльності Живої церкви просувалася дуже повільно, хоча до складу «оновленських груп» інтенсивно залучалися парафіяльні священники. Причинами такого гальмування чекісти називали відсутність співчуття серед широких мас вірян оновленському ру-

хові загалом та страх перед «самодержцем єпископом Пименом». Співробітникам секретної групи Кам'янець-Подільського прикордонного загону вдалося не тільки затвердити свого агента вповноваженим ВУВЦУ, а й ввести в близьке оточення єпископа Пимена секретного співробітника, колишнього студента, якого ієрей висвятив на священника. Уже з лютого 1923 р. група Живої церкви налічувала 20 дійсних членів. Вони підготували українською мовою та розповсюдили відозви про мету й завдання оновленського руху, викриваючи діяльність «реакційного духівництва – тихонівців».

Серйозним випробуванням для кам'янець-подільських прихильників Живої церкви стали збори з обрання делегатів на єпархіальний з'їзд. На зібрання прибули всі противники оновленського руху та значна кількість так званих «фанатичних віруючих». Загальний настрій був ворожим щодо представників Живої церкви й було цілком очевидно: жоден «живоцерковник» не потрапить у список делегатів. Відтак чекісти змушені були зірвати проведення зібрання. Група Живої церкви зібралася в окремому приміщенні, обрала тимчасове окружне управління й делегатів на єпархіальний з'їзд. Тут із числа кам'янець-подільських посланців двох обрали до складу делегації для участі у проведенні помісного собору в Москві. Водночас уповноважений секретної групи Кам'янець-Подільського прикордонного загону Г. Осінін у черговий раз акцентував увагу на необхідності «значного фінансування "церковної лінії"»¹⁵.

Слід констатувати, що у цілому населення Поділля негативно ставилося до оновленців. Так, співробітники Гайсинського окрввідділення ДПУ УСРР вказували, що

«загалом духівництву чужі будь-які прогресивні рухи й "оновлення" церкви, тим паче, що населення ставиться надзвичайно вороже до нових ініціатив держави, попів оновленців і живоцерковників виганяють із приходів. Перебуваючи в повній матеріальній залежності од своїх громад, священники-прогресисти йдуть за масою, виконуючи її вимоги і виконання різних релігійних та забобонних обрядів»¹⁶.

¹⁵ Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 58, арк. 18–19.

¹⁶ Там само, ф. П-3, оп. 1, спр. 30, арк. 95.

Окрім провокацій та підтасування волевиявлення віруючих чекісти через арешт усували незгодних ієрархів. Так, С. Білокін зазначає, що екзарха України митрополита Михаїла заарештували 5 лютого 1923 р. саме за відмову підтримати обновленців, звинувативши в «контрреволюційній діяльності». Причина арешту пояснювалася в доповідній записці повноважного представника ДПУ РСФРР на Правобережній Україні начальникові секретного відділу ДПУ РСФРР Т. Самсонову від 8 лютого 1923 р.:

«Вилучити його треба було будь-що, тому що він, користуючись авторитетом і “канонічною” владою, зривав підготовчу роботу та сам з’їзд (так у тексті. – Л. Б.) всеукраїнських обновленських груп у Києві 12 лютого, а також гальмував роботу ДПУ з розколу духовництва Київської губернії та Правобережжя»¹⁷.

Начальник Київського губернського відділу ДПУ УСРР Г. Іванов теж уважав, що

«причиною слабкої роботи ВУЦВУ [на початку 1923 р.] під час перевибірчої кампанії [на єпархіальний з’їзд та Всеросійський собор] був вплив нині висланого єпископату, що розгорнув максимум можливої агітації проти “обновленців”, чим зірвав їх роботу».

Одразу після арешту опального митрополита до Києва за сприяння центрального апарату ДПУ УСРР прибули «авторитетні сили Живої церкви» з Харкова, зокрема новий митрополит Тихон. Вони розпочали агітаційні богослужіння на околицях Києва. Відтак з’явилися результати – «у перший день записалося до Живої церкви 30 осіб». Також прибулі ієрархи-обновленці розпочали переговори із заступником екзарха України єпископом Димитрієм та іншими тихонівськими єпископами з метою залучення їх до Живої церкви. Керівництво ДПУ УСРР наголошувало, що на випадок відсутності позитивного результату цих переговорів буде проведене адміністративне вислання 2–3 єпископів із Києва¹⁸.

¹⁷ Білокін С. Розгром Київського єпархіального управління 1923 р. // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 96.

¹⁸ ГДА СБ України, ф. 13. спр. 193, арк. 68.

Паралельно харківські обновленці та київські чекісти підготували єпархіальний з’їзд Київської єпархії, на якому 40 делегатів (здебільшого прихильники Живої церкви) обрали чотирьох делегатів на Всеросійський собор. Усі обрані, за свідченнями чекістів, «стоять на платформі Живої церкви».

Наступний єпархіальний з’їзд Київської єпархії відбувся 1 листопада 1923 р. – уже після проведення Всеросійського собору. Делегати від духовництва та мирян обговорювали питання «про доповіді на Всеросійському соборі», «про ставлення до патріарха Тихона», «про оновлення й нічні моління», «про матеріальне забезпечення єпархіального управління», а також про «липківщину» та «сектантство». Було обрано новий склад Київського єпархіального управління.

Начальник Київського губернського відділу ДПУ УСРР Г. Іванов у річному звіті за 1923 р. повністю розкрив весь механізм контролю за діяльністю новообраного Київського єпархіального управління:

«В основу роботи нового єпархіального управління (ЄУ) ми поставили [наступне]: заборонили ЄУ без нашого відома приймати будь-які кроки принципового характеру. Крім того, ми розпочали ретельний контроль усієї діяльності ЄУ. Це надзвичайно важливо, адже через якісь дрібниці між “живістами” завжди виникають чвари та інтелігенство».

Г. Іванов запевнив керівництво ДПУ УСРР про наявність необхідних коштів, адже останнє –

«є центральним питанням, при відсутності фінансування роботу проводити неможливо».

Наступну запоруку успіху діяльності Живої церкви Г. Іванов бачив у «плановості роботи» єпархіального управління, оскільки

«населення не сприймало ідею “обновленства” всерйоз, а як щось випадкове».

В основу розробленої київськими чекістами «планової роботи» поклалися наступні заходи:

- періодичні скликання по Києву районних благочинних зборів церковнопарафіяльних рад, а не духовництва. Таким чином,

центр роботи з пропаганди обновленства зміщувався безпосередньо до населення;

- звернути серйозну увагу на індивідуальну роботу стосовно духівництва, що не визначило своїх пріоритетів серед релігійних течій православ'я;
- «ідейні архієреї з обновленців» мали постійно виїжджати на периферію для організації «нових обновленських сил»¹⁹.

Однак на практиці реалізація планів щодо розколу церкви постійно корегувалася, адже екзарх України Михаїл передбачив можливі наслідки свого арешту й таємно передав управління в порядку наступності єпископам: білоцерківському Дмитрію (Вербицькому), уманському Макарію (Кармазину), богуславському й липовецькому Георгію (Делієву), звенигородському, вікарієві Київської єпархії Алексію (Готовцеву)²⁰. Відтак київські чекісти нашоувалися на постійний спротив «тихонівського духівництва».

Самі творці обновленства критично оцінювали його моральний статус у суспільстві. У записці начальника 6 відділення Секретного відділу ОДПУ УСРР Є. Тучкова голові Антираелігійної комісії ЦК РКП(б) О. Ярославському з приводу директиви обновленському собору про порядок управління церквою від 1 березня 1923 р. вказувалося, що віруючі до живоцерковництва ставляться негативно, «попи обновленці авторитетом у них зовсім не користуються»²¹. Зокрема, у доповіді Подільського губвідділу ДПУ також ішлося про те, що після реформування колишнього єпархіального управління та відповідних кадрових змін «архієпископ Лоллій, на якого лягла основна роль», виявив повну бездіяльність і «обновленство за звітний період стояло на мертвій точці». Практично в усіх округах Поділля, окрім Кам'янець-Подільського, будь-яка робота з розбудови Живі церкви припинилася. Тому співробітники губернського апарату

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 193, арк. 68–69.

²⁰ Білокін С. Розгром Київського єпархіального управління 1923 р. – С. 96.

²¹ Архивы Кремля: Политбюро и церковь: 1921–1925 гг. – Кн. 1. – Москва; Новосибирск, 1997. – С. 364.

«провели відповідні заходи для відновлення діяльності обновленства. Так, наприклад, по Вінницькому округу серед благочинних було ініційовано благочинницьку нараду для порушення клопотання про скликання окружного з'їзду духівництва та мирян».

Подібний з'їзд мав скликатися окружним церковним управлінням, однак через бездіяльність архієпископа Лоллія це стало неможливим. Чекісти через агентурно-оперативні заходи розпочали підготовку до проведення окружних зборів, висунення «своїх делегатів». На майбутньому з'їзді вони сподівалися обрати відповідне керівництво окружного церковного управління, що значно посилить обновленський рух²².

Волинський губернський ліквідком у звіті за січень 1923 р. вказав, що зареєстрована ним обновленська група складається з 6 осіб і «спроб до реальних виступів не виявляла». Неодноразово в документах згадувалися й обновленці-пристосуванці, котрі керувалися суто інстинктом самозбереження.

Недовіра мирян до обновленської течії була викликана, на наш погляд, кількома причинами:

- віропідданською запопадливістю у схваленні стратегії більшовицької революції та запевненнями «червоних попів» у лояльності щодо радянської влади на тлі богоборчої вакханалії;
- агресивно-наступальною тональністю звинувачень своїх опонентів у «контрреволюції» й «антирадянських» намірах;
- нечіткістю теоретико-канонічного обґрунтування правомірності претензій на своє домінування в релігійному просторі;
- суб'єктивними факторами, що стосувалися особистісних рис самих ієрархів та священників обновленської течії, несумісних з церковною етикою;
- підтримкою обновленців із боку держави, котру передбачалося надавати у прихованій формі, натомість на практиці вона була відкритою та навіть провокативною.

У контексті останнього цілком таємний циркуляр ЦК КП(б)У від 19 березня 1924 р. наголошував на тому, що необхідно роз-

²² Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1 а, спр. 116, арк. 47–48.

ширити функції й безпосередню участь державних органів у підтримці обновленської течії, по суті як свого сателіта:

«З метою зміцнення обновленської церкви і розкладання тихонівської необхідно використовувати не тільки оперативно-агентурні методи роботи органів ДПУ, алей інші радянські органи, з якими релігійні громади, парафії й т. д. входять у ті чи інші стосунки (губвиконкоми, губліквідкоми, фінвідділи, прокуратура та ін.)»²³.

При цьому губвідділи ДПУ,

«пильно стежачи за всіма потребами обновленських парафій і тихонівських, повинні в контакт з згаданими органами, тобто через них, (ретельно приховуючи свою – ДПУ – участь у цьому), *усіляко надавати сприяння першим і протидію другим*».

Так, наприклад, пропонувалося при визначенні податків на обновленців

«брати по можливості нижче, і, в усякому разі не вище встановленого мінімуму, а з тихонівців – не нижче встановленого максимуму»²⁴.

Аналогічне сприяння обновленцям передбачалося й у придбанні приміщень, пошуках коштів, здійсненні культово-обрядових дій тощо.

Днем пізніше, 20 березня, начальники губвідділів ДПУ отримали цілком таємну директиву по лінії керівництва ДПУ УСРР, котра детально інструктувала оперативний склад стосовно оподаткування церковних парафій і священнослужителів²⁵. Передусім чекісти на місцях не повинні відкрито демонструвати поблажливості до обновленців, а лібералізацію податкової політики проводити через завідувачів губернських і окружних фінвідділів. Їм належало також не допускати, особливо на селі, фактів «навмисного непосильного оподаткування» обновленців:

«Губвідділи ДПУ повинні призупинити це явище, але не самі, а через завфінвідділами, аби не розкрити перед населенням *участь ДПУ у захисті інтересів обновленців*».

²³ Держархів Чернігівської області, ф. П-8477, оп. 3, спр. 295, арк. 4.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само, арк. 6–7.

Документ також моделював досить запутану схему «збереження честі мундира» органів держбезпеки. У разі надходження скарг від священників із місць їх дублювали на дві адреси – відповідному фінагентові й копію в окружні або губернські фінвідділи. Копія на шляху до фінвідділу мала обов'язково пройти через єпархіальне або вікаріальне управління. Їх ієрархи отримані копії скарг передавали в органи ДПУ й «останні за цими копіями скарг віддають відповідні розпорядження фінагентам на місцях про зниження або зняття податків». Особливі застереження висувалися до керівництва церковних управлінь, котрі повинні були мати списки прихильників обновленців і пильнувати, щоб «зниженням податків не скористалися тихонівці».

Поряд із цим документ містив положення, котрі характеризувалися особливим цинізмом. У ставленні до тихонівських священників і вірян рекомендувалося «вести лінію максимального обкладання». Проте ці заходи в кожному конкретному випадку повинні «мати формально-законну підкладку з міркувань необхідності дотримання зовнішньої неупередженості радянських органів стосовно тієї чи іншої церковної групи». Ураховуючи негативний досвід лівацької антирелігійної політики на селі пропонувався диференційований підхід до оподаткування духівництва й релігійних громад в містах і селах. Щоб уникнути конфронтації з селянством, чекістське керівництво радило не зловживати надмірним обкладанням тихонівців у сільській місцевості, а в містах «під законним приводом податки мають всіляко підвищуватися».

Директива ДПУ від 20 березня вимагала від оперативних співробітників суворої конспірації при реалізації її настанов:

«Про політику і розпорядження підвищення податків на тихонівців ніхто з обновленців без будь-якого винятку, навіть секоти, обізнані бути не повинні».

Це ж стосувалося й фінагентів на місцях. У вікаріальних та єпархіальних управліннях у суть справи могли бути втаємниченими не більше двох осіб, через яких і здійснювався зв'язок з органами ДПУ. Про справжніх «режисерів» курсу податкової політики не здогадувалися також керівники губернських

фінвідділів. Пункти директиви, що стосувалися їх безпосередніх функцій, повідомлялися їм протокольною постановою губернської антирелігійної комісії. Із тексту документа випливає мета: *по-перше*, маніпулятивна податкова політика мала послужити стимулом для переходу тихонівців до «табору обновленців»; *по-друге*,

«губвідділи ДПУ повинні мати на увазі, що полегшення податкового тягаря здійснюється не задля приватних інтересів обновленських церковників, а для зміцнення обновленства в боротьбі з тихонівщиною»²⁶.

Декларуючи на офіційному рівні «недопущення в церкві та її установах політики», церковні громади обновленців перманентно перебували в політичному сегменті. Наприклад, у статуті Групи прогресивного духівництва й мирян м. Житомира зазначалося, що «проведення широких реформ в потребуючих розвитку галузях церковного життя відбуватиметься у зв'язку і відповідності з існуючим соціально-політичним ладом країни, створеному революцією», а до складу групи входять миряни, які

«визнають справедливості російської соціалістичної революції і світового об'єднання трудящої та експлуатованої людини»²⁷.

Утім, навряд чи церковникам вдалося сформувати громадську думку серед віруючих щодо лояльності до радянської влади. Їх власна політична лояльність до більшовицького режиму на тлі арештів, конфіскацій, закриття храмів лише викликали додаткові запитання й сумніви серед віруючих. У доповіді на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 25 лютого 1926 р. голова ДПУ УСРР В. Балицький констатував:

«Лояльними серед них [церковних громад] ми вважаємо обновленців, яких ми підтримуємо матеріально, і раціоналістичне сектантство, перешкод у розвитку якого ми не чинили».

Але далі він відверто зізнався, що

²⁶ Держархів Чернігівської області, ф. П-8477, оп. 3, спр. 295, арк. 7.

²⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 1, спр. 186, арк. 8.

«кількісно, а якісно ще більше, співвідношення сил між основними церковними угрупованнями на даний час було далеко не на користь радянської влади»²⁸.

Отже, на початку 1920-х рр. фактично склався механізм легальних і таємних методів антирелігійної боротьби, серед яких найбільш дієвими виявилися таємні оперативні технології ВНК–ВУНК–ДПУ.

Людмила Бабенко. Динаміка раскольнических тенденций в Русской православной церкви в начале 1920-х гг.: чекистский сегмент

В статье исследуются некоторые проблемы государственно-церковных отношений в советской Украине в начале 1920-х гг., связанных с использованием органов государственной безопасности для ослабления влияния православной церкви на общество. Анализируются мероприятия, направленные на углубления внутрицерковного раскола и поддержка обновленческого течения в православии с помощью спецслужб.

Ключевые слова: православная церковь, органы государственной безопасности, раскол.

Liudmyla Babenko. Schismatic Tendencies Dynamics in Orthodox Church in Early 1920th: Chekist Segment

This article shows some problems in relations between state and church in Soviet Ukraine in early 1920-th connected with security services use for weakening the Orthodox church influence on society. In the article measures directed to deepening of its internal split and support of the renovationist movement in Orthodoxy by means of security services, are analysed.

Key words: orthodox church, security services, renovationist movement, schism.

²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 79.

УДК: 348.1/.6: (477.64) «1920–1930»

Римо-католицька громада Запоріжжя у 1920–1930-х рр.

На основі архівних матеріалів досліджується діяльність римо-католицької громади м. Запоріжжя у 1920–1930-х рр. Висвітлюється трагічна доля римо-католиків у розпал «Великого терору» в УРСР.

Ключові слова: римо-католицька громада, католики, ксьондз, репресії, органи НКВС, слідство, арешт, розстріл, антирадянська діяльність.

Поступове відродження духовності на пострадянських теренах позначилося зацікавленням історією релігійних конфесій, що здавна проводили пастирську діяльність у регіонах України, зокрема римо-католицької. Під впливом змін у політичному житті нашої країни проблема діяльності Католицької церкви набула актуальності та нового звучання.

Дослідження істориків церкви радянської доби базувалися на антирелігійній ідеологемі. Проте автори подавали певний фактичний матеріал, що став основою для подальших історичних праць¹.

Із процесом розсекречення документів колишніх радянських спецслужб та партійно-радянських органів у 1990-х рр. у науковий обіг почала вводитися нова інформація про переслідування віруючих у радянській Україні. Це стимулювало появу широкого кола досліджень про історію церкви, зокрема римо-католицької². Дослідивши загальні механізми взаємовідносин

¹ Шейнман М.М. Ватикан во второй мировой войне. – Москва, 1951; *Его же*. Краткие очерки истории папства. – Москва, 1952; *Его же*. Современный Ватикан. – Москва, 1955; *Его же*. Ватикан и католицизм в конце XIX – начале XX вв. – Москва, 1958; *Его же*. Папство. – Москва, 1959; *Его же*. От Пия IX до Иоанна XXIII: Ватикан за 100 лет. – Москва, 1966; Григулевич И.Р. Папство: XX век. – Москва: Политиздат, 1981 та ін.

² Див.: Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія: Історичний нарис. – Житомир, 2000. – 314 с.; Ковалець Н. Євген Перкович: силует римсько-католицького священика на тлі державного атеїз-

Католицької церкви та радянської держави, історики все більше почали акцентувати увагу на регіональних особливостях протидії віруючим.

Метою даної статті є дослідження політичних репресій проти римо-католицької громади м. Запоріжжя у 1920–1930-х рр., оприлюднення біографічних матеріалів репресованих церковних діячів та віруючих. Основною джерельною базою стали документи колишніх радянських спецслужб, що зберігалися у відомчому архіві Служби безпеки України й передані до Державного архіву Запорізької області.

У м. Олександрівську (з 1921 р. – Запоріжжя) і його околицях на початку ХХ ст. не було жодного католицького храму. Місцеві міщани католицького віросповідання були позбавлені можливості задовольняти релігійні потреби. Віруючі змушені були їздити до Катеринослава або Харкова. Але, оскільки такі подорожі коштували чималих грошей, періодично до Олександрівська приїжджав ксьондз для проведення служб Божих.

му // Укр. істор. журнал. – 1996. – № 6. – С. 101–114; Лісевич І. Т. Духовно-спраглі: Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр. – К., 1997. – С. 168–236; Рубльова Н. Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: Боротьба владних структур УСРР проти римсько-католицької церкви, 1920-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 228–243; *Її жс*. Вплив доби революційних перетворень на життя римсько-католицької церкви в Україні 1917–1921 рр. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – 1998. – Вип. 6. – С. 144–152; *Її жс*. Антикостюльна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х – 30-ті рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 388–405; *Її жс*. Ліквідація в Україні ієрархії римо-католицької церкви (кінець 1917–1937 рр.) // Там само. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 311–330; *Її жс*. Римо-католицька церква в Україні: сучасність на тлі історії // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – 2000. – Вип. 12. – С. 232–241; *Її жс*. Влада і костюл в радянській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: 3б. док. і мат. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 2 (21). – 508 с.; Соколовський О.К. Церква Христова 1920–1940: Переслідування християн в РСРП. – К., 1999. – 338 с.; *Stroński H.* Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. – Warszawa, 1998. – S. 63–98; та ін.

Великою проблемою для віруючих була відсутність культового приміщення. Відтак громада вирішила збудувати в Олександрівську невеликий костел. 22 травня 1902 р. її представники звернулися до міського самоуправління з приводу відведення земельної ділянки 400–500 кв. сажнів. За дорученням міської управи земельна комісія 10 червня розглянула питання, запропонувавши декілька варіантів. Перший – по продовженню Олександрівської вулиці поряд із заводом Головченка та в одному кварталі з міським училищем (на розі теперішніх вул. Ф. Держинського і І. Франка). Другий варіант – поблизу Платонівського саду біля Тюремної площі. Третій – на розі Кріпосної й Гоголівської вулиць (нині вул. Грязнова і Гоголя). Саме останній варіант обрала католицька громада для побудови молитовного будинку.

У 1903 р. Олександрівська міська дума продала цю ділянку віруючим за пільговою ціною (10 коп. за 1 кв. сажень). Стосовно вартості землі римо-католикам не робилося жодних знижок, адже на таких самих умовах міська влада надала землю єврейській громаді для будівництва лікарні й німецькій – для спорудження молитовного будинку та недільної школи.

У 1906 р. культову споруду було освячено. Але з розвитком міста, зростанням кількості населення помітно збільшилася й чисельність осіб католицького віросповідання. Невеликий молитовний будинок був не у змозі вмістити всіх парафіян. Водночас постало питання про відкриття католицької недільної школи для дітей віруючих. Відтак у січні 1910 р. громада ухвалила рішення клопотатися про призначення до Олександрівська постійного священика-законовчителя і будівництво костелу. Передбачалося звести храм розмірами 32 x 21 м. Для цього необхідно було розширити територію парафії.

Уже 19 січня 1910 р. на міські торги було виставлено суміжні з католицькою парафією ділянки. Намагаючись не втратити одну з них, по вул. Гоголівській, площею 405 кв. сажнів, представники громади були змушені придбати її по 7 руб. 57 коп. за сажень. Утім, внести необхідну суму понад 3000 руб. прихожани не могли, адже віруючми-католиками були здебільшого незможні робітники, ремісники.

На черговому засіданні Олександрівської міської думи 3 лютого 1910 р. було розглянуто клопотання представників римо-католицької парафії й одногосно ухвалено рішення про зменшення суми оплати за земельну ділянку до 2025 руб. Виплату грошей місту було дозволено розстрочити на 5 років зі сплатою 6% річних. Після внесення всієї суми Олександрівській міській управі доручалося оформити з уповноваженим католицької громади документи на придбану ділянку³.

У 1917 р. олександрівську католицьку громаду очолив ксьондз Вікентій Антонович Сквирецький, поляк за національністю⁴. Тривалий час його доля була невідомою. Лише 2008 р. у науково-документальній серії книг «Реабілітовані історією» було опубліковано біографічну довідку про репресованого В. А. Сквирецького. Він народився 1880 р. у с. Посваль Паневежського повіту. На час арешту був настоятелем католицького костелу у Дніпродзержинську. 9 листопада 1937 р. звинувачений в антирадянській агітації, розстріляний. Реабілітований 15 серпня 1989 р.⁵

Католицька громада після Першої світової та громадянської війн зазнала відчутних втрат. Частина віруючих загинула, частина змушена була полишити Олександрівськ і переїхати до незалежної Польщі, прибалтійських держав. У 1924 р., згідно з реєстраційною анкетною, запорізька римо-католицька громада нараховувала всього 66 членів. Офіційна адреса – м. Запоріжжя, вул. Грязнова, 97. Входила до Георгбурзького вікаріату Тираспольської єпархії. Із загальної кількості чоловіків було 30 осіб, із них від 18 до 22 років – 8, від 22 до 30 – 7, від 30 до 40 – 6, від 40 до 50 років і старше – 2 особи; жінок – 36, із них віком від 18 до 22 років – 5, від 22 до 30 – 7, від 30 до 40 – 6, понад 40 років – 16 осіб. За соціальним складом: робітників – 15, селян – 3, тор-

³ Стойчев В.М. Римо-католическая община (Храмы старого Александровска) // Миг (Запорожье). – 2007. – 20 сентября.

⁴ Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1917 г. – Екатеринослав, 1916.

⁵ Реабілітовані історією: Дніпропетровська область: У 2 кн. / Упор. Є. К. Терещенко. – Дніпропетровськ: Моноліт, 2008. – Кн. 2. – С. 858.

говців – 5, службовців – 17, кустарів і ремісників, інтелігентів та інших – 26. За національністю до католицької громади належали німці, поляки, литовці та вірмени. Богослужіння проводилися у спеціальному приміщенні – молитовному будинку. Постійного священика станом на 1924 р. не було, на служби він приїжджав з іншої парафії⁶.

Складений на підставі «Інструкції про порядок реєстрації релігійних громад»⁷, проект статуту римо-католицької громади м. Запоріжжя 19 грудня 1924 р. було передано на затвердження в губвиконком⁸. Начальник губернського відділення у справах культів Аджев 4 квітня 1925 р. розглянув матеріали запорізької римо-католицької релігійної громади, подані для перереєстрації статуту, і підтвердив, що «формальності дотримані, до затвердження статуту перешкод немає»⁹.

На початку 1924 р. органами виконавчої влади з метою тотального контролю над релігійними громадами було проведено акцію під гаслом «Релігію під контроль!». Духівництво та члени релігійних громад усіх конфесій повинні були надати до адміністративних відділів анкети з фотокартками у двох примірниках. Запорізька римо-католицька громада теж змушена була підкоритися. Таким чином, удалося виявити фотографії й анкетні дані десятки католицької громади¹⁰:

Станіслав Йосипович
ЯКШТА

1. ЯКШТА Станіслав Йосипович – голова запорізької католицької громади, 55 років, народився у с. Норгалішки Ковенської губернії, литовець, селянин. Громадянин УСРР. Освіта домашня. Позапартійний. За основною професією – робітник. Член католицької громади з

⁶ Держархів Запорізької обл., ф. Р-316, оп. 3, спр. 98, арк. 2–2 зв.

⁷ Известия. – 1923. – 7 апреля.

⁸ Держархів Запорізької обл., ф. Р-316, оп. 3, спр. 98, арк. 3–4.

⁹ Там само, арк. 7.

¹⁰ Там само, спр. 21, арк. 495–505.

1900 р. У царській армії служив 9 місяців рядовим у піхотному полку в м. Вітебську. До Лютневої революції 1917 р. займався торгівлею в Олександрівську. Після Жовтневої революції до 11 грудня 1923 р. працював сторожем. Проживав: м. Запоріжжя, вул. Рози Люксембург (кол. Олександрівська), буд. 92¹¹.

2. ЯКШТА Купріян Йосипович – 48 років, народився у с. Норгалішки Ковенської губернії, литовець, селянин. Підданство – УСРР. Освіта домашня. За основною професією – збирач податку. Позапартійний. Сторож «Доброфлота». Член католицької громади з 1900 р. Служив у царській армії з 1891 до 1901 рр. – рядовим Нарвського піхотного полку. До Лютневої революції 1917 р. був на фронті, воював у 62-й піхотній дивізії. Після Жовтневої революції до 1924 р. працював сторожем. Домашня адреса: м. Запоріжжя, вул. Грязнова, 30¹².

3. ТАТОСОВ Сергій Іванович – 24 роки, народився у с. Хобр-Джую, селянин, вірменин. Підданий Туреччини. Основна професія – касир. Позапартійний. На 1924 р. безробітний. Член католицької громади з 1915 р. Служив з 1919 до 1923 рр. у губернській військово-трудою інспекції. Від 21 лютого 1923 р. безробітний. Домашня адреса: м. Запоріжжя, вул. Дніпровська, 16¹³.

4. КОЗИЦЬКИЙ Дамозій Карлович – 68 років, народився в м. Житомир Волинської губернії, селянин, поляк. Підданство – УСРР. Освіта домашня. Основна професія –

Купріян Йосипович ЯКШТА

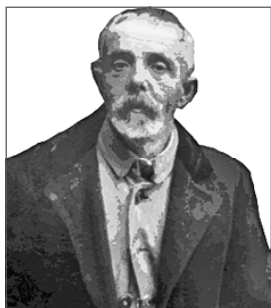

Сергій Іванович ТАТОСОВ

¹¹ Держархів Запорізької обл., ф. Р-316, оп. 3, спр. 21, арк. 502.

¹² Там само, арк. 495.

¹³ Там само, арк. 496–496 зв.

Дамозій Карлович
КОЗИЦЬКИЙ

Венедикт Юрійович
ІЛИШКО

Іван Петрович МАЙН

слюсар. Позапартійний, безробітний. Член католицької громади з 1908 р. Служив у царській армії на Чорноморському флоті машиністом. До революції 1917 р. працював слюсарем Катеринославських залізничних майстерень. На 1924 р. – інвалід праці. Домашня адреса: м. Запоріжжя, вул. Слобідська, 61.

5. ІЛИШКО Венедикт Юрійович – 47 років, поляк. Підданство – УСРР. Освіта нижча. Основна професія – робітник, слюсар. Позапартійний, безробітний. Член католицької громади з 1914 р. У старій армії служив як ополченець 1-го розряду. До Лютневої революції 1917 р. працював на заводі «Дека». Із середини 1917 р. та на момент складання анкети (1924 р.) трудився на водному транспорті. Домашня адреса: м. Запоріжжя, вул. Запорізька, 37¹⁴.

6. МАЙН Іван Петрович – 62 роки, народився у с. Гейдельберг Мелітопольського повіту Таврійською губернії, селянин, німець. Підданство – УСРР. Освіта – народна школа. Позапартійний, безробітний. Майнове становище до революції 1917 р. – землевласник. На 1924 р. – домовласник у м. Запоріжжя. Член католицької громади з 1918 р. До 1914 р. займався хліборобством. У 1914–1917 рр. був висланий до Сибіру за образу імператора Миколи II. Після Жовтневої революції займався домашніми роботами. Домашня адреса: м. Запоріжжя, вул. Грязнова, 78¹⁵.

7. КЕЛЕР Георгій Георгійович – 56 років, народився у с. Вольддорф, селянин,

німець. Освіта домашня. Основна професія – службовець. Позапартійний, безробітний. До революції 1917 р. – домовласник і землероб. Член католицької громади з 1907 р. До Лютневої революції 1917 р. служив у позичково-ощадному товаристві. До Жовтневої революції 1917 р. мав похоронне бюро. Після 1917 р. – службовець. Домашня адреса: м. Запоріжжя, вул. Артема, 7¹⁶.

8. ДУКАЛЬСКИЙ Генріх Антонович – народився 1862 р. у Вітебській губернії, латиш. Службовець. Освіта – повітове училище, касир. Позапартійний. Підданство – УСРР. Член католицької громади з 1906 р. У царській армії служив у 3-й батареї лейб-гвардії 2-ї артилерійської бригади молодшим феєрверкером. До революції 1917 р. працював на заводах. Станом на 1924 р. не працював через інвалідність. Домашня адреса: м. Запоріжжя, вул. Грязнова, 92.

9. КВЯТКОВСЬКИЙ Михайло Лаврентійович – 46 років, народився в м. Завихост Сандомирського повіту Радомської губернії, міщанин, поляк. Освіта загальна. Основна професія – слюсар. Позапартійний. Підданство – УСРР. Член католицької громади з 1910 р. До 1917 р. на фронті, служив в аеропланній батареї каноніром. Після Жовтневої революції 1917 р. майстер-слюсар на заводі Зельбера. Станом на 1924 р. – безробітний. Домашня адреса: м. Запоріжжя, вул. Раковського (кол. Ливарня), 15.

Георгій Георгійович КЕЛЕР

Генріх Антонович
ДУКАЛЬСЬКИЙ

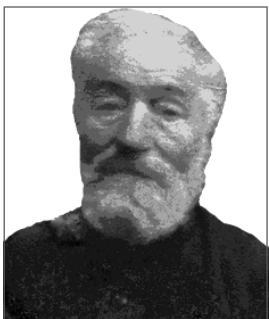
Михайло Лаврентійович
КВЯТКОВСЬКИЙ

¹⁵ Держархів Запорізької обл., ф. Р-316, оп. 3, спр. 21, арк. 500.

¹⁶ Там само, арк. 501.

¹⁴ Держархів Запорізької обл., ф. Р-316, оп. 3, спр. 21, арк. 497–498.

10. ДРАУСАЛЬ Рудольф Каетанович – 72 роки, народився в

Рудольф Каетанович
ДРАУСАЛЬ

м. Олександрівськ Катеринославської губернії, селянин, росіянин. Позапартійний. Підданство – УСРР. Освіта домашня. Основна професія – механік. До революції 1917 р. володів будинком. Член католицької громади від заснування костелу. До Лютневої революції 1917 р. працював в Олександрівську, у Південних залізничних майстернях. Після 1917 р. не працював через хворобу. Домашня адреса: м. Запоріжжя, ріг вул. Гоголівської і Комунальної (кол. Приходської), 8¹⁷.

Зареєструвавши громаду, місцеві органи влади тим самим дозволили легально відправляти служби, задовольняти релігійні потреби віруючих. Водночас місцеві партійно-радянські керівники, представники окружного адміністративного відділу, співробітники окрвідділу ГПУ УСРР намагалися припинити діяльність католиків, що цілковито вкладалося в межі антирелігійної політики, санкціонованої вищим політичними керівництвом СРСР.

Для створення громадської думки про необхідність закриття костелу партійні органи використали пресу. Так, у газеті «Червоне Запоріжжя» було вміщено невеличку замітку під заголовком «Костел – фізкультурникам». Її автор стверджував, що богослужінь тут немає, тож споруду варто передати в розпорядження окружної ради фізкультури для зимових занять фізкультурників¹⁸.

Натомість церковна рада запорізької римо-католицької громади 26 листопада 1926 р. звернулася до відділу культів Запорізького окрвиконкому із заявою: «У зв'язку з тим, що у громаді немає постійного священика, щомісяця він приїжджає з Катеринослава. Крім того, по неділях народ збирається у церкві

та відправляє богослужіння без священика. Але так як у храмі немає дзвонів, то це не кидається у вічі людям і створюється враження, начебто тут ніколи не відбувається богослужіння». Протест громади було почуто, й у 1926 р. костел залишився в розпорядженні віруючих¹⁹.

Проте місцева влада постійно обмежувала можливості священиків та вірних. Зокрема, дозвіл на проведення зібрань та богослужіння церковна рада римо-католицької громади кожного разу повинна була отримувала у відділі культів Запорізького окружного адміністративного відділу. Після заходу голова ради обов'язково мав інформувати про його завершення. Так, 28 квітня 1927 р., після проведення богослужіння, голова громади Станіслав Якшта повідомляв адміністративний відділ: «25 квітня цього року в костелі громади відбулося богослужіння, що було відслужене священиком Вольфом із Дніпропетровська»²⁰. 6 серпня 1927 р. службу Божу провів ксьондз Ф. Кун із с. Дудникове Жеребецького району²¹.

Унаслідок адміністративного тиску кількість релігійних громад постійно скорочувалася. За даними НКВС УСРР, станом на 1 травня 1927 р. в республіці нараховувалося всього 128 ксьондзів, із них у Дніпропетровському окрузі – 2, Криворізькому – 1, Мелітопольському – 3. У Запорізькому окрузі взагалі не було жодного римо-католицького священика²².

Згідно з дозволом адмінвідділу № 497 від 7 січня 1928 р., парафіяни римо-католицької громади 8 січня на загальних зборах провели перевибори церковної ради. Головою обрали С. Й. Якшту, секретарем – Ф. Кузьміна, скарбником – І. П. Майна, членами ради стали І. Татосов та О. А. Якшта, кандидатом – Добровольська. Ревізійна комісія: І. Ф. Фітерер (голова), Г. Г. Келер, В. Кузьмін (члени)²³.

¹⁹ Держархів Запорізької обл., ф. Р-316, оп. 3, спр. 98, арк. 15.

²⁰ Там само, арк. 16.

²¹ Там само, арк. 18.

²² Рубльова Н. Ліквідація в Україні ієрархії римо-католицької церкви (кінець 1917–1937 рр.). – С. 311–330.

²³ Держархів Запорізької обл., ф. Р-316, оп. 3, спр. 98, арк. 24–25.

¹⁷ Держархів Запорізької обл., ф. Р-316, оп. 3, спр. 21, арк. 503–505 зв.

¹⁸ Червоне Запоріжжя. – 1926. – 21 листопада.

Римо-католики, незважаючи на перманентний тиск місцевої влади, два наступні роки проводили богослужіння. Однак із початком суцільної колективізації вище партійно-державне керівництво СРСР узяло курс на максимальне зменшення кількості релігійних громад та закриття храмів. Дослідник історії церкви О. Ігнатуша проаналізував документи ВУЦВК за період з 1 жовтня 1929 до 1 жовтня 1930 рр. Виявилося, що з «дотриманням радянського законодавства» було закрито 379 культових споруд, із них 260 православних церков. Водночас без санкції ВУЦВК закрили 719 молитовних приміщень²⁴. У контексті боротьби з релігійними громадами на початку 1930 р. було закрито й костел у Запоріжжі, а приміщення передане під клуб.

Члени римо-католицької громади постійно наголошували на незаконному позбавленні їх можливості задовольняти свої релігійні потреби. Практично всі вони потрапили в оперативний облік місцевого управління державної безпеки НКВС УРСР як «активні церковники». У 1937 р. оперативні матеріали про політичну нелояльність стали підставою для арешту²⁵.

Згідно з відомим наказом НКВС УРСР № 00447 від 30 липня 1937 р., місцевим апаратам органів державної безпеки наказувалося «вилучити» цілі соціальні групи, у тому числі й «активних церковників», котрі, на думку вищого політичного керівництва СРСР, становили «ядро церковної контрреволюції». Для Й. Сталіна та його оточення не було різниці в конфесійній належності.

У розпал «Великого терору» почалися арешти членів запорізької громади римо-католиків. Одними з перших під жорна потрапили брати Станіслав та Купріян Якшти. Оперуповноважений 3-го відділення УДБ Запорізького міського відділу НКВС сержант державної безпеки Пулкін 31 серпня 1937 р. розглянув матеріали щодо звинувачення Станіслава Йосиповича Якш-

²⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1, оп. 7, спр. 178, арк. 28; *Ігнатуша О.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – С. 235.

²⁵ Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 5263, арк. 19.

ти у злочинах, передбачених ст. 54-6 КК УРСР (мовою оригіналу. – В. С.):

«Он, Якшта, бывший председатель запорожской римско-католической общины, то есть тесно связан с ксёндзом Сквирецким, проживающем в Днепропетровске, имеет связь с закордоном, высказывает явно контрреволюционные взгляды, подозревается в шпионаже в пользу Польши».

На підставі викладеного оперуповноважений Пулкін ухвалив постанову про арешт Станіслава Якшти та ув'язнення його у Запорізькій тюрмі²⁶. Уже наступного дня оперуповноважений 5-го відділення УДБ Запорізького міськвідділу НКВС Буначенко на підставі ордеру № 821 заарештував С. Й. Якшту та провів обшук у його помешканні за адресою вул. Рози Люксембург, 88, кв. 1²⁷.

3 вересня 1937 р. було видано ордер № 880 на арешт і обшук Купріяна Йосиповича Якшти, який проживав на розі вул. Артема і Грязнова, буд. № 30²⁸. Його звинувачували за статтями 54-10 і 54-11 КК УРСР²⁹. Оперуповноважений 3-го відділення УДБ Запорізького міськвідділу НКВС Підобід 5 вересня 1937 р. провів арешт та обшук на квартирі К. Й. Якшти³⁰.

Слідчі пов'язували братів із «членом Дніпропетровського осередку Польської організації військової» ксьондзом В. А. Сквирецким. Оперуповноважений 3-го відділення Запорізького міськвідділу НКВС молодший лейтенант державної безпеки Новак був упевнений, що

«Якшта Купріян Йосипович, будучи ярим польським націоналістом і непримиренним ворогом радянської влади, проводив активну контрреволюційну діяльність, спрямовану на вихвалення польської фашистської держави».

²⁶ Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 5263, арк. 1–1 зв.

²⁷ Там само, арк. 3–4 зв.

²⁸ Там само, арк. 4.

²⁹ Там само, спр. 9137, арк. 1–1 зв.

³⁰ Там само, арк. 5–5 зв.

Він, начебто, у 1933 р. був завербований ксьондзом В. А. Сквирецьким до складу Польської військової організації³¹. За дорученням священика збирав інформацію про частини запорізького гарнізону, «настрої різних верств населення, вербував нові контрреволюційні кадри, створював диверсійні групи, проводив контрреволюційну пропаганду, закликав до боротьби з радянською владою» тощо. Слідчий в обвинувальному вирокі вказав, що К. Й. Якшта, «викритий свідченнями Сквирецького», зізнався у «шпигунсько-диверсійній діяльності»³².

Станіслава Йосиповича Якшту оперуповноважений 3-го відділення Запорізького міськвідділу НКВС молодший лейтенант державної безпеки Новак звинуватив у злочинах, передбачених ст. 54-10 ККУРСР, та 17 вересня 1937 р. ухвалив постанову про притягнення його до кримінальної відповідальності як «польського націоналіста й непримиренного ворога радянської влади» за «проведення активної контрреволюційної діяльності, спрямованої на вихваляння польської фашистської держави»³³.

Утім, головною «провиною» С. Й. Якшти було багаторічне головування у запорізькій римо-католицькій громаді, підтримування зв'язків із католицьким духівництвом, зокрема ксьондзом В. А. Сквирецьким. Невдовзі Станіслав Йосипович Якшта «визнав свою провину»³⁴. 3 жовтня 1937 р. оперуповноважений 3-го відділення Запорізького міськвідділу НКВС слідчий Новак провів додатковий допит. Він звернувся до С. Й. Якшти з одним лише запитанням – чи визнає він обвинувачення в «польському націоналізмі, проведенні активної контрреволюційної діяльності, спрямованої на вихваляння польського фашизму й необхідність відділення України від СРСР та приєднання її до Польщі»? Заарештований усі обвинувачення визнав³⁵.

18 жовтня 1937 р. ухвалою Вищої двійки – комісії у складі представника НКВС і Прокуратури СРСР (протокол № 133) –

³¹ Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 9137, арк. 7–7 зв.

³² Там само, арк. 31.

³³ Там само, спр. 5263, арк. 7–7 зв.

³⁴ Там само, арк. 7–14 зв.

³⁵ Там само, арк. 15 зв.

Станіслава Йосиповича та Купріяна Йосиповича Якштів було засуджено до розстрілу³⁶. Життя братів обірвалося опівночі 2 листопада 1937 р. В архівно-кримінальній справі С. Й. Якшти зберігся акт про поховання тіла³⁷. Такий самий документ виявлено у справі К. Й. Якшти³⁸.

22 листопада 1958 р. Олена Антонівна Якшта – дружина Купріяна Йосиповича – звернулася із заявою до начальника УКДБ по Запорізькій області щодо відомостей про долю її чоловіка:

«Мой муж, Якшта Куприян Осипович, рождён в Литве в 1875 г., жил в г. Запорожье, был репрессирован 5 сентября 1937 г. Последнее время (перед арештом. – В. С.) работал в магазине им. Микояна. Прошу сообщить, где он (мёртвый) или живой»³⁹.

Заяву було розглянуто 8 січня 1959 р. Виявивши всі обставини справи (розстріл 2 листопада 1937 р.) і керуючись указівкою КДБ № 10888 від серпня 1955 р., оперуповноважений Кузнецов ухвалив:

«Через ЗАГС Сталинского района города Запорожья оформить регистрацию смерти Якшта Куприяна Иосифовича, указав, что он, находясь в местах ИТЛ, умер 15 сентября 1942 г. от склероза сердца. После регистрации смерти Якшта К.И. сообщить родственникам, где получить свидетельство о его смерти»⁴⁰.

Саме такі відомості про долю свого чоловіка почула Олена Антонівна Якшта у січні 1959 р. у приміщенні УКДБ по Запорізькій області⁴¹.

Правда про долю братів відкрилася лише в 1989 р. 28 серпня того року військовий прокурор Одеського військового округу полковник юстиції Г. М. Сутормін реабілітував Купріяна Йосиповича⁴², а вже 6 вересня було реабілітовано і його брата – Ста-

³⁶ Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 9137, арк. 20.

³⁷ Там само, спр. 5263, арк. 21.

³⁸ Там само, спр. 9137, арк. 32.

³⁹ Там само, спр. 5263, арк. 22.

⁴⁰ Там само, арк. 27.

⁴¹ Там само, арк. 28.

⁴² Там само, спр. 9137, арк. 32.

ніслава Йосиповича Якшту⁴³. Нижче подаємо добірку документів з відповідних архівно-кримінальних справ.

**ДОКУМЕНТИ З АРХІВНО-КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ
НА СТАНІСЛАВА ЙОСИПОВИЧА ЯКШТУ**

№ 1

Постанова про затримання голови запорізької римо-католицької громади Станіслава Йосиповича Якшти

31 серпня 1937 р.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ
(об избрании меры пресечения)

Гор. Запорожье, 31 августа 1937 года. Я, оперуполномоченный 3-го отделения УГБ Запорожского ГОР[одского] Отдела НКВД сержант Гос[ударственной] Без[опасности] Пулкин, рассмотрев материалы по обвинению гр. Якшта Станислава Иосифовича, 1886 г. (так у тексті. – В. С.) рождения, литовец, беспартийный, бывший владелец двумя гостиницами, нигде не работает, проживает по ул. Р. Люксембург, дом № 88/86, в преступлениях, предусмотренных ст.ст. 54 ч. 6 УК УССР, выразившихся в том, что он, ЯКШТА, бывший Пред[седатель] Запорожской римско-католической общины, то есть тесно связан с ксёндзом Сквирецким, проживающим в Днепропетровске, имеет связь с закордоном, высказывает явно контрреволюционные взгляды, подозревается в шпионаже в пользу Польши, нашёл, что нахождение на свободе Якшты может повлиять на ход следствия.

На основании изложенного и руководствуясь ст.ст. 143, 145 и 156 УПК УССР

ПОСТАНОВИЛ:

Избрать мерой пресечения способов уклонения от суда и следствия по отношению к обвиняемому Якшту Станиславу Иосифовичу содержание его под стражей в Запорожской тюрьме.

⁴³ Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 5263, арк. 30.

Настоящее постановление представит Запорожскому городскому прокурору.

Оперуполномоченный сержант
Гос[ударственной] Без[опасности] [підпис]

Согласен: начальник 3-го отд. мл. лейтенант [підпис]

Утверждаю: Начальник Гор[одского] Отд[ела]
Гос[ударственной] Без[опасности] НКВД
полковник [підпис]

*Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 5263, арк. 1–1 зв.
Оригінал. Рукопис на бланку.*

№ 2

Анкета заарештованого Станіслава Йосиповича Якшти

7 вересня 1937 р.

1. Фамилия, имя и отчество: ЯКШТА СТАНИСЛАВ ОСИПОВИЧ
2. Дата рождения: число 8 месяц МАЯ год 1868
3. Место рождения: Ковенская губерния, с. Норгалишки
4. Место жительства (адрес): г. ЗАПОРОЖЬЕ, ул. Розы Люксембург № 88
5. Профессия и специальность: официант-буфетчик
6. Место службы и должность или род занятий: коммунальный готель, дезинфектор
7. Паспорт: паспорт имеется
8. Социальное происхождение: ИЗ КРЕСТЬЯН
9. Социальное положение
  - а) До революции работал официантом в ресторане
  - б) После революции -----
 жена Якшта Бронислава Антоновна, дети не родные Казева Галина Павловна и Казев Степан Павлович на иждивении Якшта Станислава Осиповича

Подпись арестованного: Якшта

1. Особые внешние приметы: .....
2. Кем и когда арестован: Запорожским гор. Отд. НКВД
3. Где содержится под стражей: при Запорожской тюрьме

4. Особые замечания .....

Подпись сотрудника, заполнявшего анкету [підпис]

7 сентября 1937 года

Примечание: Анкета заполняется чётко и разборчиво со слов арестованного и проверяется по документам.

*Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 5263, арк. 5.
Оригінал. Рукопис на бланку.*

№ 3

Постанова про арешт Станіслава Йосиповича Якшти

1 вересня 1937 р.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

Гор. Запорожье, сентября 1 дня, 1937 г. Запорожский Городской Прокурор – ХАИТ, рассмотрев материалы на ЯКШТА Станислава Иосифовича по обвинению его в шпионской деятельности, что предусмотрено ст. 54-6 УК УССР, –

ПОСТАНОВИЛ:

На основании ст.ст. 143, 145 и 158 УПК УССР санкционировать Запорожскому Горотделу НКВД арешт ЯКШТА Станислава Иосифовича и содержание его под стражей в Запорожской тюрьме.

ЗАПОРОЖСКИЙ ПРОКУРОР

ХАИТ

*Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 5263, арк. 2.
Оригінал. Машинопис.*

№ 4

Ордер № 821 на проведення обшуку та арешт С. Й. Якшти

1 вересня 1937 р.

УССР

Народный Комиссариат Внутренних Дел
ОРДЕР № 821

Выдан сентября 1 1937 г.

Действителен «_____» суток

Сотруднику Запорожского ГО НКВД УССР
тов. _____ поручается

Произвести обыск и арешт гр-на Якшти Станислава Иосифовича,

проживающего ул. Р.-Люксембург, дом № 88/86

Всем органам Советской власти и гражданам СССР надлежит оказывать законное содействие предъявителю ордера при исполнении им возложенных на него поручений.

Нач[альник] Г[ородского] о[тдела] полковник [підпис]

Секретарь [підпис]

*Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 5263, арк. 3.
Оригінал. Рукопис на бланку.*

№ 5

Протокол обшуку заарештованого С. Й. Якшти

1 вересня 1937 р.

УССР

Народный Комиссариат Внутренних Дел

ПРОТОКОЛ ОБЫСКА

1937 г., сентября 1 дня, оперупол[номоченный] 5-го отдел. Запорожского г/о НКВД УССР Буняченко

На основании ордера Запорожского г./отдела НКВД УССР за № 821 произвёл обыск у гр-на Якшти Станислава Иосифовича, проживающего в г. Запорожье на улице Розы Люксембург в доме № 88, кв. № 1

При производстве обыска присутствовали Столштейн : Моисей Семёнович, проживает г. Запорожье, ул. Р.-Люксембург № 88, кв. 2

Согласно полученным указаниям задержан гр. Якшта Станислав Иосифович

Изъято для представления в Запорожский гор. Отдел НКВД УССР следующее:

1. Паспорт на имя Якшты С.И., серия ШЗ, № 076331, 1 шт., пятилетний.
2. Проф[союзный] билет на Якшта № 261239, 1 шт., жил. хоз.
3. Фотоснимок Якшты (со слов в возрасте 35–47 лет), 1 экз.

Жалобы на неправильности, допущенные при производстве обыска, на пропажу вещей, ценностей и документов со стороны обыскиваемого и членов его семьи не предъявлено

В протокол всё занесено правильно, протокол нам прочитан, в чём и подписываемся:

Обыскиваемый	<i>Якшта</i>
Представитель домоуправления	<i>Столштейн М.С.</i>
Производивший обыск:	[підпис]
Копию протокола получил	<i>Якшта С.</i>

Примечание:

1. Все претензии и заявления должны быть внесены в протокол до его подтверждения. После подписи никакие жалобы и заявления не принимаются.

2. За справками обращаться в Запорожский гор. Отд. НКВД УССР по адресу _____

*Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 5263, арк. 4–4 зв.
Оригінал. Рукопис на бланку.*

№ 6

Постанова про притягнення до кримінальної відповідальності С. Й. Якшти

17 вересня 1937 р.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

(о привлечении в качестве обвиняемого)

Гор. Запорожье, 17 сентября 1937 г. Я, оперуполномоченный 3 отд. Запорожского Горотд. НКВД УССР младший лейтенант Государственной Безопасности Новак, рассмотрев следственный материал по обвинению гр. Якшта Станислава Осиповича

в преступлениях, предусмотренных ст.ст. 54-10, ч. 2 УК УССР нашёл, что произведёнными следственными действиями установлено, что Якшта С.О., являясь ярким польским националистом и непримиримым врагом советской власти, ведёт активную контрреволюционную деятельность, направленную на восхваление польского фашистского государства.

На основании ст. 126 УПК УССР,

ПОСТАНОВИЛ:

Привлечь гр. Якшта Станислава Осиповича в качестве обвиняемого, предъявив ему обвинение по ст.ст. 54-10, ч. 2 УПК УССР,

о чём копией настоящего постановления сообщить Запорожскому Городскому Прокурору.

Оперуполномоченный мл. лейтенант Гос[ударственной] Безопасности	<i>Новак</i>
--	--------------

Согласен: Начальник г.о. НКВД полковник	[підпис]
---	----------

Утверждаю:

начальник 3 отд. Мл. лейтенант Гос[ударственной] Безопасности	[підпис]
--	----------

Постановление мне объявлено	<i>С. Якшта</i>
-----------------------------	-----------------

17 сентября 1937 г.

*Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 5263, арк. 7–7 зв.
Оригінал. Рукопис на бланку.*

№ 7

Протокол допиту С. Й. Якшти

2 жовтня 1937 р.

Протокол допроса

Станислава Иосифовича Якшты, 1868 года рождения, уроженца Ковенской губернии – Польши, женатого, б[ес]п[артийного], гражданина СССР, грамотного, до ареста работавшего в готеле Горкомхоза, проживающего в г. Запорожье, по улице Р. Люксембург № 88, от 2-го октября 1937 г.

ВОПРОС: Следствие располагает данными о том, что Вы, будучи ярким польским националистом, проводили активную контрреволюционную деятельность против существующего строя в пользу Польши. Подтверждаете ли Вы это?

ОТВЕТ: Желая искренне раскаяться перед Советской властью, я вынужден признаться, что действительно являюсь убеждённым польским националистом, ненавидящим существующую Советскую власть, и по существу намерен дать исчерпывающие показания.

ВОПРОС: Когда Вы стали на путь борьбы с Советской властью?

ОТВЕТ: Патриотом польского государства я являюсь давно. Поскольку Польша всё время вела и ведёт враждебную политику по отношению к Советскому строю, я, как убеждённый польский националист, всегда отрицательно относился к Советской власти и её мероприятиям.

По убеждению я являюсь сторонником того, что Польша есть и должна быть «великим» польским государством. В период революции, когда Польша в борьбе с красными частями потерпела поражение, я, оставаясь на территории СССР, особенно переживая это поражение, не успокаивал себя тем, что польский народ не оставит себя в обиде и что земли Украины, как я считал, захваченные насильно Советским правительством, Польша, которой по праву они должны принадлежать, вернёт себе любой ценой.

На протяжении всего существования Советской власти я при первой возможности, где только мог, восхвалял превосходство польского народа над русской нацией и польского политического строя над Советским.

Работая последние несколько лет в готеле и общаясь там с различными лицами, останавливавшимися в готеле, я в разговорах с ними старался, как только мог, клеветать на Советский Союз.

В этих разговорах я особенно подчёркивал, что Советское правительство на словах за право нации на самоопределение, а в действительности, мол, этого нет. Поляков, проживающих в СССР, притесняют, репрессируют и так далее.

В последние годы, когда международная обстановка начала всё более осложняться и мне стало ясно, что дело идёт к войне, я ещё более активизировал свою контрреволюционную деятельность и, где только мог, возводил клевету на коммунистическую партию и Советскую власть, восхваляя при этом Польшу как одну из наилучших, как я объяснял, одно из наиболее богатых и цветущих государств мира.

Зная о том, что Польша стремится к войне с Советским Союзом с целью захвата Украины и отделения её от СССР, я в повседневных встречах с целым рядом лиц, в беседах с ними искал элементы, враждебно настроенные по отношению к СССР

с целью объединиться для совместной борьбы с Советской властью внутри страны и этим оказывать помощь в намеченных целях польским государством.

ВОПРОС: С кем Вы были связаны по контрреволюционной работе?

ОТВЕТ: Как я показал выше, контрреволюционные разговоры, направленные на восхваление фашистской Польши и возведение клеветы, я вёл со многими, однако организационной связи я ни с кем не имел, так как добиться этого мне не удалось.

ВОПРОС: Вы говорите неправду. Следствие требует, чтобы Вы назвали лиц, с которыми Вы были связаны по контрреволюционной работе.

ОТВЕТ: Подтверждаю свой ответ: организационной связи по контрреволюционной работе я ни с кем не имел, и прошу следствие мне в этом вопросе верить.

Протокол записан с моих слов верно, мною лично прочитан, в чём и расписываюсь.

Якшта С.И.

Допросил: оперуполномоченный 3-го отд. Запорожского горотдела НКВД младший лейтенант госбезопасности
Новак

*Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 5263, арк. 11–14 зв.
Оригінал. Рукопис.*

№ 8

Протокол додаткового допиту С. Й. Якшти

3 жовтня 1937 р.

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА ОБВИНЯЕМОГО ЯКШТА СТАНИСЛАВА ОСИПОВИЧА

до ареста работавшего в готеле Горкомхоза, проживающего в г. Запорожье, по улице Р. Люксембург № 88

ВОПРОС: Вам предъявлено по ст. 54-10, ч. 2 УК УССР в том, что Вы, будучи ярым польским националистом и непримиримым врагом советской власти, проводили активную контрреволю-

ционную деятельность, направленную на восхвалении польского фашизма и необходимость отделение Украины от СССР и присоединение её к Польше.

Признаёте себе в том виновным?

ОТВЕТ: Да, в предъявленном мне обвинении виновным себя полностью признаю.

Протокол с моих слов верно, мною прочитано,
в чём расписываюсь

С. Якшта

Допросил: оперуполномоченный 3 отделения
Мл. лейтенант Госбезопасности

[підпис]

*Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 5263, арк. 15–15 зв.
Оригінал. Рукопис.*

№ 9

Из довідки на заарештованого С. Й. Якшту

3 жовтня 1937 р.

ЯКШТА Станислав Иосифович, 1868 г., уроженец Ковенской губ. (в Польше), по национальности литовец, гражданства СССР. Бывший председатель римско-католической общины в Запорожье. В прошлом арестовывался органами НКВД за контрреволюционную деятельность. Бывший владелец гостиницы. До ареста работник готеля в Запорожье.

Убеждённый польский националист. Вёл контрреволюционную пропаганду, распространяя клеветнические измышления на Советский Союз, восхваляя государственный строй в Польше. Ставил перед собой задачу объединения контрреволюционных кадров для активной борьбы с Соввластью. [...]

Поддерживал связь с руководителем контрреволюционной католической организации и одним из активных членов «ПОВ» в Днепропетровске – ксьондзом СКВЕРЕЦКИМ* (расстрелян).

Изобличается собственным признанием и оперативными материалами.

Контрреволюционер-националист.

* Так у тексті. Ідеться про *Сквирецького Вікентія Антоновича* – ксьондза католицького костелу м. Олександрівська.

Следдело № 51261

3-й ОТДЕЛ УГБ УНКВД ПО ДНЕПРОПЕТРОВСКОЙ ОБЛАСТИ
НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ НКВД УССР ПО ДНЕПРОПЕТРОВСКОЙ
ОБЛАСТИ СТАРШИЙ МАЙОР
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

КРИВЕЦ

ОБЛАСТНОЙ ПРОКУРОР

ЦВИК

*Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 5263, арк. 19.
Оригінал. Машинопис.*

№ 10

Довідка про засудження та розстріл С. Й. Якшти

[Листопад 1937 р.]

СПРАВКА

Якшта Станислав Иосифович, 1868 года [рожд.], проходил по след. делу 3 Отдела УГБ УНКВД по Днепропетровской области и решением Народного Комиссара Внутренних Дел СССР и Прокурора Союза ССР от 18.10.1937 г., протокол № 133, осуждён по ПЕРВОЙ КАТЕГОРИИ.

Приговор приведён в исполнение 2.11.1937 г.

НАЧАЛЬНИК 8 ОТД. УГБ УНКВД
ПО ДНЕПРОПЕТРОВСКОЙ ОБЛАСТИ

СИНЯКОВ

*Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 5263, арк. 20.
Оригінал. Машинопис.*

№ 11

Акт про страту С. Й. Якшти

2 листопада 1937 р.

АКТ

г. Запорожье, ноября 2 дня, 1937 года.

Мы, нижеподписавшиеся: Помощник Начальника Запорожского Горотдела НКВД Старший Лейтенант Государственной Безопасности ЯНКОВИЧ, Комендант Горотдела НКВД ДОРОВ и Врид Запорожского Горпрокурора МАЛИШЕВСКИЙ, составили настоящий акт в том, что на основании предписаний: НКВД УССР №№ 109014, 109015 от 23 октября 1937 года и ГУГБ НКВД СССР

№ 412707 от 26 октября 1937 года, сего числа в 24 часа приведён в исполнение приговор – высшая мера наказания – расстрел – над осуждённым ЯКШТА Станислав Иосифовичем, 1868 года рождения, решением Народного Комиссара Внутренних Дел Союза ССР и Прокурора Союза ССР от 18 октября 1937 года (протокол № 133)

Тело предано земле. Акт составлен в 4-х экз.

ПОМОЩНИК НАЧАЛЬНИКА ГОРОТДЕЛА НКВД
СТАРШИЙ ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ

ЯНКОВИЧ

КОМЕНДАНТ ГОРОТДЕЛА НКВД

ДОРОВ

ВРИД ГОРОДСКОГО ПРОКУРОРА

МАЛИШЕВСКИЙ

*Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 5263, арк. 21.
Оригінал. Машинопис.*

№ 12

Висновок Запорізької обласної прокуратури про реабілітацію С. Й. Якшти

31 серпня 1989 р.

«УТВЕРЖДАЮ»

Прокурор Запорожской области
В. Ф. Щур
6 сентября 1989 г.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

в отношении ЯКШТА С.И. по материалам уголовного дела
(арх. № 16762)

Фамилия, имя, отчество: *Якшта Станислав Иосифович*
Дата и год рождения: *08.05.1868 года, Ковенская губерния*
(Польша)

Сведения о партийности (№ партийного билета): *беспартийный*
Место работы и должность до ареста: *рабочий коммунальной*
гостиницы г. Запорожье

Место жительства до ареста: *г. Запорожье, ул. Розы Люксембург,*
д. 88

Сведения о родственниках: *не установлены*

Дата ареста, предъявлявшееся обвинение, когда и каким несудебным органом было вынесено решение по делу: *арестован 01.09.1937 г. по ст. 54-10 УК УССР от 18.10.37 г.*

Осуждён по первой категории. Решение исполнено 02.11.37 г. ЯКШТА СТАНИСЛАВ ИОСИФОВИЧ подпадает под действие Указа Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 года «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30–40-х и начала 50-х годов».

ПОМОЩНИК ПРОКУРОРА ЗАПОРОЖСКОЙ ОБЛАСТИ
СТАРШИЙ СОВЕТНИК ЮСТИЦИИ

В. А. НЕСТЕРЕНКО

НАЧАЛЬНИК СЛЕДОТДЕЛЕНИЯ УКГБ УССР
ПО ЗАПОРОЖСКОЙ ОБЛАСТИ,
ПОДПОЛКОВНИК

Ю. П. КОБЕЦ

31 августа 1989 г.

*Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 5263, арк. 30.
Оригінал. Машинопис.*

ДОКУМЕНТИ З АРХІВНО-КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ НА КУПРІЯНА ЙОСИПОВИЧА ЯКШТУ

№ 13

Постанова про затримання К. Й. Якшти

2 вересня 1937 р.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

(об избрании меры пресечения)

Гор. Запорожье, 2 сентября 1937 года. Я, оперуполномоченный 3-го отделения УГБ Запорожского Гор[одского] Отдела НКВД УССР сержант гос. без. Пулкин, рассмотрев материалы по обвинению гр. Якшта Куприяна Иосифовича, 62 года, литовец, беспартийный, работает в гастрономии, проживает по ул. Артёма-Грязнова № 30 (угл.)

в преступлениях, предусмотренных ст.ст. 54, ч. 6 УК УССР выразившихся в том, что он, ЯКШТА, настроен враждебно против политики Соввласти, поддерживает связь с закордоном.

Чрезвычайно подозрительный в шпионаже в пользу Польши, нашёл, что нахождение на свободе Якшты может повлиять на ход следствия.

На основании изложенного и руководствуясь ст.ст. 143, 145 и 156 УПК УССР

ПОСТАНОВИЛ:

1. Избрать мерой пресечения способов уклонения от суда и следствия по отношению к обвиняемому Якште Куприяну Иосифовичу содержание его под стражей в Запорожской тюрьме.

2. Настоящее постановление представить Запорожскому городскому прокурору.

Оперуполномоченный сержант
Гос[ударственной] Без[опасности] [підпис]

Согласен:
Начальник 3-го отделения Мл[адший] лейтенант [підпис]

Утверждаю:
Начальник Гор[одского] Отд[ела] Гос[ударственной]
Без[опасности] НКВД полковник [підпис]

*Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 9137, арк. 2–2 зв.
Оригінал. Рукопис на бланку.*

№ 14

**Ордер № 880 на проведения обыску та арешту К. Й. Якшты
3 вересня 1937 р.**

УССР

Народный Комиссариат Внутренних Дел
Запорожский Городской отдел НКВД
ОРДЕР № 880

Выдан сентября 3, 1937 г.

Действителен «___» суток

Сотруднику Запорожскому ГО НКВД УССР тов. Подобед поручается произвести обыск и арест гр-на Якшты Куприяна Иосифовича, проживающего ул. угол Артёма и Грязнова № 30

Всем органам Советской власти и гражданам СССР надлежит оказывать законное содействие предъявителю ордера при исполнении им возложенных на него поручений.

Начальник Гор[одского] Отд[ела] полковник [підпис]

Секретарь [підпис]

*Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 9137, арк. 4.
Оригінал. Рукопис на бланку.*

№ 15

**Постанова про прийняття до провадження справи К. Й. Якшты
4 вересня 1937 р.**

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

(о принятии дела к производству)

Гор. Запорожье, сентября 4 дня 1937 года. Я, оперуполномоченный 3-го отделения УГБ Запорожского Гор[одского] Отдела НКВД УССР Шульц, рассмотрев материалы по обвинению гр. Якшты Куприяна Иосифовича, выразившийся в том, что он проводит организованную контрреволюционную работу против Советской власти

и усматривая в совершённых обвиняемым Якшты Куприяном Иосифовичем действиях признаки преступлений, предусмотренных ст.ст. 54-10, ч. 2 и 54-11 УК УССР

ПОСТАНОВИЛ:

На основании ст.ст. 93, п. 2 и 108 УПК УССР начать по настоящему делу производство предварительного следствия. Копию настоящего постановления направить Запорожскому городскому прокурору.

Уполномоченный: Сержант госбезопасности *Шульц*

Согласен: начальник 3-й отд[еления] УГБ [підпис]

Утверждаю: Начальник Гор[одского] Отд[ела] НКВД
полковник [підпис]

*Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 9137, арк. 1–1 зв.
Оригінал. Рукопис на бланку.*

№ 16

Постанова про притягнення до кримінальної відповідальності
К. Й. Якшти

4 вересня 1937 р.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ
(о привлечении в качестве обвиняемого)

Гор. Запорожье, 14 сентября 1937 г., я, оперуполномоченный Запорожского Гор[одского] Отд[ела] НКВД сержант Государственной безопасности Шульц, рассмотрев материалы по обвинению гр. ЯКШТА Куприяна Иосифовича

в преступлениях, предусмотренных ст.ст. 54-6, 54-10, ч. 2 и 54-11 УК УССР, нашёл, что произведёнными следственными действиями установлено его участие в контрреволюционной шпионской деятельности на территории СССР в пользу Польши.

На основании ст. 126 УПК и руководствуясь ст. 127 УПК УССР

ПОСТАНОВИЛ:

Привлечь гр. Якшта Куприяна Иосифовича в качестве обвиняемого, предъявив ему обвинение по ст.ст. 54-6, 54-10, ч. 2 и 54-11,

сообщить Запорожскому городскому прокурору.

Оперуполномоченный 3 отделения Гор[одского] Отд[ела] УГБ
Сержант Гос[ударственной] Безопасности [підпис]

Согласен:
Начальник 3-го отделения [підпис]

Утверждаю:
Начальник Гор[одского] Отд[ела] НКВД полковник [підпис]

Постановление мне объявлено Якшта

4 сентября 1937 г.

Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 9137, арк. 6.
Оригінал. Рукопис на бланку.

№ 17

Протокол обыска помещанья К. Й. Якшти

5 вересня 1937 р.

НКВД УССР
Народный Комиссариат Внутренних Дел
ПРОТОКОЛ ОБЫСКА

1937 г., сентября 5 дня опер[ативный] Упол[номоченный] 3-го отдел[ения] Запорожского Гор[одского] Отд[ела] НКВД УССР Подобед

На основании ордера Запорожского г/отдела НКВД УССР за № 880 произвёл обыск у гр-на Якшти Куприяна Иосифовича, проживающего в г. Запорожье по улице Грязнова в доме № 30 кв.

При производстве обыска присутствовали Ляляка Алиса Эдуардовна и Трунова Феня Васильевна.

Изъято для представление в Запорожский городской отдел НКВД УССР следующее:

1. Паспорт ШЗ, № 171870.
2. Профбилет № 246653.
3. Разные открытки и фотографии.
4. Разные справки и переписка.

Жалобы на неправильности, допущенные при производстве обыска, на пропажу вещей, ценностей и документов со стороны обыскиваемого и членов его семьи не предъявлено.

В протокол всё занесено правильно, протокол нам прочитан, в чём и подписываемся:

Обыскиваемый Якшта
Представитель домоуправления А. Ляляка, Трунова
Производивший обыск: сотрудник Гор. отд. НКВД [підпис]
Копию протокола получил Якшта

Примечание:

1. Все претензии и заявления должны быть внесены в протокол до его подтврждения. После подписи никакие жалобы и заявления не принимаются.

2. За справками обращаться в комендатуру Гор. Отд. НКВД УССР по адресу ул. Р. Люксембург.

Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 9137, арк. 5–5 зв.
Оригінал. Рукопис на бланку.

№ 18

Анкета заарештованого К. Й. Якшти

5 вересня 1937 р.

Управление НКВД УССР по Днепропетровской области
 _____гор. райотделение
 След. дело № _____

АНКЕТА АРЕСТОВАННОГО

1. Фамилия, имя и отчество: ЯКШТА КУПРИЯН ОСИПОВИЧ
2. Дата рождения: число 10 месяц Сентября год 1875
3. Место рождения: Ковенская губерния, с. Норгалишки
4. Место жительства (адрес): г. ЗАПОРОЖЬЕ, ул. Грязного № 8
5. Профессия и специальность: продавец
6. Место службы и должность или род занятий: магазин гастрономии № 5, ул. Люксембург
7. Паспорт:
8. Социальное происхождение: ИЗ КРЕСТЬЯН
9. Социальное положение
  - а) До революции работал: служащий
  - б) После революции: служащий
10. Образование (общее, специальное): 2 класса сельской школы
11. Принадлежность к ВКП(б) и ВЛКСМ и причины исключения: беспартийный
12. Пребывание в антисоветских партиях: НЕТ
13. Национальность и гражданство (подданство): ЛИТОВЕЦ, ГРАЖДАНИН СССР
14. Категория воинского учёта – запаса и где состоит на учёте: НЕ СОСТОИТ
15. Служба в белых и других контрреволюционных армиях; участие в бандах и восстаниях против Соввласти (когда и в качестве кого): НЕТ
16. Служба в Красной Армии: НЕТ
17. Каким репрессиям подвергался при Соввласти: судимость, арест и друг. (когда, каким органом и за что) был арестован органами НКВД: арестовывался в 1932 г. органами НКВД за золото в г. Запорожье
18. Какие имеет награды: НЕТ

19. Семейное положение (женат, холост, вдов, разведён): женат
  - а) состав личной семьи (имя, отчество, фамилия, возраст, место жительства и род деятельности каждого): жена Елена Антоновна, 53 года, домохозяйка
  - б) ближайшие родственники (родители, братья, сёстры – фамилия, отчество, возраст, место жительства и род занятий каждого): брат Якшта Станислав Иосифович, 70 лет, работает в коммунальном готеле – швейцаром.

1. Особые внешние приметы: _____
2. Кем и когда арестован: Запорожским Гор[одским] Отд[елом] НКВД 5.09.1937 г.
3. Где содержится под стражей: при Запорожской тюрьме
4. Краткое содержание состава обвинения и ст.ст. УК: _____
5. Особые замечания: _____

Подпись сотрудника, заполнявшего анкету [підпис]
 5 сентября 1937 г.

Примечание: Анкета заполняется чётко и разборчиво со слов арестованного и проверяется по документам.

Особые отметки:

1. Категория оперативного учёта _____
2. Судебное решение _____

*Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 9137, арк. 6.
 Оригінал. Рукопис на бланку.*

№ 19

Протокол допиту К. Й. Якшти

12 вересня 1937 р.

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА
 обвиняемого ЯКШТА Куприяна Иосифовича

1875 г. рожд., урож. Нарилишки б[ывшей] Бытегольской волости Литвы, по национальности литовец, гражданства СССР, семейного, беспартийного, работавшего продавцом магазина № 5 в г. Запорожье, ул. Грязнова, д. 38, кв. 2.

ВОПРОС: Вы обвиняетесь в контрреволюционной деятельности против Советской власти. Признаёте себя в этом виновным?

ОТВЕТ: Да, признаю. Убедившись в бесполезности дальнейшей борьбы со следствием, я решил дать исчерпывающие показания о моей контрреволюционной деятельности, к которой я был привлечён в 1933 году.

ВОПРОС: Кем Вы были привлечены к контрреволюционной деятельности против Советской власти?

ОТВЕТ: Для контрреволюционной фашистской работы против Советской власти в пользу Польши меня завербовал в 1933 году ксёндз римско-католического прихода в гор. Днепропетровске СКВЕРЕЦКИЙ*.

ВОПРОС: Изложите обстоятельства, при которых Вы были завербованы СКВЕРЕЦКИМ для контрреволюционной работы в пользу Польши?

ОТВЕТ: Со СКВЕРЕЦКИМ я близко сталкивался на протяжении ряда лет по делам католического прихода. Я являлся старшим среди прихожан, проживающих в гор. Запорожье. Ксёндз СКВЕРЕЦКИЙ часто посещал нас в гор. Запорожье для совершения религиозных обрядов. Приезжая в гор. Запорожье, СКВЕРЕЦКИЙ обычно останавливался у меня на квартире.

В беседах со мной он высказывал недовольство существующим строем, убеждал меня в недолговечности Советской власти и её неизбежной гибели путём войны со стороны капиталистических стран. Будучи недоволен Советской властью, я разделял контрреволюционные взгляды СКВЕРЕЦКОГО и сообщил ему, что по своим политическим взглядам я являюсь врагом Советской власти. Узнав об этом, СКВЕРЕЦКИЙ заявил, что он не сомневается, и поэтому решил говорить со мной откровенно.

Вслед за тем СКВЕРЕЦКИЙ подробно останавливался на вопросе о международном положении. Он подчёркивал, что со стороны Польши и Германии готовится война против СССР, и что её следует ожидать в недалёком будущем. На мои вопросы, откуда СКВЕРЕЦКОМУ об этом известно, он сказал, что по этому [вопросу] он располагает точными данными, полученными от весьма авторитетных источников польского государства.

* Так у тексті. Ідеться про *Сквирецького Вікентія Антоновича*.

После СКВЕРЕЦКИЙ сообщил, что Польша и Германия поставили перед собой задачу добиться отторжения Украины от СССР с последующим разделением в свою пользу.

При этом СКВЕРЕЦКИЙ подчеркнул, что польская и германская армия достаточно сильны, чтобы обеспечить победу над Красной армией, и что в этом должны и будут помогать недовольные Советской властью люди. «Лично я, – продолжал СКВЕРЕЦКИЙ, – покажу себя в борьбе с Советской властью, чем только можно».

Разделяя контрреволюционные убеждения, я говорил ему, что в силу своих контрреволюционных убеждений я также не буду стоять в стороне в активной борьбе с Советской властью и готов помочь польскому правительству в этом направлении.

Убедившись в моём враждебном отношении к существующему строю и своей готовности стать на путь активной борьбы с ним, СКВЕРЕЦКИЙ мне сообщил, что уже давно решил поговорить со мной по одному весьма важному вопросу. Тут же СКВЕРЕЦКИЙ заявил, что он на протяжении ряда лет связан с представителями польской разведки, по заданиям которых проводит активную контрреволюционную работу на территории СССР в пользу Польши. Тогда же СКВЕРЕЦКИЙ предложил мне помочь ему в этом направлении.

С предложением СКВЕРЕЦКОГО заняться активной контрреволюционной шпионской деятельностью в пользу Польши я согласился и пообещал ему все задания, которые в этом направлении будут мне даны, – выполнить.

Получив моё согласие на проведение активной контрреволюционной работы против Советской власти, СКВЕРЕЦКИЙ поставил передо мной ряд конкретных задач по контрреволюционной работе.

ВОПРОС: Какие конкретно задачи поставил перед вами польский разведчик СКВЕРЕЦКИЙ по контрреволюционной работе?

ОТВЕТ: Получив моё согласие на проведение активной контрреволюционной работы в пользу Польши, СКВЕРЕЦКИЙ дал мне следующие задания: заняться вербовкой антисоветских кадров из числа недовольных и обиженных Советской властью людей, которых включить в активную борьбу с существующим строем.

Для этой цели, подчёркивал СКВЕРЕЦКИЙ, необходимо первым делом установить всех выходцев из Польши, тщательно изучить их отношение к Советской власти и тех из них, недовольных существующим строем, привлекать к контрреволюционной работе. СКВЕРЕЦКИЙ обратил моё внимание на необходимость создания в промышленности гор. Запорожья контрреволюционных групп, специально для диверсионно-подрывной деятельности и с целью подрыва мощи Советского Союза.

Заняться сбором шпионских сведений о промышленности Запорожья, главным образом работающей для нужд Красной армии, наличии воинских частей (род войск, численность и их вооружение) и т. п.

Собрать сведения о настроениях инженерно-технических работников, рабочих и служащих. Заняться активной контрреволюционной пропагандой среди населения в пользу Польши и Германии, с целью моральной поддержки этого населения к предстоящей войне с Советским Союзом.

Я обещал СКВЕРЕЦКОМУ все эти задания выполнить.

ВОПРОС: Что конкретно по заданиям СКВЕРЕЦКОГО Вы сделали?

ОТВЕТ: Я систематически представлял СКВЕРЕЦКОМУ сведения о настроениях населения и, в частности, служащих. Проводил активную контрреволюционную пропаганду в пользу Польши, призывал моё окружение оказывать помощь польскому государству в борьбе с Советской властью. Завербовал в 1935 году моего брата, ЯКШТА Станислава Иосифовича, которому поручил заняться дальнейшей вербовкой контрреволюционных кадров.

ВОПРОС: Где в настоящее время находится разведчик СКВЕРЕЦКИЙ?

ОТВЕТ: СКВЕРЕЦКИЙ в 1936 году осуждён за контрреволюционную шпионскую работу, к чему приговорён – не знаю. Где находится в настоящее время, мне неизвестно.

ВОПРОС: С кем Вы были связаны по контрреволюционной шпионской работе после ареста СКВЕРЕЦКОГО?

ОТВЕТ: После ареста СКВЕРЕЦКОГО я ни с кем по контрреволюционной работе связан не был. Эту работу я продолжал самостоятельно.

ВОПРОС: Откуда исходило руководство контрреволюционной шпионской деятельностью СКВЕРЕЦКОГО?

ОТВЕТ: СКВЕРЕЦКИЙ мне сообщил, что связан с представителями польской разведки, фамилии которых не называл, мотивируя соображениями конспирации.

Читал лично, записано с моих слов верно, в чём и подписываюсь

ЯКШТА

ДОПРОСИЛ:

ОПЕРУПОЛНОМОЧЕННЫЙ ЗАПОРОЖСКОГО ГОРОТДЕЛА НКВД
СЕРЖАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

ШУЛЬЦ

Верно: Ст. Оп. 3-й отд. УГБ

[підпис]

*Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 5263, арк. 13–20.
Засвідчена копія. Рукопис.*

№ 20

Довідка на заарештованого К. Й. Якшту

[Жовтень 1937 р.]

ЯКШТА Куприян Иосифович, 1875 г., уроженец Ковенской губ. (в Польше), по национальности литовец, гражданства СССР, в 1932 году был арестован органами ГПУ по «валюте». До ареста – продавец магазина в Запорожье. След. дело № 51337.

3-й Отдел УГБ НКВД ПО ДНЕПРОПЕТРОВСКОЙ ОБЛАСТИ.

Участник «Польской Организации Войсковой». Завербован в 1933 году одним из её руководителей – ксёндзом СКВИРЕЦКИМ (расстрелян).

Получил задание от СКВИРЕЦКОГО о сборе шпионских сведений, характеризующих работу в частях Запорожского гарнизона, вербовке новых контрреволюционных кадров и, в частности, о создании диверсионной группы, в задачу которой должна входить разрушительная деятельность к началу войны.

В соответствии с этим проводил вербовочную работу и лично привлёк к контрреволюционной деятельности ЯКШТУ Станислава (арестован, сознался), которому дал задание о новых вербовках.

Представлял СКВИРЕЦКОМУ сведения о политических настроениях различных слоёв населения.

Вёл контрреволюционную пропаганду, призывал к борьбе с Соввластью.

Ксёндз СКВИРЕЦКИЙ, скрыв от следствия свою вербовку ЯКШТЫ, полностью подтвердил показания последнего о своей активной контрреволюционной и шпионской работе по заданию польских разведывательных органов.

Изобличён собственным признанием и показаниями СКВИРЕЦКОГО в части его преступной деятельности в СССР.

Сознался, шпион-диверсант.

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ НКВД УССР
ПО ДНЕПРОПЕТРОВСКОЙ ОБЛАСТИ
СТАРШИЙ МАЙОР
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

[КРИВЕЦ]

ОБЛАСТНОЙ ПРОКУРОР

[ЦВИК]

Верно: Оп. Уп. 3-й отд. УГБ

[підпис]

*Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 9137, арк. 31.
Засвідчена копія. Машинопис.*

№ 21

Довідка про засудження та розстріл К. Й. Якшти

[листопад 1937 р.]

СПРАВКА

Якшта Куприян Иосифович, 1875 года [рождения], проходил по след[ственному] делу 3 Отдела УГБ УНКВД по Днепропетровской области и решением Народного Комиссара Внутренних Дел СССР и Прокурора Союза ССР от 18.10.1937 г., Протокол № 133, осуждён по ПЕРВОЙ КАТЕГОРИИ.

Приговор приведён в исполнение 02.11.1937 г.

НАЧАЛЬНИК 8 ОТД[ЕЛЕНИЯ] УГБ УНКВД
ПО ДНЕПРОПЕТРОВСКОЙ ОБЛАСТИ

СИНЯКОВ

*Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 9137, арк. 20.
Оригінал. Машинопис.*

№ 22

Акт про страту К. Й. Якшти

2 листопада 1937 р.

АКТ

г. Запорожье, ноября 2 дня, 1937 года.

Мы, нижеподписавшиеся: Помощник Начальника Запорожского Горотдела НКВД Старший Лейтенант Государственной Безопасности ЯНКОВИЧ, Комендант Горотдела НКВД ДОРОВ и Врид Запорожского Горпрокурора МАЛИШЕВСКИЙ, составили настоящий акт в том, что на основании предписаний: НКВД УССР № № 109014, 109015 от 23 октября 1937 года и ГУГБ НКВД СССР № 412707 от 26 октября 1937 года, сего числа в 24 часа приведён в исполнение приговор – высшая мера наказания – расстрел – над осуждённым ЯКШТА Куприян Иосифовичем, 1875 года рождения, решением Народного Комиссара Внутренних Дел Союза ССР и Прокурора Союза ССР от 18 октября 1937 года (протокол № 133).

Тело предано земле. Акт составлен в 4-х экз.

ПОМОЩНИК НАЧАЛЬНИКА ГОРОТДЕЛА НКВД
СТАРШИЙ ЛЕЙТЕНАНТ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

ЯНКОВИЧ

КОМЕНДАНТ ГОРОТДЕЛА НКВД

ДОРОВ

ВРИД ГОРОДСКОГО ПРОКУРОРА

МАЛИШЕВСКИЙ

*Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 9137, арк. 32.
Оригінал. Машинопис.*

№ 23

**Заява Олени Антонівни Якшти на ім'я начальника УКДБ
при РМ УРСР по Запорізькій області про
інформацію стосовно долі свого чоловіка – К. Й. Якшти**

22 листопада 1958 р.

Начальнику УКГБ по Запорожской области
г. Запорожье
от Якшта Елена Антоновна
г. Запорожье
ул. Грязнова № 38, кв. 1

Заявление

Мой муж, Якшта Куприян Осипович, рождённый в Литве 1875 г., проживавший в г. Запорожье, по ул. Грязнова, д. 38, кв. 1, был репрессирован 5 сентября 1937 года. Последнее время работал в магазине им. Микояна. Прошу сообщить, где он (мёртвый) или живой.

Якшта Е.А.

1958 г., 22 ноября.

*Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 5263, арк. 22.
Оригінал. Рукопис.*

№ 24

**Висновок УКДБ при РМ УРСР по Запорізькій області
про смерть К. Й. Якшти**

8 січня 1959 р.

Сов. секретно

УТВЕРЖДАЮ

Начальник управления КГБ при
СМ УССР по Запорожской обл.
[підпис]

8 января 1959 г.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Я, оперуполномоченный УАО УКГБ по Запорожской области ст. л-т Кузнецов, рассмотрев заявление гр. Якшта Елены Антоновны, проживающей г. Запорожье, ул. Грязнова 38,

НАШЁЛ

В УКГБ по Запорожской области от Якшта Е.А. поступило заявление с ходатайством сообщить местонахождение её мужа, Якшта Куприяна Иосифовича, 1875 г. р., урож. села Норгалишки, Литва, который был арестован органами НКВД в 1937 году в г. Запорожье.

Проверкой установлено, что Якшта Куприян Иосифович, 1875 г. рождения, в 1937 году был арестован Запорожским ГО НКВД и 18 октября 1937 года Постановлением НКВД и Прокурора СССР осуждён к ВМН, приговор исполнен 2 ноября 1937 года.

На основании изложенного и руководствуясь указанием КГБ при СМ СССР № 10888 от ... VIII–1955 г.*

ПОЛАГАЛ БЫ:

Через ЗАГС Сталинского р-на гор. Запорожья оформить регистрацию смерти Якшта Куприяна Иосифовича, указав, что он, находясь в местах ИТЛ, умер 15 сентября 1942 года от склероза сердца.

После регистрации смерти Якшта К.И. сообщить родственникам, где получить свидетельство о его смерти.

Оперуполномоченный УАО УКГБ
при СМ УССР по Запорожской области
Ст. л-т

Кузнецов

«СОГЛАСЕН»:
Начальник УАО УКГБ
при СМ УССР по Запорожской области
Подполковник

Дмитрашко

8 января 1959 г.

*Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 5263, арк. 27.
Оригінал. Рукопис на бланку.*

* Так у тексті.

№ 25

**Довідка УКДБ при РМ УРСР по Запорізькій області,
видана О. А. Якшті про долю її чоловіка – К. Й. Якшти**

16 січня 1959 р.

СПРАВКА

7 января 1959 года в УКГБ Якшты Е.А. было объявлено, что её муж в 1937 году был судим на 10 л., умер в ИТЛ 15 сентября 1942 года от склероза сердца.

16.01.1959 г.

[підпис]

*Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 5263, арк. 28.
Оригінал. Рукопис.*

№ 26

**Висновок Запорізької обласної прокуратури
про реабілітацію К. Й. Якшти**

28 серпня 1989 р.

УТВЕРЖДАЮ

Военный прокурор Одесского военного округа
полковник юстиции
Сутормин Г.М.
28 августа 1989 г.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В отношении ЯКШТЫ Куприяна Иосифовича
По материалам уголовного дела арх. № 16756
Фамилия, имя, отчество: *Якшта Куприян Иосифович*
Дата, год и место рождения: *10.09.1875 г., Ковенская губерния,
с. Норгалишки, Нетельгольская волость (Литва)*
Сведения о партийности, в т. ч. № партбилета: *беспартийный*
Место работы и должность до ареста: *продавец магазина № 5
г. Запорожье*
Место жительства до ареста: *г. Запорожье, ул. Грязнова, д. 38, кв. 2*
Данные о родственниках: *не установлены*

Дата ареста, предъявлявшееся обвинение, когда и каким несудебным органом было вынесено решение по делу: аресто-

ван 05.09.1937 г. по статье 54-6 УК УССР по обвинению в шпионской деятельности в пользу Польши. Решением НКВД СССР и Прокурора СССР от 18.10.37 г. подвергнут расстрелу. Решение исполнено 02.11.37 г.

ЯКШТА Куприян Иосифович подпадает под действие ст. 1 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 г. «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30–40-х и начала 50-х годов».

Старший помощник военного прокурора
Одесского военного округа
полковник юстиции

Семёнов В.Д.

Начальник след[ственного] отделения
УКГБ УССР по Запорожской области
полковник

Кобец Ю.П.

29 июля 1989 г.

*Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 9137, арк. 27.
Оригінал. Машинопис.*

№ 27

**Протокол допиту
ксьондза Вікентія Антоновича Сквирецького**

3 липня 1937 р.

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

Обвиняемого СКВИРЕЦКОГО Викентия Антоновича, 1880 года рождения, уроженец с. Посваль, Поневежского уезда Ковенской губ. (ПОЛЬША), настоятеля римско-католического костёла в Днепропетровске, дважды арестованного Соввластью.

ВОПРОС: НКВД известно, что Вы, будучи врагом Соввласти, на протяжении ряда лет проводили организованную деятельность в интересах польского государства. Намерены ли Вы дать

правдивые показания по существу предъявленного Вам обвинения?

ОТВЕТ: Да, я полностью признаю себя виновным в предъявленном обвинении и готов окончательно разоружиться перед Соввластью.

Дело в том, что по своим политическим убеждениям я давно уже отношусь враждебно к существующему в стране государственному строю. Образование этой вражды и её постепенное нарастание, бесспорно, вытекало из моего сана настоятеля римско-католического костёла, в котором я состою с дореволюционного периода.

Государственный переворот в России 1917 года и приход власти большевиков я, как и подавляющее большинство духовенства, воспринял очень враждебно, так как было очевидно, что при советском строе мы лишаемся всех своих прав и прерогатив. Руководство большевиков в годы 1917–1918 я рассматривал как временное явление, совершенно исключая возможность их длительного существования.

Период гражданской войны и особенно советско-польская кампания 1920 г. начали разбивать мои надежды на избавление от большевиков. Это я особенно почувствовал в связи с тем, что война с Польшей, на которую я, как истинный патриот польского государства, возлагал большие надежды, себя не оправдала, и Украина, которая по старым традициям должна была принадлежать Польше, осталась Советской. Вполне естественно, что, кроме чувства злобы к большевикам, этот исход войны ничего другого во мне не оставил.

В 1920 и 1924 гг. я дважды был арестован советскими органами, причём в первый раз я отбывал наказание в концлагере, который тогда был организован в Курске. Эти аресты я воспринял как удар по мне как представителю польской государственности и ещё больше укрепился в своей враждебности к СССР. С 1924 г. по 1930 г. я состоял настоятелем римско-католических костёлов в ряде населённых пунктов Днепропетровской области, со значительным количеством [польского] населения, как-то: с. Григорьевка (б[ывшего] Преображенского) ныне Генического района, с. Константиновка В[елико] Лепетихского района.

Обстановка, в которой я находился эти годы, как нельзя лучше благоприятствовала развитию моей контрреволюционной деятельности среди местных польских националистических элементов, которым я прививал чувство ненависти к Советской власти. Опасаясь широко пользоваться в контрреволюционных целях своими проповедями, я прибегал к другим средствам, как-то: моления в узком кругу лиц, отдельные разговоры и т.д., которые позволяли мне с наименьшим риском для себя вести враждебную Советскому государству работу среди указанных мною кругов, обрабатывая их для борьбы с Совластью.

ВОПРОС: Назовите следствию лиц, привлечённых Вами к контрреволюционной деятельности за указанный период времени.

ОТВЕТ: За давностью времени я не помню сейчас всех привлечённых мною к борьбе с Совластью, но исходя из того, что сохранилось в моей памяти, могу назвать следствию следующих лиц:

Пос[ёлок] Константиновка В[елико] Лепетихского р-на:

ПЕМНИНСКИЙ Симон, ВРОНСКИЙ (имя не помню), ЗАРЕМБА Станислав, СОБЕЖАНСКИЙ Станислав, ТУШЕВСКИЙ (имя не помню), РОЖКОВСКИЙ Казимир.

Названные лица являются кулаками и, как я узнал впоследствии (в 1931–32 гг.), они были раскулачены и сосланы; некоторые из них вскоре бежали с высылки и вернулись на старое место. В Константиновке я прожил 7–8 лет (с 1920 по 1928 гг.) и на протяжении этого времени был с ними связан.

В 1928 г., после переезда в с. Григорьевку, я одно время продолжал с ними поддерживать связь, так как несколько раз приезжал в Константиновку.

Посёлок Григорьевка Генического района:

БОГАЧЕВСКИЙ, ЗАВОРОВСКИЙ и ИГНАТОВСКИЙ (имён не помню). Эти привлечённые мною к контрреволюционной деятельности являются кулаками. Связь с ними у меня прекратилась в 1930 г. за выездом в Днепропетровск. В Григорьевке я пробыл несколько лет.

ВОПРОС: К вопросу Вашей деятельности после 1930 года следствие вернётся. Сейчас ответьте – в чём конкретно выражалась Ваша практическая контрреволюционная работа, которую вы проводили в указанных Вами сёлах?

ОТВЕТ: Как я уже показал следствию, проживая в с. Константиновке и впоследствии в Григорьевке, для контрреволюционной работы широко использовал те нелегальные все мощности, каковые предоставлялись положением ксёндза.

Конкретно моя контрреволюционная работа велась в таких направлениях:

а) распространение полонизаторских идей среди местного польского населения путём систематической обработки наиболее реакционных националистов в духе непримиримой вражды к Соввласти и восхваляя польское государство;

б) выращивание националистических кадров для борьбы с Соввластью из польской молодёжи путём широкого привлечения к костёлу учащихся начальных школ, для которых в костёлах специально было организовано преподавание уроков закона божьего. Считаю необходимым отметить, что эта форма контрреволюционной работы была наиболее оправдывающей себя, тем более, что это делалось в знак демонстрации протеста против специального декрета советского правительства об исключении из цикла учебных дисциплин в начальных школах уроков закона божьего;

в) основное внимание уделялось подбору людей, которые, будучи патриотами польского государства, в любое время могли бы выступить для борьбы с Соввластью. В основном, конечно, эти кадры должны были сыграть свою роль в момент возникновения войны между СССР и Польшей;

г) в 1929 г. по ряду населённых пунктов Украины шла подготовка к выборам делегатов на «Зарубежный съезд поляков». Я тогда находился в с. Григорьевке, где также велась подготовительная работа в связи с этим съездом.

Поскольку определялась прямая возможность установления связи с руководящими государственными кругами в Польше, я, совместно с привлечёнными мною к контрреволюционной дея-

тельности БОГАЧЕВСКИМ, ЗАБОРОВСКИМ и ИГНАТОВСКИМ, принял решение о том, что тот, кто из них будет избран на съезд, по приезду в Варшаву должен всячески дискредитировать Соввласть и охарактеризовать в самых мрачных красках положение польского населения в СССР.

ВОПРОС: От кого исходило руководство Вашей контрреволюционной деятельностью?

ОТВЕТ: Свой ответ я должен разбить на два периода – до 1930 г., и второй с 1930 г. по день ареста. До 1930 г. руководство моей контрреволюционной деятельностью исходило от Прелата Тираспольской римско-католической Епархии ЧЕРНЯХОВСКОГО Никодима, находящегося в те годы в Николаеве, и каноника КАЙЧАНСКОГО, являвшегося настоятелем римско-католического костёла в Херсоне.

ВОПРОС: Когда и где Вы познакомились с ЧЕРНЯХОВСКИМ и КАЙЧАНСКИМ?

ОТВЕТ: С ЧЕРНЯХОВСКИМ я познакомился в 1914 г. в Одессе на торжестве по случаю посвящения (консекрации) вновь выстроенного костёла, с КАЙЧАНСКИМ – в 1923 г. в с. Константиновке, где я был ксёндзом костёла и куда он однажды приезжал по делам Епархии.

Как я узнал от КАЙЧАНСКОГО, он ещё до революции руководил Константиновским костёлом. В 1926 году КАЙЧАНСКИЙ, насколько мне известно, легально выехал в Польшу.

ВОПРОС: Изложите те указания, которые Вы получали от ЧЕРНЯХОВСКОГО и КАЙЧАНСКОГО по контрреволюционной деятельности.

ОТВЕТ: ЧЕРНЯХОВСКИЙ и КАЙЧАНСКИЙ знали меня как врага Советской власти и поставили передо мной вопрос, что я должен, используя все легальные возможности, организовать контрреволюционную работу в тех местах, где будет протекать моя деятельность настоятеля костёла. В мою задачу входило привлекать к участию в контрреволюционной деятельности реакционно настроенных поляков, сосредоточенных вокруг кос-

тёла, воспитывать их в духе непримиримой вражды к Соввласти и подготавливать из них фактически тот массив, на который смогут опереться польские военные власти в случае возникновения войны Польши с Советским Союзом.

Как ЧЕРНЯХОВСКИЙ, так и КАЙЧАНСКИЙ представляли мне полную самостоятельность действий, так как рассчитывали на мои возможности и инициативу. В то же время оба они всячески предупреждали меня о необходимости соблюдать осторожность в контрреволюционной деятельности.

ВОПРОС: Как Вами осуществлялась связь с ЧЕРНЯХОВСКИМ и КАЙЧАНСКИМ?

ОТВЕТ: С КАЙЧАНСКИМ я встречался в с. Константиновке, куда он периодически приезжал из Херсона. Связь с ЧЕРНЯХОВСКИМ осуществлялась через одного из привлечённых мною к контрреволюционной деятельности ПЕМНИНСКОГО Симона (о котором я сообщал выше), который по моим поручениям специально ездил в Николаев и получал от ЧЕРНЯХОВСКОГО для меня указания по контрреволюционной работе. В 1929 г. в связи со смертью ЧЕРНЯХОВСКОГО моя связь с ним прекратилась.

ВОПРОС: С кем из руководителей клерикальных кругов Вы были связаны по контрреволюционной работе после смерти ЧЕРНЯХОВСКОГО?

ОТВЕТ: С 1930 г. по контрреволюционной деятельности я был связан с епископом Тираспольской епархии ФРИЗОН Александром, который должен и поныне находится в Симферополе.

ВОПРОС: Когда и как Вы устанавливали с ним связь?

ОТВЕТ: В мае месяце 1930 г. я из села Григорьевка Днепропетровской области приехал в Симферополь в распоряжение Епархии за получением нового назначения. Будучи принят епископом ФРИЗОН, я из беседы с последним понял, что ему известно о моей контрреволюционной деятельности и связи по этой работе с прелатом ЧЕРНЯХОВСКИМ и каноником КАЙЧАНСКИМ. Кроме того, ФРИЗОН сообщил мне, что впредь по контрреволюционной деятельности я буду связан с ним. В результате пере-

говоров ФРИЗОН предложил мне принять римско-католический костёл в Днепропетровске, где в то время имелась вакансия ксёндза. По контрреволюционной работе ФРИЗОН мне особых указаний не давая, подтвердил те, которые я в своё время получал от ЧЕРНЯХОВСКОГО и КАЙЧАНСКОГО.

Насколько я сейчас помню, ФРИЗОН тогда же в беседе ввёл меня в курс деятельности клерикальных кругов по Днепропетровску и Днепродзержинску, указав, что прежние настоятели этих костёлов ВАЛЬВОР и ВОЗЕНБАХ арестованы и сосланы в концлагерь. Кроме того, он упомянул также ещё одного моего предшественника – ксёндза КИЧЕЛЬСКОГО, сказав, что он находился в Польше. Сообщив мне о «гонении» со стороны советских органов на ксёндзов, ФРИЗОН предупредил о необходимости держать себя вне подозрений во избежание провала.

Находясь у ФРИЗОНА, я познакомился с приезжавшим к нему также за назначением ксёндзом КВАСНЕВСКИМ. В беседе со мной КВАСНЕВСКИЙ рассказал, что ему известно от епископа ФРИЗОНА о моей контрреволюционной деятельности в пользу Польши и что он сам проводит таковую. В связи с отсутствием, как у меня, так и у КВАСНЕВСКОГО, свободного времени, мы с ним долго не могли разговаривать. Расставаясь со мной, он сказал, что получил назначение в Ростов и высказывал надежду на то, что мы сможем увидеться. В последующие годы я с КВАСНЕВСКИМ связь не поддерживал по 1937 г. и восстановил таковую уже после его переезда настоятелем кафедрального костёла в Киеве. Более подробные показания о характере моей связи с КВАСНЕВСКИМ по контрреволюционной работе я дам отдельно.

ВОПРОС: Дайте показания о Вашей практической контрреволюционной деятельности по Днепропетровску.

ОТВЕТ: В Днепропетровске, как и в тех же местах, где я находился раньше, я в своей контрреволюционной деятельности придерживался одной тактики. Прикрываясь положением ксёндза, я вёл среди наиболее близко стоящих ко мне костельных активистов контрреволюционную деятельность, используя моления, посещения мною отдельных лиц и т.д.

Мною были вовлечены в контрреволюционную организацию по Днепропетровску следующие лица, являвшиеся сплочённой группой вокруг меня: ГОЛЕК Иван, работает бухгалтером на железной дороге; ГОЛЕК Иосиф, отец Ивана, пенсионер. Проживает на 1 фабрике, 22; НЕКРАШ Леонардия, работает лаборанткой на одном из заводов; отец её – НЕКРАШ Иван – пенсионер. Проживает в доме № 6 по Павловской ул.; ШЛЯГОВСКАЯ Виктория, работает портнихой в г. Днепропетровске, проживает в доме НЕКРАШ.

С октября месяца 1930 г. я по контрреволюционной деятельности был связан со следующими руководителями римско-католического духовенства. Прелатом Тираспольской епархии КРУШИНСКИМ Иосифом, проживавшим в немецкой колонии Карлсруэ Ландаусского района Одесской области, кажется, в 1933 или 1934 гг. КРУШИНСКИЙ был арестован органами НКВД; епископом ФРИЗОН Александром, находящимся в Симферополе; с настоятелем кафедрального костёла Киева КВАСНЕВСКИМ.

Считаю необходимым особо остановиться на своей связи с КВАСНЕВСКИМ. В конце декабря 1936 г. или в январе 1937 г. я узнал, что КВАСНЕВСКИЙ из Ростова, где он был ряд лет ксёндзом, переведён в Киев и руководит кафедральным костёлом. Об этом мне сообщила представительница римско-католической общины МЕРНИК Евфросиния, по возвращении в январе 1937 г. из Киева, куда она выехала с активисткой Днепропетровского костёла НАБОКОВОЙ Екатериной по делам моего прихода.

Несколько позднее, кажется, в марте месяце с. г., в Киев вторично ездила МЕРНИК с другой активисткой костёла ГАРИЗДРОЙ Еленой, являвшейся к КВАСНЕВСКОМУ и имела с ним беседу о положении в Днепропетровском костёле.

ВОПРОС: Материалами следствия установлено, что Вы дали ГАРИЗДРЕ специальное поручение к ксёндзу КВАСНЕВСКОМУ, которое касалось Вашей контрреволюционной деятельности. Дайте показания по этому вопросу.

ОТВЕТ: Признаю, что при посещении КВАСНЕВСКОГО, ГАРИЗДРА по моему поручению представила ему информацию, ка-

савшуюся проводимой мною контрреволюционной деятельностью, [о чем] покажу дополнительно.

Протокол записан с моих слов правильно, мною прочитан, в чём и расписываюсь.

[В. СКВИРЕЦКИЙ]

ДОПРОСИЛ НАЧ[АЛЬНИК] 2 ОТДЕЛЕНИЯ
3 ОТДЕЛА УГБ УНКВД ЛЕЙТЕНАНТ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

[УМАНСКИЙ]

Верно:

[підпис]

*Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 9137, арк. 22–28.
Засвідчена копія. Машинопис.*

Вступна стаття та публ. В. СТОЙЧЕВА*

Римско-католической община Запорожья в 1920–1930-х гг.

На основе архивных материалов исследуется деятельность римско-католической общины г. Запорожья в 1920–1930-х гг. Освещается трагическая судьба римо-католиков в разгар «Большого террора» в СССР.

Ключевые слова: римско-католическая община, католики, ксёндз, репрессии, органы НКВД, следствие, арест, расстрел, антисоветская деятельность.

The Roman Catholics of Zaporizhzhya in 1920th–30th

Based on archive sources the activity of Roman Catholics community of Zaporizhzhya in 1920th–30th was investigated. The author shed light on the fate of faithful Catholics when the Great Terror was in full swing in Soviet Ukraine.

Key words: Roman Catholics community, Catholics, priest, repression, bodies of NKVD, investigation, arrest, execution, anti-Soviet activity.

* *Стойчев Валерій Михайлович* — науковий редактор науково-редакційного підрозділу «Реабілітовані історією. Запорізька область».

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК: 330.341.424:323.325 (477)

Світлана МАРКОВА*

Соціальні наслідки сталінської індустріалізації для українського села: тенденції й характер сучасних наукових дискусій та оцінок

Автор узагальнює результати сучасних наукових дискусій щодо завдань індустріалізації, її наслідків для соціальної структури українського села, взаємозв'язку процесів індустріалізації та колективізації.

Ключові слова: індустріалізація, колективізація, хлібозаготівлі, соціальний інжиніринг.

Почавши з гноблення розуму та правди,
ми неминуче прийдемо до найбрутальнішого
та найжорстокішого знищення всього людського.
(К. Поппер¹)

У рамках комплексного дослідження легітимізації більшовицького режиму в 1920–1930-х рр. видається важливим та ак-

* *Маркова Світлана Василівна* – докторант Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, кандидат історичних наук, доцент.

туальним встановити реальні наслідки соціально-економічних деструкцій в українському селі після проведення сталінської індустріалізації. Останніми роками на пострадянських теренах спостерігається поновлення інтересу до дослідження політики індустріалізації СРСР. У науковому середовищі існують полярні думки щодо її наслідків. Так, координатор російського порталу «Інжиніринг» В. Юртеєв наголошує на важливості запозичення сучасною Російською Федерацією багатьох радянських методів індустріалізації країни². Відомий російський філософ і логік О. Зинов'єв уважав, що

«без колгоспів неможлива була індустріалізація, а без неї країну знищили б ще у тридцятих роках, якщо не раніше»³.

Російський науковець В. Цлаф акцентує увагу на пролонгованості негативних наслідків індустріалізації, зауважуючи:

«Ми ще не відчули всі наслідки “розміщення виробничих сил” у сировинних районах, нам ще потрібно буде “працевлаштувати” сотні тисяч безробітних у Кузбасі, районах Поволжя, Уралу та інших, де з подання наших теоретиків з “розміщення” (“інжинірингу”) збудовані гігантські заводи з переробки сировини, запаси котрої у природі закінчуються, а доставка з інших регіонів коштує шалених грошей»⁴.

Зростає кількість західних науково-публіцистичних робіт, де проводиться думка про те, що високі темпи росту радянської економіки давали значний ресурс просування комуністичної ідеології і світовій гегемонії СРСР. У 2011 р. у журналі «Histori Today» побачила світ стаття Р. Сервіса «Сталін: поганій, але видатний», автор якої погоджується з Р. Такером, котрий

¹ *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги / Пер. з англ. О. Коваленка. – К.: Основи, 1994. – Т 1. – С. 225.

² *Юртеєв В.Я.* Інжиніринг – Персоналії [Електронний ресурс]: enginrussia.ru/company/personalii/erteev_vladimir_ukovlevich/

³ *Зинов'єв А.* Несостоявшийся проект: Распутье: Русская трагедия. – Москва: АСТ; Астрель; Владимир: ВКТ, 2011. – С. 71–72.

⁴ *Цлаф В.* Business Process Reengineering: «программистское мировоззрение», «человеческий фактор» и сложность мира [Електронний ресурс]: econcentre.samsu.ru/Articles/BPR.htm

«убачав у так званій другій революції 1928 р. спробу Сталіна модернізувати СРСР, відкинувши нову економічну політику В. Леніна [...] та збудувати соціалізм в одній країні»⁵.

М. Макколі зазначає, що

«несвідомо, а в деяких випадках свідомо – політики, зокрема Франції та Англії, наслідували радянський приклад [...]. Націоналізація ключових галузей промисловості була визнана необхідною, щоб зробити економіку більш ефективною та справедливою»⁶.

Р. Осборн вказує, що Радянському Союзу вдалося закріпитися як повноцінна альтернатива індустріальному капіталізму⁷. На думку С. Сміта,

«неп не міг генерувати рівень інвестування, потрібний для підтримки темпів індустріалізації»⁸.

За твердженням американського дослідника С. Коткіна,

«швидко проведена індустріалізація допомогла СРСР здобути перемогу у Великій Вітчизняній війні»⁹.

Аналогічної думки дотримується англійський історик Е. Модслі:

«Збудована в мирний час військова економіка потребувала лише незначної адаптації, щоб країні пристосуватися до війни в 1941 р.»¹⁰.

Ф. Фукуяма робить припущення, що

⁵ Service R. Stalin: «Bad But Brilliant»: Published in History Today, vol. 61, issue 12, 2011 [Електронний ресурс]: <http://www.historytoday.com/robert-service/stalin-bad-brilliant>

⁶ McCauley M. Published in History Review, 1995. Stalin and Stalinism [Електронний ресурс]: www.historytoday.com/

⁷ Осборн Р. Цивилізація: Новая история Западного мира / Пер. с англ. М. Колопотина. – Москва, АСТ; Хранитель, 2008. – С. 653.

⁸ Smith S.A. The Russian Revolution: A Very Short Introduction: Contributors. – Oxford, 2002. – P. 125.

⁹ Kotkin St. Steeltown, USSR: Soviet society in the Gorbachev era [Електронний ресурс]: <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft909nb5q7>

¹⁰ Madsley E. The Stalin Years: The Soviet Union 1929–1953. – Manchester; New York, 1998. – P. 38.

«комуністичний тоталітаризм замислювався як формула для зупинки всіх органічних процесів соціальної еволюції та їх заміни форсованими революціями згори: руйнуванням класової структури, швидкою індустріалізацією, колективізацією сільського господарства. Цей тип масштабного “соціального інжинірингу” мав відрізнити комуністичні країни від нетоталітарних змінами, котрі породжувалися не суспільством, а державою»¹¹.

Український дослідник С. Кульчицький наголошує на негативних наслідках індустріалізації для України, зазначаючи, що країна швидко вступила

«в реконструктивний період, коли виробництво продукції могло зростати тільки внаслідок інтенсифікації виробництва на діючих потужностях або введення до ладу новобудов»¹².

С. Вонсович до негативних пролонгованих наслідків індустріалізації відносить

«нераціональність вкладення ресурсів у поєднанні з такими факторами, як неефективність управління, неадекватність інформації, пільг і переваг тим або іншим економічним суб'єктам із боку плануючих органів»¹³.

М. Лазарович, аналізуючи негативні наслідки індустріалізації, при цьому зауважує, що

«будівництво тисячі нових заводів протягом десятиліття вивело Україну на рівень великих індустріальних країн Європи, її промисловий потенціал у 1940 р. у сім разів перевищував показник 1913 р.»¹⁴.

У статті робиться спроба узагальнити сучасні наукові дискусії щодо завдань індустріалізації, її наслідків для соціальної струк-

¹¹ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Пер. с англ. М.Б. Левина. – Москва: АСТ; Хранитель, 2007. – С. 78.

¹² Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2008. – С. 78.

¹³ Вонсович С.Г. Дискурс тоталітаризму (політологічний аспект). – Кам'янець-Подільський: Мошак М.І., 2008. – 200 с.

¹⁴ Лазарович М.В. Економічна історія: Навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – С. 265.

тури українського села, взаємозв'язку процесів індустріалізації та колективізації. Окреслюються основні науково-методологічні підходи, сформовані науковцями. Словосполучення «соціальний інжиніринг» («social engineering») використовуємо у запропонованому К. Гаднагі контексті, зокрема як мистецтво маніпулювання людьми¹⁵.

Сталінська індустріалізація Хлібозаготівельні кризи 1927–1928 рр., коли селяни відмовилися здавати державі за безцінь зібраний урожай, напевно стали остаточною причиною припинення І. Сталіним питання щодо згортання непу та різкої зміни економічної політики. А вже під загрозою опинилися, зокрема, збереження його режиму, експортні плани СРСР, задоволення столичних та регіональних потреб у продуктах харчування, утворення недоторканного хлібного фонду. Ураховуючи особистісні характеристики Й. Сталіна, можна припустити, що важливим чинником ухвалення рішення стосовно непу було бажання «перестрибнути» В. Леніна. Хоча публічно використовувалася формула «Сталін – це Ленін сьогодні»¹⁶.

Починаючи з 1928 р., Й. Сталін постійно виголошував промови про перетворення «країни на країну металічну»¹⁷. У СРСР було розпочато індустріальну гонку, запроваджено директивне планування. У квітні 1929 р. XVI конференція ВКП(б) схвалила «оптимальний варіант» першого п'ятирічного плану. Гасла про перетворення країни з відсталої аграрної на передову індустріальну постійно з'являлися на шпальтах газет та журналів. Назви статей і рубрик нагадували військові відозви: «З фронту індустріалізації», «Вісті з фронту п'ятирічки», «Усі на бій за виконання п'ятирічного плану», «60 жіночих штурмових бригад вирушили у похід за міцний колгосп», «Більшовицькі

¹⁵ *Hadnagy Ch.* Social Engineering: The Art of Human Hacking. – Wiley, 2010. – P. 408.

¹⁶ *Почепцов Г.* Коммуникативные технологии двадцатого века [Електронний ресурс]: bokov.net.ua/index.php?pages=1&act=3&id=12858

¹⁷ *Сталін Й.* Рік великого перелому: До XII роковин Жовтня // *Його ж.* Повне зібрання творів. – К., 1950. – Т. 12. – С. 121.

плани дано – до бою за них», «Маси на дальші бої за нові успіхи!» тощо. Громадянам навіювалася думка про необхідність «самовідданої праці», обов'язкове перевиконання п'ятирічного плану, розгортання «соціалістичного змагання» та ударництва¹⁸. Пропонувалося «відстань, яку проходив капітал за 100 років, пробігти за 10»¹⁹.

Аналізуючи перший п'ятирічний план (1928–1932 рр.), Б. Кравченко припускає, що його «було складено похапцем та дилетанськи»²⁰. Навесні й улітку 1929 р. В. Куйбишев підготував поправки до гранично напруженого плану на 1928–1929 рр., ряд галузей важкої індустрії одержали додаткові завдання²¹.

У книзі «Магнітна гора: сталінізм, як цивілізація» С. Коткін зауважує, що:

«більшовицьке розуміння планування було взяте головним чином із військового досвіду Німеччини [...]. У радянській Росії індустріалізація була не просто розвитком, і не просто війною, а класовою війною проти реальних і проти химерних ворогів, це потребувало організації всіх можливих методів, включаючи організоване насилля»²².

Р. Геллетлі також проводить паралелі між п'ятирічним планом і «воєнним соціалізмом» у Німеччині часів Першої світової. Проте наголошує, що:

«нова советська стратегія була куди далекосяжніша і спиралася на принцип воєнничого антикапіталізму та радикальної соціальної революції»²³.

¹⁸ *Комунарка України.* – 1932. – Березень. – № 9. – С. 2.

¹⁹ *Колгоспниця України.* – 1932. – Січень. – № 2. – С. 4.

²⁰ *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. В. Івашко, В. Корнієнко. – К.: Основи, 1997. – С. 158.

²¹ *Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є.* Україна і Росія в історичній ретроспективі: Радянський проект для України. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 2. – С. 53.

²² *Kotkin St.* Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization. – Berkeley: University of California Press, 1995. – P. 31–32.

²³ *Геллетлі Р.* Ленін, Сталін і Гітлер: Доба соціальних катастроф / Пер. А. Тарашук. – К.: Темпора, 2011. – С. 173.

Й. Сталін уважав за можливе виконати перший п'ятирічний план у цілому ряді галузей промисловості за три та навіть за два з половиною роки²⁴. Велика промисловість перейшла в розпорядження загальносоюзних наркоматів, наділених не меншими повноваженнями, ніж главки (головні управління) ВРНГ періоду громадянської війни. Сама Вища рада народного господарства та її українська філія перетворилися у січні 1932 р. на народний комісаріат важкої промисловості (НКВП)²⁵.

Сталінська індустріалізація потребувала величезних коштів, які планувалося отримати за рахунок сільського господарства. Фінансовий тиск на селянина з боку держави здійснювався через податки, страхування, паї, позики, контрактаційні договори, самооподаткування та ін. Натуральний податок передбачав стягнення у вигляді продуктів харчування. С. Міняйло зазначає, що:

«розпочата 2 вересня 1930 р. податкова реформа була покликана уніфікувати множинність податкових стягнень. Реформування податкової системи стосувалося головним чином колгоспів та населення, яке вступило або мало на меті вступити в колгосп. Закон "Про єдиний сільськогосподарський податок" поділив селянство за групами платників податку на такі категорії: колгоспники, одноосібні господарства та куркулі»²⁶.

На пленумі ЦК і ЦК ВКП(б) у квітні 1929 р. Й. Сталін підтвердив, що селяни,

«крім звичайних податків, прямих і опосередкованих, дають ще деякий надподаток у вигляді переплат на промтовари й у вигляді недодержання по лінії цін на сільськогосподарські продукти [...] цей надподаток, одержуваний в результаті "ножиць", і становить щось подібне до данини»²⁷.

²⁴ Сталін Й. Політичний звіт Центрального Комітету XVI з'їздові ВКП(б). 27 червня 1930 р. // *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т. 12. – С. 267.

²⁵ Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Україна і Росія в історичній ретроспективі... – С. 54.

²⁶ Міняйло С.А. Податкова політика радянської влади в українському селі в умовах формування та утвердження радгоспно-колгоспної системи (1930–1939 рр.): історичний аспект України: Автореф. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2007. – С. 16–17.

Ці слова вождя спровокували подальші порівняння колективізації з новим закріпаченням селян. Наприклад, Л. Віола вказувала, що:

«неп почав виглядати золотим віком тільки через кріпосні стіни колгоспів 1930-х рр.»²⁸.

1 вересня 1928 р. було розпочато реалізацію другої державної внутрішньої виграшної позики індустріалізації народного господарства СРСР, яку було випущено на підставі декрету ЦВК та Раднаркому СРСР від 18 липня 1928 р. Позика дозволяла країні акумулювати значні кошти на розвиток важкої промисловості. Робітників та службовців зі сторінок періодичної преси закликали

«давати місячне утримання, а то й двомісячне на допомогу індустріалізації».

Одноосібники змушені були купувати облігації за готівку, сплачуючи всю суму відразу. Селяни, об'єднані в колективні господарства, могли купити позику спільно та на виплату. Позики було випущено на 500 млн руб. двома емісіями²⁹.

Ш. Фіцпатрик цитує Ю. Ларіна, відомого більшовицького економіста, із приводу того, що загальне оподаткування селян (разом із непрямими податками) було нижчим, ніж до революції, але прямі податки вирости, і селяни відчували, що податковий тягар для них став набагато важчим, ніж раніше³⁰.

О. Грейг висловлює припущення щодо альтернативних шляхів отримання коштів на індустріалізацію:

«Сталіну вдалося за допомогою хитрощів примусити американське фінансове закулісся спонсорувати його першу соціалізацію».

²⁷ Сталін Й. Про правий ухил у ВКП(б): Промова на пленумі ЦК і ЦК ВКП(б) у квітні 1929 р. // *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т. 12. – С. 49.

²⁸ Віола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления / Пер. с англ. А. В. Бардина. – Москва: РОССПЭН, 2010. – С. 30.

²⁹ Селянка України. – 1928. – Серпень. – № 16. – С. 1–2.

³⁰ Фіцпатрик Ш. Сталинские крестьяне: Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Пер. с англ. – Москва: РОССПЭН, 2001. – С. 37.

лістичну п'ятирічку [...] відома Дніпрогес з'явилася завдяки полковнику Куперу та групі американських інженерів, котрі керували будівництвом. Оспіваний радянською пропагандою Магнітогорськ зводився за допомогою "Маккі-компанії" з американського міста Клівленда. А автомобільний гігант у Горькому [...] будувався завдячуючи американському автомобільному магнатові Генрі Форду»³¹.

Лише за першу п'ятирічку у СРСР було побудовано та розпочато будівництво понад 1500 фабрик та заводів, серед яких були великі підприємства важкої промисловості. Продукція машинобудування та металообробки протягом 1929–1932 рр. виросла у 4 рази, перевищивши у 7 разів рівень 1913 р. Загальна кількість робітників та службовців в економіці за період із 1925–1926 до 1932 рр. збільшилася з 10,1 млн до 22,9 млн осіб. Число робітників у важкій промисловості за ті ж роки виросло з 2,6 млн до 6,4 млн. Унаслідок виконання другої п'ятирічки СРСР за обсягом промислового виробництва вийшов на перше місце в Європі та друге – у світі. До ладу стало 4500 нових підприємств³². Зокрема, 1 квітня 1932 р. почав працювати Харківський турбогенераторний завод, корпуси котрого були найбільшими у СРСР. Річний план на 1933 р. передбачав випуск надпотужних турбогенераторів для виробництва 1 млн 500 тис. кВт електроенергії, у 1935 р. – 2 млн 300 тис. кВт³³. У 1937 р. в УРСР планувалося виробити електроенергії на 100 млрд кВт/год. проти 17 млрд у 1932 р.³⁴

Уже на початку 1930-х рр. зросла частка промисловості. Й. Сталін у «Політичному звіті Центрального комітету XVI з'їздові ВКП(б) 27 червня 1930 р.» наводив такі статистичні дані:

«У 1928–1929 рр. частка промисловості становила 48,7%, сільського господарства – 51,3%; у 1929–1930 рр. частка про-

³¹ *Грейгъ О.* Сталин: тайные страницы из жизни вождя народов. – Москва: Эксмо; Алгоритм, 2011. – С. 53–54.

³² Всесоюзная перепись населения 1927 года: Общие итоги: Сб. док. и мат. – Москва: РОССПЭН, 2007. – С. 6.

³³ Комунарка України. – 1932. – Лютий. – № 8. – С. 13.

³⁴ Там само. – 1932. – Березень. – № 10. – С. 2.

мисловості, за всіма даними, мала становити не менше 53%, а частка сільського господарства – не більше 47%»³⁵.

Ряд науковців навіть проводять паралелі між стратегічними заходами Петра I – для Росії та Й. Сталіна – для СРСР. Так, Р. Геллетлі зазначає, що:

«остаточний варіант п'ятирічного плану передбачав щось на кшталт другої російської революції, котра мала покласти край усім тривалим проблемам, які мучили країну ще з часів Петра I»³⁶.

Виступаючи на пленарному засіданні світової економічної конференції в Лондоні 14 червня 1933 р., нарком закордонних справ СРСР М. Литвинов констатував:

«Ознаки кризи відсутні в Радянському Союзі, якому вдалося за прогресуючого розвитку кризи в інших країнах успішно розвивати своє господарство небаченими темпами. У той час, коли у світі вартість промислової продукції впала в 1932 р. порівняно з 1928 р. на 33%, вона піднялася за той самий період у СРСР на 219%»³⁷.

Проте на Заході ситуацію описували дещо інакше, зокрема співробітники німецького консульства:

«Узимку 1933–1934 рр. партія пережила внутрішню кризу. Політика колективізації зажадала колосальних жертв, розбила багато життів, підірвала саме коріння сільського господарства, знищила частину основного капіталу – робочої худоби. На Україні виник голод»³⁸.

Надлишок людських ресурсів у СРСР наприкінці 1920-х рр. дозволив Й. Сталіну розпочати їх надексплуатацію. С. Коткін акцентував на жажливих умовах праці радянських робітників, зокрема тих, котрі будували Магнітогорськ:

³⁵ *Сталін Й.* Політичний звіт Центрального Комітету XVI з'їздові ВКП(б) 27 червня 1930 р. – С. 262.

³⁶ *Геллетлі Р.* Ленін, Сталін і Гітлер: Доба соціальних катастроф. – С. 172.

³⁷ Український хліб на експорт: 1932–1933. – К.: Сергійчук М.І., 2006. – С. 16.

³⁸ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упор.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. – Л.: Центр досліджень визвольного руху, 2010. – С. 305.

«200 тисяч жителів Магнітогорська мешкали в бараках, наметах, землянках, переважно це були колишні селяни. Люди працювали по 16 годин на добу, часто без теплого одягу та недоїдаючи, на противагу іноземним працівникам»³⁹.

Російський науковець В. Ісупов підсумовує:

«Завершення першої п'ятирічки характеризувалося потужними економічними та соціальними потрясіннями. Голод 1932–1933 рр. супроводжувався епідеміями інфекційних хвороб та вимиранням населення, загрожував планам індустріалізації країни. Напівголодні, фізично ослаблені робітники не у змозі були витримати ритм праці, котрий задавали індустріальні технології. [...] 33% чоловіків і 30% жінок не доживали навіть до 20 років, затрати на підготовку кваліфікованої робочої сили були беззмисловими»⁴⁰.

Інший російський історик – О. Хлевнюк – звернув увагу на те, що середньорічний приріст промислової продукції у другій п'ятирічці в 21–22% був власноруч виправлений Й. Сталінін на «приблизно 13–14%». На думку науковця, така правка вождя фактично була визнанням (проте запізнілим та оплаченим величезними жертвами) провалу політики «індустріального стрибка»⁴¹.

За всіма історичними мірками це був видатний результат. Інша річ – ціна, яку заплатив радянський народ за більшовицькі методи форсованої індустріалізації⁴². На думку Ф. Фукуяма, уперше

«за життя одного покоління було створено урбаністичну, промислову цивілізацію. [...] У країн на кшталт США й Англії пішло на це пару століть при ненасильницьких методах»⁴³.

³⁹ Kotkin St. Steeltown, USSR: Soviet society in the Gorbachev era...

⁴⁰ Ісупов В.А. Демографические катастрофы и кризисы в России в первой половине XX века: Историко-демографические очерки. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2000. – С. 107.

⁴¹ Хлевнюк О.В. Хозяин: Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – Москва: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2010. – С. 206.

⁴² Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV–XX ст.: Навч. посіб. / Ю. А. Горбань, Б. І. Білик, Л. В. Дячук та ін.; за ред. Ю. А. Горбаня. 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Вікар, 2003. – С. 242.

⁴³ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. – С. 162–163.

Перетворення України на ресурсне джерело сталінської індустріалізації

На УСРР з 61,6 млрд руб., призначених, згідно з планом першої п'ятирічки, для народного господарства, припадало 11,3 млрд, тобто 18,3%, тоді як Росії належало 68%. Із виділеної республіці суми на промисловість припадало 4,2 млрд руб., із них на нове будівництво – лише 1,2 млрд. Причому з останньої суми для Донецько-Криворізького району (6,5 млн осіб населення) призначалось 78%, отже для задоволення потреб промисловості Росії у вугіллі та металі. На решту території України (22,5 млн осіб) припадало лише 22% асигнувань на нове промислове будівництво⁴⁴.

Економічна ситуація в УСРР змусила відомого вченого-економіста М. Волобуєва заявити, що революція в економіці республіки нічого не змінила. У 1928 р. у журналі «Більшовик України» він у порядку дискусії опублікував статтю «До проблеми української економіки», в якій заперечив теорію єдності російської економіки. М. Волобуєв вимагав розглядати Україну як «історично оформлений народногосподарський організм», що має власні шляхи економічного розвитку⁴⁵. Така оцінка економічної ситуації була прокоментована Л. Кагановичем:

«Ми маємо балачки про те, що ось у Москву вивозять хліб, цукор. [...] Питання про Москву, про Радянський Союз, питання, що на них Волобуєв дав глибоко фальшиві, неправдиві, шкідливі й мерзенні відповіді, наразі ставляться гостро куркулем»⁴⁶.

У спецдонесеннях ДПУ УСРР починаючи з 1926 р. фіксувалися тенденції, спрямовані на «відокремлення України від Росії»⁴⁷. У матеріалах зазначалося:

⁴⁴ Лазарович М.В. Економічна історія. – С. 264–265.

⁴⁵ Доценко А. Михайло Волобуєв (Волобуєв-Артемов) – теоретик економічної географії та патріот України [Електронний ресурс]: ukr-tur.narod.ru/.../myhvolobuev.htm

⁴⁶ Гриневич Л.В. Сталінська «революція згори» та голод 1933 р. як фактори політизації української спільноти // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 51.

⁴⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 13, спр. 445, арк. 39.

«В уяві шовіністів експлуатація українців відбувається таким шляхом: природні багатства України в Донбасі, Криворіжжі розробляються Москвою, добуте вивозиться в Росію без відповідної компенсації. Фабрики поставляє Росія, хліб вирощує Україна. Український хліб скуповується за безцінь. Україна поставляє для експорту масу товарів, не отримує долі імпорту. З українців здираються непосильні податки»⁴⁸.

Селяни, налякані радикальними змінами традиційного укладу життя, залишали свої оселі й тікали до великих промислових міст. Почастішали випадки переходу кордону з Польщею та Румунією⁴⁹. На думку О. Стасюк,

«шахти на Південно-Східній Україні, переважно вугільні, були чи не єдиним порятунком, що забезпечували роботою значну кількість селян, які не мали документів»⁵⁰.

Дослідивши суспільну атмосферу початку 1930-х рр., Р. Конквест зазначав:

«Втеча у міста була єдиним порятунком для селян від розкуркулення та репресій. Потреба в робітниках була досить великою, індустріалізація вимагала не лише затрат матеріальних ресурсів, але й людських»⁵¹.

Найбільше селян, за даними обласних відділів ДПУ УСРР, із 15 грудня по 2 лютого 1933 р. виїхало з 47 районів Київської області – 26 344 особи. Серед них колгоспників – 10 027, одноосібників – 10 682, «куркулів» – 1562, активістів – 163. Із 19 районів Харківщини виїхало 20 129 осіб: колгоспників – 7423, одноосібників – 12 698, активістів – 8. Із 42 районів Дніпропетров-

⁴⁸ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 445, арк. 41.

⁴⁹ Васильєв В., Віола Л. Селянський опір колективізації та розкуркулюванню на Поділлі у 1931 р. // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: КПДПУ, 2000. – С. 431.

⁵⁰ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 56.

⁵¹ Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор – К.: Либідь, 1993. – С. 140, 144.

ської області всього виїхало 12 421 особа: колгоспників – 5201, одноосібників – 6260, «куркулів» – 559, активістів – 401⁵². Існували села, в яких не залишилося дорослих працездатних чоловіків. У Софіївському районі Дніпропетровської області з 40 колгоспів виїздами було охоплено 36. Із 5 сіл Сахновщанського району Харківщини виїхали близько 1000 глав сімей, у Градизькому – майже всі глави сімей⁵³. На думку Б. Кравченка, саме

«зі сформованого українським селом людського матеріалу постав новий робітничий клас»⁵⁴.

Хлібозаготівельна політика радянської влади: деградація села задля індустріального пафосу

Наприкінці 1920-х рр. керівництво радянської держави продовжило політику експлуатації українського села, розглядаючи його як сировинну та матеріальну базу проголошеної індустріалізації. Хлібозаготівельні плани 1928–1933 рр. стали важким тягарем для українських селян.

Закони, постанови, циркуляри, розпорядження передбачали лише силове вирішення проблем.

Після 1928 р. хлібозаготівлі в УСРР проходили рік від року важче. У 1929 р. лідери ВКП(б) заговорили про імпортування зерна до СРСР у зв'язку зі зменшенням хлібозаготівлі. Але пропозиція О. Рикова (як і М. Бухаріна) щодо ввозу 80–100 млн пудів збіжжя була відразу відкинута Й. Сталіним. Ціна такої закупівлі мала становити близько 200 млн руб. валютою. Не знайшла підтримки у вождя й пропозиція про купівлю 50 млн пудів, тобто на 100 млн руб. валютою. Й. Сталін запропонував

«натиснути на куркуля та витиснути в нього хлібні надлишки, котрих у нього немало, щоб не витратити валюту, відкладену на ввезення устаткування для нашої промисловості»⁵⁵.

⁵² ГДА СБ України, ф. 68, спр. 228, арк. 140.

⁵³ Там само, арк. 143.

⁵⁴ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – С. 101.

⁵⁵ Сталін Й. Про правий ухил у ВКП(б): Промова на пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. – С. 92.

До прикладу, у 1932 р. 80% британських верстатів, відправлених на експорт, було продано саме у СРСР⁵⁶. У період 1929–1933 рр. із загального промислового експорту США на частку Радянського Союзу припадало 65% верстатів, 67% сільськогосподарських машин, 74% ливарного устаткування. У світовому імпорті машин частка СРСР у 1931 р. становила понад 30%, у 1932 р. – 50%⁵⁷.

На думку В. Сергійчука, починаючи з 1920 р.

«український хліб стає в руках Москви важливим інструментом в її політичних комбінаціях на міжнародній арені»⁵⁸.

С. Кульчицький зазначає, що

«зрозуміти специфіку радянських зовнішньоторговельних операцій можна лише з урахуванням міжнародної ситуації. Якраз у 1929 р. почалася світова економічна криза. Радянські організації скористалися падінням цін на устаткування й різко збільшили його закупки. Але ціни на сировину впали ще більше. Щоб дістати ту саму валюту для оплати імпорту доводилося продавати у 2–3 рази більше сировини»⁵⁹.

До кожного селянського двору довели планові завдання здачі хліба, м'яса, картоплі та інших продуктів харчування. Репресивна політика на селі навіть викликала дискусію в керівництві ВКП(б). Проте головне завдання своєї діяльності Й. Сталін убачав у продовженні курсу на інтенсивну індустріалізацію. На пленумі ЦК і Центральної контрольної комісії ВКП(б) у квітні 1929 р. у його промові «Про правий ухил у ВКП(б)» було окреслено методи проведення хлібозаготівельних кампаній у СРСР за принципом самообкладання⁶⁰. На «допомогу» у справі хлібо-

⁵⁶ Дудчак А.В., Маначинский А.Я. Третья мировая: «Демократическая» война как механизм ненасильственного передела мировых ресурсов. – К.: Золотые ворота, 2011. – С. 126.

⁵⁷ Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV–XX ст. – С. 240.

⁵⁸ Український хліб на експорт: 1932–1933. – К.: Сергійчук М.І., 2006. – С. 4.

⁵⁹ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр.: механізми сталінського терору // Український історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 4–26.

⁶⁰ Там само. – С. 87–88.

заготівлі компартійна верхівка відрядила в Україну тисячі активістів, надавши їм величезні повноваження.

Постійне вилучення зерна позбавило селян частково насінневих фондів та майже повністю знищило резервні запаси одноосібних господарств. У 1931 р., незважаючи на поганий урожай та кризу колгоспного ладу, план хлібозаготівлі залишився без змін. 29 грудня 1931 р. було ухвалено постанову політбюро ЦК КП(б)У про заходи з посилення хлібозаготівлі, в якій наголошувалося на необхідності виконання Україною доведених планів. Усі райони розбивалися на шість груп: Харківську, Київську, Вінницьку, Запорізьку, Полтавську, Одеську⁶¹. Наприкінці жовтня 1932 р. Й. Сталін відрядив в основні хлібовиробні регіони країни надзвичайні хлібозаготівельні комісії.

Реалізація хлібозаготівельного плану у 1932 р. відбувалася вкрай важко. Наприклад, виконання вересневого плану 1932 р. по Вінницькій області становило: у радгоспах – 15,8%, колгоспах – 22,4%. Одноосібники спромоглися здати лише 9,5% від запланованого. Загальне виконання плану склало 15,5%, річного – 20,1%. Станом на 1 вересня 1932 р. у Деражнянському районі хлібозаготівельний план виконали на 25,9% від загального місячного плану та 9,1% – від річного, одноосібний сектор виконав план на 3,8% річного плану⁶². У Полонському районі до вересня 1932 р. не могли розпочати хлібозаготівлі взагалі. У Дунаєвецькому районі план було виконано на 9,2%, Летичівському – 8,7%, Меджибізькому – 9,5%, Новоушицькому – 5,7%, Проскурівському – 8%, Солобковецькому – 10,6%⁶³. Вересневий хлібозаготівельний план 1932 р. опинився під загрозою зриву. У березні 1933 р., намагаючись за будь-яку ціну виконати завдання, 48% колгоспів не видали селянам зернових на трудовні. Це означало, що в майже 9 млн людей було відібрано хліб⁶⁴.

⁶¹ Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.: 36. док. та мат. – Вінниця, 2007. – С. 219.

⁶² Державний архів Хмельницької області, ф. п. 478, оп. 1, спр. 66, арк. 32.

⁶³ Там само, ф. п. 3, оп. 1, спр. 287, арк. 5–8.

⁶⁴ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 85.

У 1932 р. з голодуючої України внаслідок прямих конфіскацій ледве зібрали близько 4 млн т збіжжя. Станом на 5 жовтня 1932 р. з 23 270 колгоспів тільки 1403 виконали хлібозаготівельний план. 25 жовтня поточного року було зафіксовано виконання річного плану хлібозаготівлі на 39%⁶⁵. Держава санкціонувала проведення масових обшуків у селян та накладання натуральних штрафів (у розмірі 15-місячної норми м'ясозаготівлі). Постанова «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р. надавала право облвиконкомам і райкомам призупиняти забезпечення товарами найбільш відстаючі села до повного виконання ними хлібозаготівельного плану.

На думку А. Дудчака та А. Маначинського,

«державна була вимушена збирати зерно. Але не з метою знищення селян та "геноциду української нації", а внаслідок зовнішніх умов», зокрема «відсутності надходження валюти у країну через ембарго на радянські товари»⁶⁶.

С. Кульчицький вказував про те, що

«Сталін розумів наявність прямого зв'язку між "переговоруванням" важкої промисловості, хлібозаготівлями і голодом. У кінці липня 1932 р. він дав указівку скоротити капіталовкладення в народне господарство на 500–700 млн руб.»⁶⁷.

Безрозмірні хлібозаготівлі діяли так само руйнівню на колгоспну економіку, як продрозкладка 1919–1920 рр. – на економіку доколгоспного села⁶⁸.

Масові обшуки, накладання натуральних та грошових штрафів, позбавлення присадибних ділянок, занесення на «чорні

⁶⁵ Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – С. 256.

⁶⁶ Дудчак А.В., Маначинский А.А. Третья мировая: «Демократическая» война как механизм ненасильственного передела мировых ресурсов. – С. 127.

⁶⁷ Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – С. 257.

⁶⁸ Кульчицький С.В. Криза колгоспного ладу // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 22.

дошки», тиск з боку караючих органів, побиття, приниження селян місцевими керівниками, додаткова заготівля хліба в 1932 р., формування насінневого фонду, в який конфісковували власне зерно хліборобів, – усе це зруйнувало мотиваційне підґрунтя добросовісного ведення селянського господарства, призвело до Голодомору 1932–1933 рр.

**Колективізація
як ресурсне
джерело
індустріалізації**

Й. Сталін розумів, що вилучати зерно в одноосібників, навіть застосувавши репресії, значно важче, ніж у колгоспників. Починаючи з 1928 р. очільник СРСР систематично повертався до питання обов'язковості створення та

функціонування колгоспів і радгоспів на селі. Адже саме завдяки колективізації можна було провести швидку «перекачку» коштів з аграрного сектору у промисловість шляхом встановлення занижених цін на сільгоспродукцію. Лозунг колективізації було проголошено на XV з'їзді ЦК ВКП(б). У липні 1928 р. пленум ЦК ухвалив рішення про колгоспне будівництво:

«Неухильно проводити у життя поставлене XV з'їздом завдання об'єднання і перетворення дрібних індивідуальних селянських господарств у великі колективи»⁶⁹.

С. Кульчицький слушно зазначав, що

«прагнення керівників партії та держави комунізувати село можна зрозуміти: колективізація в такій формі сприяла досягненню надвисоких темпів надіндустріалізації»⁷⁰.

На початок 1930 р. кількість колективізованих селянських господарств в УСРР стрімко зросла до 827 тис., кількість колгоспів – до 18 526, а районів суцільної колективізації – до 106⁷¹. Одноосібники стали зайвими на селі та потрапили під нову сталінську кампанію «ліквідації куркульства як класу». Станом на

⁶⁹ Сталін Й. Політичний звіт Центрального Комітету XVI з'їздові ВКП(б). 27 червня 1930 р. – С. 282.

⁷⁰ Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – С. 126.

⁷¹ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 70.

10 березня 1930 р. в УСРР було «розкуркулено» 61 887 селянських господарств⁷².

Е. Модслі у книзі «Сталінські роки: Радянський Союз 1929–1953 рр.» висловив думку про те, що:

«колективізація була економічним і політичним стрибком у темряву й поставила під загрозу програму індустріалізації. “Соціальний інжиніринг” ніколи не розглядався в таких масштабах, зокрема 25 мільйонів сільських господарств і 120 мільйонів людей. Сталіну та його поплічникам не потрібно було бути чесними, вони обманювали людей і сподівалися, що селяни добровільно вступають у колективні господарства. Жоден інший уряд не пішов би на такий ризик»⁷³.

Р. Осборн називає колективізацію у СРСР «найбільш амбіційним і катастрофічним проектом»⁷⁴. А. Вульф у «Короткій історії світу» головною причиною колективізації визначає –

«необхідність нагодувати постійно зростаючу кількість робітників»⁷⁵.

Насильницька колективізація, руйнація звичного способу життя селян, репресії призвели до того, що поступово як колгоспні, так і одноосібні господарства ставали неприбутковими. Методи примусової колективізації руйнували психологію селянина, принижували його людську гідність. На початку 1930 р. селянський опір, особливо у прикордонних районах України, зіграв ключову роль у тимчасовій зміні політичного курсу керівництва компартії та на короткий час зупинив колективізацію. Ситуація настільки загострилася, що Й. Сталін визнав за доцільне відступити, перекинувши відповідальність за зловживання на місцевих партійних керівників. 2 березня 1930 р. у газеті «Правда» за підписом генсека було надруковано статтю з промовистою назвою «Запаморочення від успіхів»⁷⁶.

⁷² Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 71.

⁷³ Madsley E. The Stalin Years: The Soviet Union 1929–1953... – P. 37.

⁷⁴ Осборн Р. Цивілізація: Новая история Западного мира. – С. 654.

⁷⁵ Вульф А. Краткая история мира / Пер. с англ. Ю. В. Крижевской, А. Е. Кулакова, Е. Е. Сырневой. – Москва: АСТ; Астрель, 2010. – С. 490.

У партійних звітах протягом 1931–1932 рр. постійно фігурувала інформація щодо виходів селян із колгоспів. Заступник голови ДПУ УСРР К. Карлсон 13 серпня 1932 р. інформував ЦК КП(б)У про масове стійке зростання кількості поданих заяв на вихід із колективних господарств. На той момент таких заяв було понад 14 тис. Селяни вимагали негайно повернути їм худобу, інвентар, виділити площі під озимі та ярі посіви⁷⁷. Наприкінці 1932 р. селян масово «погнали» назад у колгоспи, «зачищаючи» всіх незгодних із курсом вождя. Наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. майже зник прошарок сільського населення, який шанобливо ставився до землі та вмів на ній ефективно працювати. За твердженням С. Кульчицького,

«існування колгоспного ладу виявилось можливим після досягнення певного консенсусу між тоталітарним режимом та селянством. У ситуації гострої кризи обом сторонам довелося відступити від первісних позицій»⁷⁸.

На думку В. Марочка, «соціалістична реконструкція» народного господарства завершилася не лише масовим створенням колгоспів, а й «великим переломом» усієї системи соціальних відносин в українському селі, Голодомором та мільйонами жертв, встановленням напівкріпацького становища колгоспників⁷⁹. Український історик Р. Іванченко період кінця 1920 – початку 1930-х рр. емоційно називає «перемогою сатани» та зазначає, що:

«так звана колективізація в аграрному секторі відкинула наше село в епоху феодално-поміщицького кріпосництва»⁸⁰.

⁷⁶ Сталін Й. Запаморочення від успіхів: До питань колгоспного руху // Його ж. Повне зібрання творів. – Т. 12. – С. 194.

⁷⁷ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 50.

⁷⁸ Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Україна і Росія в історичній ретроспективі... – С. 104.

⁷⁹ Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2. – С. 199.

⁸⁰ Іванченко Р.П. Історія без міфів: Бесіди з історії укр. державності: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл., 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: МАУП, 2007. – С. 373.

В. Малинкович сталінську колективізацію вважає страшнішою навіть за кріпосне право тому, що

«колгоспники зобов'язані були будь-якою ціною (нехай і ціною власного життя, життя своїх дітей) виконувати державне замовлення, навіть якщо воно було не під силу»⁸¹.

Таким чином, основними джерелами сталінської індустріалізації були націоналізація промисловості, фіскальна політика, прибутки від зовнішньої торгівлі, урбанізація, використання трудового ентузіазму працівників (робітників, селян), хлібозаготівельні кампанії, колективізація сільського господарства. Темпи індустріалізації були надшвидкими. О. Хлевнюк підсумовує, що:

«тільки така винятково багата ресурсами та населенням країна, як СРСР, могла витримати модернізацію у сталінському варіанті, сплатити, м'яко кажучи, "затратні" соціальні й економічні експерименти та навіть отримати на виході видимі результати»⁸².

Форсована індустріалізація, насильницька колективізація, хлібозаготівельні кампанії призвели в Україні вже на межі першої й другої п'ятирічок до глибокої соціально-економічної кризи. В. Васильєв слушно зауважує, що:

«яскравими виявами цієї кризи були занепад сільськогосподарського виробництва, провал планів державних хлібозаготівель, неефективність системи централізованого постачання населення продовольством. Масовий голод, який охопив основні зернові райони СРСР: Україну, Північний Кавказ, Нижню Волгу, Західний Сибір, Центральну-Чорноземну область, а також Казахстан, – став стратегічним наслідком політики попередніх років»⁸³.

⁸¹ Малинкович В.Д. Очерки духовной истории великих народов (русские и немцы). – Х.: Фолио, 2010. – С. 319.

⁸² Хлевнюк О.В. Хозяин: Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – С. 462.

⁸³ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – С. 12.

Г. Касьянов серед причин, котрі спровокували Голодомор 1932–1933 рр., виокремлював наступні:

«Голод виник як наслідок дій партійно-державного керівництва СРСР та УСРР, спрямованих на масштабну організацію сільського господарства, яка мала комплексну мету: мобілізацію ресурсів аграрного сектору країни для забезпечення потреб індустріалізації і супутньої урбанізації; забезпечення продовольством армії та міст; руйнування традиційного сільського укладу [...], перетворення села на "соціалістичну фабрику"»⁸⁴.

Ряд науковців вважають, «що до великого стрибка у соціалізм» у СРСР були готові лише «по суті люмпен-пролетарії», які не зуміли сприйняти неп «маргінальною свідомістю абсолютної більшості робітничого класу», у непі вони бачили перешкоду на шляху до «соціалістичного раю для всіх»⁸⁵.

В. Ісупов слушно зауважує, що:

«раціоналіст і технократ, Й. Сталін намагався рятувати не людей, а робочу силу, "кадри", і тим самим забезпечити максимально високі темпи індустріалізації. [...] Після демографічної катастрофи 1933 р. комуністична влада опинилася перед стратегічним вибором, котрий і визначив на багато років уперед форми й методи діяльності радянського керівництва зі збільшення витривалості робочої сили: пасивно пристосуватися до пониженого рівня споживання або активно змінювати умови життя в СРСР»⁸⁶.

Влада обрала перший шлях, і радянські люди (робітники, селяни, інтелігенція) на довгі роки стали заручниками «надекономіки». На думку О. Зинов'єва, саме в роки індустріалізації в Радянському Союзі «народився новий феномен надекономіки»⁸⁷.

⁸⁴ Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х). – К.: Наш час, 2010. – С. 260.

⁸⁵ Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV–XX ст. – С. 239.

⁸⁶ Ісупов В.А. Демографические катастрофы и кризисы в России в первой половине XX в.: Историко-демографические очерки. – С. 108.

⁸⁷ Зиновьев А. Несостоявшийся проект: Распутье. Русская трагедия. – С. 72.

Светлана Маркова. Социальные последствия сталинской индустриализации для украинского села: тенденции и характер современных научных дискуссий и оценок

Автор обобщает результаты современных научных дискуссий о задачах индустриализации, её последствиях для социальной структуры украинского села, взаимосвязи процессов индустриализации и коллективизации.

Ключевые слова: индустриализация, коллективизация, хлебозаготовки, социальный инжиниринг.

Svitlana Markova. The Social Consequences of the Stalinist Industrialization Ukrainian Village: Trends and the Nature of Modern Scientific Discussions and Assessments

The article tries to summarize the nature of modern scientific discussions about industrial problems of industrialization, its effects on social structure of the Ukrainian village, the relationship of processes of industrialization and collectivization.

Key words: industrialization, collectivization, grain procurement, social engineering.

УДК: 316.485.26 (477); 930.1

Ірина ТЕРЛЕЦЬКА*

«Великий терор» в Українській РСР: історіографічний дискурс

У статті аналізується історіографія 1991–2011 рр. щодо політичних репресій 1937–1938 рр. Звертається увага на важливі зміни в історичній науці: розширення тематики студіювань, публікацію великої кількості документів, використання нових методів досліджень.

Ключові слова: «великий терор», історіографія, масові репресивні операції, НКВС, «Реабілітовані історією», репресії.

Сучасна історіографія політичних репресій в Українській РСР сталінських часів є доволі розлогою. Великий масив докумен-

* Терлецька Ірина Владиславівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету.

тальних та наративних публікацій систематизовано й відображено передусім у бібліографічних покажчиках¹, виданих в Україні протягом 1991–2011 рр. Узагальнюючі системні публікації власне історіографічного характеру побачили світ переважно протягом останніх 6–8 років. Напрацювання українських, російських, західних істориків, присвячені «великому терору» у СРСР, у тому числі УРСР, проаналізовано в історіографічних дослідженнях Г. М. Васильчука², В. П. Коцура³, а також Дж. Кіпа, А. Литвина⁴, С. А. Кропачова⁵, О. В. Хлевнюка⁶. На відміну від російської історіографії (монографії О. В. Хлевнюка, С. А. Кропачова), в українській наратології відсутні спеціальні праці й дисертації, присвячені винятково історіографії «великого терору» або загалом політичних репресій 1930-х рр.

¹ Репресії 20–30–40-х років і початку 50-х років на Україні: наук.-допом. бібліограф. покажчик / Упор. Л. Ю. Ступак, М. А. Лук'яненко, І. В. Бондаренко, І. В. Бутовська, І. В. Саєнко, Н. О. Горська; наук. консультант П. Т. Тронько. – К., 1992. – 186 с.; Політичні репресії в Україні (1917–1980): Бібліограф. покажчик. – Житомир: Полісся, 2007. – 248 с.; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Наук.-допом. бібліограф. покажчик / Авт.-упор. Є. К. Бабич, В. В. Патока. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.; Політичні репресії радянської доби в Україні: наук.-допом. бібліограф. покажчик / Упор. Т. Приліпко, О. Марченко, З. Мусіна. – К.: Арістей, 2008. – 683 с.; Бібліографічні посібники з історії України та архівні довідники. 1991–2010: Наук.-допом. бібліограф. покажчик / Уклад. О. А. Політова, В. П. Кисельова; Т. С. Кудласевич (ред.). – К.: Винниченко, 2011. – 104 с.

² Васильчук Г.М. Радянська Україна 20-х – 30-х років ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс. – Запоріжжя: Запорізь. нац. ун-т, 2008. – 314 с.

³ Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр. Історіографія). – К.: Наукова думка, 1998. – 506 с.

⁴ Кип Дж., Литвин А. Эпоха Иосифа Сталина в России: Современная историография. – Москва: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. – Изд-е 2-е, перераб. и доп. – 328 с.

⁵ Кропачёв С.А. Десять лет, изменившие страну: Проблемы отечественной истории и историографии середины 1930–1940-х гг. – Краснодар, 2006. – 132 с.

⁶ Хлевнюк О.В. «Большой террор» 1937–1938 гг. как проблема научной историографии // Историческая наука и образование на рубеже веков / Сост. А. А. Данилов. – Москва, 2004. – С. 431–447.

В Україні історіографія «великого терору», окрім досліджень Г. М. Васильчука, В. П. Коцура, також розглядається в деяких монографіях і розділах докторських дисертацій фахівців-істориків, які безпосередньо вивчають тему політичних репресій: І. Г. Біласа⁷, З. Г. Лихолобової⁸, В. М. Нікольського⁹, О. С. Рубльова¹⁰, Ю. І. Шаповала¹¹, М. М. Шитюка¹² та ін. Ґрунтовні історіографічні статті з репресивної проблематики належать Р. Ю. Подкуру та О. С. Рубльову¹³, Ю. І. Шаповалу¹⁴. Джерелознавчі аспекти проблеми політичних репресій і репресивної діяльності спецслужб у республіці під час «великого терору» розглядаються у працях С. І. Білоконя¹⁵, Р. Ю. Подкура та В. В. Ченцова¹⁶.

⁷ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Л., 1994.

⁸ Лихолобова З.Г. Тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні. – Донецьк, 2006.

⁹ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Донецьк, 2003. – 38 с.

¹⁰ Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2005.

¹¹ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1994.

¹² Шитюк М.М. Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х рр.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2001.

¹³ Подкур Р.Ю., Рубльов О.С. Історіографія політичних репресій в Україні (др. пол.1980-х рр. – 1990-ті рр.) // Політичні репресії в Україні (1917–1980 рр.): Бібліограф. покажчик. – Житомир, 2007. – С. 4–35.

¹⁴ Шаповал Ю. Сучасна історіографія тоталітаризму в Україні: здобутки і проблеми // Генеза. – 2004. – № 1. – С.112–122; Його ж. Проблема політичного терору в Україні у 30–50-ті рр.: здобутки і перспективи дослідження // Україна–Росія: діалог історіографій: Мат. міжнар. наук. конф. – К.; Чернігів: Деснянська правда, 2007. – С. 197–229.

¹⁵ Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження – К.: Полімед, 1999. – 446 с.; Його ж. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2000.

Історія «великого терору» у загальному контексті теми державного терору в СРСР розглядалася на наукових конференціях, що пройшли як в Україні, так і за кордоном, в яких брали участь вітчизняні історики. У вересні 1994 р. під егідою НАН України, Інституту історії України, Інституту держави і права та Всеукраїнського й Київського товариства політв'язнів і репресованих відбулася наукова конференція «Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки»¹⁷. У 2007 р. в Україні пройшла міжнародна конференція «Україна–Росія: діалог історіографій», яку було організовано Інститутом історії України НАНУ, Канадським інститутом українських студій Альбертського університету, Сіверським інститутом регіональних досліджень¹⁸. Одна з секцій конференції розглядала саме проблему історіографії політичного терору і структур. Важливе значення мали наукові форуми, що відбулися за межами нашої країни, в яких брали участь авторитетні фахівці. У лютому 1998 р. пройшов Міжнародний симпозіум «Сталінський терор, масові репресії, ГУЛАГ», організований Інститутом соціальних досліджень (Гамбург, Німеччина); у 2007 р. в Парижі відбулася міжнародна конференція, присвячена «великому терору» у СРСР¹⁹; у 2008 р. у Москві – міжнародна конференція з історії сталінізму²⁰.

Масштабне вивчення політичних репресій в Україні кінця 1930-х рр. розпочалося з 1989–1991 рр., коли побачили світ перші публікації, в яких частково розглядалася означена про-

¹⁶ Подкур Р. За повідомленням радянських спецслужб. – К.: Рідний край, 2000. – 230 с.; Подкур Р., Ченцов В. Документи органів державної безпеки УРСР 1920–1930-х гг.: історико-дослідницький аналіз. – Тернопіль: Збруч, 2010. – 369 с.

¹⁷ Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки: Мат. міжнар. наук. конф., Київ, 15–16 вересня 1994 р. – К., 1998. – 290 с.

¹⁸ Україна – Росія: діалог історіографій: Мат. міжнар. наук. конф. – К.; Чернігів, 2007 – 256 с.

¹⁹ Международная научная конференция в Париже о сталинском «большом терроре» // Российская история. – 2009. – № 1. – С. 206–212.

²⁰ История сталинизма: итоги и проблемы изучения // Там же. – № 5. – С. 189–196.

блематика: В. М. Даниленка, Г. В. Касьянова, С. В. Кульчицького²¹, О. С. Рубльова²², Д. В. Табачника²³, Ю. І. Шаповала²⁴ та ін.²⁵

Важливим здобутком вітчизняної історіографії стала публікація великого масиву раніше таємних документальних джерел. Із 1992 р. в Україні започатковано багатотомну серію – науково-документальне видання узагальнюючого характеру «Реабілітовані історією», що має багатожанровий характер: поєднання наукових статей, архівних документів, спогадів, нормативно-правових актів. Кожен том присвячується певній області України, а його структура включає декілька книг. Це видання здійснено за ініціативи і за редакційним керівництвом академіка П. Т. Тронька під егідою Інституту історії України НАН України. Як зазначив П. Т. Тронько, реалізація державної програми «Реабілітовані історією» відкрила новий науковий напрям у вітчизняній історичній науці – дослідження радянської тоталітарної системи. Із 1994 р. головна редколегія «Реабілітовані історією» спільно з Інститутом історії України НАН України та Галузевим державним архівом Служби безпеки України почала видавати часопис «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ»,

²¹ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 342 с.

²² Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–40-і роки ХХ ст.) // Укр. істор. журн. – 1991. – № 1–7.

²³ Табачник Д., Розтальний В. Сталінський терор: Україна наприкінці тридцятих: історико-документальна сповідь // Київ. – 1989. – № 2. – С. 140–157; Табачник Д.В., Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина. – К., 1990. – 58 с; Табачник Д.В., Сидоренко О.І. За стандартними звинуваченнями. – К.: Політвидав України, 1990. – 270 с.; Табачник Д.В. Чорні роки комсомолу України. – К.: Молодь, 1990. – 135 с.; Його ж. Масовий терор проти військових кадрів на Україні наприкінці 30-х рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 1. – К., 1991. – С. 85–103.

²⁴ Шаповал Ю. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. – К.: Політвидав України, 1990. – 143 с.; Його ж. Сталінізм і Україна // Український історичний журнал. – 1991. – № 2, 4–8, 10–12; 1992. – № 1–12.

²⁵ Репресоване краєзнавство. – К.: Рідний край, 1991. – 478 с.; Бенько А. Машина репресій 1937–1941 гг. на Україні. – К.; Днепродзержинск, 1993. – 118 с.

котрий виходить по сьогодні (головний редактор О. С. Рубльов). Журнал визнано кращим фаховим виданням на пострадянському просторі у сфері досліджень тоталітарної проблематики, історії радянських спецслужб.

Протягом 1990-х рр. вийшло чимало збірок документів, архівних матеріалів про жертв сталінських репресій у регіонах²⁶. Ця діяльність продовжується до сьогодні. Важливу роль у цьому процесі відіграє Галузевий державний архів Служби безпеки України. Неабияким здобутком у дослідженні «великого терору» стало науково-документальне видання «Україна в добу “Великого терору”: 1936–1938 роки»²⁷, що побачило світ у 2009 р. Авторський колектив на чолі із Г. Куромією, Ю. Шаповалом видав працю синтезного характеру, яка включає у себе історичні нариси, довідково-статистичні матеріали, архівні документи. Є у книзі й підрозділ, в якому розглядаються інтерпретації «великого терору» в навчальній літературі 1969–2007 рр. Утім відсутній більш докладний і розлогий історіографічний дискурс.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія» започаткував публікацію нової серії збірників документів під красномовною назвою «Більше не таємно». 2010 р. в ній було опубліковано працю «Великий терор в Україні: “Куркульська операція” 1937–1938 рр.»²⁸. У книзі містяться як документи, так і наукові статті,

²⁶ Київ: жертви репресій. – Т. 1 – К.: Логос, 1997. – 496 с.; Роженко М., Богачук Е. Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства. – Кн. 1. – К.: Український центр духовної культури, 1999. – 568 с.; Пам'ять Биківні: Документи і матеріали. – К.: Рідний край, 2000. – 319 с.; Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади / Уклад. Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. – Одеса: ОКФА, 1997. – Т. 1 – 752 с.; 1999. – Т. 2. – 800 с.; Повернення із небуття: Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті. – Дніпропетровськ: Промінь, 1995. – 161 с.; Правда через роки: Статті, спогади, документи. – Донецьк: Либідь, 1995. – 142 с.; Вінниця: злочин без кари: Документи, свідчення. – К., 1994. – 333 с.

²⁷ Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 рр. / Авт.-упор. Ю. Шаповал та ін. – К.: Либідь, 2009. – 544 с.

²⁸ Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упор. С. Кокін, М. Юнге. – К.: Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Кн. 1. – 614 с.; Кн. 2. – 598 с.

упорядковані за тематико-хронологічним принципом. Також у 2010 р. побачив світ 8-й том спільної видавничої серії «Польща та Україна у 30–40-х роках ХХ століття: Невідомі документи спеціальних служб», який присвячено «польській операції» – одній із перших етнічних операцій у рамках «великого терору»²⁹.

Упродовж 1991–2011 рр. з'явилася значна кількість публікацій нарративного характеру: написано понад 9 тис. праць, присвячених репресіям у період існування тоталітарної системи в Україні³⁰. Сучасними тенденціями у вітчизняній історіографії стало використання новітніх методів досліджень, нових форм подачі матеріалу, синтезний характер публікацій. Зокрема, дослідники почали використовувати методи, запозичені з інших наук, – соціологічні, психологічні, політологічні та ін. Публікації часто мають багатожанровий характер і включають у себе історичні портрети, нариси, есе одночасно з подачею архівних документів, мемуарів.

Тематична спрямованість досліджень політичних репресій різна: вивчається діяльність карально-репресивних органів, їх склад; механізм здійснення репресій, управління терором; репресії серед різних соціальних верств населення, передусім інтелігенції, селян, етнічних груп (німців, поляків та ін.), а також військових, партійно-державних діячів; регіональна специфіка й особливості проведення репресій. Чимало дослідників уважають, що головною причиною «великого терору» стало намагання Й. Сталіна, керівництва країни знищити так звану «п'яту колону». Також поширення набула думка, що однією з причин стали суперечності у середовищі еліт – партійних, радянських, господарських, між «центром» та регіонами. Серед істориків ствердилася думка, що:

«великий терор – це поняття, котре включає масові репресивні операції серпня 1937 – листопада 1938 рр., а також широко-

²⁹ Великий терор: польська операція 1937–1938: У 2 ч. – Варшава; К., 2010. – 1138 с.

³⁰ Тронько П.Т. Державна програма науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»: досвід, проблеми, перспективи // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 2007. – Вип. 34. – С. 7.

масштабні репресії проти керівників різного рівня («кадрова революція»)»³¹.

Частина українських учених – С. В. Кульчицький, Ю. І. Шаповал – стверджують, що на практиці «великий терор» в Україні розпочався раніше, ніж загалом на теренах СРСР. Так, С. В. Кульчицький називає роком початку масових репресій у республіці 1933-й³².

Серед найбільш вагомих праць із репресивної проблематики слід виділити монографії й докторські дисертації І. Г. Біласа³³, В. М. Нікольського³⁴, О. С. Рубльова³⁵, Ю. І. Шаповала³⁶, М. М. Шитюка³⁷. Історики досліджують діяльність репресивно-

³¹ Васильєв В. Вплив «великого терору» 1937–1938 рр. на економічні процеси в УРСР // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2004. – № 22/23. – С. 36.

³² Кульчицький С. «Польська операція» у «Великому терорі» 1937–1938 рр. // День. – 2011. – 12 січня.

³³ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 428 с.; Кн. 2. – 688 с.

³⁴ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк: Вид-во Дон. нац. ун-ту, 2003. – 624 с.; Його ж. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Донецьк, 2003. – 38 с.

³⁵ Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) – К.: Інститут історії НАН України, 2004. – 648 с.; Його ж. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К. 2005. – 33 с.

³⁶ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х рр.: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 351 с.; Його ж. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – 272 с.; Його ж. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1994. – 37 с.

³⁷ Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ ст. – К.: Тетра, 2000. – 534 с.; Його ж. Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х рр.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2001. – 35 с.; Його ж. Південна Україна: колективізація і голод (1929–1933 рр.). – Миколаїв: Аскел, 2007. – 512 с.

каральних органів як виконавців репресій, політичні репресії серед різних соціальних груп, у першу чергу інтелігенції. Також слід відзначити праці, присвячені репресіям проти етносів – німців³⁸, народів Кримського півострова³⁹. Узагалі з'ясування регіональної специфіки проведення репресій стало одним із пріоритетних напрямів вивчення.

Особливу увагу вітчизняних істориків привертає ставлення влади до інтелігенції. «Великий терор» та інтелігенція – ця тема висвітлюється у працях В. І. Граба, В. М. Даниленка, Г. В. Касьянова, М. М. Кузьменко, В. І. Марочка, Н. І. Миронець, Д. В. Табачника, В. В. Ченцова та ін.⁴⁰ Слід згадати фундаментальну колективну монографію «Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX століть. Історичні нариси», яка вийшла 2002 р.⁴¹ Шість розділів книги присвячено політичному терору сталінських часів. Їх автори – С. І. Білокінь, В. М. Даниленко, Ю. А. Киричук, С. В. Кульчицький, Ю. І. Шаповал – усебічно висвітлюють практику сталінського терору на селі, серед інтелігенції, військових, службовців, різних етносів. Ю. І. Шаповал – автор спеціального розділу про «великий терор».

³⁸ Ченцов В.В. Политические судьбы: Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е – 1930-е гг. – Москва: Готика, 1998. – 208 с.

³⁹ Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Политические репрессии в Крыму (1920–1940-годы). – Симферополь, 2003. – 208 с.

⁴⁰ Граб В.І. У лещатах ДПУ: Нариси про безпідставно репресованих діячів вітчизняної науки та культури. – Полтава, 1999. – 215 с.; Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 342 с.; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920–1930-х рр.: Соціальний портрет та історична доля. – К., 1992.; Кузьменко М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х рр.: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. – Донецьк: Норд-Прес, 2004. – 456 с.; Марочко В., Хіллінг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). – К.: Науковий світ, 2003. – 301 с.; Миронець Н. На тлі трагічної історії. – К., 2003. – 160 с.; Табачник Д.В. Репресоване відродження. – К., 1993; Ченцов В.В., Елінов І.М. Інтелігенція і влада // Грані. – 2000. – № 2. – С. 44–56.

⁴¹ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX століть. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.

Серед масових каральних акцій у рамках «великого терору» – так звана «куркульська операція», що була спрямована проти багатьох соціальних груп: селян, колишніх членів небільшовицьких партій, священнослужителів, колишніх білогвардійців, а також маргінальних груп населення (повій, безхатченків) тощо. За ініціативи німецьких істориків М. Юнге, Б. Бонвеча, Р. Біннера спочатку в Росії, а згодом в Україні було реалізовано міжнародний дослідницький проект із вивчення «куркульської операції», яка стала однією з найбільш масштабних репресивних акцій. У співпраці взяли участь дослідники з України, Росії, Німеччини. У 2009 р. у Російській Федерації побачила світ колективна праця «Сталінізм у радянській провінції: 1937–1938 рр. Масова операція на основі наказу № 00447»⁴². Згодом, у 2010 р., в Україні відбулася презентація 4-го тому серії «Більше не таємно», а саме праці «Великий терор в Україні: “Куркульська операція” 1937–1938 рр.»⁴³. Якщо російські історики вважають головними причинами «куркульської операції» й «великого терору» зростаючу воєнну загрозу та розширення виборчих прав у Конституції 1936 р., що викликало занепокоєння у Й. Сталіна, то українські фахівці наголошують на тому, що сталінське керівництво прагнуло, передусім, повного упокорення й уніфікації населення шляхом свідомого винищення окремих соціальних груп, що їх уважали потенційно небезпечними.

Причини, механізм здійснення «великого терору», керування цим процесом розглядаються у монографіях О. Г. Бажана, С. І. Білоконя, В. Ю. Васильєва, В. М. Нікольського, М. М. Шумило, у колективних узагальнюючих виданнях. У вже згаданій праці «Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX століть. Історичні нариси» один із розділів присвячено управлінню державним терором (автор статті С. І. Білокінь). У колективній праці «Україна в добу “Великого терору”: 1936–1938 роки», окрім пуб-

⁴² Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг.: Массовая операция на основе приказа № 00447 / Сост. М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Биннер. – Москва: РОССПЭН; Германский исторический институт в Москве, 2009. – 927 с.

⁴³ Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр.

лікацій документів є наукові статті, в яких аналізуються причини терору, розкривається його механіка, розповідається про репресії серед чекістів. Автори вказували, що ініціатором терору була партія, а метою – усунення реальних і потенційних противників режиму, знищення потенційно небезпечних соціальних верств⁴⁴.

Одне з дискусійних питань у сучасній історіографії – хто несе відповідальність за терор, його масштаби, і чи під час «великого терору» НКВС діяв під суворим контролем вищого партійного керівництва або вийшов з-під нього. На думку авторів праці, теза про вихід караючого відомства з-під контролю ВКП(б) не відповідає дійсності. Серед самих чекістів у цей період також проводилися репресії з метою встановлення цілковитої покірності заради досягнення контролю над усім суспільством⁴⁵. Абсолютну покірність і відданість Й. Сталін «виховував» не лише у суспільства, але й у чекістів, партійно-радянських службовців. «Великий терор» мав завершити «кадрову революцію», розпочату вождем. Причини, наслідки цього процесу 1930-х рр. досліджує М. С. Дорошко⁴⁶. Механізм здійснення терору, роль різних державних органів у ньому, «чистки» всередині цих органів («кадрову революцію») досліджують також О. Г. Бажан, В. Ю. Васильєв, Р. Ю. Подкур, котрі виступили авторами численних публікацій: у часопису «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», наукових збірниках Інституту історії України НАНУ та ін. Серед фахових видань, що систематично публікують статті з репресивної проблематики, варто назвати збірник наукових статей «Історія України: Маловідомі імена, події, факти», який виходить в академічному Інституті історії України. Зокрема, на сторінках збірника регулярно з'являються статті про «великий те-

⁴⁴ Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 рр. – К.: Либідь, 2009. – С. 26–27.

⁴⁵ Там само. – С. 57.

⁴⁶ Дорошко М.С. Сталінська «селекція» партійно-державної номенклатури УРСР у 1930-х рр.: причини та наслідки // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005 – Вип. 8. – С. 147–155.

рор»: механізм його здійснення⁴⁷, репресії в управлінських структурах в УРСР⁴⁸. У 2007 р. один із випусків збірника повністю було присвячено 70-річчю цієї трагічної сторінки історії України⁴⁹.

Серед нових тем, пов'язаних із терором, – сімейне заручництво. Цю проблему плідно вивчає Т. В. Вронська⁵⁰. Широке застосування сімейного заручництва було ефективною формою державного терору, спрямованою на упокорення, дезорієнтацію різних груп населення. Влада репресувала не лише потенційних ворогів, але й членів їхніх родин, у результаті чого відбувалася штучна маргіналізація значної частини населення. Ще один історіографічний сюжет пов'язаний з увагою до персоналій і біографій людей тієї епохи, у тому числі тих, хто здійснював репресії та був їх жертвою. Серед досліджень цього аспекту проблеми – праці Ю. І. Шаповала⁵¹, В. А. Золотарьова⁵², А. І. Амонса, Л. М. Абраменко⁵³. Вони традиційно мають багатожанровий

⁴⁷ Бажан О. Доба великого терору в Україні: механізм реалізації // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 2005. – Вип. 29. – С. 116–129; Подкур Р.Ю. Взаємодія органів державної безпеки та прокуратури УРСР в період припинення «великого терору» (кінець 1938–1939 рр.) // Там само. – К., 2010. – Вип. 36. – С. 266–283.

⁴⁸ Васильєв В.Ю. Особливості репресій в управлінських структурах УРСР в період «великого терору» (1937–1938) // Там само. – К., 2007. – Вип. 34. – С.177–196.

⁴⁹ Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2007. – Вип. 34. – 400 с.

⁵⁰ Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 486 с.; Її ж. Сталінська гендерна політика у добу «Великого терору» (1937–1938 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 1 (32). – С. 137–175.

⁵¹ Шаповал Ю. Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.

⁵² Золотарьов В. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. – Х.: Фоліо, 2007. – 319 с.

⁵³ Амонс А., Абраменко Л. Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали. – К.: Істина, 2009. – 567 с.

характер, поєднуючи публікації документальних матеріалів із науковими статтями.

Підбиваючи підсумки розгляду історіографічного дискурсу «великого терору» 1937–1938 рр. в УРСР, можна констатувати наступне. До здобутків вітчизняної історіографії слід віднести вивчення «білої плями» вітчизняної історії – репресій, що їх Р. Конквест влучно охрестив «великим терором», котрий став апогеєм державного терору сталінських часів. Утім досі майже немає спеціальних монографій, дисертацій, присвячених власне цій темі. Як правило, вона виступає складовою частиною більш широкого наукового напрямку вивчення: державного терору в Україні тоталітарної доби. Вагомим досягненням історіографії стала публікація широкого масиву документальних, раніше таємних джерел, що триває й до сьогодні. Велику роль у цьому процесі відіграла науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією», видана в рамках спеціальної державної програми.

Водночас не можна не помітити суперечливих тенденцій у процесі вивчення теми. *По-перше*, як зазначають фахівці, незадовільна доступність архівних матеріалів для вивчення й публікації, адже доступ до деяких українських і російських архівів залишається обмеженим. *По-друге*, багато праць, присвячених «великому терору» у різних його проявах, не є системними спеціальними дослідженнями, а представляють собою радше добірки документів упереміш з історичними нарисами. Системності, аналітичності розгляду теоретико-концептуальних питань явно бракує. Загалом, як на наш погляд, тема висвітлюється дещо фрагментарно.

Значну роль у процесі вивчення проблеми відіграють Інститут історії України НАНУ, Галузевий державний архів Служби безпеки України. У регіонах також ведуться дослідження з означеної проблематики, але вони мають більше документальний, ніж нарративний характер. Відсутні ґрунтовні публікації історіографічного характеру, тим більше у вигляді монографій або дисертацій. Історіографія «великого терору» є лише одним із сюжетів у працях вітчизняних істориків. Серед малодосліджених залишаються проблеми проведення етнічних операцій, ставлення суспільства до тих подій, наслідки та масштаби терору.

Ірина Терлецька. «Большой террор» в Украинской ССР: историографический дискурс

В статье анализируется историография 1991–2011 гг. о политических репрессиях 1937–1938 гг. Обращается внимание на важные изменения в исторической науке: расширение тематики, публикацию большого количества документов, использование новых методов исследований.

Ключевые слова: «Большой террор», историография, массовые репрессивные операции, НКВД, «Реабилитированные историей», репрессии.

Iryna Terlets'ka. «Great terror» in the Ukrainian SSR: the historiographical discourse

The process of study in Ukraine at the 1991–2011 years political repressions in Ukraine in the 1937–1938 years at this article is analyzing. Also pay attention to basis changes in historical science such as: the diversification subjects of investigations, the opening numerous documents, the using new methods of investigations.

Key words: «great terror», historiography, mass repressive operations, NKVD, «Rehabilitate by history», repressions.

УДК: 94 (477) «1996/2012»

Юрій ШАПОВАЛ*

Шлях довжиною у 16 років...

У статті аналізується діяльність польсько-української робочої групи по підготовці видавничої серії «Польща та Україна в 30–40-х роках ХХ століття: Невідомі документи спеціальних служб».

Ключові слова: Польща, Україна, спецслужби, політичні репресії.

Шлях до минулого оповитий таємницею не менше, ніж шлях до майбутнього. Часом навіть здається, що таїна минулого міцніша. Проте так лише здається. Таїну минулого можна роз-

* Шаповал Юрій Іванович — директор Всеукраїнського державного спеціалізованого видавництва «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, доктор історичних наук, професор.

крити, якщо рухатися. Якщо є рух пошуку, неупередженості, доброї волі.

Побуває стереотип: архівні документи здатні промовляти. Насправді документи радше здатні зберігати мовчання. Особливо, коли доступ до них обмежено або навіть закрито. Документи створюють люди. І завдяки людям документи мовчать або говорять.

Недоступні донедавна (і унікальні!) документи «заговорили» завдяки членам Спільної польсько-української робочої групи. Уже 16 років вона готує видавничу серію «Польща та Україна в 30–40-х роках ХХ століття: Невідомі документи спеціальних служб».

Світ побачили вже 8 томів. Кожен із них обсягом близько 1000 сторінок, а деякі й більше. Томи відкриваються вступною статтею «Від редакційної колегії», в якій характеризується стан дослідження проблеми, наявні погляди, аспекти, що потребують подальшої розробки, принципи відбору документів і матеріалів для даного тому. За вступною статтею подається документальний масив. Як правило, це не друковані раніше документи з польських та українських архівів. До кожного з томів спільною групою готується відповідний довідковий апарат, коментарі, іменний і географічний покажчик. Видавничу серію є по суті тримовною: тексти подаються українською та польською, а також російською (остання – це мова переважної більшості документів комуністичної спецслужби).

Наша спільна робоча група відразу визначила принципи, що ними доцільно керуватися, якщо ми насправді прагнемо досягти результату, а не збиратися на безкінечні та нудні розмови про «тяжкі питання» минулого. Із-посеред таких принципів було визначено й такий: якомога менше особистісних оцінок і рефлексій – якомога більше документів, недоступних фахівцям. Можливо, це рятувало та рятує нашу спільну групу від фатальних непорозумінь, безплідних дискусій, взаємних підозр і обвинувачень. Хоча – зізнаюся чесно – історичних підстав для цього було та є більш, ніж достатньо.

На теренах колишнього Радянського Союзу й колишнього європейського «соцтабору» спільний польсько-український

науково-видавничий проект за тривалістю, результатами роботи, якістю архівних першодруків нині наймасштабніший. Адже йдеться про архіви спецслужб.

Із самого початку створення групи мені випала честь увійти до спільної робочої групи. Як і іншим її членам, доволі часто доводилося (та доводиться) перетинати українсько-польський кордон. Для архівних пошуків, для обговорень змісту публікацій, для визначення подальших планів. А на початку 1990-х рр. цей кордон перетнув тодішній співробітник Міністерства внутрішніх справ і Адміністрації Республіки Польща пан Єнджей Тухольський. Він їхав до Києва з особливою місією.

Начальник відділу архівних досліджень та видання джерел бюро надання доступу й архівації документів Інституту національної пам'яті Республіки Польща Марцин Маєвський згадує:

«Пан Єнджей Тухольський тоді був радником міністра внутрішніх справ пана Мільчановського. І, власне, у 1995 р. він приїхав до Києва з певними повноваженнями міністра з метою налагодження за можливості співпраці і з метою з'ясування долі польських громадян, які після 1939 р. опинилися на теренах, зайнятих Радянським Союзом. Їхні долі просто не були відомі, не було відомо, що з ними сталося. І ось у ході проведених розмов удалося дійти порозуміння та створити такі основи для подальшої співпраці. Очевидно, усе це було пов'язане з позитивним ставленням Служби безпеки України, якщо йдеться про з'ясування долі батька міністра Мільчановського, який був прокурором у Рівному перед війною, перед 1939 р.»¹.

У ході тих пошуків, проведених за участі Служби безпеки України, вдалося дізнатися, що прізвище батька міністра Анджея Мільчановського віднайшлося в так званому «українському катинському списку», себто у переліку осіб, котрі перебували на території України й долю яких ще належить з'ясувати. Можна стверджувати, що та місія Єнджея Тухольського започаткувала співпрацю й власне формування спільної робочої групи.

9–12 квітня 1996 р. у Варшаві мені довелося брати участь у першому засіданні групи, що тоді мала таку офіційну назву –

¹ Архів автора.

Спільна робоча група Служби безпеки України і Міністерства внутрішніх справ та Адміністрації Республіки Польща. До її української частини, крім мене, увійшли заступник начальника архіву СБ України Петро Кулаковський, директор Центрального державного архіву громадських об'єднань України Руслан Пиріг, а очолив українську частину заступник голови СБ України генерал-майор Володимир Пристайко. Із польської сторони до складу групи ввійшли директор Центрального архіву МВС РП Гжегож Якубовський (голова польської частини робочої групи), його заступник Єнджей Тухольський, співробітниця кабінету міністра внутрішніх справ РП Тамара Нізьол.

Тоді було підписано перший протокол, що офіційно започаткував співпрацю. Декларувалося, що робоча група вважає за необхідне надати співробітництву «систематичного характеру», було досягнуто домовленості про необхідність проводити

«регулярні розвідки з метою розшуку у своїх відомчих архівах, а також в інших архівних установах матеріалів, котрі є актуальними для обох держав»².

Восени 1996 р. до робочої групи долучилися тодішній начальник Державного архіву СБ України Олександр Пшенніков, а з польської сторони – головний спеціаліст Центрального архіву МВС РП Йоланта Гайовнічек³. У лютому 1997 р. у Варшаві було підписано третій спільний протокол, що містив уже більш конкретні плани. Було визначено, що першою книжкою серії буде том, присвячений польському підпіллю впродовж 1939–1941 рр. (Львів, Коломия, Стрий, Олесько). До протоколу додався план-проспект майбутнього видання⁴.

У багатомісячній, непростої, часом заплутаної історії польсько-українських взаємин ХХ століття вписало нові драматичні сторінки. Достатньо згадати антипольські акції українських націоналістів та антиукраїнські акції польського уряду на кшталт сумнозвісної пацифікації. Приєднання Західної України, його

² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 38, оп. 11, порядковий 1, спр. 28, т. 1, арк. 6.

³ Там само, арк. 28.

⁴ Там само, арк. 89–91.

наслідки, кривавий конфлікт поляків й українців на Волині влітку 1943-го, польсько-українські переселення та антиукраїнська операція «Вісла» 1947 р. – ці та багато інших подій відбилися в документах спецслужб Польщі й Радянської України. Із постановам Спільної робочої групи належало обрати, з чого почати? З якої саме теми?

Провідний науковий співробітник Галузевого державного архіву Служби безпеки України Петро Кулаковський згадує:

«Перший том ми присвятили польському підпіллю. Давайте пригадаємо, чому так сталося, чому ми почали цю серію з проблеми польського підпілля у Західній Україні в 1939–1941 рр.? Робота наша розпочалася зі знайомства, із вивчення архівно-кримінальних справ на польських громадян, які були заарештовані у 1939, 1940, 1941-му й пізніше.

Польські колеги бачили, наскільки багатий архівний матеріал про польське підпілля, що діяло на території, яка відійшла до України в той час. Зрозуміло, у них були свої погляди на ці події, у них були прізвища окремих керівників польського підпілля. І коли вони побачили ці архівно-кримінальні справи, то, звичайно, вони не могли не запропонувати роботу саме над польським підпіллям. І по-друге. У цей час дуже багато людей зверталися для з'ясування долі своїх рідних. А через документи про польське підпілля пройшла маса людей, які були заарештовані»⁵.

Марцин Маєвський згадує про перший том спільної серії:

«Слід сказати, що коли ця книжка виходила, це був 1998 р. Практично знали про проблему польського підпілля в тих східних воєводствах колишньої II Речіпосполитої від 1989–1990 рр., коли історичні дослідження вже не були нічим зв'язані, уже не було цензури в тих дослідженнях. Проте відсутність доступу дослідників до радянських архівів, а особливо коли йдеться про архіви спецслужби, органів безпеки, – усе це спричиняло те, що знали небагато. І ця співпраця, і публікації, ця перша публікація, давала такий потужний матеріал узагалі до дослідження польсько-українських взаємин. Ну й це була така типова ліквідація “білих плям”»⁶.

⁵ Архів автора.

⁶ Там само.

У 1998 р. передмови до 1-го тому написали президенти обох країн – Леонід Кучма й Александр Квасневський. Вихід цього тому, власне започаткування спільної видавничої серії не залишилися непоміченими. «Ластівка українсько-польської весни?» – так у 1999 р. назвав цю публікацію один із польських рецензентів⁷. Авторитетний дослідник польсько-українських взаємин Ігор Ільюшин вихід у світ первістка видавничої серії визначив як непересічну подію в історичній науці та громадському житті України й Польщі⁸.

У вересні 1997 р. під час переговорів у Варшаві робоча група вирішила присвятити польському підпіллю у Західній Україні ще один том. Це буде **третій том** і вийде він у 2004 р. у 2-х книгах під назвою «Польське підпілля, 1939–1941: Від Волині до Покуття».

Поляки, котрі мешкали у Західній Україні, не сприймали сталінський режим. Цей режим, своєю чергою, ретельно підготувався до зустрічі з польським населенням у вересні 1939-го. Планові арешти, переслідування, депортації – усе це було прелюдією до багатьох наступних трагічних подій. Найвідоміша серед них – розстріл польських офіцерів у Катині.

Проте переслідування, репресії, депортації торкнулися також і українців. Спільна робоча група не обійшла цю тему увагою, підготувавши два томи публікацій про польсько-українські переселення в 1944–1946 рр. і сумно відому операцію «Вісла» 1947 р.

Том другий, присвячений переселенням 1944–1946 рр., вийшов друком у 2000 р. Не можна сказати, що бракує публікацій на цю тему. Однак ураховуючи те, що в архівах спецслужб обох наших країн збереглося чимало документів (і вони були віднайдені робочою групою), а також їх важливість, ми вважали за необхідне їх оприлюднити, увести в науковий обіг.

⁷ Див.: *Skaradziński B. Jaskółka ukraińsko-polskiej wiosny? // Nowe książki. – 1999. – № 5. – S. 36.*

⁸ Див.: *Ільюшин І. До виходу у світ 1-го тому спільного польсько-українського видання // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 505.*

Як відомо, 9 вересня 1944 р. в Любліні між урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки та Польським комітетом національного визволення (ПКНВ) було підписано угоду про евакуацію українського населення з території Польщі й польських громадян із території УРСР. За уповноваженням уряду радянської України її підписав голова Раднаркому УРСР Микита Хрущов, за уповноваженням ПКНВ – голова комітету Едвард Осубка-Моравський. Звертає на себе увагу той факт, що цей обмін населенням польська сторона не мотивувала необхідністю ліквідації діючих у Польщі частин УПА, на чому буде зроблено акцент пізніше, під час операції «Вісла».

Угодою передбачалася евакуація на територію УРСР усіх громадян української, білоруської, російської та русинської національностей, котрі проживали у Хелмському, Грубешівському, Томашівському, Любачівському, Ярославському, Перемишльському, Лісківському, Замостівському, Красноставському, Білгорайському, Влодавському повітах. Це стосувалося також інших районів Польщі, де могли виявитися громадяни цих національностей, які б побажали переселитися з території Польщі в Україну, а також евакуації в Польщу всіх поляків і євреїв, котрі перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 р., мешкали у західних областях УРСР і які виявили б бажання переселитися до Польщі. В угоді наголошувалося, що евакуація є добровільною. Час її проведення встановлювався з 15 жовтня 1944 до 1 лютого 1945 рр.

Цього терміну не буде дотримано, а саме переселення стане однією з драматичних сторінок у польсько-українських взаєминах. Із приходом зими число бажаючих евакуюватися з обох сторін значно скоротилося. Основною причиною цього було те, що Люблінська угода не отримала масового схвалення ані з боку українського, ані з боку польського населення. Це змусило українську радянську та польську сторони, по-перше, неодноразово змінювати й відсувати терміни завершення переселенської акції, а, по-друге, з кінця літа – початку осені 1945 р. перейти до застосування примусових заходів щодо переселень.

Під час роботи в архівах нашу увагу привернули також документи, що відіграють велику роль для відтворення статистич-

ного виміру польсько-українських переселень 1944–1946 рр. Це дуже важливий аспект проблеми, котрий знайшов своє відбиття у матеріалах спецслужб. Зокрема, виявлені в Галузевому державному архіві СБ України довідки, записки по ВЧ, донесення, телефонограми, шифрограми тощо дозволяють розширити уявлення про кількісну динаміку процесу переселень, відтворити її буквально по днях. Усі ці матеріали оприлюднено у другому томі вперше. Вони підтверджують, що спецслужби мали власну статистику, яка, поза сумнівом, становить інтерес і має бути врахована при подальших дослідженнях. Усього станом на жовтень 1946 р., за відомостями Міністерства державної безпеки УРСР, у Польщу з радянської України було переселено та репатрійовано 812 688 осіб (до цього загальна чисельність поляків у республіці становила 1 033 899 осіб). Із Польщі до УРСР на березень 1947 р., за даними республіканського МДБ, було переселено 472 635 осіб.

Нарешті архіви спецслужб зберегли численні документи, що відбивають факти спротиву переселенню 1944–1946 рр., показують, як тодішні панівні системи Польщі та України протидіяли такому спротиву. При цьому спецслужби спрямовували свою діяльність і проти польського підпілля, і проти українського руху опору.

Цікаво, що спочатку робоча група планувала присвятити другий том переселенням не лише 1944–1946-го, а й 1947 р., себто мало йтися про відому акцію «Вісла»⁹. Однак після численних і часом напружених дискусій було вирішено присвятити згаданій події окремий том.

Тим часом у складі робочої групи восени 2001 р. сталися зміни. Із польської сторони до неї ввійшли директор департаменту європейської інтеграції та міжнародного співробітництва МВС і А РП Пьотр Мерецький та директор бюро використання й архівізації документів створеного 2000 р. у Варшаві Інституту національної пам'яті – Комісії з розслідування злочинів проти польського народу (ІНП) (саме така офіційна назва

⁹ Див.: ГДА СБ України, ф. 38, оп. 11, спр. 28, порядковий 1, т. 1, арк. 181–182.

цієї установи) Бернадетта Гронек¹⁰. Після передчасної смерті Гжегожа Якубовського польську частину спільної робочої групи очолить Пьотр Мерецький.

Саме його підпис разом із підписом Володимира Пристайка стоїть під протоколом засідання робочої групи в Києві 21 березня 2003 р., в якому було записано про початок роботи над томом, присвяченим кривавому протистоянню поляків і українців під час Другої світової війни¹¹. Ця робота була стимульована й 60-ю річницею того, що називають «Волинською різаниною» (а ця річниця наближалася), і гостротою обговорення цієї проблеми в Польщі та Україні. Щоправда, був ще один фактор, майже скандальний.

21 травня 2003 р. державний секретар і голова Бюро національної безпеки Польщі Марек Сивець надіслав на ім'я секретаря Ради національної безпеки і оборони України Євгена Марчука листа, в якому звинуватив нового директора Галузєвого державного архіву СБУ Сергія Богунова в тому, що останній

«не виконав завдання передачі огляду джерел, котрі стосуються волинського злочину»¹².

Насправді Сергій Богунов нічого не приховував, він просто знав, що невдовзі спільна робоча група видасть том, в якому будуть друковані нові документи про Волинську трагедію. І це видання у 2-х книгах, що стало **четвертим томом** спільної видавничої серії, під назвою «Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945» побачило світ у 2005 р.

Безумовно, 60-та річниця кривавих подій на Волині стала великим викликом для польсько-українських взаємин. Президенти Польщі й України 11 липня 2003 р., як відомо, навіть зробили спільну заяву «Про примирення – в 60-ту річницю трагічних подій на Волині». У документі, зокрема, наголошувалося на необхідності продовження спільного пошуку історичної правди про цю сторінку історії.

¹⁰ Див.: ГДА СБ України, ф. 38, оп. 17, спр. 28, порядковий 1, т. 1, арк. 276.

¹¹ ГДА СБ України, ф. 38, оп. 17, спр. 28, порядковий 1, т. 1, арк. 74 а.

¹² Там само, арк. 95.

Однак ми не поспішали видавати том про ці події, оскільки не бажали спрощувати фактори, що їх спричинили, пам'ятали про сили, зацікавлені в роздмухуванні польсько-українського конфлікту. Цікаво, що у травні 2004 р. робоча група працювала саме на Волині, у тих місцях, де відбувалися події, про які йшлося. В якийсь момент навіть здалося, що дискусія зайшла у безвихідь: надто болючою та контрверсійною є тема «Волинської різанини», що неодмінно впливає в польсько-українських дискусіях про минуле.

Ця біда вибухнула влітку 1943 р. на Волині. Вона забрала життя десятків тисяч мирних жителів, а серед них жінок, дітей, старших людей. У Польщі донині чимало тих, хто покладає провину за це винятково на УПА. А в Україні не бракує тих, хто твердить: винні поляки.

У Рівному є пам'ятник Дмитрові Клячківському (Климові Сакуру). Стверджують (хоча документально це не підтверджено), що саме він як командувач УПА віддав наказ розпочати терор проти поляків. А у Варшаві є пам'ятник 27-й дивізії Армії крайової. Саме на неї деякі українські дослідники покладають провину за нищення українського населення на Волині. Отже, у поляків та українців різні герої. Як за таких умов писати спільно історію?

На це моє запитання відома польська публіцистка, керівник стипендіальної програми *Gaude Polonia* в Національному центрі культури Богуміла Бердиховська зауважила:

«І в польському, і в українському суспільстві існують крайні погляди на польсько-українську історію, так, вони справді існують. Які рецепти? На мою думку, рецепт такий, який дав ще Єжи Ґедройць, творець паризької "Культури": послідовність, консеквенція, спокій і піклування про те, щоб не довести історичної дискусії до такої точки, з якої вже не можна буде повернутися. Тобто, коли напруга вже йде задалеко, краще зробити один чи два кроки назад, щоб завтра чи післязавтра зробити наступні кроки вперед».

Робоча група змогла знайти компроміс тоді, у травні 2004-го на Волині. В якийсь момент відомому польському історику, доктору Ґжеґожу Мотиці (він тоді був у польській частині

спільної «команди») і мені було доручено ізолюватися в окремій кімнаті й підготувати проект вступної статті. Ми дійшли висновку, що, насамперед, слід викласти погляди на «Волинську різанину» польської та української історіографій (хоч би якими різними вони не були), зіставити їх у світлі тих невідомих джерел, що їх ми збиралися оприлюднити у четвертому томі.

Ця наша схема стала своєрідною матрицею для протокольного запису під час наступного засідання робочої групи у вересні 2004 р. про те, що

«польська й українська сторони представляють кожна свій варіант 4-го тому та остаточно узгоджують його зміст»¹³.

У згаданому протоколі було зафіксовано й те, що з огляду на зміни у керівництві СБ України українську частину спільної робочої групи відтепер очолить Сергій Богунов, а до складу групи ввійде Марцин Маєвський, який тоді вже став співробітником Інституту національної пам'яті Польщі¹⁴. Заступником С. Богунова в архіві СБУ був Сергій Кокін, котрий у 2000 р. став членом нашої спільної групи.

Четвертий том видавничої серії став важливим кроком до неупередженої інтерпретації складних подій. Найбільший інтерес представляють документи з окремих слідчих справ на учасників польського й українського націоналістичного підпілля (ОУН та УПА), їх інформаційні матеріали, доповідні записки, оперативні зведення радянських органів держбезпеки, що стосуються українсько-польського протистояння.

Опрацьовуючи їх, ми переконалися, що з початком Другої світової війни поляки та українці опинилися у жорнах двох диктатур – гітлерівської і сталінської. Документи комуністичної спецслужби показують, що усвідомлення цього було, а тому були спроби (на жаль, невдалі) порозуміння, намагання польської й української сторін домовитися перед обличчям спільних ворогів. Архівні джерела дають неабияку «інформацію для роздумів» про ту провокативну роль, що її відігравали в польсько-українському протистоянні треті сили. Ідеться, насамперед, про

¹³ ГДА СБ України, ф. 38, оп. 21, спр. 28, порядковий 35, т. 1, арк. 210.

¹⁴ Там само, арк. 211.

нацистів, але також і про комуністів. Ще одна важлива тема – географія польсько-українського конфлікту. Як відомо, наприкінці 1943 й на початку 1944 рр. він переноситься на Галичину, а у 1944 р. розпочинаються антиукраїнські акції на Холмщині. Документи спецслужби віддзеркалюють ці події.

Однією з ключових та активно дискутованих у контексті обговорення польсько-українського конфлікту тем стала наявність тих сил, за допомогою яких, власне, цей конфлікт матеріалізувався. Спираючись на джерела спецслужби, можна й у цьому випадку рішуче відкинути тезу про чіюсь односторонню провину. Ми вперше оприлюднили документи про ліквідаційні загоны Армії крайової (АК), які нищили українців. Свідчення колишніх учасників цих польських формувань (надруковані вперше) є дуже цінним джерелом ще й з огляду на те, що вони містять розповідь про механізм каральних акцій.

Документи, котрі стосуються Волинської трагедії 1943 р. і польсько-українського протистояння в роки Другої світової війни загалом ще раз доводять хибність, сказати б, маніхейського бачення й інтерпретації історичного процесу з розподілом його учасників на «хороших» і «поганих». Архівні джерела свідчать, що криваве протистояння було детерміноване обопільним польським та українським екстремізмом, котрий робив людей жертвами, виправдовуючи це державницькими (геополітичними) інтересами чи патріотизмом. Тут не може бути виправдання жодній стороні й це – як і будь-яке насильство – підлягає засудженню.

Таким пафосом був просякнутий і **п'ятий том** видавничої серії, що мав назву «Акція “Вісла” 1947» (вийшов у 2006 р.). Згадана операція являла собою примусове переселення українців (близько 150 тис. осіб) углиб Польщі й розпочалася вона 28 квітня 1947 р. Українців переміщували з теренів так званого Закерзоння (тобто Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини), що опинилися на польському боці кордону.

Саме цю лінію запропонував ще в 1920 р. міністр закордонних справ Великобританії лорд Керзон ленінському уряду як межу для припинення наступу Червоної армії. У вересні 1944 р. вона й справді стала прикордонною, а незабаром було ухвалене

рішення про те, що українське населення повинно покинути ці території. Широкомасштабне переселення здійснювалося впродовж 1944–1946 рр. і про це йшлося у черговому томі нашої серії.

Спротив переселенням чинили польська Армія крайова та Українська повстанська армія. Прокомуністичній польській владі вдалося приборкати АК, але навіть у кооперації з СРСР не вдалося це зробити з УПА. Дії українських повстанців стимулювали жорстокість польської влади проти потенційних «націоналістів», до яких тепер зараховували мешканців фактично кожного українського села. У черговий раз розпочалося жорстоке польсько-українське протистояння. Наприкінці 1946 р. на південно-східних територіях Польщі мешкало понад 200 тис. українців. Для польської влади це означало продовження існування «української проблеми».

Її «остаточне розв'язання» розпочалося з того, що у січні 1947 р. підрозділи армії, дислоковані на території південно-східних воеводств, отримали наказ скласти списки українських сімей, котрі не переселилися у 1944–1946 рр. За місяць виник план переміщення українців на західнопольські терени, котрі за рішенням Потсдамської конференції Німеччина втратила на користь Польщі. Ідеться про так звані «повернені землі» («ziemie odzyskane»), тобто південь Східної Пруссії, схід Сілезії та ін. Саме тут українці повинні були асимілюватися з поляками.

Операція «Вісла» проходила армією, усього в ній брали участь 20 тис. польських вояків, не беручи до уваги місцевої міліції, сил безпеки і прикордонників. Формально вона завершилася в липні 1947 р., однак переселення тривало й пізніше. Депортація українського населення позбавила збройну боротьбу УПА у Закерзонському краї її основної мети – захисту цього самого населення. Відтак УПА припинила боротьбу на Закерзонні.

Марцин Маєвський у зв'язку з виходом п'ятого тому зауважував, що в Польщі найбільше публікацій на цю тему з'явилося на основі документів Центрального військового архіву, зокрема збірка матеріалів, опрацьованих Євгеном Місілом:

«Якщо йдеться про наші документи, то маємо в томі всі комунікати-повідомлення міністра національної оборони, щоденні військові звіти, в яких ідеться про бойові дії, додано також спис-

ки місцевостей, з яких виселяли українське населення й там просто подано підрахунки, з котрої місцевості та скільки виселено українців. Усе це, на мою думку, дуже придатне для дослідників конфлікту чи навіть для тих, хто займається місцевою історією. Також є документи, що походять з архіву Служби безпеки України про те, що знали, наприклад, у внутрішньому війську МВД і у керівництві того війська, що відбувається в Польщі та якою є, наприклад, структура УПА. І це також нові документи»¹⁵.

На момент виходу п'ятого тому презесом (головою) Інституту національної пам'яті Польщі став доктор Януш Куртика. Він очолив ІНП у 2005 р., доклавши великих зусиль до поживлення роботи цієї важливої установи, надавши нові імпульси особливо в науково-дослідницькій та архівно-публікаторській сферах. Я. Куртика сприяв перетворенню інституту на найбільш активний центр досліджень новітньої історії Польщі. Саме за той час, коли він був презесом, ІНП підготував величезну кількість науково-документальних і монографічних видань, виставок.

Та справа не лише у цьому. Я. Куртика добре знав, для чого існує ІНП, він убачав в інституті потужний інструмент декомунізації, демонтажу того політико-ідеологічного минулого, що його Польща мала неодмінно здолати, аби перетворитися на справді демократичну й незалежну державу, сформувати громадянське суспільство.

Януш Куртика з самого початку високо цінував наш спільний польсько-український проект. І це були не лише слова, оскільки саме ІНП РП узяв на себе фінансові видатки з підготовки до видання результатів нашої спільної праці. Презес знаходив час приїздити на зустрічі нашої спільної робочої групи, спілкувався з нами, бачив, що робота наша достатньо інтенсивна й не проста, а відтак сприяв оприлюдненню результатів цих зусиль.

Невипадково вже в 2007 р. вийшов друком **шостий том**, котрий мав назву «Операція «Сейм» 1944–1946». Ми готували його, спираючись лише на архівні документи. І це не дивно, адже до сьогоднішнього дня не з'явилося жодного наукового чи науково-документального дослідження, спеціально присвяченого перебігу операції «Сейм». Та й навіть коротких відо-

мостей про саму цю операцію неможливо віднайти в енциклопедичних і довідкових виданнях. Вона була ініційована та реалізувалася в обстановці секретності, а відомості про неї на багато десятиліть опинилися у закритих архівних сховищах.

Тим часом, ідеться про важливий епізод. Операція «Сейм» була організована радянською спецслужбою за згодою з кремлівським керівництвом для нищення структур Армії крайової та делегатури польського еміграційного уряду. На території України операція здійснювалася впродовж 1944–1946 рр.

Польський еміграційний уряд прагнув залишити в українських західних областях якомога більше поляків, щоб можна було обґрунтувати свої претензії на Західну Україну. Проте Й. Сталін на цей час уже мав своїх ставлеників у самій Польщі. Це автоматично перетворювало прибічників і представників польського уряду в Лондоні на персон non grata, а відтак на жертв комуністичної спецслужби. На згаданих теренах і у самій Польщі було відновлено діяльність Польської військової організації (ПОВ). До того ж у радянської сторони з'явилася інформація про можливий альянс Організації українських націоналістів (бандерівської) та ПОВ.

Усе це, на думку керівників радянської спецслужби, створювало небезпечну обстановку, могло негативно вплинути на ситуацію після вигнання нацистів. 6 листопада 1943 р. з'явилося орієнтування, підписане наркомом держбезпеки УРСР Сергієм Савченком і надіслане до місцевих органів відомства. У цьому документі, зокрема, підкреслювалося, що

«хоча повстання, що готується, заздалегідь приречене на поразку, як це визнає саме керівництво «ПОВ», проте, за задумом останнього, воно повинно бути здійснене для того, щоб показати всьому світові «небажання» населення колишньої Польщі прийняти радянську форму державного устрою».

На цей час керівництво СРСР і УРСР мало відомості про засилання польським еміграційним урядом із Великобританії на територію Західної України та Західної Білорусії емісарів для керівництва польським підпіллям і здійснення підривної роботи.

У наступному орієнтуванні від 24 листопада 1943 р. С. Савченко підкреслив важливість здобуття інформації про колишніх

¹⁵ Архів автора.

громадян Польщі, які осіли у східних областях УРСР. Серед них, імовірно, могла бути агентура, заслана польським підпіллям. Директива вимагала виявляти підпільників, а також співробітників інших іноземних розвідок. Не підлягає сумніву, що ініціативи С. Савченка були інспіровані Москвою. Це засвідчив наказ за підписом заступника народного комісара держбезпеки СРСР комісара держбезпеки 2-го рангу Богдана Кобулова від 25 січня 1944 р.

Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Польща Олександр Моцик, Презес Януш Куртика, директор Галузевого державного архіву СБУ Сергій Богунов на презентації 6-го тому видання «Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб». Варшава, січень 2008 р.

На початковій фазі операції «Сейм», як засвідчують документи, радянська спецслужба завдала превентивних ударів по польському підпіллі. Однак чим далі на захід просувалася Червона армія, тим більш конкретних форм набувала робота польських підпільних структур, тим активніше діяли органи НКВД, що вели боротьбу не лише проти польського, а й проти українського підпілля. Усього в 1944–1946 рр. було ліквідовано 168 «польських антирадянських організацій і груп», заарештовано близько 4 тис. осіб.

Цілком очевидно, що розпочинаючи операцію «Сейм», радянська верхівка намагалася розв'язати для себе щонайменше два завдання. По-перше, ішлося про протидію політиці польського еміграційного уряду (який, до речі, СРСР визнав у липні 1941 р. і з яким розірвав дипломатичні стосунки в 1943 р., після того, як нацисти оприлюднили інформацію про розстріл у Катині), спрямованій на відновлення незалежної держави в кордонах 1939 р. По-друге, Кремль мав на меті знекровити ті політичні сили польського суспільства, котрі намагалися заблокувати перехід Польщі під сферу впливу Радянського Союзу й не допустити встановлення влади комуністів у своїй країні.

Презентація шостого тому відбулася у січні 2008 р. у Варшаві та Жешуві. У варшавському заході взяли участь Януш Куртика і посол України в Польщі Олександр Моцик. Були присутніми науковці, журналісти, усі, кого цікавить непроста історія польсько-українських взаємин. Велелюдною була і презентація у відділенні ІНП у м. Жешуві (його очолює пані Ева Ленярт, яка багато зробила для успіху жешувського заходу).

На той момент у складі спільної робочої групи вже працювали директор бюро надання доступу та архівізації документів ІНП доктор історії Збігнев Навроцький і керівник видавничої секції згаданого бюро доктор історії Єжи Беднарек. Невдовзі до групи приєднається Йоанна Карбаж, старший інспектор відділу бюро громадської освіти ІНП РП. Ось як вона згадує про це:

«Я почала працювати в Інституті національної пам'яті з 2007 р., із вересня. А до складу українсько-польської робочої групи мене включили вже у жовтні або в листопаді 2007 р. І першим таким проектом, в якому я мала взяти участь, була ро-

бота над 7-м томом польсько-української видавничої серії. Це був том, присвячений проблемі “великого голоду” на Україні в 1932–1933 рр. І якби я мала можливість підсумувати мою дотеперішню працю над томами серії, то вважаю, що том про голод був дуже важливий і суттєвий, оскільки це була перша книжка, перший том, в якому я могла брати участь, могла бути співтворцем якоюсь мірою. Я дуже задоволена цим проектом»¹⁶.

Відгуки преси на спільну польсько-українську видавничу серію.

Том сьомий вийшов у 2008 р. і мав назву «Голодомор в Україні 1932–1933». Передмову до нього написали президенти України та Польщі – Віктор Ющенко й Лех Качинський. Голодомор в Україні 1932–1933 рр. неможливо замовчувати чи ігнорувати, оскільки катастрофа голоду була важливою ланкою в

¹⁶ Архів автора.

історичному ланцюзі гуманітарних катастроф, що торкнулися Європи у ХХ ст. Це знайшло своє віддзеркалення, зокрема, у тому, що парламенти багатьох країн ухвалили спеціальні рішення про визнання Голодомору геноцидом українського народу. У 2003 р. зробила це Верховна Рада України, а у грудні 2006 р. – Сейм і Сенат Республіки Польща.

Знання про Голодомор розширюються, поволі стають доступними документи, що відбивають діяльність найвищого керівництва СРСР у 1932–1933 рр., поведінку регіональних лідерів, зокрема партійно-державної номенклатури. Ці знання дозволяють зрозуміти технологію злочину, як саме, за допомогою яких механізмів сталінський режим видобував хліб, мотивуючи це потребами модернізації. Доступні документи дозволяють чіткіше усвідомити доктринальні й ситуативні мотиви, якими керувалася комуністична верхівка, дають змогу відтворити тодішню ситуацію на макро- та мікрорівнях, що вкрай важливо для загальних реалістичних висновків і оцінок. Нові знання з-поміж іншого дозволяють дезавувати твердження про відсутність специфіки й особливостей у діях влади в тому або іншому регіоні колишнього СРСР упродовж 1932–1933 рр.

230 документів, надрукованих у сьомому томі, у переважній більшості не публікувалися. Вони сприяють поглибленню знань і розширенню джерельної бази досліджень голоду в Україні та у СРСР 1932–1933 рр. Це матеріали польської розвідки, дипломатів, поліції й адміністрації, агентурні донесення ГПУ, директиви, повідомлення, а також протоколи допитів, обвинувальні висновки. До найцікавіших належать, безсумнівно, документи, що стосуються візиту французького державного діяча Едуарда Ерріо в УСРР. Окрім обставин перебування колишнього прем'єра Франції в Одесі є інформації про оперативне забезпечення візиту, реакції місцевого населення на цю подію.

Особливе значення мають документи, що представляють погляди й думки закордонних дипломатів, котрі спостерігали ситуацію в УСРР. Як відомо, радянські органи безпеки розбудували розгалужену інформаційну мережу, агенти працювали навіть при дипломатичних представництвах. Їх донесення віддзеркалюють висловлювання, а одночасно погляди праців-

ників консульств на наростаючу кризу, колективізацію, голод. Крім цього, частину документів, що походять із німецьких дипломатичних представництв, посадові особи ГПУ здобули оперативним шляхом. ГПУ володіло повною інформацією про те, що саме писали дипломати до міністерств закордонних справ своїх країн. Згадані документи з ГДА СБ України доповнюються дипломатичними рапортами з польських архівів, а також розвідувальною інформацією 2-го відділу головного штабу Війська польського.

Деякі дипломати підкреслювали особливо катастрофічну ситуацію в УСРР, яка значно відрізнялася від південних регіонів Росії. Ось що, наприклад, зафіксував у звіті польський генконсул, який у травні 1933 р. здійснив поїздку з Харкова до Москви:

«У цілій подорожі найбільше мене вразила різниця у вигляді сіл і ланів України в порівнянні з сусідньою ЦЧО (Центрально-Чорноземна область), і навіть неврожайними околицями Москви. Українські села перебувають у значному занепаді, віє від них порожнечою, безлюддям і злиднями, хати наполовину розвалені, часто з позриваними покрівлями, ніде не видно нових садиб, діти й старці подібні до кістяків, ніде не видно худоби. [...] Коли я безпосередньо прибув у ЦЧО (перш за все в околицях Курська й Орла), я мав враження, що приїхав із Країни рад у Західну Європу. Там значно більше виораних і засіяних полів, села чисті, більш пристойні, хати відновлювані й серед людей видно відносно краший добробут, видно худобу, що пасеться»¹⁷.

Унікальні матеріали сьомого тому виразно відбили специфіку ситуації в Україні, і це викликало найбільший інтерес. Не випадково, за словами Ежи Беднарека, презес Януш Куртика вніс пропозицію, щоб

«том про трагедію українського народу на початку 1930-х рр. видати англійською мовою, аби інформація про ці події дійшла до найширших кіл не лише польської, але і європейської думки»¹⁸.

¹⁷ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 7: Голодомор в Україні, 1932–1933. – Варшава; К.: Ін-т національної пам'яті, 2008. – С. 548.

¹⁸ Архів автора.

Відтак за сприяння польської сторони було підготовлено також **англомовну версію 7-го тому**¹⁹. Він вийшов друком у 2009 р. Цей том було розіслано до найбільш авторитетних академічних закладів світу.

Презентація сьомого тому в Києві відбулася 21 листопада 2008 р. за участі президента України Віктора Ющенка та інших офіційних осіб під час державних заходів до річниці Голодомору. У презентації взяв участь посол Республіки Польща в Україні Яцек Ключковський. Він же вручив польські державні нагороди українським учасникам спільного дослідницького проекту.

Януш Куртика у своєму виступі говорив про збереження пам'яті польського та українського народів у контексті подолання стереотипів минулого. Володимир В'ятрович, який з 2008 р. очолив українську частину спільної робочої групи, говорив про результати й перспективи співпраці польських та українських дослідників. Проведені в 2008 і 2009 рр. засідання робочої групи (а в них узяли участь включені до української частини групи провідний науковий співробітник ГДА СБ України Діана Бойко, заступник начальника відділу ГДА СБ України Віктор Тихомиров) стимулювали пошуки матеріалів для наступного тому. У червні 2006 р. до складу редакційної колегії нашої спільної видавничої серії було введено заступника начальника ГДА СБ України Сергія Кокіна²⁰, а в березні 2010 р. він очолив згаданий архів.

У 2010 р. члени спільної робочої групи вирушили для презентації томів видавничої серії до Німеччини та Франції. Особливий акцент було зроблено на томі, присвяченому Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. У Мюнхені та Парижі презентації пройшли успішно. Проте 10 квітня 2010 р. ми дізналися про катастрофу польського урядового літака Ту-154 М поблизу аеродрому Смоленськ-Північний. На борту був президент Польщі Лех Качинський, інші керівні польські діячі. Був там і тодішній презес Інституту національної пам'яті доктор історії, професор

¹⁹ Holodomor: The Great Famine in Ukraine 1932–1933. – Warsaw; Kiev: Instytut Pamięci Narodowej, 2009.

²⁰ ГДА СБ України, ф. 38, оп. 21, порядковий 36, т. 2, арк. 244.

Януш Куртика. Він мав бути разом із нами на презентації видавничої серії в Європарламенті у Брюсселі.

...Про цю катастрофу наша група дізналася в Парижі, біля Ейфелевої вежі, серед натовпу безтурботних туристів із цілого світу. Панові Збігневу Навроцькому передзвонили з Варшави. Ми не могли повірити, що Януша вже немає. Частина польських колег відразу повернеться до Варшави, а для нас від цього моменту це вже буде подорож із присмаком трагедії. Ми таки доїдемо до Брюсселя. Доїдемо, щоб просто зупинитися на ніч у готелі та поїхати назад, у Варшаву.

На зворотному шляху ми безкінечно згадуватимемо Януша. Його усмішку та жарти, його серйозність і відповідальність. Той щирий ентузіазм, з яким він сприяв нашому проекту, як стимулював роботу над поточними томами, квапив, підбадьорював нас.

Отже, із 2007 р. Спільна робоча група надрукувала чотири великі томи. Один том стосувався операції «Сейм». Черговий том було присвячено Голодомору. Удалося також видати цей том англійською мовою. Наступним за ліком став **том восьмий**, присвячений «великому терору» 1937–1938 рр. і проведеної тоді «польській операції». Цей том побачив світ 2010 р.

Його презентація відбулася у вересні 2010 р. у центрі Варшави, на вулиці Маршалковській. Зазвичай саме тут, у будівлі ІНП, відбуваються презентації чергових томів спільної видавничої серії. Восьмий том великий за обсягом, майже 2 тис. сторінок, складається з двох частин. До видання додано диск, на якому містяться унікальні статистичні матеріали.

Під час презентації Гжегож Мотика, який нині є членом ради ІНП, підкреслив:

«Гадаю, що це – один із найцікавіших польсько-українських наукових проектів. І взагалі один із найцікавіших історичних проектів, що з'явилися і в Польщі, і на Україні. Результатом праці спільної робочої групи є вже 8 томів, а невдовзі – маю надію – буде ще більше. І кожен із них дає історикам винятково цікавий та широкий обсяг матеріалів з тієї історичної проблематики, що дуже часто – якщо йдеться про джерела – погано вивчена. Вельми цікавий останній, 8-й, том... У минулі 20 років у Польщі було

відкрито історію репресій, репресій комуністичних, але насамперед увагу було зосереджено на 2-й світовій війні та повоєнних подіях»²¹.

«Великий терор», що лютував у СРСР у 1937–1938 рр., забрав багато людських життів. Розпочата й керована Й. Сталіним хвиля репресій охопила не лише «контрреволюційний та антирадянський елемент», але й членів партії, апарат безпеки і, звичайно, національні меншини «країни Рад». Й. Сталін завдав особливого удару по поляках, які проживали в Білорусії, Україні, у численних містах Росії та навіть у Сибіру.

Восьмий том присвячено саме так званій «польській операції», проведеної органами державної безпеки УРСР упродовж 1937–1938 рр. Формально «польська операція» НКВД почалася з того, що 11 серпня 1937 р. Микола Єжов підписав оперативний наказ № 00485 та «Закритий лист про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську й терористичну діяльність польської розвідки у СРСР». Найбільш характерним елементом цього наказу була класифікація осіб польської національності, які підлягали арешту. Це не були підозрювані в якомусь конкретному злочині, але всі, хто залишився у СРСР, утікачі, емігранти, члени партії, реальні та ймовірні націоналісти. До цих останніх можна було зарахувати будь-кого.

Було встановлено дві черги для арештів. До першої включали тих, хто працював в органах НКВД, служив у Червоній армії, на військових заводах, в оборонних цехах решти заводів, на залізничному, водному та повітряному транспорті, електростанціях усіх промислових підприємств, на газових та нафто-перегінних підприємствах. До другої черги було віднесено всіх, хто працював у промисловості необоронного значення, у радгоспах, колгоспах та установах. Для організації слідства в рамках «польської операції» створювалися особливі групи оперативних працівників.

Заарештовані у процесі слідства підлягали розподілу, залежно від ступеня провини, на дві категорії: першу (всі шпигунські, диверсійні, шкідницькі та повстанські кадри) передбачалося

²¹ Архів автора.

розстріляти, другу (менш активні «елементи») – ув'язнити в тюрмах і таборах терміном від 5 до 10 років. Визначення належності до певної категорії на підставі розгляду агентурних та слідчих справ здійснювалося наркомом внутрішніх справ республіки, начальником управління НКВД області або краю спільно з відповідним прокурором. Вироки виконувалися негайно після винесення рішення.

Згідно з наказом, припинялося звільнення з в'язниць та таборів ув'язнених, засуджених за ознаками «польського шпигунства»; матеріали на кожного з них необхідно було надсилати на розгляд Особливої наради НКВД СРСР із метою підготовки повторного акту обвинувачення та повторного засудження.

Із метою проведення «польської операції» наказ № 00485 сформував принципово новий у практиці ОГПУ–НКВД процесуальний порядок засудження. Коли завершувалося слідство, на обвинуваченого складалася довідка зі стислим викладом слідчих та агентурних матеріалів. Короткі довідки протягом 10 днів належало збирати й переддруковувати у вигляді списку. Далі він надходив на розгляд очільника НКВД або відповідного обласного управління та прокурора. Цей порядок засудження в листуванні НКВД почали називати «альбомним» (скоріш за все тому, що машинописні списки заповнювалися на аркушах із горизонтальною орієнтацією, зшивалися по вузькій стороні та зовні справді нагадували альбом). Комісію, до складу якої входили прокурор і представник НКВД, почали називати «двійкою». До її компетенції належав вирок – по 1-й (розстріл) чи по 2-й (ув'язнення від 5 до 10 років) категорії. Після цього список надсилався до Москви, де його повинні остаточно розглянути і затвердити нарком внутрішніх справ і генеральний прокурор СРСР (Микола Єжов та Андрій Вишинський). Потім список повертався до відповідного регіону для виконання вироку. На практиці на місцях, після того, як оперативний співробітник складав довідку, він же, разом із начальником відділку чи відділу, пропонував те чи інше покарання. Начальники управлінь та прокурори, які ставили підписи під списками, робили це автоматично, зазвичай окремо один від одного, без аналізу, обговорень, без звернення до слідчих справ.

Усього по СРСР за «польським» наказом було розглянуто справи на 143 810 осіб, засуджено 139 835, розстріляно 111 091 особу. На 1 листопада 1937 р. в УРСР по «польській лінії» було заарештовано 19 030 громадян, завершено розгляд справ на 7069 осіб, 4854 з яких було засуджено до розстрілу. Усього ж у 1937–1938 рр. під приводом «боротьби з контрреволюцією» в республіці було репресовано близько 50 тис. громадян польської національності.

Ми вмістили в томі рапорти, зведення, інформації, накази щодо організації та ходу роботи органів безпеки СРСР проти поляків у другій половині 1930-х рр. Читач знайде також слідчі матеріали – протоколи допитів, постанови, акти обвинувачення у справах проти поляків. Окремо розміщено документи, котрі стосуються організації та перебігу операції. І нарешті – матеріали про зловживання, про те, як співробітники НКВД добували потрібні їм «зізнання». У цьому томі вміщено переважно раніше не друковані документи.

Єжи Беднарек вважає, що це –

«унікальне видання, оскільки вперше в такому обсязі вдалося зібрати документи, що підтверджують факти репресій не лише проти польських громадян – хоча очевидно ми зосередили увагу у цьому томі на так званій польській операції, на діях проти поляків або тих, хто зголошувався такими... Проте в такому обсязі до цього часу ніхто не віднаходив і не друкував стільки документів, що показують, з одного боку, підготовку цієї операції, її механізм і перебіг, наслідки, а також приклади конкретних репресивних дій проти поляків. І, що дуже важливо, ми представляємо віднайдені в архіві Служби безпеки України документи, які є звітами, складеними виконавцями з радянських органів безпеки під час слідства вже проти них самих – і у цьому також є парадокс історії, що виконавці репресивних дій самі під час Великого терору стали жертвами репресій... Вони в тих протоколах допитів часом говорять про драстичні, жорсткі слідчі методи, застосовані проти допитуваних осіб. Усе це творить певну, сказати б, монографічну цілісність. І в цьому полягає величезне значення цієї книжки».

Не дуже оптимістичні сюжети й теми доводиться досліджувати учасникам спільної робочої групи. Що ж, як було – так було.

Недаремно мовиться, що історію роблять кров'ю, а пишуть чорнилами. Проте навіть найсумніші сюжети не впливають на людську, теплу, доброзичливу атмосферу, що склалася у спільній групі. Її учасники здатні, коли це потрібно, знайти консенсус, порозумітися задля того, щоб усі зацікавлені отримали якісні документальні джерела для своїх розвідок, роздумів, студій.

Богуміла Бердиховська прокоментувала це так:

«Коли йдеться про спільну групу, про роботу спільної групи істориків, у мене три позитиви, так би мовити, існування й роботи групи. По-перше, документи. Документи, які дуже часто оприлюднено вперше. По-друге, це історики. Цим займаються професійні історики, які вміють відкласти свої політичні ідеологічні й інші погляди та приступають до професійної історичної роботи. По-третє, і це, як сказала, навіть головне, це один із не багатьох прикладів інституційної польсько-української співпраці. Тобто, незалежно від того, що люди, члени цієї комісії, змінювалися протягом цих років, група існувала та працювала над наступними томами. Я пригадую, що з польського боку це починалося тоді, коли група була афілійована ще при Міністерстві внутрішніх справ Польщі, тобто там був архів і не існувало Інституту національної пам'яті. І попри те, що на польському боці відбулася інституційна зміна, виявилось, що група й те, що створили історики, які входили у цю групу, настільки серйозне і виправдало себе, що це продовжує існування та, маю надію, існуватиме й надалі, що будуть наступні результати»²².

Начальник Галузевого державного архіву Служби безпеки України, кандидат історичних наук Сергій Кокін висловлює думку:

«Я можу сказати, що я почав працювати у цьому проекті, уже будучи вченим з досвідом, з академічним вишколом, але робота архівіста (і архівіста спецслужби) – специфічна. А коли це міжнародна співпраця і виходимо ми на такі серйозні теми, то я скажу, що за ці роки я професійно виріс»²³.

За 16 років, що минули, склалася не лише традиція інтенсивної, напруженої й націленої на результат співпраці. Ще склала-

²² Архів автора.

²³ Там само.

ся традиція знайомити один одного з історичними та просто красивими місцями наших країн. І справді, за роки, що минули, ми з польськими колегами чимало поїздили по Україні та Польщі. Це теж живить нашу співпрацю, дає інформацію до роздумів, зацікавленостей. Зрештою збагачує інтелектуально, а часом підштовхує, стимулює до обрання наступних тем спільного видання.

Позаду 16 років роботи, але ресурс спільного проекту ще не вичерпано. Спільна група вибудовує плани на майбутнє, шукає нові історичні сюжети. І знову – архівні пошуки, обговорення, прагнення максимально точно передати мовою документів суть історичних подій. Одне слово, нормальна робота в рамках спільного проекту, що триває.

Post scriptum. Усю видавничу серію та спеціальну англomовну версію 7-го тому члени робочої групи презентували у квітні 2010 р. у Мюнхені (Німеччина) та Парижі (Франція), у листопаді 2010 р. – у Торонто (Канада), у квітні 2011 р. – у Лондоні (Великобританія), у листопаді 2011 р. – у Мельбурні та Сідней (Австралія).

Спільна польсько-українська робоча група нині здійснює підготовку наступних, 9-го та 10-го, томів видавничої серії: перший із них присвячено боротьбі органів безпеки комуністичної Польщі з ОУН та УПА впродовж 1944–1950-х рр., а другий – підготовці та здійсненню органами НКВД антипольської операції в 1939–1941 рр.

Юрій Шаповал. Путь длиной в 16 лет...

В статье анализируется деятельность польско-украинской группы по подготовке издательской серии «Польша–Украина в 30–40-х годах XX столетия: Неизвестные документы специальных служб».

Ключевые слова: Польша, Украина, спецслужбы, политические репрессии.

Yuri Shapoval. Long way in 16 years...

The article describes the work of the Polish-Ukrainian group on the publishing series «Poland–Ukraine in the 30–40s of the twentieth century: Unknown Documents of special services».

Key words: Poland, Ukraine, security services, political repression.

УДК: 655.411 (477.52)

Ірина ФЕДОРЕНКО*

**Із досвіду роботи над обласним томом
науково-документальної серії книг
«Реабілітовані історією», присвяченим Сумщині:
здобутки та проблеми**

У статті автор на основі особистого досвіду реалізації видавничої програми «Реабілітовані історією» (том, присвячений Сумській області) означила проблеми та здобутки в її виконанні.

Ключові слова: «Реабілітовані історією», Сумська область, репресії, архівні матеріали.

Відповідно до постанов Президії Верховної Ради України (№ 2256-XII від 6 квітня 1992 р.) та Кабінету Міністрів України (№ 530 від 11 вересня 1992 р.) Сумська обласна державна адміністрація в лютому 1993 р. створила обласну редакційну колегію та редакційно-видавничу групу для підготовки обласного видання про політичні репресії радянської доби в регіоні. За дев'ятнадцять років декілька разів кардинально змінювалися статус групи, склад співробітників, форми роботи. Спочатку це була окрема юридична одиниця, потім її підпорядкували управлінню культури, наразі група перебуває у структурі головного управління зв'язків із громадськістю Сумської обласної державної адміністрації.

На початковому етапі, виходячи з наявного дослідженого матеріалу в архівах на той час, планувалося видати три книги обласного тому «Реабілітовані історією». Завдяки спільним зусиллям у 2005 р. підготовлено та видано першу книгу обласного тому, у 2007 р. схвалена до друку друга книга, і вже п'ятий рік вона чекає на фінансування й видання. Через різні об'єктивні та суб'єктивні причини (а основне – відсутність коштів) обласна рада відхиляє проекти рішень із цього питання. На сьогодні підготовлено оригінал-макет третьої книги, він перебуває

* Федоренко Ірина Григорівна – головний редактор редакційно-видавничої групи з підготовки та видання книг «Реабілітовані історією: Сумська область» головного управління зв'язків із громадськістю Сумської обласної державної адміністрації.

на ознайомленні у членів обласної редколегії. Подальша робота над наступними книгами (а їх ще планується щонайменше дві) буде полегшена тим, що весь наявний матеріал є в електронному вигляді й потребує тільки обробки, доповнення та уточнення.

Підготовка сумського обласного тому проводиться у відповідності до методичних рекомендацій, розроблених головною редколегією науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Але регіональний том має й свої особливості. *По-перше*, матеріали розподілено по районах та містах обласного підпорядкування. Це полегшує дослідникам і пересічному читачеві спроби знайти ту чи іншу інформацію про репресовану особу, оцінити масштаби репресій у визначеній місцевості. Але це вносить і деякі незручності в підготовку матеріалів, що виявилось в подальшому. У ході вичитки доводилося додатково досліджувати, чи це одна й та сама особа, яка має декілька репресій, а на час арештів мешкала в різних місцях. Це вдалося встановити тільки тоді, коли весь матеріал було введено в комп'ютер. *По-друге*, до книги внесено тільки повністю реабілітованих осіб, тож поза проектом залишилися ті, у справах яких відсутні будь-які рішення, та ті, у кого відсутня реабілітація за іншими, крім 54-10, статтями (це ст.ст. 58-10, 70, 78, 193, 206 КК УРСР тощо), тобто частково реабілітовані. *По-третьє*, наукові редактори намагалися якнайповніше дати інформацію про те, за яку «провину» репресована людина: замість статті за можливості давали її розшифровку.

До позитиву слід віднести й те, що кожна біографічна довідка має посилання на джерело: архів, друковане видання тощо. У цьому випадку родичам чи дослідникам набагато полегшено роботу, адже є орієнтири, за якими можна віднайти документи. Якщо людина проходила за груповою справою, то для цього використовується спеціальне позначення. Також встановлюються родинні зв'язки репресованих за наявною інформацією у справах.

Слід зауважити, що значна увага приділяється підготовці розділу «Мовою документів». Складність полягає в тому, що на час масових репресій 1920–1930-х рр. Сумська область не існувала, частинами її територія входила до Чернігівської, Харків-

ської, Полтавської, Київської (5 районів у 1932 р.) областей України та Курської області Російської Федерації. Відтак в обласних архівах майже відсутні аналітичні документи, що висвітлювали б масштаби репресій (наприклад, в архівному підрозділі управління Служби безпеки України у Сумській області наявні документи з 1943 р.). У вирішенні цього питання значну допомогу надав О. Бажан, який підготував матеріали з Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Галузевого державного архіву СБ України тощо.

При підготовці матеріалів до обласного тому працівники групи досліджують справи в різних архівах. Хочеться висловити подяку співробітникам цих установ, які йдуть назустріч у вирішенні питань щодо опрацювання справ.

Із Державним архівом Сумської області підтримується дуже тісний зв'язок, є порозуміння й допомога. Усі архівно-кримінальні справи, передані в 1993 р. з архіву УСБУ у Сумській області, опрацьовано, вибрано персоналії, оформлено картотеки, створено електронну базу даних. Але зовсім недослідженими ще залишаються справи судів різного рівня. У них теж багато матеріалів із нашої тематики. Складність полягає в тому, що під час декількох знищень документів (1950-ті, 1980-ті рр.) втрачено цінні матеріали. У деяких фондах судів залишилися тільки вирокі, за якими реабілітаційні органи не можуть зробити висновок. Не можна втрачати цей масив інформації. Тому співробітники групи продовжують досліджувати наявні матеріали, планується подати їх окремим розділом в одній із книг обласного тому, зазначивши причину відсутності реабілітації.

Що стосується архівного підрозділу управління СБ України у Сумській області, то тут повністю завершено роботу щодо встановлення персоналії. Залишилися тільки справи, виявлені під час перевірки, де з різних причин відсутні висновки про реабілітацію. Протягом усього часу досліджень архівно-кримінальних справ наукові редактори мають належні умови роботи та сприяння з боку представників архівного підрозділу управління у вирішенні різних питань.

Значну увагу довелося приділити роботі в архівному підрозділі УМВС України у Сумській області. Там працюють дуже

відповідальні співробітники, але вони не мають достатнього досвіду з питань дослідження політичних репресій радянської доби. Під час роботи зі справами встановлено, що в 1956 та 1958 рр. на підставі наказів Міністерства внутрішніх справ СРСР № 0026 (1955 р.) та № 0010 (1958 р.) в архіві знищено 307 справ. У 1968 р. на підставі наказу Міністерства оборони СРСР до Москви було передано 544 справи на 1126 осіб, засуджених військовими трибуналами. Вибірковий пошук будь-яких відомостей про них не дав позитивних результатів. Тобто, ці справи перебувають в одному з архівосховищ Російської Федерації або знищені.

Співробітникам групи вдалося переглянути всі архівно-кримінальні справи в управлінні МВСУ у Сумській області, виявити тих осіб, у справах яких є висновки про реабілітацію, або ті, котрі закриті за реабілітаційних обставин. Таких налічується 282 особи. Узагалі у двох фондах обліковується 7971 справа.

До цього треба додати, що серед висновків про реабілітацію Сумського обласного суду чи прокуратури області виявлено дуже цікаве мотивування реабілітації репресованих за інші, «неконтрреволюційні», статті. Наприклад, у постанові Сумського обласного суду від 28 вересня 1992 р. про реабілітацію Миколи Яковича Мішкіна йдеться:

«Мишкин Николай Яковлевич, 1894 года рождения [...] подвергнут наказанию по ст. 78 УК УССР на 3 года лишения свободы. Мишкин подвергнут наказанию за то, что в июле 1931 г., будучи сослан из села Пигаревка С-Будского района как кулак, в декабре 1931 г. из места ссылки сбежал. [...] президиум областного суда полагает, что он [протест прокурора] подлежит удовлетворению. О том, что Мишкин Н.Я. был сослан в Северные края из села Пигаревка, подтверждается выпиской из протокола заседания райполиттройки от 21 июня 1931 г. и справкой уполномоченного ГПУ С-Будского района. В соответствии со ст. 3 закона [...] все граждане, сосланные с постоянного места жительства по решению органов государственной власти и управления под приводом борьбы с кулачеством, реабилитированы. В связи с этим нельзя признать законным осуждение Мишкина Н.Я. за побег с места высылки, в связи с чем постановление Особого совещания подлежит отмене, а производство по делу – прекращению за отсутствием в его действиях состава преступления».

Це свідчить про необхідність повного перегляду всіх справ, оскільки в багатьох випадках зміст матеріалів та обвинувально-го висновку не відповідають статті, за якою людину покарано. Наприклад, в обвинувальному висновку йдеться про те, що особа не має постійного місця проживання, «веде бродячий спосіб життя», «не має паспорта», а в рішенні трійки зазначено ст. 170 КК УРСР.

В іншому висновку знайдено таке мотивування реабілітації: оскільки рішення щодо репресії особи ухвалювала трійка – позасудовий орган, що є незаконним – особа вважається необґрунтовано репресованою та підлягає реабілітації.

У ході підготовки матеріалів до книг, крім архівно-кримінальних справ обласних архівів, редакційно-видавнича група використовує й інші джерела. Це книги інших областей, матеріали міжнародного проекту «Повернуті імена», друківані видання тощо. Зазначені матеріали потрапляють до області обмеженим накладом. Наприклад, у Сумській обласній універсальній науковій бібліотеці налічується 33 книги обласних томів «Реабілітовані історією». А для повноти інформації є потреба дати якнайбільше даних.

На превеликий жаль, нема змоги користуватися документами по місту Києву, оскільки у столиці взагалі відсутня редакційно-видавнича група. А у центральних архівах зосереджено дуже велику кількість справ репресованих, і вона майже закрита для населення. Варто зазначити, що ф. 263 ЦДАГО України налічує багато матеріалів і постійно поповнюється. Проте працювати дослідникам із периферії тут дуже складно. По-перше, у листі-клопотанні треба обов'язково вказати прізвища репресованих. Вільного доступу до іменного каталогу немає (він перебуває у службовому користуванні). По-друге, дослідник може отримати на день тільки три томи. Відтак для того, щоб попрацювати над справою «української філії “Трудової селянської партії”» (до складу котрої «входив» осередок Сумського округу), що налічує 48 томів, потрібно 16 робочих днів.

Значний масив інформації щодо політичних репресій можна отримати з уже згаданого міжнародного проекту «Повернуті імена». Методом вибірки знайшли багато уродженців Сум-

щини, які зазнали переслідувань на території Росії, Казахстану тощо. У більшості випадків це відбувалося після вислання з місця постійного проживання, коли їх ловили як «повторників». Але в багатьох відсутні відомості про реабілітацію. У зв'язку з цим налагоджене листування з обласними управліннями ФСБ та МВС Російської Федерації.

Варто зупинитися ще на одній проблемі, над якою працювала група останнім часом. У ході підготовки матеріалів до чергової книги з метою уточнення переглядалися окремі справи. І виявилось, що багато репресованих пропущено. Це сталося тому, що коли готувалася перша книга, вирішено було всі матеріали (нариси, біографічні довідки) розміщувати по районах області в алфавітному порядку. А на уродженців інших областей і держав картки майже не склалися. До цього додалося ще й те, що з якихось причин поза увагою залишилася частина репресованих, справи котрих були закриті у ході досудового слідства, тобто вони не отримали термінів покарання. Усе це змусило провести повну перевірку справ спочатку в Державному архіві Сумської області, а згодом – в архіві обласного управління СБ України. Якщо в ДАСО довелося переглядати кожну справу (а їх понад 6500), то в УСБУ робота полегшувалася тим, що на час перегляду працівниками управління було створено рукописний «Український мартиролог ХХ ст.».

Хочемо висловити вдячність усім співробітникам, які доклали багато зусиль щодо проведення досліджень архівних матеріалів, створення регіональної бази даних, підготовки нарисів про окремих осіб, які зазнали репресій, та про політичні процеси, спрямовані на знищення різних верств населення. Це колишні керівники групи Б. Мамін та О. Рубанов, наукові редактори О. Сотник, А. Наталуха, В. Анацький, О. Кубатка, О. Гончаров, Г. Самойлікова, С. Лозова та ін.

Слід зазначити, що у значній мірі доступ до інформації про репресованих стає більш вільним за рахунок створення національного банку даних жертв політичних репресій радянської доби в Україні. Редакційно-видавничою групою передано до нього понад 11 тис. довідок, завершується підготовка ще близько 5 тис. довідок. Хотілося б подякувати розробникам цього

проекту, оскільки тепер дуже просто й у повній мірі можна отримати з нього інформацію про певну особу або зробити вибірку з усього масиву даних. Єдиною вадою вважаємо те, що під час внесення інформації не завжди вводилися відомості про реабілітацію.

Співробітники редакційно-видавничої групи за роки діяльності паралельно підготували й інші окремі видання, присвячені темі висвітлення політичних репресій. Це дуже цікаві матеріали у збірнику документів «Путивльський табір військово-полонених (вересень 1939 – липень 1941)», підготовленому О. Рубановим, про пересильний табір у Софроніївському монастирі на Сумщині, де тимчасово утримували не лише польських військових, але й цивільне населення, яке масово втікало на територію СРСР у перші дні Другої світової війни.

Значний матеріал з архівно-кримінальних справ використав у двох виданнях – «Репресії проти церкви на Сумщині (1918–1988 рр.)» та «Геноцид української нації» – О. Сотник. В. Анацький та А. Чугай підготували книгу «Мученики за віру», в якій намагалися якнайповніше висвітлити масштаби репресій проти церкви на території нинішньої Сумської області. Про те, як влада нещадно розправлялася не тільки з людьми, а й з церквами та монастирями, де народ знаходив розраду, на сторінках видання «Зруйновані храми: Мартиролог втрачених святинь» розповідає О. Корнієнко.

У 2008 р. співробітники редакційно-видавничої групи І. Федоренко, О. Рубанов, С. Лозова та О. Гончаров у надзвичайно стислий термін підготували обласний том «Національної Книги Пам'яті: Голодомор 1932–1933 років». У ході роботи над цим проектом став у пригоді досвід, набутий під час створення науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», що й було відзначено у висновку рецензентів про розділ «Документи», в якому за допомогою архівних документів проілюстровано особливості Голодомору на Сумщині.

Дуже плідно працюють над дослідженням теми політичних репресій такі науковці та краєзнавці, як В. Звагельський, В. Садівничий, Г. Діброва, О. Вовк, О. Галкін, А. Гризун, А. Криганова, Л. Покидченко, В. Савченко та ін. Особливо слід відзначити

Б. Ткаченка, у доробку якого багато видань із цієї тематики: «Під чорним тавром», «Важка стежка до Бога», «Погром» тощо.

Значна увага приділялася й висвітленню теми політичних репресій у спеціалізованих виданнях. Підготовлені матеріали розміщувалися у краєзнавчих виданнях, як, наприклад, «Путивльський краєзнавчий збірник», матеріалах Сумських наукових історико-краєзнавчих конференцій, «Сумському історико-архівному журналі», «Сумській старовині» тощо. На шпальтах обласних та районних газет періодично з'являються дописи, в яких висвітлюються події страшних лихоліть.

Але, на жаль, науковці профільних кафедр сумських вишів недостатньо досліджують цей період в історії України. Матеріали про окремих репресованих представників державної влади, науки, культури, військових та інших детально вивчалися місцевими дослідниками, але бракує аналітичних праць, які б розкривали масштабність репресій тоталітарного режиму.

Слід зазначити, що й редакційно-видавничу групу не так активно пропагувала свою роботу, висвітлюючи її на сторінках періодичних видань, на радіо, телебаченні. Тільки окремі вчителі історії знають про даний проект, знайомилися з обласним томом. Ініціатива групи ввести до планів підготовки бодай 2 години для ознайомлення слухачів не знайшла підтримки в керівництва Сумського інституту післядипломної освіти вчителів, хоча й пропонувалося проводити це безкоштовно. Натомість учителі з захопленням сприймають інформацію з даного питання, тому що їм важко зорієнтуватися у цьому матеріалі.

За останні роки наукові редактори намагалися надолужити втрачене і взяли участь у декількох передачах на обласних телеканалах, де розповіли про саме видання, про його підготовку та взагалі про всеукраїнський проект. До співробітників групи звертаються мешканці області з проханням розшукати відомості про своїх репресованих родичів або надати той чи інший матеріал за відповідною тематикою.

Незважаючи на те, що окремі області вже завершили роботу над науково-документальною серією книг «Реабілітовані історією» (відповідно до закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»), слід зазначити, що поза

реабілітацією й дотепер залишаються ті особи, справи яких знаходяться в архівах обласних управлінь МВС України. Недослідженими, на відміну від Російської Федерації, де цим займаються інформаційні центри обласних управлінь внутрішніх справ, залишаються й справи щодо адміністративного вислання громадян за політичними мотивами.

Розкуркулення, позбавлення виборчих прав тощо також є різновидами політичних репресій. В офіційних документах жертвами їх уважають репресованих лише за «контрреволюційними статтями». Однак в історії радянської доби були десятки тисяч «контрреволюціонерів» часів громадянської війни, жертв червоного та білого терору, політв'язні перших концтаборів 1919–1920 рр., позбавлені виборчих прав із політичних підстав, розкуркулені, жертви боротьби зі спекуляцією, жертви численних підзаконних актів 1930–1940 рр. (у тому числі ті, хто потрапив у полон і кого перетворили на «зрадників Батьківщини»), жертви указу від 4 липня 1947 р. про крадіжки в умовах післявоєнного голоду, указу 1948 р. про невиріток трудовнів тощо. Зокрема, у чисельних архівно-кримінальних справах, де у виroku зазначено ст. 58-10 КК УСРР (невиконання планів хлібозаготівлі), у постанові про відкриття провадження – ст. 54-10 (антирадянська агітація).

На сьогодні потрібні зміни та доповнення до чинного закону України «Про реабілітацію...», і таким чином робота над проектом «Реабілітовані історією» повинна продовжуватися.

Необхідно також зупинитися й на організаційних прорахунках, які негативно впливають на роботу редакційно-видавничої групи. Зокрема, це штатні розписи. На сьогодні фактично над обласним томом працює 2 особи – головний редактор і комп'ютерник, який готує оригінал-макет книги. Інша вада – відсутність стабільного фінансування. Кошти виділяються не на рік, а на півроку чи декілька місяців. Видання підготовлених книг також не фінансується.

У ході спілкування з представниками областей нашої держави з'ясовується, що і в інших редакційно-видавничих групах існує багато проблем, їм теж доводиться, крім основної діяльності, боротися ще й за своє існування. Усе це викликано тим,

що на місцевому рівні влада переймається поточними справами, а до тих, хто пройшов через пекло в минулому столітті, звертаються тільки в День пам'яті жертв політичних репресій. У Сумах є один пам'ятний знак таким людям. І скільки дослідники не зверталися до влади з проханням про встановлення гідного пам'ятника невинним жертвам, позитивного рішення немає. Тільки під час масового встановлення пам'ятників до 75-річчя Голодомору 1932–1933 рр. на деяких із них з'явилися написи про вшанування пам'яті жертв сталінського тоталітарного режиму.

Специфіка роботи редакційно-видавничих груп Сумської та більшості інших областей свідчить про те, що їм, окрім роботи над серією «Реабілітовані історією», доводиться працювати над ще одним, не менш важливим, проектом – «Книга Пам'яті України». Незважаючи на відсутність організаційно-методичних указівок із боку головної редколегії цього видання в останні роки, з огляду на його неабияке соціальне значення роботу у цьому напрямі припиняти не можна. Про це свідчать численні звернення громадян, установ та організацій щодо пошуку й ушанування пам'яті осіб, які загинули у воєнних конфліктах. Крім того, актуальним є питання централізованої пошуково-видавничої роботи у краєзнавчій сфері, що безумовно має призвести до появи нового проекту, наприклад доповнення та перевидання обласних томів «Історії міст і сіл».

Водночас створення «одноразових» обласних редакційно-видавничих груп ані з організаційного, ані з фінансового поглядів недоцільне. Доречними були б універсальні редакційно-видавничі групи, покликані працювати у сфері регіональної історії та краєзнавства. Це дозволить оптимізувати їх матеріально-технічні й кадрові питання, а також забезпечити належну координацію роботи.

Треба зазначити й про такий аспект, як оплата праці співробітників груп. У нормативних документах щодо нарахування заробітної плати редакційно-видавничі групи виділено окремим рядком. Співробітники не відносяться ані до науковців (хоча назва посади – науковий редактор), ані до інших професій, не маємо жодних доплат за шкідливі умови праці з архівними документами, комп'ютерною технікою тощо.

Дослідницька діяльність триває. І на питання про масштаби репресій можна відповісти так: віднайдено тільки верхівку айсберга, про реальну кількість репресованих ще говорити зарано. Вибіркова перевірка даних з анкет заарештованих, де йдеться про попередні судимості, виявила, що в більшості випадків справи відсутні. На сайті ОБД-меморіал є відомості про засуджених військовими трибуналами. Виявлено тільки незначну частину справ, наразі роботу не завершено. Необхідно в повній мірі опрацювати й матеріали комісій різних рівнів із питань поновлення прав репресованих. Усі згадані вище матеріали планується подати в наступних книгах. Спільними зусиллями науковців і практиків необхідно якнайповніше розповісти про трагічні сторінки історії українського народу.

Ірина Федоренко. Из опыта работы над областным томом научно-документальной серии книг «Реабилитированные историей», посвященным Сумщине: достижения и проблемы

В статье автор на основе личного опыта выполнения издательской программы «Реабилитированные историей» (том, посвященный Сумской области) обозначила достижения и проблемы в её реализации.

Ключевые слова: «Реабилитированные историей», Сумская область, репрессии, архивные материалы.

Iryna Fedorenko. From Experience with the Regional Volume of Scientific-Documentary Book Series «Rehabilitated History» (Sumy Region): Achievements and Challenges

The article is based on personal experience of the publishing program execution «Rehabilitate history» (Sumy region) marked the progress and challenges in its implementation.

Key words: «Rehabilitate history», Sumy region, repression, archival materials.

До уваги авторів!

До друку приймаються матеріали, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 (Бюлетень ВАК України, 2003, № 1). Текстовий редактор Microsoft Word (версії від 97 і вище), формати doc або rtf. Основна гарнітура набору — Times New Roman. Відомості про автора подаються окремим файлом: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посада, контактні телефони, адреса, електронна скринька.

Джерела й література подаються посторінково в порядку посилань із зазначенням видання. Посилання виконуються через меню «Вставка» в автоматичному режимі. До тексту додається анотація українською, російською, англійською мовами (кожна до 250 знаків). Ілюстрації приймаються роздрукованими на окремих аркушах та в електронному варіанті. Рукописи не рецензуються й не повертаються. У випадку прийняття статті до публікації редколегія залишає за собою право на наукове й літературне редагування, а також скорочення тексту без додаткової консультації з автором.

Редколегія

Науковий і документальний журнал

З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2012. – № 2 (39)

Головний редактор: **О. Рубльов**

Відповідальний за випуск: **Р. Подкур**

Мовний редактор: **В. Григор'єв**

Технічний редактор: **І. Ставнюк**

Науково-допоміжна робота:
співробітники Галузевого державного архіву

Служби безпеки України:

Д. Бойко, Я. Зарецька

Комп'ютерне макетування: **І. Ставнюк**

Підписано до друку 15.10.2012 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Cambria. Друк офсетний.

Умов. друк. арк. 23,73 Умов. фарб.-від. 25,68 Умов.-вид. арк. 26,18

Наклад 1000 прим.

Відділи редакції: 01001, м. Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, кім. 211, 212;

тел.: 278-53-05, 279-13-88; факс: (044) 278-02-38;

01034, м. Київ, вул.Золотоворітська, 7; тел.: 255-85-41, 256-92-11.

Електронні версії номерів журналу розміщено на Інтернет-сторінці

Головної редколегії «Реабілітовані історією»: www.reabit.org.ua та

Служби безпеки України: www.sbu.gov.ua або www.ssu.gov.ua

Видавництво «Права людини»

61112, Харків, вул. Р. Ейдемана, 10, кв. 37.

Свідоцтво Державного комітету телебачення та радіомовлення України

серія ДК № 3065 від 19.12.2007 р.

Надруковано на обладнанні Харківської правозахисної групи

61002 Харків, вул. Іванова, 27, кв. 4.

<http://khpg.org>; <http://library.khpg.org>; <http://archive.khpg.org>

